

**ŞƏLALƏ MƏMMƏDOVA
ŞƏHLA MƏMMƏDLİ**

**QAFQAZ
XALQLARI TARİXİNİN
MƏNBƏŞÜNASLIĞI**

BAKI-2017

**Kitab Bakı Dövlət Universiteti Tarix Fakültəsi Elmi
Şurasının qərarı ilə nəşr olunub**

Elmi redaktor: professor R.Hüseynov

**Resenzentlər: professor E.İsmayılov
dosent N.Əhmədova
dosent S.Qasımova**

Qafqaz xalqları tarixinin mənbəşünaslığı tarixin nəzəri-tətbiqi problemlərini, qədim dövrlərdən günümüzdə qədər Qafqazın etnik strukturunu, siyasi coğrafiyası və dövlətçilik ənənələrini əks etdirən yazılı mənbələrin təsnifatı, xüsusiyyətləri və tədqiqat metodlarını əhatə edir. Kitab tarix, Qafqazşünaslıq/Regionşünaslıq ixtisası üzrə təhsil alan tələbələr, mütəxəssislər və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulub.

Kitabın nəşri ilə bağlı dünyanın bir sıra arxiv və kitabxanalarında tədqiqat aparmaq üçün maliyyə dəstəyi göstərmiş ABŞ-ın dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarına dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

MÜNDƏRICAT**I. TARİXİN NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ**

1. Tarix nədir?..... 5
2. Mənbə keçmiş haqqında biliklərimizin əsasıdır.....23
3. Mənbələrin texniki təhlili..... 41
4. Mənbələrin daxili tənqidi..... 53

II. TARİXİN METODOLOJİ PROBLEMLƏRİ

1. Tarixin metodologiyası 64
2. Tarixi tədqiqatın metodları 71
3. Tarixi tədqiqatlarda riyazi metodlar..... 81
4. Tarixi tədqiqatların növləri və strukturu 87

III. QAFQAZ XALQLARI TARİXİNİN MƏNBƏŞÜNASLIĞI

1. Mənbəşünaslığın predmet və vəzifələri 128
2. Antik dövr mənbələrinin təsnifatı, xüsusiyyətləri
və tədqiqat metodları.....134
3. Qafqaz antik dövrdə: Yunan-Roma mənbələri.....156

IV. QAFQAZ ERKƏN ORTA ƏSRLƏRDƏ

1. Erkən orta əsr mənbələrinin təsnifatı, xüsusiyyətləri
və tədqiqat metodları.....236
2. Yəhudi mənbələri..... 242
3. Qərb mənbələri..... 246
2. Şərq mənbələri 258
 - a. Türkdilli mənbələr..... 259
 - b. Fars dilli mənbələr 267
 - c. Erməni mənbələri 273
 - ç. Gürcü mənbələri..... 301
 - d. Alban mənbələri 310
 - e. Sıryani mənbələr 320

f. Ərəbdilli mənbələr	327	
V. QAFQAZ KLASSİK FEODALİZM DÖVRÜNDƏ		
1.Klassik feodalizm dövrü mənbələrinin təsnifatı, xüsusiyyətləri və tədqiqat metodları	384	
2.Farsdilli mənbələr.....	387	
3.Osmanlı mənbələri	414	
4.Qərb mənbələri: a.Şəxsi mənşəli mənbələr.....	419	
b.İqtisadi-coğrafi təsvirlər	432	
5.XVII-XIX əsr Qafqaz mənbələri	438	
6.Rus dilli mənbələr.....	453	
VI. YENİ DÖVR MƏNBƏLƏRİ: SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TƏHLİL METODLARI.....		468
1.Aktlar.....	473	
2.Qanunvericilik sənədləri.....	476	
3.Kargüzarlıq sənədləri	476	
4.Statistik sənədlər	482	
5.Dövrü mətbuat	489	
VII. QAFQAZ MÜASİR DÖVRDƏ		
Müasir dövr mənbələrinin təsnifatı, xüsusiyyətləri və tədqiqat metodları	498	
ƏLAVƏLƏR.....	511	
Əlavə № 1	512	
Əlavə № 2	513	

I. TARIXIN NƏZƏRİ PROBLEMLƏRİ

1. Tarix nədir?

Tarixə dair ilk əsərlərin eramızdan çox-çox əvvəl yaradılmasına baxmayaraq, tarixin bir elm kimi formalaşması XIX əsrə təsadüf edir. Məhz bu dövrdə tədqiqatçı-alimlər tarix nədir, nə üçün biz tarixi öyrənirik, nə üçün bizə tarixi biliklər lazımdır, tarix keçmiş obyektiv əks etdirirmi, tarixi bilikləri necə əldə edirik kimi suallar üzərində düşünməyə başladılar.

“Tarix” qədim yunan sözü olub “tapanmaq üçün axtarış” mənasını verir. Tarix bilavasitə bəşəriyyət və cəmiyyətin problemlərinin həllinin axtarışındadır. Lakin cəmiyyətə aid problemlər konkretləşdirilsə, biz, insanlar, xalqlar və millətlər haqqında “nəyi bilməliyik və nə yazmalıyıq” sualına cavab verə bilmərik.

Tarixin ilk yaradıcıları üçün tarixin tədqiqat obyektı insanların qəhrəmanlığı ilə bağlı xatirələr idi. Çox zaman bu xatirələr müharibə və döyüş meydanları ilə bağlı olurdu. Bu əsərlərdə müəlliflər müharibələr nəticəsində möhkəmlənən, şöhrətlənən, məğlub olan və darmadağın edilən millətlərin təsvirini verirdilər. Bu əsərlərdə xatırlanan xalqların, millətlərin taleyi onları idarə edənlərin ambisiyaları, əhval-ruhiyyələri ilə izah olunurdu. Cəmiyyətlərin və millətlərin tarixinə təsir göstərən iqtisadiyyat, coğrafi mövqe, iqlim və digər faktorlar erkən tarixin yaradıcıları tərəfindən nəzərə alınmırdı. Herodotun dövründən bu günə qədər davam edən 26 əsrlik bir dövrdə tarixi əsərlərin yazılma üslubu və məzmununda baş verən dəyişikliklər o qədər də nəzərəcarpacaq deyil. Bu böyük dövr ərzində hərbi və siyasi tarix öz birinciliyini qoruyub saxlamışdır.

Zaman keçdikcə tarixçilər malik olduqları mənbələrə daha tənqidi yanaşmağa başlamış, tədqiqat metodlarını təkmilləşdirmiş və genişləndirmiş, ətraf mühit və iqlimin insanlara təsirini qeyd etmişdilər. İqlim və coğrafi faktorların millətlərin

həyat tərzi və siyasi şəraitinə təsir göstərdiyini təsdiq etmək üçün müasir tarixçilərə iki min ildən çox bir vaxt lazım olmuşdur.

Qədim zamanlardan müasir dövrə qədər aparılmış tarixi tədqiqatların mövzularının araşdırılması göstərir ki, XVIII əsrə qədər alimlər yalnız siyasi problemlərə diqqət yetirmişdilər. Orta əsrlərin sonuna doğru işçi qüvvəsinin sosial strukturunun dəyişməsi Avropa məkanında baş verən sosial və iqtisadi dəyişikliklərə marağı artırdı. Ticarət və sənaye tədricən tarixin tədqiqat obyektinə çevrilməyə başladı. Lakin tənqidi teologiyanın elmə ciddi təsiri bu problemləri milli tarixlə bağlamaq imkanı vermirdi. Ötən iki əsr ərzində tarixçi-alimlərin tədqiqatlarında sosial problemlərə toxunmaq, iqtisadi, sosial və siyasi sahələri parallel və əlaqəli tədqiq etmək cəhdləri yalnız demokratik inkişaf hesabına mümkün olmuşdur.

XIX əsrin əvvəllərində tarixi əsərlərdə nəzərə çarpacaq dəyişiklik sosial şəraitin təsviri cəhdləri oldu. Təxminən 150 il əvvəl qərb alimi Tomas Mokuli (Thomas Macaulay) yazırdı ki, “mövcud olan siyasi və ənənəvi tarixə dair əsərlərdə obyektiv tarixçi məzəli əhvalatları, davranış qaydalarını, formal müraciətləri deyil, qanunların, dinin və təhsilin işləmə yollarını və bununla da insan təfəkkürünün inkişafını təsvir edirdi.” (Vincent, 1934, 7)

Tarixin yazılma səbəblərini siyasi hərəkətlərin inkişafı ilə bağlamaq olar. Onun yazılma motivləri isə insanların sələflərinin keçmişini öyrənərək ondan gələcəyə rəhbərlik üçün istifadə etmək cəhdləri kimi izah oluna bilər. Susidid və Romalı Dionisinin yazdıqları kimi «tarix sələflərin necə yaşaması, necə davranması haqqında fəlsəfi təhsildir». Tarix təkcə keçmişin şərfli və qəhrəmanlıq səhifələrinin bərpası deyil, bizim indimizi dəyişmək və gələcəyimizi müəyyən etmək üçün praktik obyektidir.

Bəzən tarix bizə mənəvi, siyasi və ya teoloji problemlər üzrə dərs verməyə çalışır. Lakin keçmiş bərpa etdikcə mənbə bazasının tarixi qeyri-obyektiv təsvir edəcəyi qorxusu yaranır. Bu qorxu tarixin öz təbiətindən irəli gəlir. Lord Bekonun bütün dövrlər üçün səmimi səslənən “tarix öz-özünə həqiqi hadisə və faktları məsləhət qarışıq təqdim edir, onlar haqqında mühakimə yürütmək və nəticələr çıxarmağı isə bizə tapşırır” ifadəsi tarixdə həqiqət probleminin ziddiyyətli olmasına işarə edir. (Vincent, 1934, 10)

Tarix həyatın müəyyən hadisələrini əks etdirir. Onun ən əsas və real məqsədi isə insan cəmiyyətinin tipik elementlərini, fərdlərin fikir və mövqelərini tapmaq və “tarixin qanununu” müəyyənləşdirməkdir.

XIX əsrin əvvəllərində tarixin öyrənilməsinə tənqidi baxış təbiət və dəqiq elmlər sahəsində üstünlük təşkil edən pozitivizmin təsiri altında formalaşmağa başladı. Uzun müddət nəzəriyyəçi-tarixçilərin stolüstü kitabına çevrilmiş alman alimi E. Berngeymın “Tarix elminə giriş” və fransız alimləri Ş.Lanqlua və Ş.Senobosun “Tarixin öyrənilməsinə giriş” adlı əsərləri də məhz bu konsepsiyanın təsiri altında yazılmışdır.

Pozitivizmin əsas prinsipi tarixin mənbələr əsasında yazılması fikri idi və bu fikrə görə əgər “mənbə yoxdursa, demək tarix də yoxdur” tezi formalaşmışdı. Sözsüz ki, tarixi mənbəsiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür, bizim keçmiş haqqında biliklərimiz məhz mənbələrə əsaslanır və onlarsız bizim tarixi bərpa etmək şansımız heçə enir. Lakin bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, mənbə dedikdə pozitivistlər yalnız yazılı mənbələri nəzərdə tuturdular. Pozitivizmin tərəfdarları sübut etməyə çalışırdılar ki, tarix yalnız yazının yarandığı dövrdən başlanır, yalnız yazılı şəkildə bizə gəlib çatmış mənbə bizim tarixi hadisə haqqında biliyimizə şahidlik edə bilər. Bu istiqamətin banilərindən olan XIX əsrin görkəmli alman tarixçisi V.Diltey “Mənəviyyat haqqında elmlərdə tarixi metodun

quruluşu” adlı əsərində tarixə faktların birincilik və muxtariyyət ideyasını gətirmişdi. Bu konsepsiya italyan alimi B.Krosun əsərlərində daha qabarıq əks olunmuşdu. “Bütün tarix müasir tarixdir” deyən B.Kros hesab edirdi ki, tarix keçmiş bu günün gözü ilə görmək və keçmişin problemləri işığından hadisələri qeydə almaq deyil, inkişaf etdirməkdir. (Croze, 1941, 19)

Tarixi yazılı mənbələrin yaranmasından başlayan pozitivistlər tarixi keçmişin obyektiv varlığını inkar etməsələr də, onun yazılı mənbələrsiz heç bir əhəmiyyət kəsb etmədiyini iddia edirdilər. Pozitivist alimlər eyni zamanda yazılı mənbələrin elmi şərhə və ya interpretasiyasının zəruriliyini də inkar edir, bunun tarixi obyektivliyə zərər gətirdiyini sübut etməyə çalışırdılar.

Beləliklə, XIX əsrin ortalarında formalaşmağa başlamış pozitiv tarixi məktəb keçmişin obyektiv varlığının yalnız yazılı mənbələr əsasında bərpasının mümkünlüyünü qəbul edir, şifahi, maddi və digər mənbələrin rolunu və tədqiqatçıların mənbələrdə əks olunmuş faktlar və informasiyaya müdaxiləsini inkar edirdilər. Pozitivist istiqamətin ən müsbət cəhəti yazılı mənbələr əsasında real mövcud olmuş keçmişin obyektiv bərpasının mümkünlük ideyasının müdafiəsi hesab edilməlidir. Tarixin bərpasında pozitivist istiqamətə ilk etirazlar XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəllərində formalaşmağa başladı. XX əsrin əvvəllərində rus alimi A.S.Lappo-Danilevski pozitivist məktəbin nümayəndələrinin tarixi mənbələrə baxışını tənqid edərək, tədqiqatçının tarixi faktların dindirilməsi və ya mənalandırılmasında xüsusi xidməti olduğunu qeyd etdi. “Tarixin metodologiyası” adlı əsərində A.S.Lappo-Danilevski pozitivizmin zəif nöqtəsi olan mənbə-tarixçi zəncirini möhkəmləndirərək, əslində tarixi faktların təhlilində tədqiqatçının tutduğu mövqeyi ön plana çəkdi. Lakin təəssüf ki, A.S.Lappo-Danilevskinin konsepsiyasında mənbənin sosial təbiəti və mənşəyi problemi

ışıqlandırılmırdı. Bu istiqamət tarixdə yeni bir nəzəri məktəbin-subyektivizmin formalaşmasına təkan verdi.

Pozitivizmin əksi kimi formalaşmış subyektivist tarixi məktəbin nümayəndələri, pozitivist tarixçiləri tarixi “kəs-yarıdır” sahəsinə (yəni yazılı mənbələrdə əks olunmuş faktların toplanıb xronoloji cəhətdən birləşdirilməsi) çevirməkdə təqsirləndirildilər. Əsasının neokantçılar tərəfindən qoyulduğu bu məktəbin yaratdığı elmi konsepsiyasının mərkəzi ideyası tarixi keçmişin bərpasında tədqiqatçının rolunun müəyyənləşdirilməsi idi. Lakin A.S.Lappo-Danilevskidən fərqli olaraq, bu məktəbin nümayəndələri keçmişin real varlığını və obyektiv bərpasını faktiki olaraq inkar edir, tarixin yalnız tarixçilər tərəfindən yazıldığını iddia edirdilər. “Bizim hansı tarixə malik olacağımızı tarixçi müəyyən edir” deyən subyektivistlər tarixin bərpasında əsas rolun tarixçiyə məxsus olduğunu iddia edirdilər.

Beləliklə, keçmişin bərpasında üç faktorun (1) ətraf mühit və ya tarixi gerçəklik, (2) mənbə və (3) tarixçinin, əsas rol oynadığını nəzərə alaraq, qeyd etmək lazımdır ki, pozitivizm məktəbi birinci zəncirə, yəni *tarixi gerçəklik –mənbə*, subyektivizm isə ikinci zəncirə, yəni *tarixi mənbə-tarixçi*, zəncirinə mühüm əhəmiyyət verirdi. Bununla yanaşı pozitivist tarixçilər tarixi gerçəkliyin obyektiv reallığını və dərk edilməsi mümkünlüyünü qəbul edir, lakin əsas şərt kimi yazılı mənbələrin zəruriliyini irəli sürürdülər. Subyektivist tarixçilər isə əksinə, tarixi gerçəkliyin obyektiv mövcudluğunu inkar edir, onun yalnız tarixçidən, tarixin təqdim olunma keyfiyyətinin isə tarixçinin professionalıq səviyyəsindən asılı olduğunu iddia edirdilər.

Bu konsepsiyanın ən görkəmli nümayəndəsi XX əsr ingilis alimi, XVIII əsr fransız filosoflarının “tarixin fəlsəfəsi” nəzəriyyəsinin müasir davamçısı hesab edilən R.Kollinqvud (R.Collingwood) idi. Onun “tarix nədir” sualına “tarix tədqiqat və ya təhqiqat növüdür” cavabı tarixin məhz naməlum olan şeyləri axtarmaq və aşkarlamaq baxımından elm olduğunu sübut

etmək cəhdi idi. “Keçmişdə baş vermiş insan fəaliyyətinin öyrənilməsinə yönəlmiş tarix sübutun interpretasiyası ilə yaranır” deyən R.Kollinqvud əslində tarixi tədqiqatda tədqiqatçını ön plana çəkirdi. (Collingwood, 1993, 9-10)

Bu ideyanı inkişaf etdirən XX əsr amerikan alimi E.Karr “Tarix nədir?” adlı əsərində tarixin “müəyyən olunmuş faktlar toplusu” olduğunu qeyd edərək, göstərir ki, faktların əks olunduğu “sənədlər bizə nə baş verdiyini deyil, yalnız onu yarananın nə baş verməsini düşündüyünü və yaxud onun başqalarının nə düşünmək istədiyini xəbər verir” (Carr, 1961, 19). Məhz buna görə E.Karrın fikrincə “faktlar tarixçi onları dindirəndə danışıq: məhz tarixçi hansı faktın seçilməsi və hansı kontekstdə danışdırılmasını müəyyən edir” (Carr, 1961, 9)

XIX əsrin sonlarında sosial nəzəriyyələrin geniş yayılması və tarixi konsepsiyalara təsiri tarixdə yeni istiqamətin, dialektik materializmin formalaşmasına səbəb oldu. K.Marks, M.Veber və E.Duheymın elmi konsepsiyaları tarixin gələcək inkişafına ciddi təsir göstərdi. K.Marksın iqtisadi struktur, sosial dəyişikliklər və siyasi quruluş arasında əlaqələri açıqlayan sosioloji konsepsiyası XX əsrin I yarısı tarixi məktəblərinin fəaliyyətinə hiss ediləcək qədər təsir göstərdi. Bu konsepsiya tarixçilərə insan cəmiyyəti və iqtisadi əlaqələrin tədqiqi üçün əvəzolunmaz alət verdi. K.Marksın təkamül konsepsiyasına görə insan cəmiyyətinin inkişafı yüksələn istiqamətdə, qanunauyğunluq və ehtimal oluna bilən istiqamətdə gedir. (Cohen, 1978)

K.Marks ideyasının sosial elmlərə və ələlxüsus da tarixə ciddi təsir etməsinə baxmayaraq, qərbdə çox az tarixçi elmi tədqiqatlarda bu konsepsiyanı qəbul etdi. Bunun əsas səbəbi isə K.Marks nəzəriyyəsinin ayrı-ayrı fərdlərin, şəxsiyyətlərin deyil, ictimaiyyətin, cəmiyyətin və ya kollektiv psixologiyanın və fəaliyyətin üzərində qurulması idi.

K.Marksın müasiri və oponenti olan Maks Veber (1864-1924) ən məşhur əsərlərini keçən əsrin əvvəllərində yazmışdır. Lakin M.Veberin sosial nəzəriyyəsinin tarixi məktəblərin istiqamət və konsepsiyalarına təsiri o qədər də güclü olmamışdır. M.Veberin empirik faktlar əsasında yaratdığı cəmiyyətlərin “ideal tipləri” tarixçilərə keçmiş cəmiyyətlərin sosial, iqtisadi, siyasi və hətta mədəni inkişaf səviyyələrini ümumiləşdirmək, sosial sistemləri inteqrasiyaya uğrayan bütöv bir sistem kimi görmək və müqayisə etmək imkanı verirdi. (Weber, 1968)

Emil Duheymin (1858-1917) tarixçiləri maraqlandıran nəzəriyyəsi kollektiv təfəkkür ilə bağlı idi. E.Duheymin fikrincə xüsusi institutlar tərəfindən formalaşdırılan kollektiv təfəkkür maddi şəkildə simvollarla ifadə olunur və mədəni sistemlərdə əks olunur. E.Duheymin konsepsiyasının əsas ideyası sosioloqiyanın sosial-iqtisadi sturkturun əksi və ya məhsulu olmasıdır. E.Duheymin fikrincə sosial cəmiyyətlərin əsasını təşkil edən “sosial faktlar” insan təfəkküründən kənarında mövcud olan hərəkətin, düşüncənin, hissələrin formasıdır və sosial cəmiyyətlərdə güclü təsirə malikdir”.

Sözsüz ki, adları sadalanan alimlər içərisində tarix elminin inkişafına ən güclü təsir göstərən K.Marks olmuşdur. Bu təsir xüsusilə bolşevik Rusiyası və Sovet imperiyası dövründə yazılan əsərlərdə özünü daha parlaq büruzə vermişdir. Dialektik materializm adlanan bu konsepsiyanın müsbət cəhətləri tarixin bərpasında mühüm rol oynayan üç faktorun əlaqəli fəaliyyətinin tətbiqindən ibarətdir. Dialektik materializm konsepsiyasına görə tarixi gerçəklik tarixçilərin və hətta tarixi mənbələrin yaradıcısının münasibəti və düşüncəsindən asılı olmayaraq mövcuddur. Tarixi mənbələr (mənbə məfhumu bu konsepsiyada genişlənərək, insanın iz buraxdığı, insan fəaliyyəti nəticəsində yaranan bütün maddi qalıqları nəzərdə tuturdu) bizim keçmiş haqqında biliklərimizin sübutudur. Lakin bu sübutun elmi və

obyektiv mənalandırılması, interpretasiyası, mənbələrdəki informasiyanın tarixi reallığı nə dərəcədə obyektiv əks etdirməsi tarixçi tərəfindən müəyyən olunur.

XX əsrin I yarısında tarix və tarixşünaslıq konsepsiyasının formalaşmasına təsir göstərən digər bir məktəbin əsası Fransada qoyulmuşdu. 1929-cu ildə yaradılmış “Annallar: tarix, iqtisadiyyat və cəmiyyət” jurnalının iki aparıcı yazarı-Mark Blok və Lyusin Fevr, tarixin ənənəvi yazılma metodu, metodologiyası və nəzəriyyəsinin ciddi tənqidi ilə çıxış etdilər. Sonralar “mentalitet tarixi və ya düşüncə tərzii tarixi” adlandırılacaq əsərində (Fevr, 1982) L.Fevr XVI əsr təfəkkür dünyasını bərpa etməyə çalışaraq, o dövrdə ateizmin mövcud olmadığını sübuta yetirməyə çalışır. M.Blok öz növbəsində feodalizmin təhlilinə həsr olunmuş əsərində (Bloch, 1961) feodalizmi siyasi öhdəliklər haqqında qanunlar toplusu kimi deyil, sosial əlaqələr və mədəniyyət sistemi kimi təqdim edir. “Tarixin apologiyası” adlı əsərində M.Blok tarixin saxtalaşdırılması məsələsinə toxunaraq, tarixi yazanlara, yəni bu işə şüurlu surətdə qoşulanlara deyil, tarixi istəməyərək, yəni təsadüfən qeydə alanlara inanmağın daha doğru olduğunu vurğulayır: «Hətta indi hansı birimiz əlimizdə 1938,1939-cu illərin bütün qəzetlərindənə nazirliklərin gizli hesabatlarını, hərbi rəhbərlərin məxvi məlumatlarını tutmaq istəməzdik”.(Блок, 1986, 26)

Bu elmi əsərlərdə tarixçi alimlər əslində pozitivizmin əsas ideyalarını tənqid atəşinə tutaraq, yalnız yazılı mənbələri əsas götürən alimlərə sübut etməyə çalışırdılar ki, tarixdən əvvəlki, yəni yazıdan əvvəlki keçmiş bərpa etmək mümkündür: əgər yalnız yazılı tarixin tənqidi mümkündürsə, bəşər tarixinin ən uzun dövrünü təşkil edən yazısız fəsilləri yaddaşlardan silmək lazımdır. Arxeologiya, etnoqrafiya, numizmatika və digər köməkçi sahələr vasitəsi ilə yazıya qədərki dövrün bərpasının nəinki mümkün, hətta vacib və zəruri olduğunu sübut edən

fransız alimləri iki dövr arasında sıx əlaqənin qurulması və tarixin daha dərinədən dərk edilməsi üçün bunun ləbüdlüyünü vurğulayırdılar.

Yeni dövr tarixçilərinə, xüsusilə də ingilisdilli qərb tarixşünaslığına Annallar məktəbinin təsiri birmənalı olmadı. Qərbdə “yeni sollar” məktəbi adı altında formalaşan bu istiqamətə qoşulan tarixçilərdən bir çoxu ikinci dünya müharibəsindən sonra marksist fəlsəfəni yenidən təhlil və tənqid edərək, yeni progressiv tarix növü yaratdılar. Annalçılar kimi bu tədqiqatçılar da tarixi axtarışlarda əsas diqqəti adi insanlara yönəldərək, onlar vasitəsilə sosial cəmiyyətlərin aktual suallarına cavab tapmağa çalışırdılar.

İngiltərə və ABŞ-da “Keçmiş və İndi” (Past and Present) jurnalı ətrafında toplaşan “yeni sollar” tarixi problemləri daha çox sosial tarixlə bağlamağa çalışırdılar. Bu məktəbin nümayəndələri tərəfindən yazılan əsərlərin böyük əksəriyyəti sosial-iqtisadi, demoqrafik problemləri əhatə edərək, marksist nəzəriyyədən geniş istifadə edirdilər. Bu məktəb Amerikada qadın tarixi, Afrika amerikalıların problemləri, etnik tarix və Amerika tarixinin digər az öyrənilən sahələrinə canlanma gətirdi.

XX əsrin II yarısı yeni mədəni tarixin formalaşması ilə xarakterizə olunur. Bu məktəbin əsas tədqiqat obyektı sırf tarixi problemlər deyil, fundamental sosial tarixi problemlərdir. Onların içərisində cəmiyyətlərin infrastrukturunun, sosial, iqtisadi və siyasi sistemlərin kompleks təhlili xüsusi qeyd olunmalıdır. Bu dövr tarixin tədricən sosial tarixə çevrilməsi, tarixi mənbə və metodlara, tarixdə obyektivlik və həqiqət problemlərinə münasibətin dəyişilməsi ilə xarakterizə olunur.

Sosial tarixlə məşğul olan alimlər çox tez bir zamanda sosial tarix metodunu dəyişdilər. K.Kinzburq “Makrotarix” adlandırılan tədqiqat üsulu formalaşdırdı. Bu üsulun mahiyyəti tarixdə ayrı-ayrı hadisələrin, fərdlərin və ya hərəkətlərin

Annallar məktəbi nümayəndələrinin tətbiq etdiyi metodlarla təhlilindən ibarətdir. Antropoloq K.Gits tərəfindən “dərin təsvir” adlanan üsul sosial tarixin metodologiyasından kənarlaşaraq, antropologiya və etnoqrafiyanın metodlarından geniş istifadəni nəzərdə tuturdu.

K.Gitsin fikrincə keçmiş izah olunmazdır, keçmişə istinad edən tarixçilər heç zaman tədqiq etdikləri insanları canlandırma bilməzlər, lakin onların hansı kateqoriyaya mənsub olduqlarını müəyyənləşdirmək mümkündür. Məhz buna görə antropoloqlar və tarixin digər səyahətçiləri sübut etməyə çalışırdılar ki, tarixin vəzifəsi təkcə tarixi yaddaşların yaşadığı sosial strukturu deyil, onların zehni və sosial dünyasını açıqlamaqdır. Bu sahədə ən böyük uğur isə ingilis alimi A.Toynbiyə məxsusdur. «Tarixin tədqiqi» (Study of History) adlı 12 cildlik fundamental əsərində alim O.Şpenqlerin mədəniyyətlər nəzəriyyəsini inkişaf etdirərək, bəşər tarixini bir neçə (21) sivilizasiyaya bölür. A.Toynbinin nəzəriyyəsinə görə tarixi şərait və ya təbii faktorlar cəmiyyətlər qarşısında problemlər formalaşdırır və cəmiyyətin gələcək inkişaf istiqamətləri bu problemlərin həlli yollarından asılı olur.

XX əsrin sonlarında sosial tarixin ən görkəmli nümayəndəsi L.Stoun özünün tarixə yeni baxışını təqdim etdi. “Tarixi salnamənin dirçəlməsi” adlı bu istiqamət «mədəniyyət nəzəriyyəsi»nin yenidən işlənməsi, insanların dünyanı anlamaq, dərk və izah etmək yollarının təhlilini açıqlamağa çalışır. L.Stoundan sonra Amerika alimi S.Hantinqton “Sivilizasiyaların toqquşması” adlı əsərində dünyanın çoxqütblü olmasına işarə edərək, sivilizasiyaların inkişafı və qarşılıqlı əlaqəsinin məntiqi məsələsinə toxunur. (Huntington, 1996)

Keçən əsrin sonlarında tarixin dərk edilməsi və şərhinə həsr olunmuş maraqlı tədqiqat əsərlərindən biri də Amerika alimi F.Fukuyamanın “Tarixin sonu və sonuncu insan” adlı əsəridir. Müasir dövrdə liberal demokratiyanın qələbəsini

ideoloji qarşıdurmanın, qlobal inqilab və toqquşmaların sonu kimi təqdim edən müəllif bununla da insan cəmiyyətinin, bəşəriyyətin sosial mədəni inkişafının son nöqtəsinə çatdığını iddia edir. (Fukuyama, 1992)

Beləliklə, tarix nədir, biz nə üçün tarixi öyrənirik və tarixin obyektiv bərpası mümkündürmü suallarına cavab tapmaq üçün XVIII əsrin sonundan bu günə qədər tarix elmində bir-birinə zidd bir neçə elmi məktəb və istiqamətlər formalaşmışdır. Bu məktəb və istiqamətlərin yaratdıqları və inkişaf etdirdikləri nəzəriyyə və konsepsiyalar tarixi keçmişin şahidləri olan mənbələrin təbiətinin və mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi və onlarda əks olunan tarixi biliklərin süzğəcdən keçirilməsi metodları ilə fərqlənirdi. Lakin «tarix nədir?» sualına «tarix keçmişdə baş verən hadisələr», «müasir dövrümüzdəki inkişaf istiqaməti», «səzlərimizin düşüncə tərzini, tərəkürü», «mədəni, sosial strukturlar», bir sözlə, «insan cəmiyyətinin yaşadığı sosial mühitin və bu mühitdə insanların rolu və qarşılıqlı əlaqəsi» kimi müxtəlif cavablar tapmaq olar.

Ayrı-ayrı fərqlərin, tarixi şəxsiyyətlərin “əhvalatı” kimi təqdim olunan qədim və orta əsrlər tarixi yeni dövrdə cəmiyyətlərin, dövlətlərin, müasir dövrümüzdə isə sivilizasiyaların “əhvalatı”na çevrildi.

“Tarixi nə üçün öyrənirik?” sualına qısaca olaraq, «həyatımızı asanlaşdırmaq, yaşamağı öyrənmək, bəşəriyyətin gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirmək, keçmişin səhvlərini təkrarlamamaq, kim olduğumuzu anlamaq üçün» cavabını veririk. Tarix isə əslində əcdadlarımızın təkcə necə yaşadığını deyil, hansı hisslər, fikirlər, düşüncələrlə yaşadığını, onların psixoloji və mənəvi durumunu anlamağa, dərk etməyə çalışır.

Bu tarixi tam obyektivliyi ilə, olduğu kimi bərpa edə bilərikmi, tarixin obyektiv bərpası mümkündürmü? İki əsrdən çoxdur ki, tarixin müxtəlif praktik və nəzəri problemləri ilə

məşğul olan alimlər bu suala cavab tapmağa çalışırlar. Tarixin obyektiv bərpasının mümkünlüyünə inanan alimlər belə öz tədqiqat əsərlərində elə nəzəri problemlərə toxunurlar ki, bununla tarixin elm olması fikrini şübhə altına almış olurlar. Tarixin obyektiv bərpası mümkündür, sadəcə olaraq, obyektivlik məfhumu altında nə anladığımızı müəyyənləşdirmək lazımdır.

Müasir dövrdə texniki və təbiət elmlərinin inkişafı, tədqiqat metodlarının zənginləşməsi tarix elmi qarşısında geniş perspektivlər açır. Digər tərəfdən siyasi rejimlər tarixin saxtalaşdırılması, təhrif olunması üçün cəhdləri gücləndirirlər. Bütün bunlara baxmayaraq, tarixçinin yeganə tədqiqat və müşahidə obyektinə mənbə olaraq qalır.

Bəs mənbə nədir?

İSTİNADLAR

1. Bloch, M. (1961). Feudal Society. Chicago: University of Chicago Press.
2. Блок М. (1986) Апология истории или ремесло историка. Москва: Наука
3. Carr E.H. (1961). What is History? New-York: St.Martin's Press.
4. Cohen G. A. (1978). Karl Marx's theory of History. New-Jersey: Princeton University Press.
5. Collingwood R. G.(1993). The Idea of History. Oxford: Clarendon Press

6. Croce B. (1941). History as the Story of Liberty. New-York: W.W.Norton.
7. Fevr L. (1982). The problem of Unbelief in the Sixteenth Century, the Religion of Rabelais. Cambridge: Harward University Press.
8. Fukuyama F. (1992).The End of History and the Last Man. New York : Avon Books.
9. Huntington, Samuel P. (1996).The Clash of Civilization and the Remaking of World Order. New York : A Touchstone book, Rochfeller Center.
10. Vincent J.M. (1934). Aids to historical research. New York, London: Books for Libraries Press.
11. Weber Max. (1968). Economy and Society. New-York: Bedminister Press

2. Mənbə keçmiş haqqında biliklərimizin əsasıdır

Tarixçilərin üç əsrdən çox bir zaman çərçivəsində müzakirə və mübahisə etdikləri məsələlər tarixin obyektiv bərpası üçün zəruri olan mənbələrin aşkarlanması, onların mənşəyi və sosial təbiətinin müəyyənləşdirilməsi və təhlilindən ibarətdir. Tarixi faktın əks olunduğu, qeydə alındığı mənbə bizim keçmiş haqqında demək olar ki, yeganə bilik

mənbəyimizdir. “Mənbə nədir?” sualına müxtəlif zamanlarda müxtəlif cavablar verilib. XVIII-XIX əsr alimləri yalnız yazılı tarixi abidələrin tarixə şahidlik etmək iqtidarında olduğunu iddia edirdilər. Alman alimləri Diltey, Rikert, fransızlar Lanqlua, Senyobos tarixin yalnız yazıdan sonrakı dövrünün bərpasından danışırdılar. Sözsüz ki, arxeologiya, antropologiya, etnoqrafiya, xronoqrafiya və digər köməkçi tarix fənnlərinin inkişaf etmədiyi bir dövrdə arxeoloji tapıntıların, etnoqrafik məlumatların “tarixi mənbə” kimi qəbul edilməsi bir qədər çətin idi. Məhz bu baxımdan, XVIII-XIX əsr alimləri keçmişin bərpası üçün yalnız yazılı mənbələrin şahidliyini qəbul edirdilər.

XIX əsrin sonuna doğru Avropada bir sıra köməkçi tarix elmi sahəsinin inkişafına təkan verəcək proseslər başlandı. Fransa tarixi məktəbi bu istiqamətdə birincilik nümayiş etdirərək, əslində bütün Avropa tarixçiləri üçün arxeologiya, paleoqrafiya, heraldika, diplomatika və s. sahələrdə yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlandığı mərkəzə çevrildi. Bunun nəticəsi olaraq, XX əsrin əvvəllərində Fransanın Annallar məktəbinin nümayəndələri pozitivizm konsepsiyasını ciddi tənqid atəşinə tutdular. Artıq XX əsrdə alimlər mənbə dedikdə insan zehninin, təfəkkürünün məhsulu olan, insanın şüurlu fəaliyyəti nəticəsində yaranan hər bir şeyi nəzərdə tuturdular.

Mənbəşünaslıq baxımından hər bir tarixi mənbə iki istiqamətdə, (1) nəzəri-metodoloji və (2) konkret-tətbiqi baxımdan, təhlil olunmalıdır. Mənbənin nəzəri-metodoloji təhlili onun mənşəyi, sosial təbiəti, mahiyyəti, mənbədə əks olunan hadisə və proseslərin tarixi gerçəkliyə nə dərəcədə uyğun gəlib gəlməməsi, mənbələrdə obyektiv və subyektiv informasiyanın qədəri, mənbənin informasiya vermə qabiliyyəti və s. məsələləri əhatə edir.

XX əsr alman alimi L.Ranke 1830-cu ildə tarixin «saflaşdırılmasına» qarşı etiraz olaraq qeyd etmişdir ki, “tarixçinin vəzifəsi sadəcə olaraq, onun (yəni tarixin) əslində və

ya olduğu kimi baş verdiyini əks etdirməkdir”. Alman, Britaniya, və hətta Fransanın üç nəsil tarixçiləri bu sehrkar sözlərin, yəni “necə olubsa, eləcə də bərpa etmək” sözlərinin necə həyata keçirilməsi üsulları üzərində düşünüblər. Problemin mürəkkəbliyi isə tarixçilərə lazım olan informasiyanın çox zaman mənbələrdə əks olunmaması ilə bağlıdır. Çünki tarixi yazanla tarixi bəpa edənin məqsədləri heç də hər zaman üst-üstə düşmürdü.

Hər bir tarixi mənbə üç elementin kombinasiyasından yaranır. Bu elementlər (1) ətraf mühit və ya tarixi gerçəklik, reallıq, (2) bu reallığı əks etdirən subyekt, yəni tarixi mənbənin yaradıcısı və (3) subyektin obyektə əks etdirərək qeydə aldığı və mənbədə əks olunan informasiyadan ibarətdir.

Tarixi gerçəklik --- subyekt --- informasiya

Informasiya bu halda obyektiv reallığın əks olunmuş rəngarəngliyidir. Sözsüz ki, istənilən əks etmə prosesi şüurlu prosesdir və ətraf gerçəkliyi əks etdirən subyekt bunu müəyyən məqsədlər naminə həyata keçirir. Başqa sözlə, mənbədə informasiyanı əks etdirən müəllif ətraf mühitə məqsədyönlü yanaşır. Subyekt ətraf mühiti bütövlükdə deyil, yalnız onu maraqlandıran, onun suallarına cavab verən, onu düşündürən, nəhayət, ona lazım olan şeylər baxımından əks etdirir. Buna görə də demək olar ki, informasiyanın əks olunması ***pragmatik xarakter*** daşıyır.

Lakin sözsüz ki, ətraf mühitə seçmə münasibət bəsləyən və onu məqsədyönlü əks etdirən subyekt çox zaman özündən asılı olmayaraq, şüursuz surətdə özünə lazım olmayan faktları da qeydə alır. Bu növ informasiya mənbə yaradıcısının istəyindən asılı olmayaraq, mənbədə əks olunur. Bunun səbəbi ilk növbədə ətraf mühitin, tarixi reallığın rəngarəngliyi, zənginliyi ilə izah olunur. Bu cəhətdən qeyd etmək olar ki, informasiya prosesi eyni zamanda ***semantik xarakter*** daşıyır. Mənbədə şüursuz qeydə alınan məlumatlar çox zaman gizli və ya potensial

informasiya adlanır. Çünki mənbə yaradıcısının məqsədi həmin informasiyanı qeydə almaq deyil, bu informasiya təsadüfi olaraq qeydə alınıb.

Mənbədə əks olunan informasiya müəyyən sözlər, sistemlər vasitəsi ilə oxucuya çatdırıldığından onun *sintaksis xarakterə* malik olması da qeyd olunmalıdır. Mənbənin təbiət və mənşəyinin öyrənilməsi mənbənin informasiya vermə qabiliyyətinin müəyyənləşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, hər zaman tarixi tədqiq edən tarixçiyə lazım olan informasiya ilə mənbədə əks olunmuş informasiya arasında müəyyən uyğunsuzluq mövcud olub. Bunun əsas səbəbi ilk növbədə mənbənin yaradıcısının qarşıya qoyduğu məqsədlərlə tarixi tədqiq edən tarixçinin qarşısında duran vəzifələrin bir-birinə uyğun gəlməməsidir.

Tarixi mənbədə əks olunan informasiyanın nə dərəcədə obyektiv olduğunu, yəni nə dərəcədə tarixi reallığa uyğun gəldiyini müəyyənləşdirmək olduqca çətin və mürəkkəb işdir. Mənbənin yaranmasında pragmatik aspektin mövcudluğuna istinad edən alimlər onun tamamilə subyektiv olmasını iddia edirlər. Lakin əgər nəzərə alsaq ki, mənbənin yaradıcısı ətraf mühitə məqsədyönlü yanaşır və bu mühiti öz maraq və ehtiyacları baxımından öyrənir, onda biz mənbə yaradıcısının özü haqqında obyektiv bilik əldə etmək imkanı qazanmış oluruq. Belə ki, ətraf mühitə qeyri-obyektiv, yəni məqsədyönlü yanaşan mənbə öz yaradıcısının düşüncələri, marağı, onun tutduğu sosial mövqe, dünyagörüşü, səviyyəsi, siyasi baxışları və s. haqqında obyektiv məlumat vermiş olur. Ətraf mühitə qərəzli, saxtalaşdırılmış münasibətlə subyekt özü haqqında tədqiqatçıya obyektiv məlumatlar vermiş olur. Qeyd etmək lazımdır ki, mənbələrin yaradıcısı haqqında mənbədə əks olunmuş informasiya da gizli xarakter daşıyır. Məhz buna görə də “mənbə obyektivdir, yoxsa subyektiv” sualına “həm obyektivdir, həm də subyektiv” cavabı verilməlidir. Mənbənin mən-

şəyinin ikili xarakter daşması ilk növbədə onun əksolunma prosesinin nəticəsi olması ilə izah edilir. Ətraf mühiti təsvir etdirən subyekt tarixi hadisələr haqqında informasiyanı öz zehni, təfəkkürü süzgülündən keçirərək əks etdirir. Artıq burada tarixi gerçəkliyin bir hissəsi əks olunur. İkincisi isə mənbənin yaradıcısı tarixi hadisələrə birtərəfli münasibəti, onları təhlil və əks etdirmə üsulu ilə özü haqqında, şəxsi maraqları, dünyası, elmi səviyyəsi, sosial statusu və s. haqqında obyektiv məlumat verir.

Mənbələrdə əks olunan informasiyanın obyektivlik səviyyəsini çox zaman onun tarixi gerçəkliyin obyektiv fəaliyyəti və inkişafına uyğunluq səviyyəsi ilə müəyyən edirlər. Başqa sözlə, mənbədə əks olunan informasiya və ya mənbə yaradıcısının qarşısına qoyduğu məqsəd tarixi gerçəkliyin real inkişaf istiqamətlərinə zidd deyilsə, onda mənbənin obyektivlik səviyyəsinin yüksək olması haqqında danışmaq olar.

Hər bir mənbənin təhlili, onda əks olunmuş informasiyaya seçmə münasibət əsliində mənbənin subyektivləşdirilməsi ilə nəticələnir. Mənbəyə tarixçinin və ya hər hansı bir şəxsin müdaxiləsi onda əks olunan informasiyanın obyektivliyinə təsir göstərməsə də, mənbədə əks olunmuş obyektiv məlumatın qeydə alınması prosesini çətinləşdirir.

Mənbələr tipə və növə görə bölünürlər. Mənbələrin tipə görə təsnifatı dedikdə mənbələrdəki tarixi gerçəkliyin əks olunma formasına görə qruplaşdırılması nəzərdə tutulur. Növə görə təsnifat isə mənbələrin onlardakı informasiyanın qeydə alınma üsuluna görə qruplaşdırılmasıdır.

XIX əsrdə yaradılmış və tarixin nəzəri problemlərinə həsr olunmuş ilk əsərlərdə tarixi mənbələr “keçmişin qalıqları” və “tarixi ənənələr” olmaqla iki qrupa bölünürdülər. Avropa alimləri Diltey, Berngeym, Lanqlua, Senyobos, Rikert «qalıq, relik» dedikdə bilavasitə keçmişin qalığı olan maddi, arxeoloji, məişət materiallarını, “tarixi ənənə” dedikdə isə tarixi hadisələri

və prosesləri əks etdirən yazılı məlumatları nəzərdə tuturdular. İkincilər “narrativ”, yəni “salnamə” və ya “ədəbi mənbə” adlandırılırdı.

Müasir mənbəşünaslıq mənbələri tiplərinə görə maddi, yazılı, təsviri və səsli olmaqla, dörd yerə bölür. Çox zaman təsviri mənbələri qrafik-təsviri, bədii-təsviri və s. qruplaşdırırlar. Mənbələrin bu cür təsnifatı onlarda tarixi reallığın əks olunma metodunun və formalarının müxtəlifliyi ilə izah olunur.

Bundan başqa mənbəşünaslıqda mənbələrin növlərə görə təsnifatı mövcuddur. Bu təsnifata görə yazılı mənbələri salnamə, diplomatik sənədlər, qanunvericilik sənədləri, kargüzarlıq sənədləri, statistik sənədlər, şəxsi xarakterli sənədlər, dövrü mətbuat və s. olmaqla növlərə bölürlər.

Mənbələrin təsnifatı onların təkamül prosesini izləmək imkanı verir. Zaman keçdikcə insanların təkcə tarixi gerçəkliyi əks etdirmə metodları və formaları deyil, eyni zamanda informasiyanı yığma məqsədi də dəyişir. Bu isə öz növbəsində mənbələrin təkamülünə gətirib çıxarır. Bu prosesin sürətlənməsinə müasir dövrdə kommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafı da güclü təsir göstərir.

Yazının meydana gəlməsi, kitab çapı, təhsilin inkişafı informasiyanın əks olunması və toplanması üçün geniş imkanlar açdı. Texniki inkişaf informasiyanın kino-foto, fonu və nəhayət, süni maşın dillərində qeydə alınmasına imkan yaratdı. Mənbələrin təkamülü təkcə ayrı-ayrı mənbələrin növlərinin təcridən silinməsi ilə deyil, ictimai həyatın tarixi təkamülünün çətinləşməsi və mənbələrin yeni növ və müxtəlifliyinin yaranması ilə xarakterizə olunur.

Müasir dövrdə mənbələrin informasiya vermə qabiliyyəti çox zaman texnologiyanın inkişaf səviyyəsi, mənbənin yarandığı mədəni şərait ilə ölçülür. Mənbələrin yaranma texnologiyası tarixi əlaqə mexanizmi və informasiyanın toplanma sürətini əhatə edir. Bu tarix üç inkişaf mərhələsi keçmişdir. Birinci

mərhələdə informasiya insanların özləri tərəfindən ötürülür və bəzən vizual və ya səsli xarakter daşıyırdı. İkinci mərhələdə informasiyanın ötürülməsi heyvanların köməyi ilə həyata keçirilirdi. Mərkəzi Asiyada artıq e.ə.təxminən 2000-ci ildə, Aralıq dənizi ətrafında isə e.ə.1000-ci ildə informasiyanın bu cür ötürülməsi geniş tətbiq olunurdu.

Texniki inkişaf təxminən b.e.ə. 3000-cü ildə Mesopatiyada informasiyanın ötürülməsi üçün gil lövhələrdən istifadə imkanı yaratdı. Sonralar bu texnika informasiyanın yazılı surətdə xüsusi hazırlanmış şəxslər tərəfindən ötürülməsi ilə əvəz olundu. Fars şahları ilk dəfə olaraq, informasiyanı ötürmək üçün kuryer sistemi tətbiq etməyə başladılar.

Informasiyanın ötürülməsi tarixində üçüncü mərhələ mexaniki medianın kəşfi ilə xarakterizə olunur. Texniki kəşflər nəticəsində XIX əsrin sonlarında informasiyanın istənilən nöqtədən digərinə çatdırılması üçün cəmi yeddi dəqiqə vaxt lazım idi. Hal-hazırda, XXI əsrdə isə bu proses bir neçə saniyədən bir dəqiqəyədək həyata keçirilir.

Müasir dövrdə kommunikasiya texnologiyasının sürətli inkişafı informasiyanın toplanması və komplektləşdirilməsini olduqca asanlaşdırır. Lakin informasiya çoxluğu, onun systemsiz şəkildə toplanması informasiyanın obyektivlik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi və onda olan gizli informasiyanın qeydə alınmasını asanlaşdırmır.

Tarixi mənbələrin tədqiqi zamanı qarşıya çıxan problemlərdən biri də fakt ilə tarixi mənbə arasındakı münasibətlərin müəyyənləşdirilməsidir. 1830-cu ildə alman alimi L.Ranke tarixçinin vəzifəsinin hadisələri “necə baş veribsə eləcə də əks etdirmək” olduğunu vurğulayanda heç kimi təəccübləndirmədi. Tarixin elm olduğunu sübuta yetirməklə məşğul olan pozitivistlər özlərinin tarixə təsirini faktların ilahiləşdirilməsi ilə həyata keçirməyə çalışırdılar. “Birinci faktlar, sonra isə onlar

əsasında nəticə” deyən pozitivistlər faktların tarixdə önəmli rol oynadığını vurğulayırdılar.

XIX əsr ingilis tarixi məktəbində bu istiqaməti inkişaf etdirən empirik ənənə Böyük Britaniya fəlsəfi məktəbinin nümayəndələri olan C.Lokkdan B.Rasselə qədər mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Biliklərin empirik nəzəriyyəsi obyektlə subyekt arasında kəskin ayrılığın olduğunu iddia edirdi. Bu nəzəriyyəyə görə faktlar hissi əksətdirmə olaraq, müşahidəçiyə kənardan təsir göstərir və onun təfəkküründən asılı deyil. Empirik məktəbin nəzəriyyəsinə görə faktların qəbulu passiv xarakter daşıyır və iki müstəqil mərhələdən - təcrübə və ondan irəli gələn nəticədən ibarətdir.

Məhz bu konsepsiyadan çıxış edən tarixçilər belə hesab edirdilər ki, tarix müəyyən edilmiş faktların toplusudur. Tarixçi faktları toplayır, araşdırır, “özünə uyğun tərzdə dəyişdirir” (Carr, 1961, 6) Başqa sözlə desək empirik məktəbin fikrincə faktlar müqəddəsdir, fikir isə azad. Lakin baş vermiş və fakt kimi qəbul edilən hər bir informasiya tarixi faktdır mı? Tarixi faktlarla digər faktları bir-birindən ayıran kriteriyalar mövcuddur mu? Və ümumiyyətlə, tarixi fakt nədir?

Empirik məktəb nümayəndələrinin fikrincə tarixdə bir sıra müəyyən olmuş faktlar mövcuddur ki, onlar tarixin özəyini təşkil edirlər. Məs., Makedoniyalı İsgəndərin Daranı məğlub etməsi. Bu faktı iki nöqtəyi-nəzərdən araşdırmaq və müəyyənləşdirmək lazımdır. Birincisi, İsgəndər Daranı e.ə.331-ci ildə məğlub etmişdi, bizim bu halda tarixi səhvi qeydə almaq haqqımız yoxdur. İkincisi, İsgəndər məhz Daranı məğlub etmişdir, Kiri, Kiaksarı yox. Burada qeyd olunmalıdır ki, tarixçi yaxşı bəna kimi əvvəlcə tikdiyi binanın təməlini möhkəmləndirməli, yəni əldə etdiyi faktları hərtərəfli yoxlamalı və təsdiq etməli, sonra isə onların təhlili və interpretasiyası ilə məşğul olmalıdır.

Faktlar sözsüz ki, istənilən elmin məzmununu, əsasını təşkil edir. Latın dilindən (factum) “hərəkət, hadisə, yerinə

yetirilmiş” kimi tərcümə olunan «fakt» ilk növbədə obyektiv gerçəkliyin konkret təzahürüdür. Empirik məktəb nümayəndələrinin üstün cəhəti ilk növbədə faktın (tarixi faktın) obyektiv mövcudluğunu qəbul etmələri idi. Lakin tarixi faktlara əsaslanaraq, keçmiş olduğu kimi bərpa etməyə çalışan pozitivistlər əslində tarixi faktla mənbədə əks olunan informasiyanı eyniləşdirir, faktların mənşəyini, sosial təbiətini birmənalı anlayırdılar.

XIX əsrin sonunda formalaşmış subyektiv-idealist məktəbin nümayəndələri faktı izah edərkən, digər ziddiyyət yaratdılar. Əslində neokantian məktəbi əsasında formalaşmış və banisi Diltey olan bu istiqamətin əsas mahiyyəti sosial elmlərin faktları ilə təbiət elmləri faktlarını qarşı-qarşıya qoymaq olub. Subyektivistlərin fikrincə mənəvi dünyaya aid faktlar demək olar ki, mənbələrdə əks olunmur, onların empirik müşahidəsi isə qeyri-mümkündür. Mənbələrdə əks olunan faktlar isə çox zaman subyektivdir və tarixçi onların tam mahiyyətini heç zaman dərk edə bilməz.

Beləliklə, subyektiv-idealist və ona yaxın olan prezentist, ekzistentist və s. istiqamətlərin fikrincə tarixi faktlar obyektiv təbiətə malik deyillər. Məhz buna görə də keçmişin obyektiv bərpası mümkün deyil. Bu fikir XX əsrin görkəmli amerikan tarixçisi E.Karrın əsərində daha dolğun ifadə olunub: “tarixi faktların tarixçidən müstəqil, tam obyektiv mövcud olmasına inam ağılasığmaz səhvdir”. (Carr, 1961, 10)

Tarixi fakta dialektik maetrialist baxış pozitivizm və subyektivizm konsepsiyalarından fərqli olaraq, daha mükəmməldir. Bu konsepsiya bütün tarixi faktları üç tipə bölür: 1) tarixi gerçəkliyin faktları; 2) tarixi mənbələrin faktları; 3) elmi-tarixi faktlar.

Dialektik konsepsiyaya görə tarixi gerçəkliyin faktları həm mənbənin yaradıcısına, həm də tarixçiyə münasibətdə obyektivdir və onların faktlar haqqında fikirlərindən asılı olma-

yaraq, mövcuddurlar. Məs., Babəkin Ərəb xəlifi tərəfindən edam etdirilməsi faktı bizim bu fakta münasibətimizdən asılı olmayaraq mövcuddur və biz bu faktı dəyişmək, ona müdaxilə etmək iqtidarında deyilik. Bu faktlar dəyişməz, yəni invariant və saya gəlməzdirlər.

Tarixi mənbələrin faktları tarixi gerçəkliyin faktlarının mənbənin yaradıcısı tərəfindən təsviri və ya əksidir. Hər bir əksolunma prosesinin nəticəsi kimi bu faktlar subyektivdir, çünki onu əks etdirən şəxsin zehni, təfəkkürü, və maraqları süzgəcindən keçərək, əks olunublar. Lakin bitmiş, tamamlanmış bir proses olaraq, bu faktlar da dəyişməz və invariantdırlar. Biz Babəkin edam səhnəsini təsvir etmiş ərəb mənbələrini dəyişə, onları korrektə edə bilmirik.

Tarixi faktların üçüncü tipi olan elmi-tarixi faktlar gerçəkliyin faktlarının mənbə faktları əsasında tarixçi tərəfindən bərpası və ya əksidir. Göründüyü kimi burada gerçəkliyin faktlarının ikiqat subyektivləşməsi baş verir. Birinci dəfə gerçəklik mənbə yaradıcısı tərəfindən subyektivləşdirilir. İkinci dəfə isə tarixçi artıq subyektivləşdirilmiş gerçəkliyin, yəni faktların interpretasiyası ilə əldə etdiyi nəticəni təqdim edərək, tarixi gerçəkliyi ikinci dəfə subyektivləşdirmiş olur. Məhz bu baxımdan elmi-tarixi faktlar tamamlanmamış, inkişaf edən və dəyişkən faktlar hesab edilir. Məsələn, bəşər tarixinin mərhələləri, insan cəmiyyətinin təkamül prosesi arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən mənbələr əsasında zaman-zaman dəyişikliyə məruz qalır.

Elm inkişaf etdikcə problemlərin mənbə bazası genişlənir, mənbələrin informasiya vermə qabiliyyəti artır və mənbələrin təhlili metodu təkmilləşir. Bu isə öz növbəsində faktların dəyişməsinə, onların daha dolğun və mükəmməl olmasına gətirib çıxarır.

Tarixi gerçəkliyin faktlarından danışarkən, onları sadə və mürəkkəb olmaqla iki qrupa bölmək olar. Pozitivistlərin fikrincə

tarixdə yalnız tək və sadə faktlar mövcuddur. Subyektiv konsepsiya da faktın sırf fərdi mövcudluğunu qəbul edir. Dialektik məktəbin fikrincə tarixi gerçəklikdə müxtəlif xarakterli faktlar mövcuddur. Rus alimi M.A.Barqın fikrincə “tarixi gerçəkliyin özü müxtəlif mürəkkəbliyə, məkana, dərinliyə ... malik faktlar düyünüdür.” (Bəpr, 1984, 55)

Tarixdə mürəkkəb faktların mövcudluğu tədqiqat prosesində onların düşünülmüş şəkildə seçilməsini zəruri edir. Söhbət faktlar toplusu içərisindən elə keyfiyyət müəyyənliyi seçməkdən gedir ki, həmin müəyyənlik bütün faktlar toplusunu təmsil etmiş olsun. Bu baxımdan qırılmaz, dinamik tarixi prosesləri əks etdirən mürəkkəb tarixi faktların əksi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məs., sənaye çevrilişinin tarixdə necə böyük rol oynadığı hamıya bəllidir. Əslində bu çevriliş kapitalist istehsal üsulunun bərqərar olması və kapitalizmin genezisi probleminin başa çatması demək idi. Lakin bu prosesin hətta nisbi zaman sərhədlərinin müəyyən edilməsi olduqca çətindir.

Tarixi faktların zaman-məkan, əşya-məzmun və qarşılıqlı əlaqə münasibətlərinə görə rəngarəngliyi mövcuddur. İstənilən tarixi fakt digər faktlarla qarşılıqlı əlaqə zəncirinə malikdir. Məhz buna görə əslində dəyişilməz olan hər bir fərdi tarixi fakt digər faktlarla əlaqədə müxtəlif məna kəsb edir, onları tədqiq edən tarixçilər tərəfindən müxtəlif cür mənalandırılır və izah olunur.

Beləliklə, tarixi faktların əsl mahiyyəti və onların müasirlər tərəfindən dərk edilməsi və qiymətləndirilməsi çox zaman üst-üstə düşür. İctimai faktlarla təbiət faktları arasında olan fərqlərə gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, empirik məktəbin nümayəndələri onları eyniləşdirir, subyektivistlər isə qarşı-qarşıya qoyurlar. Əslində bu iki növ faktın nə eyniləşdirilməsi, nə də qarşı-qarşıya qoyulması düzgün deyil.

Tarixi faktları araşdırarkən qarşıya çıxan mühüm problemlərdən biri də tarixi mənbələrdə əks olunmuş faktların

obyektiv gerçəkliyə uyğunluğu məsələsidir. Problem bu faktların obyektivliyinin yoxlanılması mümkünlüyü, tarixi mənbələrin informasiya potensialının müəyyənləşdirilməsi, onda olan gizli informasiyanın qeydə alınması və s. ilə bağlıdır.

Hər bir tarixi tədqiqat tədqiq edilən tarixi reallığın əsas mahiyyətinin, ümumi qanunauyğunluqlarının və konkret-tarixi xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə yönəldilib. Məhz buna görə də tarixi tədqiqatlarda istifadə olunan mənbələrin faktlarının açıqlanması onların nəzəri təhlilini əhatə edir. Tədqiq edilən problemə nəzəri baxış mümkün mənbə dairəsinin elmi cəhətdən müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Yalnız bundan sonra elmi-tarixi faktların formalaşdırılmasına başlamaq olar. Elmi-tarixi faktlar isə özlüyündə müəyyən sistemə malik olmalıdırlar.

Beləliklə, tarixi mənbə, informasiya və tarixi fakt üç elementdən ibarət olan informasiya prosesinin nəticəsi kimi tarixçinin “xam material”ı olaraq, ona elmi metod və üsullardan, analitik və tənqidi düşüncədən istifadə edərək, keçmişə bərpa etmək imkanı verir. Tarixi mənbələrdə qeydə alınmış faktların abstrakt, nəzəri-məzmunu təhlili mənbələrdə buraxılmış boşluqların doldurulmasını mümkün edir.

Artıq qeyd edildiyi kimi tarix elmində tədqiqat probleminin həlli ilk növbədə mənbənin mövcudluğu ilə şərtlənir. Məhz buna görə də tarixi tədqiqatın strukturunda tədqiqatın mənbə-informasiya əsasının formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çox zaman arxivlər tarixçilərin başlıca informasiya mənbəyi hesab edilir. Arxivlər rəsmi və qeyri-rəsmi orqanların topladığı sənədlər kolleksiyasıdır. Bu sənədlərin qorunub saxlanılması ilk növbədə praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Sənədlərin daxil olmasının davam etdiyi, bazası daim yeniləşən arxivlərə “yaşayan arxivlər”, mənbə bazası qədim, orta və yeni dövr mənbələrindən təşkil olunmuş və yeni sənədlər daxil olmayan arxivlərə isə “qədim” və ya “tarixi” arxivlər deyilir.

Qərbdə yaradılmış və XVIII əsrdə formalaşmağa başlamış ilk arxivlər şəxsi arxiv statusu daşıyan və yaxud da sənədlər istehsal edən institutlar idi. Qərb dünyasında kilsələr, monastrlar, şəhər idarəçiliyi, şərqdə isə məscidlər, elm və mədəniyyət ocaqları külli miqdarda əlyazma və sənədlərin toplandığı arxivlər idi.

Müasir dünyamızda saysız-hesabsız arxivlərin olmasına baxmayaraq, əslində onlar keçmişdə yaradılmış sənədlərin yalnız kiçik bir qismini qoruyurlar. Bunun səbəbi isə, əvvəla, yalnız tarixin olduqca ciddi və spesifik hadisə və faktlarının sənədləşdirilməsində, ikincisi isə, qədim sənədin yaradıcısının çox zaman yaratdığı sənədin qiymətini anlamayaraq, sürətinin köçürülməsi və qorunması haqqında düşünməməsindədir. Keçmiş arxiv sənədlərinin çox az bir qisminin bizim dövrümüze gəlib çatmasının bir səbəbi də arxivlərin çox zaman təbii fəlakətlər, yanğın və müharibələr nəticəsində dağıdılmasıdır.

Arxivlərin sənədlərlə dolması çox zaman onların seçkili qorunmasına, materialların bir qisminin məhv edilməsinə səbəb olur. Bu proses zamanı sənədlərin hansı prinsip və ya kriteriyalara əsasən qorunmasının məyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən müəyyən dövr üçün lazımsız görünən və məhv edilən sənədlər bir müddətdən sonra olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş olur.

Mənbənin keyfiyyət ölçüsü onun tədqiq olunan problemi nə dərəcədə əhatə etməsi və açıqlaması ilə müəyyən edilir. Lakin çox zaman bu keyfiyyət ölçüsünün təmin edilməsi cəhdi müəyyən çətinliklərlə üzləşir.

Əvvəla, mürəkkəb və daim inkişaf edən tarixi prosesləri tədqiq edərkən, konkret-nəzəri nəticələr əldə etmədən mənbələrin sadə keyfiyyət ölçüsünü təyin etmək qeyri-mümkün olur. İkincisi, mənbələrin keyfiyyət ölçüsünü müəyyənləşdirərkən, tədqiq edilən hadisələr arasında qarşılıqlı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsi və onların xarakterinin araşdırılması

çətinlik törədir. Üçüncüsü, bəzən mənbələr bilavasitə tədqiq edilən problemə dair informasiyaya malik olmaya bilər. Belə olan təqdirdə mənbəşünas mənbələrdə olan gizli informasiyanı qeydə almalıdır. Hər bir mənbənin geniş informasiya vermə qabiliyyətinə malik olmasına baxmayaraq, çox zaman gizli informasiyanı qeydə almaq çox çətin olur. Əgər mövcud olan mənbə bazası lazım olan, ifadə olunmuş və gizli informasiya da daxil olmaqla, problemi tam əhatə etmək imkanı vermirsə, yeganə yol tədqiqat problemi istiqamətini dəyişdirməkdir.

Mənbələrin kəmiyyət ölçüsünün müəyyənləşdirilməsi problemi çox zaman kütləvi xarakter daşıyan tarixi hadisələrin öyrənilməsi zamanı lazım olur. Belə ki, yalnız fundamental problemlərin həlli kütləvi mənbələrin elmi dövriyyəyə gətirilməsini tələb edir. Kütləvi mənbələrin tam surətdə tədqiqata qoşulması qeyri-mümkün olduğundan tarixçi çox zaman mənbələrin keyfiyyət məzmununa xələl gətirmədən onların içərisindən müəyyən hissəni və ya faizi seçməli olur.

Beləliklə, tarixi tədqiqatın başlıca problemi qarşıya qoyulan suala cavab tapmaq üçün mümkün mənbə bazasının müəyyən edilməsi deyil, bu bazanın problemi həll etmək üçün nə dərəcədə yararlı olmasını, yəni mənbə bazasının informasiya imkanlarını və qoyulmuş problemə uyğunluğunu təyin etməkdir. Bu sahədə tarixçiyə köməkçi tarix sahələrinin, paleoqrafiya, heraldika, numizmatika və s. imkanları yardımçı olur.

İSTİNADLAR

1. Барг, М.А.(1984). Категории и методы исторической науки. Москва: Наука.
2. Carr E.H. (1961). What is History? New-York: St.Martin's Press.

3. Mənbələrin texniki təhlili

Klionun emalatxanası

Istənilən elmi tədqiqat işininin dəqiqləşdirilmiş və etibarlı faktlara malik olmasının zəruriliyi müasir dövr üçün danılmaz faktdır. İstər təbiət elmləri, istərsə də ictimai (sosial və siyasi) elm sahələri etibarlı faktlar bazasına malik olmazlarsa onların elmilik və obyektivliyindən danışmağa dəyməz. Tarix elmində isə fakt dedikdə yenidən tarixi mənbələrdəki informasiyanın nə dərəcədə tarixi reallığa uyğun gəlməsi, onun nə dərəcədə obyektiv olması və ətraf mühiti nə dərəcədə adekvat əks etdirməsi problemi ilə üzləşməli oluruq. Mənbənin tarixi hadisənin şahidi olmasını müəyyənləşdirmək üçün onun forması, strukturu və məzmunu ilə bağlı bir sıra problemlər aydınlaşdırılmalıdır. Mənbə dilinə, yazılma tərzinə və lüğət bazasına görə hərtərəfli təhlil olunmalıdır. Mənbənin dilinin arxaik olub-olmaması, yazı texnikası, lüğət bazası, rəsmi və ya qeyri-rəsmi olması müəyyənləşdirilməlidir. Sözsüz ki, bu mərhələ yalnız qədim mənbələrin təhlili zamanı vacibdir.

Mənbənin yaradıldığı yer və zaman dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Mənbənin nə vaxt, hansı ölkədə və şəhərdə, hansı sosial mühitdə və kim tərəfindən yaradılmasının müəyyənləşdirilməsi olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa mənbədə əks olunan illərin, yer adlarının dəqiqliyi də yoxlanılmalıdır. Mənbənin həqiqiliyi müəyyənləşdirilməlidir. Tədqiqatçı dəqiq bilməlidir ki, mənbə həqiqətən məndə qeyd edildiyi vaxtda yaranmışdır. Bunun üçün mənbənin yazılma stiline, üslub və texnikasının, anaxronizmlərin araşdırılması tələb olunur.

Müasir dövr tarixçiləri mənbələrin əslinin, həqiqiliyinin müəyyənləşdirilməsi və təhlili üçün müxtəlif vasitə və üsullardan istifadə edirlər. Bu üsullar tədqiqatçılara mənbənin harada, nə zaman, kim tərəfindən yaradılmasını dəqiq müəyyən etmək imkanı verir. Sözsüz ki, bu üsullar tarixin mürəkkəb və

ziddiyyətli problemlərinin araşdırılması üçün istifadə olunur. Buna görə də hər bir tarixçi yüksək səviyyəli mütəxəssis olmalı və bu üsullardan istifadə etməyi bacarmalıdır.

Paleoqrafiya

Paleoqrafiya qədim əlyazmaları öyrənən elmdir və XV əsrdə çap texnikasının yaranmasına qədər bütün tarixi məktəblərdə tədqiqatın əsasını təşkil etmişdir. “Qədim yazı” kimi tərcümə olunan paleoqrafiya Misir və Babilistan, erməni, maya, rus və s. əlyazmaların tədqiqi zamanı istifadə olunur. Əslində paleoqrafiya qədim yunan və latın əlyazmalarının tədqiqi üçün yaranmışdı. Latın yazısı Qərbi Avropada formal kommunikasiya vasitəsinə çevrildikdən sonra latın yazı formalarının araşdırılması paleoqrafiyanın mühüm sahələrindən birinə çevrildi.

Bu gün dünyanın bir çox ölkələrinin istifadə etdiyi latın qrafikası ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bununla belə latın qrafikası inkişafında iki istiqaməti ayırmaq olar: 1) rəsmi kitabların hazırlanması üçün mövcud olan üsul; 2) gündəlik sənədlərin, memorandum və işgüzar hesabatların hazırlanması üçün mövcud olan üsul.

Qədim yazılı kitablar əsasən iri latın hərfləri ilə yazılırdı və ilk dəfə məşhur roma yazıçıları (məs.,Virgil) tərəfindən istifadə olunmuşdur. Xristian dövrünə aid və iri hərflərin istifadəsi ilə yazılan ilk əsərlər içərisində Bibliyanın mətnini göstərmək olar. Zaman keçdikcə böyük hərflərin formaları dəyişmiş və əlyazma texnikasının sürətləndirilməsinə uyğunlaşmışdır. Gündəlik ehtiyac və tələbatdan yaranan sənədlərin yazılmasında kiçik hərflər istifadə olunmuş, tədricən onların kursivləri dəyişmişdi.

Yazı qrafikası və texnikasının hərtərəfli öyrənilməsi və təhlili ekspertlərə zaman keçdikcə xalqların əlyazma ənənələrinin dəyişməsi səbəbləri və xüsusiyyətləri haqqında müha-

kimə yürütmək imkanı verir. Yazı texnikası və tarixinin öyrənilməsi mütəxəssislərə mənbənin əsl və ya surət olması haqqında məlumat verir. Yazı üsulunun araşdırılması tarixi həqiqiliyi müəyyən edilmiş mənbənin yaranma tarixinin dəqiqləşdirilməsinə kömək edir. Yaranma tarixi göstərilməyən mənbələrin təhlili zamanı ilk addım mənbənin orijinalının təsdiqi, sonra isə rəsmi əlyazmaların yaradılması üçün uzun tarixi dövrün ləbüd olması faktı əsas götürülməlidir. Müasir dövrdə yüksək ixtisaslı tarixçilərə hətta yazı üsulunun, stilinin və morfoloji variasiyanın təhlili belə mənbənin tarixini müəyyənləşdirmək imkanı verir. Təcrübəli paleoqraflar çox zaman heç bir texniki vasitədən istifadə etmədən mənbələrdə olan saxtalaşdırmanı asanlıqla aşkar edirlər.

Yazılı mənbələri təhlil edərkən tarixçilər çox zaman onun yarandığı idarə, bölmə və strukturun inzibati idarə metodlarının öyrənilməsini vacib hesab edirlər. Əsasən Britaniya tarix məktəbində nəzərə çarpan bu tendensiya sözsüz ki, səbəbsiz deyil. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, paleoqrafiya sənədin yalnız məzmununun təhlili ilə məşğul olur. Paleoqrafiyanın çətinliklərindən biri yazılı sənədlərdə olan qısaldılmaların (abbreviatura) mənasının açıqlanmasıdır. Adətən latın dilli mənbələrdə təsadüf edilən bu qısaldılmalar yazı üçün yerin artırılması məqsədi ilə tətbiq edilmiş və öz dövrü üçün tam anlaşılıqlı olmuşdur. Sözsüz ki, müasirləri üçün aydın olan qısaldılmaların açıqlanması müasir tarixçilərin qarşısında problemlər yaradır.

Latın yazıçı üçün sözlərin ilk bir neçə hərfini qeyd etmək vasitəsi ilə əmələ gələn qısaldılmalar xarakterikdir (məs., testamentum-test, noster-nt və s.) Sonralar sözlərin birinci və axıncı hərflərindən ibarət qısaldılmalardan geniş istifadə olunmağa başlandı (məs., dominus-dns, episcopus-eps və s.) Bu sistem klassik zamanlardan yadigar qalaraq, XVIII əsrdə Qərbi

Avropanın bir sıra qabaqcıl ölkələrində, xüsusilə də İngiltərə və İrlandiyada möhkəmlənmişdir.

Qədim əlyazmalarda əks olunmuş yazı texnikası və üsulunun, qısaldılmaların öyrənilməsi qədim və orta əsr mənbələri ilə məşğul olan tarixçilər üçün zəruridir. Müasir dövrdə qədim əlyazmaların, yazılma texnikasının (kağız, qələm və s.) öyrənilməsi üçün bir sıra ciddi vasitələr yaranmışdır. Tintometr eynəyinin köməyi ilə hətta mürəkkəbin rənginin müqayisəsi belə mümkündür. Digər mikroskoplarla mənbədəki işıqdəyməyən, qaranlıq məkanın tədqiqi və kağızın yaşının müəyyənləşdirilməsi mümkündür. Infra-qırmızı və ultra-çəhrayı şüalar birbaşa və ya fotosəkil vasitəsilə mənbədə aparılan düzəlişləri müəyyən etmək, zamanın təsiri ilə itmiş və ya silinmiş, oxunulmayan hissələri yenidən bərpa etmək imkanı verir. Məs., 1979-cu ildə paleoqraf C.F.Benton NASA tərəfindən yaradılmış rəqəmləri əks etdirən xüsusi texniki vasitəni istifadə etməklə mənbələrin yaşının müəyyənləşdirilməsinin mümkün olduğunu sübut etmişdir.

Beləliklə, paleoqrafiya əlyazma texnikası, üsulu, stili və xüsusiyyətlərini tədqiq etməklə mənbələrin dəqiq yaranma tarixi, dövrü, yeri haqqında məlumat verir, mənbənin həqiqiliyini, orijinallığını tam dəqiqliyi ilə təsdiq edir. Bu isə mənbənin tədqiqat prosesinə cəlb edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən mərhələlərdən biridir.

Su nişanları

Sənəd və ya kitab üçün istifadə olunmağa hazır kağızın üzərində aşağı boş qalan hissələrdə qurudulan rəsmlərin (fiqurlar, ulduzlar, əl və s.) izləri əks olunur. Həmin nöqtələrin sıxılması kağızın nazilməsinə səbəb olur, onların işığa tutulması isə əks olunan işarələrin aydınlaşdırılmasına imkan verir. Bu proses keyfiyyətli kağız istehsal edən müəssisələrdə indiyə qədər istifadə olunur.

Su nişanlarının tarixi olduqca qədim, onların istifadə olunma səbəbləri isə olduqca müxtəlifdir. Məşhur İsveç kağız müəssisələrindən biri 1282-ci ildən 1600-cı ilə qədər Avropada yaradılmış bütün su nişanlarını toplayaraq, 100 cilddən və 60.000 layihədən ibarət bir nəşr hazırlamışdır. Qədim əl üsulu ilə hazırlanmış su nişanları adətən asanlıqla görünür və müəyyən edilir. Əgər kağızda əks olunan su işarələrini müəyyən etmək mümkün olursa, tədqiqatçı tam dəqiqliyi ilə mənbənin yarandığı dövrü müəyyən edə bilər.

Kağızın geniş istifadə olunmadığı dövrlərdən qabaq su nişanları sənədlərin saxtalaşdırılmasının qarşısını almaq üçün istifadə olunurdu. Su nişanları üçün mövcud olma müddəti 5, 10 və 15 il hesab edilir və onlar sənəd və kitablarda istifadə olunduqları ildən öz-özlüyündə görünməzlər. Buna baxmayaraq, əldə olunan tarixi mənbələrin həqiqiliyi və orijinallığını müəyyən etmək üçün tarixçi su nişanlarını tədqiq etmək qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Diplomatik sənədlər

Qədim söz olan “diploma” “asıma lövhə cütü” mənasını verərək, sənədlərin forması haqqında biliklər toplusunun rəmzinə çevrilmişdir. Sənəd (document) müasir dövrümüzdə tarixi fakta malik hər bir şeyə şamil edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, diplomatik elm çərçivəsində salnamələr, məktublar, epitaflar və s. yazılı sənədlər bu sahəyə aid edilmir. Diplomatika rəsmi fəaliyyətin nəticəsi kimi meydana çıxmış müqavilə, sənəd, akt, nizamnamə, məhkəmə qərarları və s. mənbələrin tədqiqi ilə məşğuldur.

Diplomatika ilə tanışlıq ilk baxışda belə bir fikir formalaşdırır ki, bu sənədlərlə yalnız diplomatikanın tədqiqatçısı məşğul olmalıdır. Lakin tarixi tədqiqatın mürəkkəb xüsusiyyətləri diplomatikanın tədqiqat üsullarının hər bir adi tədqiqatçı üçün mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu sübut edir.

Belə ki, mənbə tədqiqatçısı tədqiq etdiyi dövrün sənəd rəsmiyyəti haqqında azacıq da olsa təsəvvürə malik olmalıdır ki, mənbələri lazımı səviyyədə təhlil edə bilsin.

Diplomatikada öyrənilən mənbənin rəsmi sənəd olmasının təsdiqlənməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bununla mənbənin rəsmi qiyməti, onun orijinal və ya saxta olması müəyyənləşdirilir. Avropa və Asiya tarixinin, bu ərazilərdə mövcud olmuş dövlət strukturlarının fəaliyyətinin tədqiqi yaradılan sənədlərin təkamülündə, onlarda əks olunan qiymətli informasiyada ifadə olunur. Diplomatik sənədlərdə qeyd olunan titullar, müraciət üsulları və onların xüsusiyyətləri, müraciətin səbəbləri və güman edilən nəticələrin təhlili vasitəsilə dövr haqqında olduqca dolğun və mükəmməl təsəvvür əldə edilə bilər.

Diplomatika mövcud akt, xartiya, müqavilə və s. sənədləri dövlət və şəxsi mənşəli olmaqla iki növə ayırır. Sözsüz ki, bu iki növ mənbələrin strukturu, yazılışı, müraciət üsulu və imzalanmasında nəzərə çarpacaq fərqlər var.

Rəsmi diplomatik sənədləri məzmununa görə iki hissəyə bölmək olar. Birinci hissədə sənədin yaradıcısının rəsmi müraciəti, sənədin yazılma tarixi və yeri, şahidliyi əks olunur. İkinci hissədə müəllif mətnin hansı məqsədlə yaradılması haqqında şərh verir. Birinci hissə adətən giriş protokolu (mətnin kim tərəfindən, nə zaman, harada yazılması və dini müraciət forması), ikinci hissə isə mətn (mətnin məzmunu, göstərişlər, göstərişlər yerinə yetirilmədiyi təqdirdə görülməli tədbirlər) və yekun protokoldan (mətnin rəsmi təsdiqi, göndərilmə tarixi, yeri və imza) ibarətdir.

Adətən rəsmi diplomatik sənədlər dövlətin başçısı, yəni şah, kral, imperator tərəfindən imzalanır. Mətnin sonunda yerləşən təsdiq ilk növbədə mənbənin dəqiqliyinə, rəsmiliyinə dəlalət edir. Məhz buna görə də rəsmi sənədlərdə aşağıdakı hallara xüsusi diqqət yetirmək lazımdır:

- mənbənin yaradıcısının (şah, kral, imperator, sultan, din xadimi və s.) imzası;
- məhkəmə rəsmisinin imzası;
- prosesin şahidi olan və ya prosesdən bəhrələnən tərəfin imzası.

Ümumiyyətlə, zaman keçdikcə diplomatik sənədlərin sturktur və məzmununda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Məhz bu baxımdan erkən orta əsr diplomatik sənədləri ilə məsələn XI-XII əsr diplomatik sənədləri arasında böyük fərq mövcuddur. Sözsüz ki, bu fərqlər orta əsr dövlətlərinin inzibati-idarə üsulu və sisteminin, dövrün ictimai-siyasi abı-havasının, mövcud olan siyasi əlaqələrin və s. araşdırılmasında əvəzolunmaz mənbədir.

Klassik feodalizm dövrü Avropa və Asiyada baş vermiş ciddi ictimai-siyasi dəyişikliklər tarixi mənbələrin kütləvi şəkildə saxtalaşdırılması və məhv edilməsinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan qorunub saxlanılmış diplomatik sənədlər və aktların tədqiqi qaranlıq qalan səhifələrin işıqlandırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xronologiya

Tarixi sənədlərin və hadisələrin müasir xronoloji sistemi o dərəcədə ənənəvi xarakter alıb ki, çox zaman tarixdə müxtəlif zaman sistemlərinin olması haqqında məlumat unudulur. Müasir dövrümüzdən və 400-500 il əvvəldən danışarkən, biz zamandan əvvəl «bizim eramız», min il əvvəldən danışarkən isə «eramızdan əvvəl» ifadəsini işlədirik. Lakin “bizim padşahın ilində” ifadəsini heç cür təqvimdə yerləşdirə bilmir, uzun axtarışlar və hesablamalardan sonra bu padşahın ilini təqvimlə müəyyən edə bilirik.

Xristian təqvimindən əvvəl işlədilən Yuli Sezarın təqvimi qərb dünyasında işlədilən ən uzunömürlü təqvim olub. Xristian

təqviminin hesablanması xristian-monax Dionisi tərəfindən həyata keçirilmişdir. İsa Məsihin doğum ilini Romanın əsasının qoyulmasından sonra 754-cü ildən götürən Dionisinin sistemi ilk dəfə İtaliyada, sonra isə Fransa və Almaniyada istifadə olunmağa başlandı.

Mənbələrin yaranma tarixinin müəyyənləşdirilməsinin mürəkkəbliyi ilk növbədə müxtəlif region və ölkələrin müxtəlif astronomik hesablama metodlarından və təqvim sistemlərindən istifadə etməsi idi. Məhz buna görə tarix elmində xronoloji sistemlərin öyrənilməsi və bir sistemdən digərinə keçidin hesablanması tədqiqatçılar üçün əhəmiyyətlidir. Çox zaman tarixi hadisə və mənbələrin yazılma tarixini müəyyənləşdirmək üçün xronoloqlar hər konkret il üçün ayrıca xronoloji cədvəl hazırlayırlar.

Xristian dünyasında Qərb və Şərq təqvimi fərqləndiyi kimi, islam dünyasında da hicri təqviminin yaranması, hicri təqvimindən başqa sistemlərə keçmə üsulları, hicri təqviminin hesablanması problemi mövcuddur. Hicri təqviminə görə il 12 aya bölünür və 354 (355) gündən ibarətdir. Qriqoryan təqvimi ilə hicri təqvimi arasında 10 (11) gün fərq mövcuddür. Bu təqvimlərin birindən o birinə keçən zaman bu günlər nəzərə alınır. Hicri təqvimindən Qriqoryan təqviminə keçmək üçün bir neçə sistemdən istifadə edilir. Bunların ən sadəsi aşağıdakıdır:

$$H=Q-622+((Q-622)/32)$$

H-Hicri, Q- Qriqoryan təqvimidir.

Qriqoryan təqvimindən hicri təqviminə keçərkən aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$Q=H+622-(H/33)$$

Tarixdə mənbə və hadisələrin tarixləşdirilməsi bəzən müəyyən inzibati-idarə sistemləri əsasında aparılır və belə hallarda tarixi hadisə və sənədin dəqiq ilini müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Məs., 312-ci ildə Roma imperatoru Konstantin vergilərin yığılması üçün iddia sistemi təsis etmişdir. 15 ildən

ibarət bu sistemin əhatə etdiyi mənbə və sənədlər normal qəbul edilən təqvim ilinə görə deyil, sistemin dövrünə uyğun tarixləşdirilmişdir. Bu sənəd və mənbələrin dəqiq ilinin müəyyən edilməsi üçün xronoloqlar 312-ci ili başlanğıc il kimi götürərək, mənbədə verilən ildən onu çıxıb 15-ə bölürdülər.

Mənbə və hadisələrin tarixinin dəqiqləşdirilməsində ortaya çıxan bir problem də illərin müxtəlif region və ölkələrdə müxtəlif aylardan başlanmasıdır. Məs., Yunan və Konstantinopol təqviminə görə il sentyabrın 1-dən başlanırdı. İmperiya və Sezar dövründə təqvim b.e. 312-ci ildə sentyabrın 24-dən, 313-cü ildə isə yanvarın 1-dən başlamışdır.

Qədim təqvimlərdə ilin mart ayında başlanmasına daha çox təsadüf olunur. “Mart təqvimi”nin yaranması da məhz bu əsnə ilə bağlıdır. Müsəlman Hicri təqvimində də il məhz mart ayından başlanır. Çox zaman ay təqvimi adlanan bu təqvim ayın bütün nöqtələrdə hərəkətini izləyərək, onun ayın yenidən eyni gündə hansı nöqtədə olmasını qeydə alır. Bu dövr 15 ildən bir baş verir və bu cür hesablama bizim eramızın VI əsrindən başlanır.

Tarixdə qeydə alınmış təqvim sistemlərindən biri də günəş təqvimidir. Bu sistem 28 ildən ibarətdir və ayın günlərinin həftənin günləri ilə mümkün əlaqəsinə əsaslanır. Dövrün sonunda başlanğıcda olduğu gün qeydə alınır.

Hal-hazırda işlətdiyimiz və Qriqoryan adlanan təqvim qədim günəş təqvimi ilə müqayisədə, 10 gün fərqlə qeydə alınır. Bu təqvim romalıların bir ili 365 gün qəbul etməsini, uzun ilin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq və Roma təqvimindən 10 gün çıxmaq şərti ilə qəbul edilmişdir. Roma Papasının elan etdiyi qanuna əsasən 1582-ci il oktyabrın 4-ü 1582-ci il oktyabrın 15-i kimi qəbul edilmişdir.

Təqvim sistemində baş verən bu ciddi dəyişikliklər XVIII əsr tarixi ədəbiyyatda qədim və yeni üsul kimi qeydə alınır. Təqvim sistemindəki dəyişikliklər bir sıra sosial-siyasi proseslərin təsiri altında da baş verir. Məs., Böyük Fransa burjuva

inqilabı dövründə Fransada ayların adları belə dəyişdirilmişdir. Sözsüz ki, həmin dövrü tədqiq edən tarixçi bu faktları nəzərə almalıdır.

Beləliklə, tarixi mənbə və hadisələrin dəqiq yaranma və baş vermə tarixinin müəyyənləşdirilməsi, mövcud saxtalaşdırmaların aradan qaldırılması üçün tarixçi həm də xronoloq olmalı, təqvim sistemləri, onların hesablanması və bir-birlərinə keçid mexanizmini bilməlidir.

Möhür

Sənədin rəsmiləşdirilməsi üçün möhürdən istifadə olunmasının çox qədim tarixi var. Hələ Misir və Babilistan dövründə heroqrafik möhür sənəti mövcud olmuş, onların küllü miqdarda qalıqları bu mədəniyyətin dağıntıları arasında aşkarlanmışdır. Romalılar lazımı və məxfi məlumatların məzmununun gizli saxlanması üçün sənədlərin möhürlənməsindən istifadə edirdilər. Lakin qədim dövrlərə aid bu tarixi qalıqlar əsasən arxeologiya tərəfindən tədqiq edildiyindən burada orta əsr və yeni dövr möhürlərinin tədqiq olunması və əhəmiyyəti probleminə toxunulacaq.

Möhürlərin tarixçilər tərəfindən öyrənilməsi iki prinsipial məsələnin, birincisi, mənbənin həqiqiliyinin və ikincisi, mənbənin rəsmi əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün lazımdır. Müəyyən zaman keçdikdən sonra möhürün təsdiq etdiyi rəsmi sənəd hüquqi mahiyyətini itirir. Sənəddə əks olunan fikir və ifadələr isə yalnız onun həqiqiliyi və tarixiliyi təsdiq olunduqdan sonra müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Möhr bu həqiqiliyi təsdiqləyən ən vacib nişan olduğu üçün onun öyrənilməsi zəruridir.

Hakimiyyət nümayəndələrinin nə zamandan möhürdən istifadə etdiklərini müəyyənləşdirmək mümkün olmasa da şərqdə ən qədim möhürlər Misir hökmdarları dövrünə, qərbdə isə Meravinqlər dövrünə aiddir. Sənəddə nə zamansa əks olunan

möhür silinə və ya korlana bilər, lakin onun nə vaxtsa mövcud olması haqqında nişanələr sənəd haqqında ciddi mülahizələr yürütməyə imkan verir.

Qədim zamanlarda mühüm əhəmiyyətli sənədlərin surətinə olan ehtiyacı ödəmək üçün onun yaradıcıları perqamentin eyni üzündə sətrlərin arasında sözləri iri hərflərlə yazır, sonra isə sənədi dalğavari şəkildə bu sözlərin arası ilə iki yerə bölürdülər. Beləliklə, sənədin iki nüsxəsi alınır. Yarandığı qədim zamanlardan müasir dövrə qədər möhürlər metal və ya mumdan hazırlanırdı. Möhürə bərkidilən qızıl yüksək əhəmiyyətə malik sənədlərdə olurdu, və onlar “qızıl qanun” adlanırdı.

Mum orta əsrlərdən bu günə qədər möhür üçün işlədilən başlıca material olaraq qalır. Möhürlərin rənginə gəldikdə isə sənədi yaradanlar müxtəlif rənglərdən istifadə edirdilər. Müqəddəs Roma imperiyasında XV əsrdə qırmızı möhür yalnız imperiya əhəmiyyətli sənədlərə vurulurdu.

Möhürün vurulması texnikası sənədlərin tarixinin müəyyənləşdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İlk vaxtlar mum hara yaxşı möhkəmlənirdisə, möhür həmin yerə vurulurdu. Sonralar dairəvi və xaç formalı möhürlərin hazırlanması ənənəyə çevrildiyindən möhür sənədin hər iki tərəfində əks olunurdu. Erkən dövrlərdən XII əsrə qədər möhürlərin formaları xüsusi əhəmiyyət kəsb etməmişdi. XII əsrdən başlayaraq, mərkəzləşdirilmiş siyasi hakimiyyətin parçalanması, feodal pərakəndəliyi və ayrı-ayrı sosial təbəqələrin, qrupların siyasi və iqtisadi müstəqilliklərinin artması və möhkəmlənməsi onların özünəməxsus möhür formaları təsis etməsi ilə nəticələndi. Məs., orta əsrlərdə oval formalı möhürlər qadınlara, qalxanvari möhürlər cəngavər və zadəganlara məxsus idi.

Möhürlərin hakimiyyəti təsdiq edən ən vacib nişanə olması tez bir zamanda möhür hazırlayan vasitələrin istifadəsi üzərində vəsadətliyin yaradılmasına təkan verdi. Çox zaman hər hansı bir möhür sahibi vəfat edərkən onun möhrünün

hazırlanması üçün istifadə edilən vasitələr tam məhv edilirdi. Bunda əsas məqsəd isə möhrün lazım olmayan sənədlər üzərində yerləşdirilməsinin qarşısını almaq idi. Belə ki, tarixdə çox zaman möhrlərin əsl deyil, saxta sənədlərin üzərinə vurulması hallarına rast gəlinirdi. Məhz bu baxımdan mənbənin həqiqiliyinin və obyektivliyinin təsdiq olunması ilə yanaşı onun mənbənin mətninə nə dərəcədə uyğun gəlməsi də müəyyənləşdirilməlidir.

Möhrün birbaşa sənədə birləşdirildiyi vaxtlar onların yalnız bir dəfə istifadəsi mümkün idi. Asma möhürlər icad olunduqdan sonra onların ikinci dəfə sənədə birləşdirilməsi və saxta sənədlər üzərində peyda olunmasına şərait yarandı. Ali hakimiyyətdən gələn möhürlərin çox zaman kiçik tərs üzü olurdu ki, bu da möhürün ikinci dəfə istifadəsinə imkan vermirdi. Bu kiçik forma orta əsrlərdə *secretum* adlanırdı və rəsmi sənəd nişanəsinin təkrar istifadə olunmayacağına zəmanət verirdi. Möhürlərdə olan nişanlar (emblemalar) qətiyyənlə təkrar olunmur və onların yaranması üçün heç bir vahid sistem mövcud deyildi. Möhür emblemalarının tədqiqi və öyrənilməsi dövlət strukturlarının iş fəaliyyəti və xüsusiyyəti haqqında geniş məlumat verir. Onlar həm mənbələrin həqiqiliyini, həm də mətnin orijinalılığının təsdiqi üçün əsas şahidlik rolunu oynayırlar. Məhz bu baxımdan möhürlərin, xüsusilə də diplomatik sənədlərin möhürlərinin və emblemalarının tədqiqi tarixçiyə bu sahədə qiymətli biliklər verir.

Heraldika

Tarixi materialların tədqiqatçısı üçün heraldikaya aid biliklər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Heraldika təkcə möhür və emblemalarda deyil, qravyura və miniatürlərdə də əks olunur, sənədin həqiqiliyinin, müəllifinin müəyyənləşdirilməsi üçün qiymətli informasiya verir. Müasir dövrdə heç bir əhəmiyyət kəsb etməyən heraldika orta əsrlərdə feodal cəmiyyətinin

mühüm xüsusiyyətlərini, institutların rəsmi imtiyazlarını əks etdirirdi. Adətən orta əsr mənbələrinə xas olan və mühüm tarixi informasiya daşıyıcısı olan heraldika xüsusi təlim tələb edən sahələrdəndir.

Tarixdə heraldikanın hərbi fəaliyyət ilə əlaqədar yaranması fikri üstünlük təşkil edir. Norman işğallarına qədər heraldikanın sisteməlik formasına rast gəlinmir. Heraldika adətən, müəyyən hərbi şəxslər üçün hazırlanır və onların şəxsi qabiliyyət və bacarıqlarını, imtiyaz, hüquq və vəzifələrini müəyyən edirdi.

Müxtəlif ölkələrin hərbi cəmiyyətləri xüsusi nişanların təsvirinə malik idilər və bu, döyüşçülərə və rəhbərlərə onların hansı kontingentə daxil olmaları haqqında məlumat verirdi. Müasir tarixçilər heraldikanın iki tipini müəyyənləşdirirlər: 1) hərbi xüsusiyyəti əks etdirən nişanələr; 2) nəslə mənsubiyyəti əks etdirən nişanələr.

Orta əsr feodal silki nümayəndələri arasında vətəndaş xidmətində olan, lakin hərbi və digər imtiyazlara malik olmayan şəxslər xüsusi nişanələrə malik idilər. Bu nişanələr onların cəmiyyətdə tutduqları yeri, malik olduqları səlahiyyətləri təsdiqləyən mənbələr idi.

Heraldikanın tədqiqi ilə məşğul olan müasir tədqiqatçıların əsas vəzifəsi heraldik nişanələrin müəyyənləşdirilməsi deyil, mənbə haqqında məlum olmayan, itirilmiş informasiyanın toplanmasıdır. Heraldika ilə məşğul olan tədqiqatçılar sənədlərin operativ tədqiqi və tarixinin müəyyənləşdirilməsi üçün xüsusi süni lüğət yaradıblar. Bu lüğətdə dövrünə görə mühüm əhəmiyyət kəsb edən heraldik nişanələrin (əsasən fransız mənşəli nişanələrin) təsviri verilir. Bu cür nəşrlər tarixi tədqiqatların asanlaşdırılmasına, mənbələrin tarixiliyi və həqiqiliyinin müəyyənləşdirilməsinin sürətləndirilməsinə imkan yaradır.

Heraldika tarixi tədqiqat vasitəsi kimi mənbə tədqiqinin yalnız bir üzünü təşkil edir. Orta əsr tarixinin bir mərhələsi olaraq, ailə, təbəqə, silk və siniflər arasında demarkasiya rolunu oynayan heraldik nişanələr müharibələrin ehtiyacları üzündən yaradılmasına baxmayaraq, orta əsr abı-havasının müəyyənləşdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Çəki, ölçü və pul vahidi sistemi

Çəki, ölçü və pul vahidi sistemləri haqqında biliklər iqtisadi sahəsini əhatə etsə də, mənbələrin təhlili baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdirlər. Qədim dövlətlərin demək olar ki, hamısı bu sahədə yüksək səviyyədə tənzimlənmiş sistemə malik idilər. Bu sistemlərin öyrənilməsi təkcə mənbələrin tədqiqi baxımından deyil, bizim işlətdiyimiz ölçü, çəki və pul sistemi vahidlərinin tarixinin öyrənilməsi baxımından da əhəmiyyətlidir. Hal-hazırda bəşəriyyətin istifadə etdiyi ölçü və çəki vahidləri qədim sivilisasiyanın təməlini qoyduğu sistemlərin təkamül etmiş formasıdır.

Qədim ölçü, çəki vahidi sistemlərinin müəyyən edilməsi o qədər də asan iş deyil. Məs., müxtəlif ölkələrdə mövcud olan müxtəlif çəki standartlarının müəyyən edilməsi üçün tədqiqatçı hansı üsulların əlverişli olması haqqında məlumata malik olmalıdır. Müxtəlif standartların müəyyən edilməsi üçün çox zaman tədqiqatçılar insanın fiziki mövcudluğu üçün lazım olan gündəlik tələbatı (məs., büdcə) müəyyənləşdirir, onun dəyəri müxtəlif dövrə olan qiymətlərlə hesablanırdı.

İngilis alimi T.Rocers “Kənd təsərrüfatı və qiymətlər” əsərində mənbələrdə qeyd olunan orijinal qiymətləri azaldaraq, yaratdığı müqayisəli cədvəllər üçün gümüş zərrəciyinin qiymətini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Bu metod müxtəlif məhsul və əmtəə qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı mənfə nəticə verir, lakin əmtəənin dəyərini dəqiq müəyyən etmək imkanı verir.

Dövrün ölçü və çəki vahidi sistemlərini müəyyən edərkən, həmin dövrdə əldə edilən gəlirin miqdarının müəyyənləşdirilməsi metodunun tətbiqi də əhəmiyyətlidir. Məs., çoxlarımız sovet dövründə gündəlik tələbat mallarının neçə rubl və qəpik olduğunu xatırlayırıq, nisbətən yaşlı nəsil sovet dövrünün ilk illərində, daha yaşlı nəsil isə çar dövründə ərzaq mallarının qiyməti haqqında məlumatla malikdir. Bu məlumatlar dövrün orta gəlir dəyərinin hesablanmasına, ölçü və çəki vahidi sistemlərinin dəqiqləşdirilməsinə imkan verir.

Orta əsr mənbələrində olan məlumatlar o dövrdə orta yaşayış zənbilinin müəyyənləşdirilməsi, yaşayış standartları və gündəlik ərzaq məhsullarının qiymətləri haqqında məlumat verir. Lakin çox zaman mənbələrdə əks olunan bu məlumatların təhlili dövrün sosial-iqtisadi şəraiti haqqında ümumi təsəvvür yaratmır. Bilavasitə iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan təbəqə və qruplara (tacirlər, kəndlilər, sənətkarlar) aid məlumatların toplanması, onların sosial statusunun və şəraitinin müəyyənləşdirilməsi dövrün iqtisadi təsvirini tamamlamaq imkanı verir.

Qədim və orta əsr mənbələrində iqtisadi informasiyanın toplanması və hesablanması çox zaman Roma rəqəmləri ilə ifadə olunduğu üçün çətinləşir. Hindistandan gəlmə ərəb rəqəmləri ərəblərə VIII əsrdə, Qərb dünyasına isə bir qədər sonra məlum olmuşdur. 1130-cu il 1150-ci illər arasında peyda olmuş ərəb hesablamalarının latın tərcüməsi bu sahədə olan problemləri bir qədər azaltsa da, XV əsrə qədər ərəb rəqəmlərinin işlənməsi ümumi hal almadığından çətinliklər uzun müddət davam etmişdir.

Roma rəqəmlərindən ərəb rəqəmlərinə keçmənin üsulları 1542-ci ildə Robert Rekordenin əsərində tam açıqlığı ilə təsvir olunmuşdur (bax: əlavə № 1). Bunun üçün adətən yüzlükləri, onluqları və təkliləri ayırır və hər bir riyazi əməliyyatı ayrılıqda

aparırdılar. Məs., 1542-nin 365-ə vurulması belə həyata keçirilirdi:

$$1000 \times 365 = 365.000$$

$$500 \times 365 = 182.000$$

$$40 \times 365 = 14.600$$

$$2 \times 365 = 730$$

$$1542 \times 365 = 562.330$$

Eyni əməliyyat ölçü və çəki vahidlərinin çevrilməsi və dəqiqləşdirilməsi zamanı həyata keçirilirdi.

Pul vahidlərinə gəldikdə isə qədim sivilizasiyalarda və orta əsrlərdə hər bir dövlətin ayrıca pul vahidi olması dövrün tədqiqatında onların demək olar ki, hamısı haqqında müəyyən təsəvvürə malik olmanı tələb edir.

Qədim və orta əsrlərdə gümüş və qızıl əsas mübadilə (barter) rolunu oynayırdı. Qızıl və gümüşün üzərində müəyyən təsvirin və ya möhürün olması onların çəkisinin rəsmi müəyyənləşdirilməsi və müəyyən dəyər vahidinə malik olmasından xəbər verirdi.

Qədim pul vahidləri aid olduqları dövrün iqtisadi şəraiti və əlaqələrindən başqa, onlarda pul istehsalı sənətinin inkişaf səviyyəsi, siyasi hadisələr, dövlətçilik atributları və s. haqqında da geniş məlumat verir. Yunan pul vahidlərinin istehsal olunduğu dövrü rəqəm və sözlə müəyyən etmək mümkün deyil, onların üzərində həkk olunmuş rəhbərin, şəhərin böyüyünün adı bu haqda məlumat verir. Adətən yunan sikkələrində əfsanəvi qəhrəmanların təsviri verilirdi. Bu ənənə hətta Makedoniyalı İsgəndərin dövründə belə pozulmamışdır. Yunan sikkələrinin yüksək texnika və zövqlə hazırlanması qədim dövr insanların elmi və texniki inkişafına dəlalət edir.

Qədim və orta əsrlər dövrünün sosial, iqtisadi və siyasi inkişaf istiqamətləri və şəraitinin müəyyənləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən pul vahidləri müasir dövrdə sözsüz ki, öz əhəmiyyətini bir qədər itirir. Müasir dövr haqqında

məlumatları biz başqa mənbələrdən alırıq. Lakin qədim və orta əsr pul vahidləri, onların ölçü və çəki vahidləri sistemi o dövrün tədqiqi üçün əvəzəilməz bilik mənbəyidir.

Geneologiya

Ayrı-ayrı tarixi nəsil və ailələrin şəcərəsinin (geneologiya) müəyyənləşdirilməsi və öyrənilməsi qədim, orta və müasir dövr tarixinin mənbələrdə qaranlıq qalan və açıqlanmayan hissələrinin bərpası üçün lazımdır. Bu materiallar qədim və orta sivilizasiya cəmiyyətlərinin idarəçiləri, şahları, kral və imperatorları, onların kökü, qohumluq əlaqələri haqqında geniş məlumat verir, tarixin etnik, siyasi, hərbi və s. problemlərinin öyrənilməsində zəngin informasiya bazasına çevrilir. Tarixin sosial sahəsinin tədqiqi ilə məşğul olan alimlər üçün geneologiyanın əks olunduğu materialların elmi tədqiqi sənədlərdə əks olunan informasiyanın düzgünlüyünün təsviri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Geneologiya ilə məşğul olan tədqiqatçılar küllü miqdarda ədəbiyyatın və mənbələrin təhlili və araşdırılması nəticəsində müəyyən mülahizələr yürütməyə müyəssər olurlar. Bu cür mənbələrlə işləyərkən onların dəqiqliyinin müəyyənləşdirilməsi, orijinalının və surətlərinin aşkarlanması tədqiqatçıya obyektiv elmi biliklər əldə etmək imkanı verir.

Diplomatiya

Dünyada mövcud olan beynəlxalq əlaqələr müxtəlif tipli və xarakterli mənbələrdə əks olunmuşdur. Əsrlər boyu beynəlxalq münasibətlərin əks olunduğu sənəd, akt və materiallara münasibət şübhəli olmuşdur. Bunun əsas səbəbi isə ayrı-ayrı şəxslərin — səfir, missioner, səyyah, alim, kəşfiyyatçı və s. başqa xalqlar haqqında öz hökmdarlarına göndərdikləri məlumatların obyektivliyinin şübhə doğurması ilə bağlıdır.

Orta əsrlərdə iki xarici dövlət arasında yazışmalar dövlət katibliyi tərəfindən həyata keçirilir, hər bir sənədin bir neçə surəti hazırlanır və saxlanılırdı. Xarici əlaqələrin səviyyəsini və xüsusiyyətini əks etdirən mənbələri bir neçə növə bölürlər:

- notalar – dövlətin birinci, ikinci və ya üçüncü şəxsi tərəfindən yazıla bilərdi. Adətən bu sənədlər səfir və ya digər rəsmi şəxslər tərəfindən təqdim olunur və onların bir neçə surəti saxlanılırdı;
- verbal notalar – adətən dövlətin üçüncü şəxsi tərəfindən yazılır, imzalanır və ünvanlanırdı. Bu cür sənədlər hər hansı sualın qoyulması və ya müzakirə mövzusunun müəyyənləşdirilməsi üçün hazırlanırdı;
- memorandum (memorie, memorial) – əldə edilmiş sazişin və ya razılaşmanın mövzusunun dəqiqləşdirilməsi məqsədi ilə hazırlanırdı. Bu cür sənədlərdə ünvan, yazılma tarixi göstərilmir, onlar kiçik məktubla müşayiət olunurdu;
- kombinə edilmiş və ya birgə notalar – bir neçə xarici dövlətlərin adından hazırlanmış və hər hansı dövlətə təsiri üçün yaradılmış ittifaqın məqsədini açıqlayan sənədlərdir. Adətən onlar ciddi siyasi problemlərin mövcudluğuna dəlalət edirlər;
- müəyyənləşdirilmiş (notes identiques) notalar – hər hansı bir dövlətə təsir məqsədi ilə yaranan sənədlərdir. Bu sənədlərin müəyyən mehribanlıq tonunda yazılmasına baxmayaraq, onların yaranması səbəbi notaların ümumən dostluq xarakteri daşmadığına sübut edir;
- etimadnamələr (lettresde chancellerie) adətən başqa ölkələrə xidmətə göndərilmiş səfirlərin təyinatı üçün hazırlanan sənədlərdir və nisbətən formal xarakter daşıyır. Bu sənədlər ciddi tərtib olunmuş struktur və formaya malikdirlər. Eyni forma hər hansı yüksək

şəxsin ölümü, təbriki və baş sağlığı ilə əlaqədar hazırlanmış sənədlər üçün də qəbul olunmuşdur.

Qafqaz tarixi üzrə XV-XVIII əsrlərdə Rusiya və Qərbi Avropa missionerləri, səfirləri, və kəşfiyyatçıları tərəfindən tərtib edilən və göndərilən sənədlərin təhlili dövrün sosial-iqtisadi, siyasi abı-havasının tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tarixi coğrafiya

Xalqların tarixi onların yaşadıkları coğrafi mühitdən ayrı tədqiq oluna bilməz. Müasir dövrdə coğrafi mühitin bəşər tarixində, cəmiyyətlərin təkamül prosesində oynadığı rola mühüm əhəmiyyət verilir. Müasir tarixçilər bu faktorun tarixdə qeydə alınması və öyrənilməsi üçün sələflərinin görmədikləri və ya qeydə ala bilmədikləri bir sıra sahələrdə olan boşluqları doldurmalı olurlar.

Sözsüz ki, ətraf mühitin, coğrafi və iqlim şəraitinin xalqların və millətlərin taleyində və tarixində başlıca rol oynadığını iddia etmək düzgün olmazdı, lakin bu faktorun güclü təsirə malik olduğunu da danmaq qeyri-mümkündür. Tarixin tam, obyektiv bərpası üçün bütün sahələrin-qanunların, dinin, mühitin, mədəniyyətin və s. qarşılıqlı əlaqə və təsirinin nəzərə alınması zəruridir. Coğrafiyanın “İnsan coğrafiyası” adlanan bölməsi məhz bu problemlərin həlli ilə məşğuldur.

Xalqların köçü və yerdəyişməsi, işğallar və müharibələr, öyrənilən ərazi haqqında müəyyən coğrafi biliklərə malik olmadan tam bərpa edilə bilməz. Tarixin bəşəriyyət, xalqlar və millətlər haqqında verdiyi bilikləri, onların mövcud olduqları, yaşadıkları coğrafi mühit və şəraiti öyrənmədən anlamaq mümkün deyil. Coğrafi mühitin xalqların siyasi quruluşuna, etnik xüsusiyyətlərinə, intellektual inkişafına təsir göstərməsinə dair fikirlər müasir tədqiqatlarda tez-tez səslənir.

Hər bir ciddi tarixi tədqiqat əsəri ölkənin təsvirindən başlayır. Bu giriş xalqların faciəsinin və ya müvəffəqiyyətinin izahı və anlaşılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qədim Misir tarixinin öyrənilməsi zamanı ətraf mühitin, sərhədlərin, torpağın, iqlimin və çayların təsviri bəlkə də ilk zaman kifayət qədər effektiv səsələnmişdir. Lakin tarixi şəraitin xüsusiyyətləri, iqtisadi həyatın inkişaf istiqamətləri, Misirin dövlət quruluşu, əhalinin iqtisadi vəziyyətinin təsvirini coğrafi faktorlarla əlaqələndirmədən onun inkişaf istiqamətlərinin səbəblərini izah etmək mümkün olmaz.

Müasir Qafqaz tarixşünaslığında son dövrlər ən aktual problemlərdən birinə çevrilmiş etnogenez məsələsinin araşdırılması üçün tarixi coğrafiyaya ekskurs ləzumdur. Qədim Qafqazın mövcud olduğu coğrafi şəraitin, tarixi sərhədlərin və coğrafi mühitin hərtərəfli təhlili etnogenez probleminin qarşıya qoyduğu mürəkkəb sualların bir qisminə cavab vermək imkanı yaradır.

Coğrafi mövqe və iqlim şəraitinin xalqların tale və tarixində mühüm rol oynaması hələ qədim yunan-roma tarixi məktəbi tərəfindən qeyd edilmişdir. Hazırda insan coğrafiyasının torpaq və onun atmosfer fenomeninin insan irqinə təsirini öyrənən xüsusi sahəsi formalaşmışdır. Bu sahənin ən maraqlı tədqiqatları cəmiyyətlərdə mövcud olan qanunların insan mühitinə təsiri, dağların, səhraların, sahillərin və digər iqlim faktorlarının insan enerjisinə, insan təfəkkürünə təsiri, insanların ətraf mühitin, coğrafi şəraitin yaratdığı çətinliklərə qarşı mübarizə perspektivləri və s. ilə bağlıdır. Coğrafiyanın bir hissəsi olan nəqliyyat tarixinin öyrənilməsi yeni ərazilərin məskunlaşdırılması səviyyəsi və xarakterinin tədqiqi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Coğrafi xəritələrin hazırlanması olduqca mühüm biliklərin və gərgin əməyin nəticəsidir. Müasir dövrdə hazırlanan fiziki xəritələr nəinki müasir dövlətlərin iqtisadi şərait və vəziyyətinin

müəyyənləşdirilməsi üçün, həmçinin onların tarixi şəraitinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir.

Statistika

Tarixçilərin statistik metodlara müraciəti tarixi keçmişin daha tam və obyektiv əhatə etmək, kəmiyyət metodlarının tətbiqi ilə tarixi bilikləri daha da dəqiqləşdirmək və təsviri yazı üsullarından bir qədər uzaqlaşmaq meylləri ilə bağlıdır. Statistika öz növbəsində tarixi faktların əlaqələrini daha qabarıq aşkarlamağa, hadisələrin qarşılıqlı təsirini sübut etməyə imkan verir. Məs., keçən əsrin doğum və evlənmə statistikasının araşdırılması alimlərə tarixi demoqrafiya haqqında zəngin bilik toplamaq imkanı vermişdi.

Bununla yanaşı tarixi tədqiqat aparan alimlər bilməlidirlər ki, heç də bütün tarixi problemlər və tarixi mənbələr statistikanın qanunlarına tabe olmur və statistik metodlarla tədqiq oluna bilməz.

İlk növbədə keyfiyyətli statistik tədqiqat işi kifayət qədər kütləvi mənbələrin və faktların mövcudluğunu tələb edir. Statistik metodlar yalnız kütləvi mənbələrin təhlili zamanı effektiv olur, tədqiq olunan problem haqqında obyektiv təsəvvür yaradır. Statistik metodların tətbiqi zamanı istifadə olunan mənbələrin mənsəyinin, yaranma tarixinin, onların hansı material əsasında yaranmasının müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Statistik mənbələr özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir; onlarla kifayət qədər professional rəftar edilməzsə səhv və saxtalaşdırılmış nəticələrin əldə edilməsi ehtimalı böyükdür. Məs., statistik mənbələrdən istifadə edən XVIII əsr müəllifi T.Maltus Avropanın demoqrafik gələcəyi haqqında faciəli bir təsvir yaratmışdı. Keçmişin ərzaq istehsalı ilə əhalinin artımı arasında əlaqənin xüsusiyyətlərini və müstəmləkə Amerikasındakı doğum normasını araşdıran tədqiqatçı belə bir

nəticəyə gəlmişdir ki, gələcəkdə Avropanı geometrik və demoqrafik faciə gözləyir. Əslində keçmişdən bu günə qədər qida məhsullarının istehsalı ilə əhalinin artımı arasında olan əlaqə kompleks şəkilli olduğundan və Maltusun yaşadığı XVIII əsrdə əhalinin sürətli artımı başladığından bu fərziyyənin əsassız olduğunu asanlıqla sübut etmək olar. T.Maltusun yaratdığı nəzəriyyə müasirlərinin təfəkküründə dərin iz buraxmış və pessimist əhval-ruhiyyənin yayılmasına səbəb olmuşdur.

Statistik metodlar tarixi demoqrafiya üçün daha əlverişli və lazımlı hesab olunur. Bu cəhətdən demoqrafik tarix problemlərinin sosial praktika və mədəni normalarla sıx əlaqədar öyrənilməsi vacibdir. Belə tədqiqatlarda mövcud siyasi quruluşun xarakteri, müharibə və işğalların mövcudluğu nəzərə alınmalıdır.

Statistik metodlar təkcə demoqrafik tarixdə deyil, sosial problemlərin (məs., şəhər və kəndlərdə kriminal durum, etnik qruplar arasında münasibət, urbanlaşma), iqtisadi tarixin öyrənilməsində də geniş tətbiq edilir. Statistik mənbələrlə işləyən tədqiqatçı mənbənin dilini, üslubunu, informasiyanın kim tərəfindən, nə məqsədlə, necə yaradılmasını dərindən araşdırmalıdır. Bu tip informasiya tədqiqatçıya işlədiyi statistik materialların həqiqiliyi, obyektivliyi və etibarlılığı haqqında fikir yürütməyə imkan verir.

Digər texniki vasitələr

Tarixi problemlərin tədqiqi ilə məşğul olan alimlər yuxarıda adları çəkilən sahələrdən başqa bir sıra köməkçi vasitələrdən də istifadə edərək, malik olduqları nəticələrin obyektivliyini möhkəmləndirə bilirlər. Möhrlərin, xronologiyanın, paleoqrafiyanın, geneologiyanın, linqvistikanın köməyindən başqa tarixçilər əl ilə yazılan kitabların tədqiqi ilə məşğul olan kodikologiya, papirusları tədqiq edən papirologiya, sosial

qrupların etnik, professional təsvirinin bərpası ilə məşğul olan prosopografiyanın köməyindən istifadə edirlər.

Bu üsul və vasitələrin çoxuna tarixçi keçmişdən gələn mənbələrin məlumatı kifayət etmədikdə və ya mənbənin həqiqiliyi şübhə doğurduqda müraciət edir. Mənbələrlə işləyən tarixçilər ilk növbədə mənşəyi saxta olan mənbə ilə saxtalaşdırılmış informasiyaya malik mənbəni ayırmağı bacarmalıdırlar. Birinci halda tarixçi mənbənin həqiqiliyini sübuta yetirməli, ikinci halda isə mənbənin verdiyi informasiyanın obyektivliyini təsdiqləməlidir.

Mənbənin mənşəyinin həqiqiliyini və tarixiliyini müəyyən etmək üçün onun aşağıdakı qayda ilə təsnifatı aparılmalıdır:

- məzmun ilə formanın uyğun gəlmədiyi mənbələr;
- intellektual hissiyyat əsasında saxtalığı müəyyən-ləşdirilən mənbələr;
- qismən saxtalaşdırılmış mənbələr;
- mənbələrin surətləri.

Sözsüz ki, mənbələrdəki saxta informasiya tarixçi üçün ciddi problemlər yaradır. Mənbələrin saxtalaşdırılmasının aşkarlanması çətin problemdir. Bəzən tarixçilər bütün köməkçi tarix sahələrinin imkanlarından istifadə etsələr də, mənbənin saxtalığını sübuta yetirə bilmirlər. Belə halda əsas diqqət mənbələrin daxili tənqidinə yönəldilir.

4. Mənbələrin daxili tənqidi

Avropa alimlərinin “Həqiqi tarix” cəmiyyətinin XIX əsrin sonuna təsadüf etmiş növbəti iclasında Herodotun tarixdə buraxdığı iz və onun tarixi tədqiq etmə metodunu araşdıran ingilis tarixçisi Ceyms For Roder antik mənbələrlə müasir mənbələrin müqayisəli təhlili əsasında belə bir mülahizə irəli sürmüşdür: ”Həqiqi və etibarlı mənbənin tənqidi təhlili həyata keçirilməyincə tarixin yaradılması qeyri-mümkündür”. (Allan, 1938, 50)

Tarixin tədqiqat obyektinin insan varlığının mövcudluğu olmasını nəzərə alaraq, qeyd etmək olar ki, mənbələrin xarici təsviri və tənqidi tarixin bərpası üçün olduqca azdır. Ən yaxın zamanda belə baş vermiş hadisələrin obyektiv və həqiqətə uyğun bərpasının mümkünliyünün sual altına alındığı halda yüz, min il əvvəl baş vermiş tarixi hadisələrin obyektivliyi və həqiqətə uyğunluğunu sübuta yetirmək olduqca çətin və məsuliyyətli bir işdir.

Məhz bu baxımdan düzgün, həqiqi tarixin yazılması mövcud olan mənbələrin skeptik tənqidi təhlili olmadan mümkün deyil. Tarix üçün birinci dərəcəli məsələ tarixi şahidliyin mövcud olduğu mənbələrin aşkarlanmasıdır. Adı qəbir daşını bəlkə də tarixi mənbə hesab etmək, onun haqqında mülahizələr yürütmək olmaz. Lakin o daşın üzərində onun qoyulduğu il, əlavə olaraq, onun kimə məxsus olması haqqında məlumat verilsə, artıq o tarixin şahididir.

“Hansı mənbə, hansı informasiya tarixin keyfiyyətli şahidi ola bilər” sualı tarixçiləri artıq bir neçə əsrlərdir ki, narahat edir. Mənbələrin dərinəndən araşdırılması sübut edir ki, tarixçinin tarixi mənbəni mühakiməsi və onun şahidlik keyfiyyətini müəyyənləşdirməsi məhkəmədə həqiqəti sübuta yetirməyə çalışan vəkilin fəaliyyətindən bir o qədər də fərqlənmir. Əgər vəkil şahidlərin köməyi ilə həqiqəti müəyyənləşdirirsə, tarixçi şahidin şahidliyi ilə (sənədli materialın faktı ilə) şəraitin şahidliyi arasındakı fərqi müəyyənləşdirir. Lakin vəkildən fərqli olaraq, tarixçi istədiyi mənbəni əldə edə bilmir, əldə etdiyi mənbəyə istədiyi sualı verə bilmir, onun yalnız sələflərinin gördükləri, etdikləri və qeydə aldıklarını araşdırmaq imkanı var. Məhz buna görə də bəzən tarixçilər yaxşı və pis mənbələr, və ya yaxşı və pis şahidlik ilə işləməli olurlar. Ötən nəsillə nümayəndələrinin görmədiyini və ya görmək istəmədikləri olduqca mürəkkəb faktlar və məlumatlar müasir dövrümüz üçün qiymətli informasiya mənbəyi ola bilər.

Tarix elmində ən yaxşı şahid şəxsi marağın, saxtalaşmanın, etinasızlığın və siyasi istiqamətlərin mövcud olmadığı mənbələr sayılır. Bu cəhətdən yazılı mənbələrin hər bir növünün özünəməxsus üstünlükləri və çatışmayan cəhətləri mövcuddur. Bütövlükdə isə yazılı mənbələrin həqiqiliyinin, obyektivliyinin yoxlanılması bir sıra ümumi mərhələlərdən ibarətdir.

Tarixçini məhkəmə prosesində çıxış edən vəkillə müqayisə etsək də əslində tarixçi nə hakim, nə də vəkildir. Tarixçi keçmişə mühakimə etmir, tarixçi keçmişin mühakiməçisi yox, onu anlamağa, dərk etməyə çalışan, izah edən alimdir. Müasir dövr tarixçiləri içərisində tarixi izah edən, bərpa etməyə çalışan tədqiqatçıya kifayət qədər skeptik münasibət mövcuddur. Tarixçi nə qədər yüksək ixtisaslı mütəxəssisdirsə, nə dərəcədə köməkçi vasitə və üsullardan istifadə etməyi bacarırsa, onun tarixi bir o qədər obyektiv, düzgün bərpa etmək şansı vardır.

Mənbəni aşkarlayan zaman ilk ortaya çıxan sual onun ilk variant, yəni orijinal, orijinalın surəti və ya surətin surəti olması məsələsinin dəqiqləşdirilməsidir. Bu məsələnin prinsipial əhəmiyyət kəsb etməsi ilk növbədə onunla izah olunur ki, mənbələrin orijinaldan fərqli olaraq, surətlərində çox zaman bilməyərəkdən səhvlər buraxılır. Məhz buna görə tarixçilər çox zaman mənbənin əslilə işləməyə üstünlük verirlər.

Mənbələrin surətləri ilə işləyən tədqiqatçıya surətlərlə orijinal arasında hansı əlaqənin olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olur. Bunun üçün tədqiqatçılar surətlərin müqayisəli təhlili metodundan istifadə edirlər. Əgər surətlər eyni səhvlərə malikdirsə, bu o deməkdir ki, onların bir protoqrafı və ya “arxitektipi” olub. Bu metoddan istifadə edən tədqiqatçılar bəzən mənbələrin inkişaf şəcərəsini, yəni hansı surətin hansı surət əsasında yaranmasını bərpa edir və onlar arasında mövcud olan əlaqə və vərəsəliyi müəyyənləşdirirlər.

Mənbənin surətləri aşkarlandıqdan sonra tədqiqatçıların əsas vəzifəsi onların müqayisəli təhlili əsasında orijinala yaxın

olan variantın müəyyənləşdirilməsidir. Bu proses mənbələrin əslində mətnin redaktə olunması, buraxılan qrammatik, söz və ya yerdəyişmə səhvlərinin müəyyən edilməsi ilə həyata keçirilir.

Mənbələrin genezisi

Mənbələrin əslə və surətləri müəyyən edildikdən sonra tədqiqatçı yenidən mənbənin kim tərəfindən və nə zaman yaradılması sualları üzərinə qaydır. Lakin xarici tənqiddən fərqli olaraq, tarixçini bu mərhələdə müəllifin adı və mənbənin hansı ildə yaradılması deyil, müəllifin kimliyi, yəni sosial statusu, kimin təsiri, sifarişi və rəhbərliyi altında, hansı tarixi məkan və şərait çərçivəsində fəaliyyət göstərməsi maraqlandırır.

Çox zaman mənbələrdə bu haqda birbaşa informasiya əks olunur. Lakin tədqiqatçı heç bir zaman bu məlumatı rəhbər tutaraq, nəticə çıxarmamalıdır. Çünki mənbənin yaradıcısı əksər halda bu haqda yanlış məlumat verir. Buna görə də tədqiqatçı ilk növbədə mənbə yaradıcısının verdiyi səhv məlumatın məqsədini araşdırmağa çalışır. Tədqiqatçı müəyyənləşdirməlidir ki, mənbənin yaradılma məqsədində hər hansı konkret şəxsə və ya rəsmi dövlət institutuna istinad edən müəllif bunu hansı məqsədlə edir. Digər tərəfdən mənbələrin bu mərhələdə tədqiqi zamanı tarixçi həmçinin mənbə yaradıcısının onun eyni zamanda intellektual müəllif olması məsələsinə də aydınlıq gətirməlidir. Mənbənin təqdim olunma üslubu, yazılma forması və məzmunu arasında hansı əlaqənin mövcud olmasını müəyyənləşdirmək də məhz bu mərhələdə həyata keçirilir. Maraqlı da olsa, qədim dövr və orta əsr mənbələrinin bu cür təhlili o qədər də ciddi problemlər yaratmır, lakin eyni sözləri yeni və müasir dövr mənbələri üçün söyləmək çətindir. Bundan başqa müəyyən tip mənbələr mövcuddur ki, onların genezisinin müəyyənləşdirilməsi olduqca çətindir. Məs., dövlət xadimlərinin, siyasi liderlərin çıxışları, yazıları bu tip mənbələrə

aidir. Bu mənbələrin real, yəni intellektual müəlliflərinin aşkarlanması çətindir.

Mənbənin orijinallığı və həqiqiliyi

Keçmişdən yadigar qalan yazılı mənbələr (qanun kodeksləri, müqavilələr, fəlsəfi mənbələr, aqioqrafik materiallar və s.) intellektual əsərlərin məhsuludur və hər hansı yazılı mənbəni təhlil edən tədqiqatçı onun yarandığı dövrün əsərləri, xüsusiyyətləri haqqında məlumata və biliklərə malik olmalıdır. Məs., qanun kodeksini təhlil edən tarixçi ən azı onun cəmiyyəti idarə etmə üslubu, aid olduğu dövlətin və hətta qonşu dövlətlərin siyasi sisteminə nə dərəcədə uyğun gəlməsi, nə dərəcədə unudulan əsərləri bərpa etmə cəhdləri ilə uzlaşması və s. haqqında biliklərə malik olmalıdır.

Əslində bu suallara cavab tapmaq üçün tədqiqatçı həmin dövrə aid sinxron mənbələrin mətnini tədqiqata cəlb etməli, işlədiyi mənbə ilə onların müqayisəli təhlilini aparmalıdır. Çox təəssüf ki, tarixi keçmişin dərinliklərinə getdikcə tarixçinin parallel mənbələr əldə etmək imkanı məhdudlaşır və tarixçi yalnız malik olduğu mənbəni təhlil etməyə məcbur olur. Qədim tarixi mənbələrə xas olan mənimsəmə formaları çox zaman mənbələrin bilərəkdən saxtalaşdırılması və orijinal mətn kimi təqdim edilməsi faktlarının geniş yayılmasını təsdiqləyir. Tarixçinin üzərinə düşən ən çətin vəzifə bu mənimsəmələri aşkar etmək, onların orijinalını müəyyənləşdirmək, mətnin hansı hissəsinin müəllifə, hansının isə başqa şəxslərə məxsus olduğunu aydınlaşdırmaqdır.

Mənbələrin şərh və ya interpretasiyası

XIX əsr tarixi məktəbinin nümayəndələri mənbələrin izahını texniki təsvirlə tamamlayır və bu anlayışı nisbətən dar mənada anlayırdılar. Müasir dövrümüzdə elmlərarası əlaqələrin

inkişafı bu dar çərçivəni adlamaq və mənbələrin təhlilini daha geniş məkana çıxarmaq imkanı verir.

Mənbələrin şərhı və ya interpretasiyası tarixçilərin faktlar arasında seçim aparılması, hansı şahidliyə üstünlük verilməsi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi, hansı faktların tədqiqata cəlb edilməsi, hansıların isə kənarlaşdırılması sxeminin təyin edilməsi və s. sualları əhatə edir. Mənbələrin tarixi interpretasiyası bir neçə proseduranın kombinasiyasından ibarətdir.

Mənbələrin nəzəri və fəlsəfi şərhı və ya interpretasiyası, dərk etmənin aydınlaşdırılması və mənasının dəqiqləşdirilməsi ilə *hermenevtika* məşğul olur. Hermenevtika şərh olunanla şərh edən arasında əlaqələri araşdırır, şərh edilənin “xam material” kimi texniki təhlilini deyil, mənasının müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Hermenevtika mətnlərin oxunması və onların mənasının dərk edilməsinə yönəlmişdir. Əslində hermenevtika mənbənin nə dərəcədə həqiqi olmasını, onun nə mənə kəsb etməsini, onun müəllifinin məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsini aydınlaşdırır. Tarixi hermenevtika mənbə mətninin mərhələli şərhini nəzərdə tutur və keçmişlə bu gün arasında əlaqəni, digər cəmiyyət və mədəniyyətləri, müasir cəmiyyəti, və nəhayət, keçmişə şərh edən tarixçiləri dərk etməyə çalışır. (Hodder, Shanks, Alexandri, 1995, 10)

Mənbələrin müqayisəli təhlili

Keçmişə bərpa etməyə çalışan tarixçilər bir mənbə və ya bir növ mənbələr qrupu ilə deyil, bir neçə qrup mənbələrlə işləyir, müxtəlif səslərə qulaq asmağa çalışırlar. Bəzən müxtəlif mənbələrdən gələn məlumatlar ziddiyyətli, şübhə doğuran, təəccübləndirici olur. Lakin tarixçinin vəzifəsi onların hansının məlumatının və nə üçün istifadə edilməsini müəyyənləşdirməkdir. Bu cəhətdən tarixçi mənbələri çox yararlı, yararlı və az yararlı olmaqla üç hissəyə bölür. Adətən tarixçilər tədqiqata bir qədər qədim mənbələr əsasında yaranmış

və az yararlı olan mənbələrin tədqiqindən başlayırlar. Bu mənbələr arasında əlaqələrin mövcud olub olmadığını, əlaqə mövcud olduğu halda isə onun xarakterini müəyyən edir, sonra isə aşağıdakı üsulla mənbələr haqqında fikir yürüdürlər:

- əgər mənbələrin hamısı hadisə haqqında eyni məlumata malikdirsə, hadisənin həqiqətən tarixi gerçəkliyə uyğunluğu təsdiq olunur;
- əgər mənbələrin böyük əksəriyyəti hadisə haqqında eyni məlumat verirsə, hadisə haqqında ümumi təsvirə uyğun gəlməyən mənbələrin mətni təhlil edildikdən sonra hadisə tarixi fakt kimi qəbul olunur;
- əgər mənbələrin verdiyi informasiyanın müəyyən hissəsi kənar müəllifin məlumatı ilə təsdiqlənsə, həmin hissənin obyektivliyi qəbul olunur;
- əgər iki mənbənin verdiyi məlumat arasında ziddiyyət mövcuddursa, tədqiqatçı onların içərisində daha obyektiv olanını (məs., əgər mənbənin müəllifi dövrün müasiridirsə, təsvir etdiyi hadisənin şahiddirsə və yaxud iştirakçısıdırsa və s.) seçir və həmin mənbənin obyektivliyi qəbul edilir;
- əgər tarixi hadisə haqqında onun şahidi məlumat verirsə, və bu məlumatlar müasir mənbələrlə təsdiq olunursa, mənbə obyektiv hesab olunur;
- əgər iki mənbə eyni hadisənin səbəbi haqqında eyni məlumat verirsə, onların hər ikisi etibarlı sayılır;
- əgər iki mənbə bir-birinə ziddirsə, tarixçi tarixin ümumi axarına uyğun gələnini və ya daha etibarlı sayılan mənbəni qəbul edir.

Bəzən tarixi mənbələrin tədqiqi ilə məşğul olan tədqiqatçılar hər hansı bir informasiyanın bir qrup mənbədə qeydə alınması, digər qrup mənbələrdə isə buraxılması faktı ilə qarşılaşırlar. Belə olan halda tarixçinin vəzifəsi mənbənin yaradıcısının bu fakt haqqında susmasının səbəblərini araş-

dırmaqdır. Çox zaman bu proses məntiqi təhlil nəticəsində həyata keçirilir. Bəzən tarixçilər susulan faktı tapmaq və onun səbəbini anlamaq üçün sinxron mənbələrin müqayisəli təhlilini aparır, interpretasiya və analogiyanın köməyi ilə obyektiv nəticə əldə edə bilirlər. Lakin müqayisəli metod tarixi tədqiqatlarda bəzən aldadıcı nəticələrə də gətirə bilər. Analogiya vasitəsilə mənbələrdə buraxılan informasiyanın bərpası və onun səbəblərinin araşdırılması aşağıdakı mərhələlər vasitəsilə həyata keçirilir: 1) müşahidə; 2) hipotez; 3) hipotez ilə verilən faktların uyğunluğu; 4) hipotezin yeni faktlarla təsdiqlənməsi.

Sözsüz ki, təqdim edilən metod və üsullar tədqiq olunan mənbələrin xarakter, xüsusiyyət və informasiya vermə qabiliyyətindən asılı olaraq dəyişə bilər, lakin əldə olunan mənbələrin informasiyası onlarda olan faktların dəqiqliyini təsdiq etmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Müvəffəqiyyətli şahidliyin yaradılması

Nəyə və hansı prinsiplərə əsasən tarixçi özünün şəxsi arqumentlərini təsdiq edəcək etimada malik olduğunu iddia edir? Nə zaman tarixçi əldə etdiyi məlumatların kifayət qədər etibarlı olduğuna inanır? Bu suallar ilk növbədə mənbələrin etibarlılıq problemi ilə əlaqəlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, etimadın həcmi və keyfiyyət səviyyəsi ilk növbədə öyrənilən hadisənin növündən asılıdır. Məs., XIX əsr tarixçilərinin mülahizələrinə görə tarixi interpretasiyada “doğru-yalan” məsələsi hər hansı hadisənin həqiqətən baş verib verməməsi ilə izah olunurdu. Məs., L.fon Ranke hesab edirdi ki, tarixdə etibarlılığı olduqca asan təsdiq olunan faktlar var ki, onlar adətən şəxslərin doğumu və ya ölümü ilə bağlıdır. Lakin elə faktlar da var ki, onların etibarlı şahidliyini təsdiq etmək qeyri-mümkündür.

Tarixçilər, sözsüz ki, malik olduqları şahidliyin kəmiyyət ölçüsünü müəyyənləşdirməyə çalışırlar və belə hesab edirlər ki,

şahidliyin çoxluğu ümumiyyətlə faktların obyektivliyinə dəlalət edir. Lakin tarixçi həmişə istədiyi və ya ehtiyac duyduğu mənbəni tapa bilmir.

Mənbələrdə toplanan faktların effektiv şahidliyinin müəyyənləşdirilməsi çətinliyi bir neçə səbəblə izah olunur. Birincisi, bir hadisə və fakt haqqında kifayət qədər mənbə və ya məlumat olsa da, onların verdikləri informasiya bir-birinə uyğun gəlsə də tədqiqatçı həmişə qeyd olunan fakta şübhə ilə yanaşır. Çünki tarixçi dərk edir ki, qeydə alınan fakt, məlumat və ya informasiya siyasi partiyaların, siyasi quruluşun, siyasi liderlərin fikirlərini, mövqeyini əks etdirə bilər.

İkincisi, tarixçinin tədqiq etdiyi hadisələrdən zaman çərçivəsində uzaqda olması ona hadisə haqqında effektiv mülahizə yürütmək imkanı vermir. Tarixçi tədqiq etdiyi dövrdən nə qədər uzaqdırsa, faktların effektivlik şahidliyini müəyyən etmək bir o qədər asandır. Burada sözsüz ki, mütəxəssis qabiliyyətindən başqa psixoloji faktorlar da müəyyən rol oynayır. Tədqiq etdiyi hadisələrə yaxın olduqca tarixçinin fərdi hissləri, maraqları, vətəndaşlıq mövqeyi, siyasi rejimə münasibəti, siyasi rejimin hadisələrə münasibəti və s. faktorlar tədqiqatın obyektivliyinə xələl gətirir.

Beləliklə, faktlarla işləyən tarixçi hər bir fakta şübhə ilə yanaşmaq məcburiyyətindədir. Tarixi faktları araşdırarkən tarixçi yalnız ona lazım olanı seçir, bu isə tarixi faktların müəyyən qisminin tarixi tədqiqatdan kənar qalmasına və tarixi hadisələrin seçmə tədqiqinə gətirib çıxarır.

Mənbənin nüfuzu və etibarlılığı

Mənbənin yaradıcısının müasiri olduğu dövrdə tutduğu siyasi, sosial, iqtisadi mövqeyi, statusu mənbənin nüfuzunun və etibarlılığının müəyyənləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllifin təsvir etdiyi hadisələrin şahidi olması və yaxud informasiya yığmaq məqsədi ilə bu prosesdə iştirak etməsi, onun

topladığı informasiyanın birinci, ikinci və ya üçüncü əldən alınması mənbədə əks olunan informasiyanın keyfiyyətinə təsir edir.

Mənbə müəllifinin etibarlılığını müəyyən etmək üçün bir neçə üsuldən istifadə olunur: (Howell, 2001)

- mənbə yaradıcısının psixoloji durumu, onun optimist və ya pessimist olmasının müəyyənləşdirilməsi;
- müəllifin şəxsi maraqlarının müəyyənləşdirilməsi;
- müəllifin hər hansı mülahizə və gələcəyə dair fikirlərinin mənbələrdə necə əks olunmasının müəyyənləşdirilməsi;
- mənbənin hansı şəraitin (sosial, iqtisadi, siyasi) təsiri altında yaradılmasının müəyyənləşdirilməsi.

Müəllifin psixoloji, sosial və fərdi durumunun tənqidini həyata keçirmək və mənbənin etibarlılığını yoxlamaq üçün onun yarandığı dövr təhlil edilməlidir. Bunun üçün tədqiqatçı aşağıdakı suallara cavab tapmalıdır:

- mənbənin yarandığı şərait müəllifə qeydə aldığı informasiyaya tənqidi yanaşmaq imkanı veribmi? Elə tarixi şərait olur ki, insanlar ciddi nəticələri şaiyələrin, ağlasığmaz rəvayətlərin təsiri altında formalaşdırırlar. Tədqiq olunan mənbənin məhz bu baxımdan hansı tarixi şəraitdə yaranmasının müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir;
- mənbə yaradıcısı qeydə aldığı hadisə və əhvalatı dərinləndirən dərk edibmi, anlayıbmi?
- mənbə yaradıcısı şahidi olub dərk etdiyi hadisə və faktlardan razı qalıbmı?
- mənbənin yaradıcısına müasiri olduğu dövrün mədəni səviyyəsi, mənəvi dünyası necə təsir edib, yəni mövcud olan mədəni mühit mənbə yaradıcısına hadisələri gördüyü və istədiyi kimi təsvir etmək imkanı veribmi?

Sözsüz ki, bu psixoloji, siyasi, sosial və iqtisadi aspektlərin araşdırılması mənbə yaradıcısının və ya müşahidəçinin nə dərəcədə obyektiv olduğunu müəyyənləşdirmək üçündür. İnsanlar, eləcə də mənbələr, bəzən bilərəkdən, bəzən də bilməyərəkdən saxta məlumatlar verirlər. Bu məlumatların müəyyənləşdirilməsi, həqiqətin bərpa edilməsi tarixçidən ciddi analitik və tənqidi təfəkkür, təkcə tədqiq edilən mənbəni deyil, onu yaradanın yaşadığı şəraitin də hərtərəfli təhlilini zəruri edir.

İSTİNADLAR

1. Allan, N. (1938). *The Gateway to History*. New-York, London: D.Appleton-Century Co.
2. Hodder, I., Shanks, M., Alexandri, A. (Edts.) (1995). *Interpreting Archeology. Finding meaning in the past*. London & New-York : Routledge.
3. Howell M., Prevenier W. (2001). *From Reliable Sources. An Introduction to Historical Methods*. Ithaca: Cornell University Press.

II. TARIXIN METODOLOJİ PROBLEMLƏRİ

1. Tarixin metodologiyası

Elmi təfəkkürün metodologiyası və metodları artıq bir neçə əsrdir ki, alimləri düşündürür. Bu sahədə müxtəlif nəzəriyyə və konsepsiyaların yaranmasına baxmayaraq, ətraf mühitin dərk edilməsi və öyrənilməsi mümkünlüyü ümumi nəzəri prinsiplərə tabedir.

İctimai reallığın dərk edilməsi ilə məşğul olan elm qnoseologiya adlanır. Bu elm ətraf mühiti, tarixi gerçəklik və reallığı dərk etməyə çalışan subyektlə onun tədqiqat obyektində şüurlu və ya şüursuz yaranan bütün əlaqələri tədqiq edir. Qnoseologiya tədqiqat obyektinin mahiyyətini dərk etməyə çalışaraq, bu prosesə kömək edən bütün dərk etmə kateqoriyalarının-hissi, idrakı, empirik və nəzəri, abstrakt və konkret, həqiqi və yalan, tarixi, məntiqi və s. araşdırılması ilə məşğuldur.

Ətraf mühitin mürəkkəbliyi və rəngarəngliyi onun müxtəlif elm sahələri tərəfindən tədqiqinə səbəb olub. Qnoseologiya isə bu sahələrin reallığı dərk etmək üçün mümkün olan yollarını ümumiləşdirir. Bütövlükdə dərk etmə prosesini tədqiq edən qnoseologiya elmlərin metodologiya və məntiqinin nəzəri əsasını təşkil edir.

Elmi dərk etmə metodları içərisində elmi biliklərin təhlilinə yönəlmiş və yeni biliklərin əldə edilməsi üçün istifadə olunan iki tip metodlar vardır. Birinci tip metodların əsas məqsədi əldə edilən elmi biliklərin ətraf reallığı nə dərəcədə obyektiv əks etdiridiyini müəyyənləşdirməkdir. İkinci tip metodlar isə həqiqi biliklərin əldə edilməsi mümkünliyünü araşdırır. Məhz bu baxımdan demək olar ki, elmi metodlar qarşıya qoyulmuş tədqiqat işinin həlli üçün “dərkədən subyektlə obyektiv reallığın qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən yollar və prinsiplərin, tələb və

normaların, qanun və prosedurların, vasitə və alətlərin birliyi” (Ковальченко, 1987, 28)

Əgər elmi nəzəriyyə ilə elmi metodun fərqlərini müəyyən etsək, birincinin obyektiv reallığı əks etdirən bilik forması, ikincinin isə obyektiv reallığı dərk etmək üçün vasitə olduğunu qeyd etmək olar. Metodla elmi nəzəriyyə arasında həmişə qarşılıqlı əlaqə mövcud olmuşdur. Nəzəriyyə obyektin dərk edilməsi metodunun müəyyənləşdirilməsi üçün əsasdır. Metod nəzəriyyəni tamamlamaq və zənginləşdirmək, yeni biliklər əldə etmək üçün vasitədir.

Elmi tədqiqatlarda metodların müəyyənləşdirilməsi və seçilməsi məsuliyyətli işdir. Metodların obyektivliyi və düzgünlüyü problemi olduqca əhəmiyyətli məsələdir. Metodun düzgün və effektiv olması üçün tədqiqatçının (subyektin) dərk etmə obyektini haqqında həqiqi və obyektiv biliklərə əsaslanması və elmi dərk etmə prosesi haqqında dərin məlumata malik olması zəruridir.

Hər bir metodun tədqiqat üsulu qarşıya qoyulan tədqiqat işinin həll olunma yollarının əsasını, prinsipi isə onun vasitəsini, qanununu təşkil edir. Prinsipin ideya və tələblərini həyata keçirməyə imkan verən qaydalar, üslublar və əməliyyatlar birliyi isə metodika adlanır. Tədqiqatın metodikasının effektiv işləməsi üçün xüsusi alət və vasitələr lazımdır ki, bunlar da tədqiqatın texnikasını təşkil edir.

Beləliklə, istənilən elmi metod üç komponentdən – (1) üsul və prinsiplərdən, (2) metodikadan və (3) texnikadan təşkil olunur. Olduqca mürəkkəb elmi proses olan metodların yaradılması, öyrənilməsi və istifadəsi üsulları yeni elm sahəsi olan metodologiyanın formalaşmasına səbəb olmuşdur. Metodologiya elmi təfəkkürün metodlarının öyrənilməsi və hazırlanmasına yönəldilmiş elmi dərk etmə fəaliyyətinin nəzəriyyəsidir. Məhz bu baxımdan metodologiya qnoseologiyanın bir hissəsini təşkil edir.

Elmi ədəbiyyatda metodologiyanın bir neçə səviyyəsinin - ümumi fəlsəfi, fəlsəfi-sosioloji, xüsusi-elmi, konkret-problem, müəyyən edirlər. Metodologiyada bu səviyyələr bir-biri ilə sıx əlaqəlidir və nəzəri cəhətdən ümumfəlsəfi metodologiyaya əsaslanır.

Tarixin metodologiyası tarixi biliklər və tarixi tədqiqat metodlarının xüsusiyyətinə uyğun olaraq formalaşmışdır. Əgər tarixi keçmiş haqqında biliklər zəruridirsə, onlar bütün nəsilərlər tərəfindən öyrənilməlidir. Lakin öyrənilməmişdən öncə bu tarix yazılmalıdır. Tarixin yazılması üçün isə onun tam, bütöv bərpası zəruridir. Bəs tarixin bərpası metodu nədir? Tarixin bərpası metodlarını tədqiq edən tarixin metodologiyası nə deməkdir?

Tarixin metod və metodologiyasının öyrənilməsi və tədqiqi ilə məşğul olan ilk tarixçi alman alimi E.Bernheyim olmuşdur. (Бернгейм, 2011) Bu istiqamət bir qədər sonra fransız alimləri Ş.Lanqlua və Ş.Senyobos, XX əsrin əvvəllərində isə rus alimi A.D.Lappo-Danilevski tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

XIX əsrdən başlayaraq, bizim dövümüzdə qədər tarixin metodologiyası haqqında yazılan əsərlər tarix elminin mürəkkəb və ziddiyyətli problemlərinin tarixi metodların və mənbələrin xüsusiyyətləri baxımından tədqiqinə həsr edilmişdir. Bu problemlərin mürəkkəbliyi ilk növbədə tarixi metodların təbiət və dəqiq elmlərin metodlarından kəskin surətdə fərqlənməsi, tarixi keçmişin empirik müşahidəyə tabe olmaması ilə izah olunur. Təbiət elmlərinin metodları eksperimentlərin ümumiləşdirilməsinə əsaslandığı halda tarixdə ümumiyyətlə eksperimentlərin qeyri-mümkünlüyü, təbiət elmlərinin fərdi hadisələr və qanunları, tarixin isə ümumiləşdirilmiş və unikal hadisələr və faktları tədqiq etməsi bu iki sahə arasında ciddi fərqlərin olmasına dəlalət edir. Hər hansı kimyəvi proseslərin mümkün nəticəsi haqqında elmi ümumiləşməyə gələn və kimyəvi laboratoriyada fərz edilən reaksiyalar zəncirinin nə kimi

nəticə verəcəyini təcrübə yolu ilə təsdiq etmək imkanına malik olan kimyaçı-alimdən fərqli olaraq, tarixçinin zamanı geri qaytarmaq və hadisələri təkrarlatmaq şansı yoxdur. “Tarix öz-özünə təkrar olunmur, tarixçi faktları deyil, faktların qalıqlarını görür və onları öyrənərək, faktları bərpa etməyə çalışır”. (Fling, 1923, 24)

Tarixi bərpanın müvəffəqiyyəti ilk növbədə mənbələrin kəmiyyət və keyfiyyətindən, sonra isə tarixçinin tənqidi təhlil qabiliyyətindən asılıdır. Əslində tarixçinin tənqidi təhlil qabiliyyəti dedikdə onun tarixi metodlara yiyələnmə səviyyəsi nəzərdə tutulur.

Tarixi metodologiyanın üç maraq sahəsini qeyd etmək olar:

- tarixi tədqiqatlarda zehni əməliyyatların əksi;
- tarixi tədqiqatların nəticələrinin əksi;
- tarixi tədqiqatların problem-məzmununun əksi.

Tarixi metodologiyanın birinci sahəsi tarixçinin tarixi interpretasiya, yəni izah etmə qabiliyyətini, ikinci sahəsi tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş nəticələr kompleksinin izah edilməsini, üçüncü sahə isə keçmiş hadisələrin hissi əksini əhatə edir. (Topolski, 1976, 30) Tarixi keçmişin əksi tarixi tədqiqatların əsasını təşkil etdiyindən metodlar tarixi metodologiyanın xüsusi bir hissəsini əhatə edir. Lakin heç bir tədqiqat işi metodoloji baza olmadan ciddi tədqiqat işi sayıla bilməz. Tarixçi tək-cə keçmişə dair biliklər əldə etmək yolları haqqında deyil, onları formalaşdırmaq haqqında da biliyə malik olmalıdır. Tarixçi tədqiq etdiyi obyekt haqqında tədqiqatdan əvvəl malik olduğu bilikləri tədqiqat nəticəsində əldə etdiyi biliklərlə qarşı-qarşıya qoymalı, yalnız bundan sonra biliklərin ümumiləşdirilməsini aparılmalıdır.

Tarixin fəlsəfəsini müxtəlif dövrdə alimlər müxtəlif cür izah ediblər. Volter, Hegel “tarixin fəlsəfəsi” dedikdə keçmiş hadisələrin əksi, A.S.Dante analitik təhlil və ya analitik fəlsəfə,

tarixi inkişaf istiqamətlərinin zehni dərk edilməsinin və onun nəticələrinin interpretasiyası, C.Lelevel, Ş. Lanqlua, Ş.Senyobos, L.Halfen isə tarixin metodologiyası, tarixi tədqiqatın əsası və s. nəzərdə tuturdular. Bu cür müxtəliflik və anlaşılmazlıqdan uzaqlaşmaq üçün tarixi keçmişin əksi olan tarixi metodologiyanın bir neçə sahəsini ayırmaq olar:

1. Tarixin praqmatik metodologiyası
2. Tarixin apraqmatik metodologiyası
3. Tarixin obyektiv metodologiyası

Tarixin praqmatik metodologiyası bir başa tarixin metodologiyasının vəzifələri ilə bağlıdır. Tarixi metodologiyanın praqmatik tərəfi deskriptiv, yəni təsviri və normativ cəhətdən elmi fəaliyyətin, yəni elmi tədqiqatın əsasını təşkil edir və aşağıdakı proseduralardan ibarətdir:

- tədqiqat işinin ibarət olduğu proseslərin fərdiləşdirilməsi və onların təhlili;
- müxtəlif elm sahələrində istifadə olunan tədqiqat üsullarının təsviri;
- tədqiqatın məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsi və düzgün tədqiqat üsulu standartlarının formalaşdırılması.

Metodoloji problemlərin əsasını təşkil edən tədqiqat üsulu və texnikasının müəyyənləşdirilməsi aşağıdakı əməliyyatların həyata keçirilməsini zəruri edir:

- tədqiqatın əsasının, özülünün, bazasının seçilməsi;
- bu baza əsasında problemin formalaşdırılması;
- tədqiqatın həyata keçirilməsi üçün mənbələrin seçilməsi;
- mənbələrin xarici və daxili tənqidi;
- tədqiqatın problemi ilə mənbədə əks olunan informasiya arasında münasibətlərin müəyyənləşdirilməsi;
- bu münasibətlərin izahı;
- bu izah əsasında nəzəri ifadələrin formalaşdırılması;

- ifadələr əsasında elmi nəticənin formalaşdırılması;
- keçmiş hadisə və faktların təkamülü.

Yuxarıda təsvir olunanlar praqmatik metodologiyanın iki əsas prosesini əhatə edir. Üçüncü proses isə tarixi tədqiqatlarda tarixçilərin rəhbər tutduqları məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədardır. Bu prosesin tamamlanması bir neçə modul və standartların formalaşdırılmasını tələb edir. Burada əsas məqsəd düzgün tarixi mülahizələrin əldə edilməsi və onun təsdiqidir. Sözsüz ki, tədqiqatın məqsədi hər zaman elmi prosedurların təbiətinə təsir göstərir. Elmi prosedurların dəyişilməsi tarixi tədqiqatın nəzəri bazasını təşkil edərək, aşağıdakı fundamental konsepsiyaları əhatə edir: müşahidə, mənbəyə əsaslanan biliklər, mənbəyə əsaslanmayan biliklər, tarixi mənbə, mənbəyə əsaslanan və ya əsaslanmayan informasiya, mənbələrin həqiqiliyi, informasiyanın etibarlılığı, metodoloji model, faktların yaradılması, faktların izahı, faktların tədqiq və təsdiqi, elmi hipotezin formalaşdırılması, elmi hipotezin izahı, elmi hipotezin qəbul edilməsi, elmi hipotezin mümkünlüyü və yəqinliyi, elmi hipotezin qiymətləndirilməsi, elmi hipotezin qurulması və sintezi.

Tarixin apraqmatik metodologiyası praqmatik metodologiya ilə sıx bağlıdır. Apraqmatik metodologiya tarixçinin tədqiqat işinin yekunu və mülahizələrinin təhlilidir. Apraqmatik metodologiya tarixi mülahizəni, tarixi ümumiləşməni, mövzunun semantik hissi və elmi qanununu, tarixi mühakimənin qiymətini, tarixin nəqlini, obyektin dilini, tarixi həqiqəti və izomorfizmləri, yəni iki və ya daha çox obyektlərin forma və quruluşca oxşarlığını əhatə edir. Tarixin apraqmatik metodologiyası tarix elminin xarakterik xüsusiyyətlərinin qeyd olunması zamanı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tarixin obyektiv metodologiyası dedikdə tarixin fəlsəfəsi və nəzəriyyəsi ilə bağlı olan problemlər deyil, bu problemləri

təhlil edən və araşdıran elm sahələrinin tarixi tədqiqat üçün istifadəsi nəzərdə tutulmalıdır.

Tarixi tədqiqatın əsas və başlıca mərhələsini təşkil edən faktların toplanması tarixi biliyin toplanmasının ən mühüm mərhələsidir. Tarixi tədqiqatın aparılması zamanı tədqiq edilən problem haqqında ilkin biliklərin olmaması tarixi mülahizələrin formalaşdırılmasına imkan vermir. İlk biliklər tarixi mülahizələrin modelləri, ifadələr kompleksi və elmi sahəsinə girişdir. Tarixçi mülahizələrin əsası olan ilkin biliyin necə xarakterizə olunmasında maraqlıdır. Tarixi nəticə və biliklərin düzgünlüyü ilkin bilik modelinin olub-olmamasından asılıdır. Bu model sistemləşdirilərsə, tarixi biliklərin əldə olunması asanlaşar. Məhz buna görə tarixin obyektiv metodologiyasının əsas vəzifəsi tarix elminin modeli olan ilkin biliyin xarakterizə olunmasıdır. Bu proses aşağıdakıların əldə edilməsinə şərait yaradır:

- ilkin bilikdə həqiqi mülahizənin yalan mülahizədən ayrılmasını mümkün etmək;
- ilkin biliyin öyrənilməsi üçün evristik, yəni yaradıcı mülahizələrin formalaşdırılması;
- ilkin biliyin təsviri üçün nəzəri şərtlərin formalaşdırılması.

Tədqiqat obyektinin araşdırılması tarixi biliklərin, eləcə də tarixi tədqiqatın əsasını təşkil edir. Biz eyni zamanda iddia edə bilərik ki, hər bir zehni fəaliyyət və dərk etmə xüsusiləşmiş bilik sahəsində həyata keçirilir. Tarixi tədqiqat baxımından bu bilik həm mənbəyə əsaslanan, həm də mənbəyə əsaslanmayan bilikdir.

Tarixin metodologiyasından danışarkən onun digər köməkçi tarix fənlərinin metodologiyası ilə əlaqəsinə xüsusi fikir vermək lazımdır. Əslində bu əlaqə ümumelmi metodologiya ilə ixtisaslaşdırılmış metodologiyanın əlaqəsini xatırladır. Tarixin bu ümumi metodologiyası ayrı-ayrı problemlərin həlli

ilə deyil, bəşəriyyətin başlanğıc kateqoriyaları (məs., zaman, məkan və s.) və əlaqələri ilə (məs., iqtisadiyyat, ideologiya və s.) birgə tarixin təhlili ilə məşğuldur. Bu metodologiya tarixin ayrı-ayrı problem və sahələrinin təhlili metodologiyasını deyil, tarixin bütövlükdə fundamental bərpasının metodologiyasını əhatə edir. Lakin tarixin metodologiyası özlüyündə yüksək dərəcədə abstrakt bir elm sahəsidir. Onun vəzifəsi bütün tarix elmi sahələri istiqamətlərinin təsdiqinin formalaşdırılmasıdır. Sözsüz ki, elm inkişaf etdikcə tarixin ümumi metodologiyası ilə köməkçi tarix elmi sahələri arasında əlaqələr də yaxınlaşır.

İSTİNADLAR

1. Бернгейм Э. (2011) Введение в историческую науку. Москва: URSS
2. Ковальченко И.Д. (1987). Методы исторического исследования. Москва: Наука.
3. Fling F.M. (1923).The Writing of History. An Introduction to Historical Method. New Haven: Yale University Press.
4. Topolski J. (1976) Methodology of History. Warsaw:Dordrecht

2. Tarixi tədqiqatın metodları

Hər bir tədqiqat işi obyektiv gerçəkliyin müxtəlifliyinin öyrənilməsinə həsr olunur. Məhz bu baxımdan elmi problemin həlli konkret metodun tətbiqini zəruri edir. Ümumilikdə bütün tədqiqat metodları kəmiyyət və keyfiyyət metodları olmaqla iki növə bölünür. Hər bir tədqiqat metodu tədqiq olunan problemin xarakter və xüsusiyyətindən asılıdır. Elmi tədqiqat metodlarının ən yüksək pilləsində fəlsəfi metodlar durur. Müasir elmi tədqiqatlarda fəlsəfi metodların ən geniş tətbiq olunanları arasında

metafizika və dialektik materializmi qeyd etmək olar. Lakin elmi tədqiqatların müvəffəqiyyətlə başa çatdırılması üçün ümumelmi və konkret elmi metodların tətbiqi zəruridir.

Tarixi tədqiqatlarda tətbiq olunan ümumelmi metodlar arasında tarixi, məntiqi və sistemli metodları qeyd etmək olar. Tarixi tədqiqatlarda tarixi və məntiqi metodların tətbiqi onların ontoloji əsası ilə izah olunur. Bu metodların elmi ontoloji əsasına görə bizi əhatə edən tarixi reallıqda bütün hadisələr və obyektlər müəyyən olunmuş məkan və zaman çərçivəsində bir-birinin ardınca yerləşmişdir. Bu baxımdan məntiqi metod obyektin hərəkətinin məkan çərçivəsində, tarixi metod isə zaman çərçivəsində izah edir. Lakin müasir reallığın müxtəlifliyi və rəngarəngliyi onun bütün problemlərinin tarixi və məntiqi metodlar vasitəsilə həll edilməsinə imkan vermir. Bu metodların köməyi ilə əsasən iki tip problemlər - müxtəlif obyektlərin sinxron təhlili və obyektlərin zaman çərçivəsində dəyişilməsinin araşdırılması, daha dəqiq desək, obyektlərin təkamülü, öyrənilir.

Tarixi problemlərin tədqiqində konkretdən abstrakta, və ya abstraktdan konkretə keçid bəzən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Konkret dedikdə tədqiq edilən və müxtəlif xüsusiyyət və xarakterə malik obyektiv reallığın fəaliyyəti və inkişafının qarşılıqlı əlaqəsi və qanunauyğunluğu nəzərdə tutulur. Abstraktlaşdırma istənilən elmi dərkətmə prosesinin ayrılmaz atributu və formasıdır. Obyektiv reallığın abstraktlaşdırılması onun olduqca müxtəlif forma, xarakter və xüsusiyyətə malik olması ilə şərtlənir. İnsan zehni sözsüz ki, bu müxtəlifliyi bütövlüklə əks etdirmək imkanından məhrumdur, lakin daim zehni fəaliyyəti ilə ona yaxınlaşmağa can atır. Məhz bu baxımdan onun fəaliyyəti nəticəsində ətraf mühit obyektlərinin abstraktlaşdırılması prosesi gedir. Deməli, obyektiv reallığın abstraktlaşdırılması əslində onun haqqında birtərəfli, natamam təsəvvürün yaradılmasına imkan verir. Məhz buna görə obyektin

konkretləşdirilməsi onu xarakterizə edən elementlərin mahiyyət və mövcudluğunun təhlilinə şərait yaradır.

Obyektiv reallığın konkretlikdən abstrakta doğru keçidinin bir yolu da onun ideallaşdırılmasıdır. Bu prosesin mahiyyəti dərkətmə prosesi zamanı müəyyən ideal xüsusiyyətlərə malik obyektlərin formalaşdırılmasından ibarətdir. Elmi dərkətmə prosesində obyektin ideallaşdırılması öyrənilən reallığın mahiyyətinin konkret formadan fərqli olaraq, dondurulmuş şəkildə tədqiqinə imkan verir. Ideal obyektlər və onların təsviri reallığın təkcə fəaliyyəti və inkişafı qanunauyğunluğunu deyil, eyni zamanda onun mahiyyət-məzmun və formal-kəmiyyət modellərinin yaradılmasına imkan verir.

Tədqiq edilən obyektlərin tarixi reallıqdan ayıraraq ideallaşdırılması və bunun əsasında deduktiv-integral modellərin yaradılması reallığın daha yüksək səviyyədə tədqiqini mümkün edir. Lakin bununla belə konkretdən abstrakta keçid ətraf mühit haqqında bütöv biliklər əldə etməyə, tədqiq olunan obyektə tam əhatə etməyə imkan vermir. Bu proses abstraktdan konkretə keçid zamanı başa çatır.

Əslində abstraktdan konkretə keçid ətraf mühit haqqında biliklərimizin mükəmmələşdirilməsi və tamamlanmasıdır. Lakin tədqiqatlarda abstraktdan konkretə keçid reallığın elə bir başlanğıc nöqtəsinin tapılmasını tələb edir ki, onun köməyi ilə bu keçidi həyata keçirmək mümkün olsun.

Məlumdur ki, cəmiyyətin tədqiqi zamanı heç də həmişə kütləvi xarakter daşıyan obyektiv reallığın mühüm xüsusiyyətlərini əhatə etmək mümkün olmur. Əvvəla, obyektiv reallığın müəyyən inkişaf mərhələsi, sonra isə onun dərkədiməsi üçün yüksək biliklər tələb olunur. Abstraktdan konkretə keçidin iki yolunu müəyyənləşdirmək olar. Obyektiv reallığın bütün xüsusiyyət və ziddiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi ona məxsus olan konkret ziddiyyət və qanunauyğunluqların aşkarlanmasına imkan verir. Bu variantda abstraktdan konkretə keçid elmi

fəaliyyətin abstraksiyadan obyektin konkret-nəzəri təhlilinə keçidlə xarakterizə olunur. Abstraktdan konkretə keçidin ikinci variantı obyektin abstrakt-nəzəri ideal təsvirinin yaradılması deməkdir. Bu keçid əslində obyektin real vəziyyəti ilə ideal vəziyyətinin tutuşdurulmasıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu nəzəri proseduraların praktikada tətbiqi olduqca böyük çətinliklərlə müşayiət olunur.

Müasir elm sahəsində obyektiv reallığın tədqiqi zamanı sistemli təhlil olduqca geniş tətbiq olunur. Bu metodun obyektiv əsası təbii və ictimai reallığın ayrı, təcrid olunmuş predmet, hadisə və proseslərdən deyil, qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirdə olan müəyyən bütöv obyektlər sistemi şəklində qəbul olunmasından ibarətdir.

Hər bir sistemin özünəməxsus quruluşu, strukturu və funksiyaları mövcuddur. Lakin bu komponentlər bir-birləri ilə sıx əlaqədirlər. Sistemin quruluşu onu təşkil edən elementlərin hissələrindən ibarətdir. Hər bir konkret götürülmüş ictimai sistemin özünəməxsus daxili mexanizmə malik olduğunu qəbul etsək, tarixi tədqiqatlarda sistemli yanaşma və sistemli təhlilin nə dərəcədə mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu anlamaq olar. Lakin sistemli təhlil mürəkkəb dərkətmə prosesidir və istənilən problemin həlli zamanı istifadə oluna bilməz.

Tarixi tədqiqatlarda geniş tətbiq olunan metodlardan biri də səbəb-nəticə analizidir. Bu metodun köməyi ilə tarixi proseslərin situasiya və dinamikası tətbiq olunur. Beləliklə, tarixi reallığın tətbiqi bir sıra ümumelmi metodların köməyi ilə həyata keçirilir. Lakin bu metodların hər biri müəyyən şərtlərin və müəyyən elmi bilik səviyyəsinin olmasını tələb edir. Məhz buna görə tarixi reallığın tədqiqi üçün tədqiqat metodunun seçilməsi tədqiq edilən obyektin və qarşıya qoyulan tədqiqat probleminin xarakterinə uyğun gəlməlidir.

Konkret tarixi metodların təhlilinə keçərək, qeyd etmək lazımdır ki, müasir tarix elmində “tarixi metod” dedikdə tarixi

reallığı öyrənən bütün metodlar nəzərdə tutulur. Tarixi ədəbiyyatda tarixi tədqiqatın dörd ənənəvi və ya klassik metodu, tarixi-genetik, tarixi-müqayisəli, tarixi-tipoloji və tarixi-sistemli, müəyyənləşdirilir. Bu metodların konkret tətbiqi çox zaman fəlsəfi və ümumelmi metodların cəlb edilməsi ilə tamamlanır.

Tarixi tədqiqatlarda ən geniş istifadə olunan **tarixi-genetik metod** tədqiq olunan obyektiv reallığın ona məxsus xüsusiyyətləri, funksiya və dəyişikliklərinin tarixi inkişafda, dinamikada araşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu metodun tətbiqi obyektiv reallığın təklidən ümumiliyə doğru dərk edilməsidir. Məntiqi cəhətdən tarixi-genetik metod analitik-induktiv xüsusiyyətə malikdir və öyrənilən obyektin təsviri ilə xarakterizə olunur. Bu metod tarixi inkişafın səbəb-nəticə əlaqələrinin və qanunauyğunluqlarının təhlilinə yönəlib və tarixi reallığın inkişaf analizidir. Məhz buna görə bu metodun tətbiqi zamanı tarixi proses və hadisələrin baş verdiyi zaman məfhumu nəzərə alınmazsa, relyativizmə, yəni əldə edilən biliklərin şərtiliyinin mütləqləşdirilməsinə yuvarlanma qorxusu yaranır. Relyativizm isə tarixi hadisənin tam deyil, birtərəfli öyrənilməsinə, onun ətrafındakı hadisə və proseslərin, obyektlərin hamısının dinamik, dəyişkən və hərəkətdə olan təbiətə malik olmasının qəbul edilməməsinə gətirib çıxarır. Əslində ətraf mühitdə müəyyən sabitliyə malik obyektlər də mövcuddur və tarixi-genetik metod tətbiq edilən zaman bu faktor nəzərə alınmalıdır.

Tarixi-genetik metodun digər xarakterik xüsusiyyəti onun təsviri metod olması və empirizmə, yəni bilik mənbəyinin hissi təcrübə olmasını qəbul etməyə meyilliliyidir. Bu halda nəzərə almaq lazımdır ki, bizim tədqiq etdiyimiz tarixi obyektin empirik yolla, yəni təsviri metodla, tədqiq etmək qeyri-mümkündür. Məhz buna görə tarixdə kütləvi hadisə və proseslərin öyrənilməsi zamanı tarixi-genetik metodun tətbiqi

istənilən nəticəni vermir. Tarixi-genetik metod imkan daxilində digər metodlarla əlaqəli şəkildə tətbiq olunarsa, əhəmiyyətli olar.

Tarixi-müqayisəli metod elmi təfəkkürün ən geniş yayılmış tətbiqi metodlarından biri kimi demək olar ki, bütün elmi tədqiqatlarda istifadə olunur. Tədqiq edilən obyekt haqqında empirik məlumatların toplanması və sistemləşdirilməsi tarixi-müqayisəli metodun tətbiqinə şərait yaradır. Tarixi-müqayisəli metodun obyektiv əsasını ictimai-tarixi inkişafın təkrarlanan, daxilən müəyyənlanmış qanunauyğun proses olması təşkil edir. Tarixi reallıqda mövcud olan bütün hadisə və proseslər daxilən oxşar mahiyyətə və demək olar ki, oxşar formaya malikdirlər. Tarixi-müqayisəli metodun məntiqi əsasını isə hadisə və proseslərin oxşarlıq prinsipini açıqlayan analogiya təşkil edir.

Analogiya ümumelmi dərkətmə metodu olub obyektlərin oxşar xüsusiyyətlərini əsas götürərək, onların digər obyektlərlə müqayisəli təhlili və bunun əsasında onların oxşarlığı haqqında nəticələrin əldə edilməsindən ibarətdir.

Tarixi-müqayisəli metod tədqiq edilən tarixi hadisə və proseslərin mahiyyətini araşdırmağa, onlarda ümumi, xüsusi və qanunauyğunluqların aşkarlanmasına, keyfiyyət fərqlərinin müəyyənləşdirilməsinə imkan yaradır. Bu metodun köməyi ilə hadisə və proseslərin analogiyası vasitəsilə təkcə öyrənilən problemin deyil, daha geniş tarixi ümumiləşmə və paralellərin aparılması mümkündür. Tarixi-müqayisəli metod tədqiqat probleminə digər metodların tətbiqini zəruri edir. Bu cəhətdən müqayisəli metodun mühüm üstünlükləri mövcuddur. Lakin digər tərəfdən tarixi-müqayisəli metodun tətbiqi müəyyən metodoloji tələblərə riayət olunmasını zəruri edir. Əvvəla, müqayisə tarixi hadisə və proseslərin formal oxşarlığına deyil, konkret faktlara əsaslanmalıdır. Eyni zamanda tarixi dövrün ümumi oxşar cəhətləri, inkişaf mərhələləri, hadisə və proseslərin tipoloji mahiyyəti nəzərə alınmalıdır. Məs., bu baxımdan XX

əsrin əvvəli və sonunda Qafqazda mövcud olmuş ictimai-siyasi, iqtisadi situasiyanın müqayisəli təhlili bütövlükdə keçən əsr Qafqaz tarixinə dair bir sıra mühüm və mürəkkəb problemlərin aşkarlanmasına imkan yaradar.

Tədqiqat zamanı təkcə oxşar, eyni tipli deyil, müxtəlif tipli və ya müxtəlif inkişaf mərhələsində olan obyekt və hadisələri də müqayisə etmək olar. Lakin bu halda tədqiq edilən obyektin mahiyyəti oxşarlıq deyil, fərqli cəhət nöqtəyi-nəzərindən araşdırılmalıdır.

Hər bir tədqiqat metodunda olduğu kimi müqayisəli metodun da tətbiqi zamanı müəyyən metodoloji prinsiplərin mövcudluğu zəruridir. Adətən müqayisəli metodu digər metodlarla əlaqəli şəkildə tətbiq etmək məqsədəuyğundur. Müqayisəli metod yalnız zaman daxilində geniş bir dövrü əhatə edən problemlərin həlli zamanı effektiv nəticə verir. Onun tətbiqi eyni zamanda müəyyən çətinliklər də yaradır. Əvvəla, bu metod tədqiq edilən obyektin mahiyyətinin aşkarlanmasına imkan vermir. İctimai problemlərin inkişaf dinamikasını tədqiq edərkən, bu metodu tətbiq etmək mümkün olmur. Obyektlər arasında formal oxşarlığa əsaslanaraq, müqayisəli metodun tətbiqi çox zaman mənfəətli nəticələr verə bilər. Məhz buna görə tarixi-müqayisəli metodun tətbiqi zamanı onun metodoloji prinsipləri və tədqiq edilən obyektin bu prinsiplərə nə dərəcədə uyğun gəlib-gəlməsi müəyyənləşdirilməlidir.

Tarixi-tipoloji metodun obyektiv əsasını ictimai-tarixi inkişafda bir tərəfdən fərqlənən, digər tərəfdən isə qarşılıqlı əlaqədə olan tək, xüsusi və ümuminin mövcudluğu təşkil edir. Çox zaman tarixi tədqiqatların mahiyyətini bütün proses və hadisələrə məxsus, onların daxili mahiyyətini şərtləndirən ümumi xüsusiyyətlərin aşkarlanması təşkil edir.

İctimai həyatın dayanmayan, daim inkişafda olan bir proses olduğunu nəzərə alaraq, qeyd etmək lazımdır ki, bu proses daim təkrarlanan obyektlərin deyil, daim yeni keyfiyyət

səviyyəsinə adlayan obyektlərin toplusunu təşkil edir. Buna görə də ictimai proseslərin tədqiqində vahid-məkan çərçivəsində ümumünün müəyyənləşdirilməsi, arasıkəsilməz zaman çərçivəsində yeganə bir mərhələnin seçilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu əməliyyat tarixi-tipoloji metodun köməkliliyi ilə həyata keçirilir. Tarixi obyektlərin, hadisə və proseslərin tiplərə bölünməsi onların keyfiyyət xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu qruplaşma obyektlərin məxsus olduqları xüsusi keyfiyyətlər əsasında həyata keçirilir. Obyektlərin tiplərə bölünməsi əslində onların mahiyyətinin təhlilinin əsasını təşkil edir.

İctimai həyatın obyekt və hadisələrinin tipləşdirilməsi mürəkkəb əqli proses olaraq, bir sıra metodoloji prinsiplərə riayət olunmasını tələb edir. Bu metodun tətbiqi zamanı ən çox əhəmiyyət kəsb edən obyektlərin keyfiyyət müəyyənliyinə görə tipləşdirilməsi üçün əsasın və ya başlanğıcın seçilməsidir. Bunun üçün öyrənilən obyektlərin mahiyyət xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. İlk növbədə tədqiq olunan obyektin özünün keyfiyyət təbiətini müəyyənləşdirmək lazımdır. Yalnız bundan sonra ictimai reallığı təşkil edən elementlərin keyfiyyət müəyyənliyi təyin edilir və araşdırılır.

Beləliklə, tədqiq edilən obyekt və proseslərin keyfiyyət müəyyənliyinin aşkarlanması bu ictimai bütövlüyü təşkil edən obyekt və proseslərin ayrı-ayrılıqda mənşə-məzmun təbiətinin müəyyənləşdirilməsi ilə tamamlanmalı və yalnız bundan sonra obyektiv reallığın tipoloji struktur analizi həyata keçirilməlidir.

Tarixi proseslərin tipləşdirilməsi çox zaman deduktiv-induktiv üsulla həyata keçirilir. Bu üsulun mahiyyəti tədqiq edilən reallığın mahiyyət-məzmun əsasının müəyyənləşdirilməsidir. Deduktiv üsul obyektiv reallığın uyğun tiplərinin mahiyyət-məzmun təhlili əsasında, induktiv üsul isə bu tiplərin empirik bilik və məlumatlar əsasında öyrənilməsi ilə müəyyənləşir.

Tarixi-tipoloji metodun digər metodlarla müqayisədə bir neçə üstünlüyü olmasına baxmayaraq, onun tətbiqi olduqca mürəkkəb və çətindir. Əvvəla, tarixi proseslərin tipləşdirilməsi çox ölçülü təsnifatın formalaşmasını tələb edir ki, bu da həmişə mümkün olmur. İkincisi, müəyyən oxşar əlamətlərə görə tipləşdirilən obyektlərdə bu əlamətlərin keyfiyyət təzahürü həmişə eyni olmur. Məs., bir obyektə bu keyfiyyətlər digərinə nisbətən az və ya çox ola bilər. Sözsüz ki, obyekt tipləşdirilən xüsusiyyətlərin deyil, onların keyfiyyət dərəcəsinin müəyyən edilməsi daha effektiv nəticə verə bilər. Lakin bu, hər zaman mümkün olmur. Bunun üçün çox zaman nəinki seçilən tiplərin sayı müəyyənləşdirilir, həmçinin onların kəmiyyət təsviri zamanı kəmiyyət müəyyənliyi sərhədlərində mövcud olan intervallar belə nəzərə alınır.

Nəhayət, tarixi-tipoloji metodun tətbiqi zamanı tarixi proseslərdə köklü surətdə fərqlənən sərhədlərin və ya mərhələlərin ayrılması müəyyən çətinliklər yaradır. Bunun üçün tədqiqatçılar çox zaman tarixi mərhələlərin hansı formasıya aid olmasını müəyyənləşdirirlər.

Tarixi-sistemli metod digər metodlarla müqayisədə nisbətən gec formalaşmışdır. Lakin bu metod ictimai-tarixi inkişafın daha dərinə və hərtərəfli öyrənilməsinə yönəldiyindən olduqca geniş istifadə olunur. Bu metod tədqiq edilən obyektiv reallığın nisbətən tam əhatə olunması və onun daxili fəaliyyət mexanizminin araşdırılmasına imkan verir.

Tarixi-sistemli metodun obyektiv əsasını tarixi inkişafda vahid, xüsusi və ümuminin birliyi prinsipi təşkil edir. Tarixi reallıq əslində fərdi hadisə və situasiyalardan təşkil olunub. Fərdi hadisələr yalnız onların məxsus olduğu xüsusiyyətlərə, xarakter və xasiyyətə malikdir. Lakin onlar insan fəaliyyətinin ümumi fəaliyyət növü və tipini təşkil etdiyindən müəyyən ümumi xüsusiyyət və xasiyyətə malikdirlər və müəyyən sistemi təşkil edirlər. Tarixi şərait ictimai sistemin məkan-zaman

daxilində hadisələr birliyini təşkil edir. Tarixi reallığın tarixi hadisə və situasiyasından başqa bir komponenti, tarixi proses də var ki, o özünün zaman çərçivəsində müəyyən keyfiyyət mərhələsi və səviyyəsinə malikdir.

Tarixi reallığın sistemli xarakteri ictimai-tarixi inkişafda situasiya və proseslərin səbəbli müəyyənliyindən başqa funksional əlaqəli olmasına işarə edir. Tarixi proseslərin sistemli analizi onların bütöv və kompleks şəkildə öyrənilməsi ilə xarakterizə olunur. Sistemlərin təhlili zamanı ayrılan obyektlər keyfiyyət müəyyənliyinə malik olmalı, və qarşılıqlı əlaqə xüsusiyyəti ilə seçilməlidirlər. Bunun üçün seçilən sistemlərin təşkil olunduğu komponentlərin malik olduğu xüsusiyyətlər qeyd edilir və bu xüsusiyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqə müəyyənləşdirilir.

Ayrı-ayrı sistemlərin seçilməsindən sonra onların struktur təhlili həyata keçirilir. Struktur təhlil əsliində sistemin komponentləri və xüsusiyyətləri arasında qarşılıqlı əlaqənin xarakterinin müəyyənləşdirilməsinə yönəlmişdir.

Sistemli metodun tətbiqi nəticəsində tədqiqatçı öyrənilən problem haqqında sistemli məlumata malik olacaq. Sözsüz ki, bu bilik empirik xarakter daşıyacaq və tədqiq edilən strukturun mahiyyətinin açıqlanmasına imkan verməyəcək. Bunun üçün toplanılan biliklərin nəzəri səviyyəyə qaldırılması və öyrənilən sistemlərin yerarxiyasında rolu və funksiyasının müəyyənləşdirilməsi tələb olunur. Bu işə funksional təhlil nəticəsində həyata keçirilir. Artıq bu mərhələdə sistemin strukturu daha yüksək səviyyədə tədqiq olunur.

Struktur-funksional analizdən ibarət sistem metodu sözsüz ki, digər tarixi metodlarla müqayisədə müəyyən üstünlüklərə malikdir. Məhz bu metodun köməyi ilə abstraktdan konkretə keçid və konkret-nəzəri biliklərin toplanması mümkündür. Bu metod öyrənilən sistemlərin modelləşdirilməsinə imkan yaradır.

Lakin bu metodun zəif cəhətləri də mövcuddur. Məs., bu metod yalnız sinxron təhlil zamanı müsbət nəticələr verir. Digər tərəfdən öyrənilən proseslərin nəzəri-mahiyyət xüsusiyyətinə kifayət qədər fikir verilməzsə, sistemlərin həddən artıq mütləqləşdirilməsi meylləri yarana bilər.

Beləliklə, tarix elmi ümumtarixi tədqiqat metodlarının zəngin bazasına malikdir. Ümumelmi və fəlsəfi metodlarla birgə bu metodlar müxtəlif tarixi proses və hadisələrin tədqiqinə geniş imkanlar yaradır.

3. Tarixi tədqiqatlarda riyazi metodlar

Tarixçilərin tarixi hadisələri və prosesləri “hesablamaq” imkanı keçən əsrin əvvəllərində yaranıb. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, tarixi tədqiqatlarda kəmiyyət metodlarının istifadəsinə heç də həmişə bir mənalı münasibət mövcud olmayıb. Subyektivist metodologiya tərəfdarlarının müxtəlif məktəb və istiqamətləri tarixi keçmişin obyektiv bərpası mümkünliyünü inkar edərək, kəmiyyət metodlarının tarixin bərpasına heç bir köməklik göstərməyəcəyini iddia edirdilər. Onların fikrincə tarixçinin əsas vəzifəsi keçmişin təsviri metodlarla subyektiv əks etdirilməsidir.

Əksinə, strukturalist konsepsiyanın tərəfdarları tarixi keçmişin obyektiv dərk edilməsinin mümkünliyünü qəbul etsələr də, pozitivist ənənələri davam etdirərək, tarixin obyektiv bərpası üçün yalnız riyazi və kəmiyyət metodlarından istifadənin zəruri olduğunu göstərir, ənənəvi tarixi metodlardan imtina edirdilər. Dialektik materializm tarixi tədqiqatlarda imkan daxilində həm klassik, həm də qeyri-ənənəvi metodların istifadəsinin vacibliyi və zəruriliyini vurğulayırdı.

Riyazi və kəmiyyət metodlarının tarix elmində tətbiqi ilk vaxtlar iqtisadi tarix və demoqrafiyanın ehtiyacları üzündən mümkün olmuşdur. Bu təcrübənin fəlsəfi əsası pozitivist konsepsiya tərəfindən qoyulmuşdur. XIX əsrin sonlarından

başlayaraq, riyazi üsulların köməyi ilə yeni toplanmış rəqəmlər təhlil olunurdu. İlk dəfə 1866-cı ildə İngiltərədə C.T.Rocer tərəfindən nəşr etdirilən kənd təsərrüfatı və qiymətlər probleminə həsr olunmuş 6 cildlik tədqiqat işində tarixi informasiyanın təhlili zamanı riyazi metodlardan istifadə olunmuşdur. Sonralar C.D.Avennelinin XIII əsrdən XVIII əsrdək Fransada mövcud olmuş qiymətlər və əmək haqqının dinamikasına həsr olunmuş əsərində, A.Yanovskinin XVI əsr Polşa tarixinin tədqiqinə həsr olunmuş və statistik materialların təhlili əsasında yazılmış tədqiqat işində riyazi metodlar tətbiq edilmişdir.

Tarixi tədqiqatlarda riyazi və kəmiyyət üsullarının tətbiq olunmasının ikinci mərhələsi bu metodların tarixi tədqiqatlarda istifadəsinin nəzəri əsasının formalaşması ilə başlanır. Bu nəzəriyyənin yaranması ilk növbədə marksist siyasi iqtisadiyyatın xidməti sayılmalıdır. XX əsrin əvvəllərində yaranmış bir sıra elmi əsərlər, məs., V.Leninin «Rusiyada kapitalizmin inkişafı» adlı əsəri, sosial strukturun statistik təhlilinə əsaslanaraq, yazılmışdır. Bu dövrdə yaranmış tədqiqat işlərində riyazi metodların tətbiqi aqrar, sənaye, demoqrafik və s. bu qəbildən olan problemlərin həlli ilə bağlı olsa da, onların tətbiqinin nəzəri cəhətdən əsaslandırılması və nəzəri bazasının formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi.

Tarixi tədqiqatlarda riyazi və kəmiyyət metodlarının istifadəsinin üçüncü mərhələsi ikinci dünya müharibəsindən sonrakı dövrə təsadüf edir. Tətbiqi riyaziyyat, kibernetika elminin geniş imkanları və ictimai-siyasi, tarixi problemlərin getdikcə daha fundamental xarakter alması bu metodların tarixi tədqiqatlara cəlb edilməsini genişləndirdi. Tarixi tədqiqatlarda tətbiq olunan riyazi və kəmiyyət metodlarının xüsusiyyət və növlərini araşdırmazdan öncə onların mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi zəruridir.

Qeyd edək ki, tarixi tədqiqatlarda kəmiyyət metodlarının tətbiqi demək olar ki, həmişə mövcud olmuşdur. Çünki kəmiyyət metodları kəmiyyət göstəriciləri sistemi əsasında obyektiv reallığın təzahür və proseslərinin adi təsvirini təşkil edir. Riyazi metodlar isə tarix elmi üçün yeni istiqamət olaraq, əslində verilən kəmiyyət göstəriciləri əsasında təzahür və proseslərin formal-kəmiyyət və riyazi modellərinin yaradılması deməkdir. Hər bir tarixi təhlil məzmun-təsvir və ya məzmun-kəmiyyət xarakteri daşıyır. Bu baxımdan tarixi tədqiqatlarda kəmiyyət və keyfiyyət təhlilini qarşı-qarşıya qoymaq düzgün deyil.

Tarixdə mahiyyət-məzmun təhlili təsviri xarakter daşıyaraq, şifahi formada həyata keçirilir. Lakin hər bir tarixi təzahür və prosesin tam təhlili onlarda olan kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərinin uyğunluğu müəyyən edilməzsə, tam sayıla bilməz. Tarixi tədqiqat yalnız kəmiyyət və keyfiyyət birliyini açıqlayan ölçü müəyyən edildikdə tamamlanmış hesab olunur. Məhz bu kontekstdən tarixi tədqiqatlarda kəmiyyət metodlarının yerinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəzəri cəhətdən istənilən tarixi reallığın öyrənilməsi zamanı kəmiyyət metodlarını tətbiq etmək olar. Lakin bu metodların praktik tətbiqi yalnız obyektlər və proseslərin tədqiqi müəyyən səviyyəyə çatdıqda mümkün olur. Məhz buna görə tarixi tədqiqatlarda kəmiyyət və riyazi metodların köməyi ilə həll oluna biləcək üç tip problem müəyyən edilir:

- 1) tədqiq edilən reallığın təşkil olunduğu keyfiyyətlərin, xüsusiyyətlərin kəmiyyət ölçüsü və sərhədlərini müəyyən etmək üçün onun rəqəmsal şəkli salınması;
- 2) tədqiq edilən hadisə və proseslərin formal-kəmiyyət və riyazi modellərinin qurulması;

- 3) yeni elmi nəzəriyyələrin yaradılması və artıq mövcud olanların formalaşdırılması üçün riyazi metodların tətbiqi.

Kəmiyyət və riyazi metodların tarixi tədqiqatlarda tətbiqi ilk növbədə obyektiv reallığın təzahür və proseslərinin ölçülməsinin mümkünlüyü ilə şərtlənir.

Əslində ölçmə obyektlər arasında münasibətlərin yaradılmasıdır. Ölçmənin mahiyyəti bu münasibətlərin rəqəmlərlə ifadə olunmasında əks olunur.

Tarixi hadisə və proseslərin ölçülməsi üçün əsas onların keyfiyyət cəhətdən eyni tipli olması, tədqiq olunan obyektlərin müqayisəsinin mümkünlüyüdür. Məhz buna görə də tarixi hadisə və proseslərin ölçülməsi imkanı onlar haqqında yalnız müəyyən mahiyyət-məzmun biliklər toplananda mümkün olur.

Tarixi hadisə və proseslərin ölçülməsi sahəsində tarix müəyyən məhdudiyyətlərə malikdir və yalnız tarixi mənbələrin imkan çərçivəsi daxilində kəmiyyət göstəriciləri sisteminin variasiyası və ya zaman (dinamik) sıralarını əks etdirə bilər.

Variasiya sıraları müxtəlif obyektlərdə eyni xüsusiyyətlərin kəmiyyət göstəricilərini, dinamik sıralar isə eyni obyektlərin məxsus olduqları bu və ya digər xüsusiyyətləri xarakterizə edən göstəriciləri təşkil edir.

Tarixi mənbələrdə əks olunan kəmiyyət göstəriciləri əsasən variasiya sıralarıdır. Məhz buna görə də tarixi tədqiqatlarda dinamik sıraların yaradılması olduqca çətindir. Tarixi obyektləri xarakterizə edən göstəricilərin böyük əksəriyyəti keyfiyyət atributlarıdır. Onların ölçülmə vahidi olmadığından onları metrik göstəricilərə çevirmək çətindir. Keyfiyyət xüsusiyyətlərinin ölçülməsinin ən sadə metodu onların saylarının müəyyən edilməsidir. Kəmiyyət göstəricilərindən fərqli olaraq, keyfiyyət göstəricilərinin ölçülməsi tək deyil, bütöv xüsusiyyətlərə aiddir.

Tarixi hadisə və proseslərin keyfiyyət göstəricilərinin ölçülməsi və kəmiyyət sistemi ilə formalaşdırılması metodlarından biri kontent-analizdir (təsviri-təhlil). Bu metod həm sadə, həm də mürəkkəb problemlərin həlli zamanı tətbiq edilir. Bu metodun mahiyyətini öyrənilən obyektlərin təzahür və xüsusiyyətlərinin kəmiyyətləşdirilməsi təşkil edir. Növbəti mərhələdə eyni kəmiyyət xüsusiyyətlərinə malik obyektlərin sayı müəyyənləşdirilir və bu keyfiyyət göstəriciləri kodlaşdırılır. Nəticədə təsviri informasiya rəqəmsal sistem formasını alır.

İctimai varlığın təzahür və proseslərinin ölçülməsinin ən mürəkkəb problemi obyekt və təzahürlərə aid xüsusiyyətlərin intensivlik dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsidir. Məhz bu problemin aradan qaldırılması üçün tarixçilər çox zaman ekspert qiymətlərindən istifadə edirlər. Bu üsula görə ayrı-ayrı xüsusiyyətlərin intensivlik dərəcəsi müəyyən edilir. Bu proses çətin olsa da olduqca dərin və obyektiv biliklərin əldə olunmasına kömək edir. Lakin bu üsulların tarixi tədqiqatlarda geniş istifadəsi ümumi metodoloji, metodik və texniki problemlərin həllini və tarixçilərin bu metodlara dərindən yiyələnməsini tələb edir.

Tarixi proses və təzahürlərin öyrənilməsində modelləşmə mühüm əhəmiyyət kəsb edir və tarixi tədqiqatlarda riyazi metodların tətbiqinin ən yüksək səviyyəsini təşkil edir. Modelləşmə tarixi gerçəklik və reallığın qurulan modellər əsasında təhlili deməkdir. Xarakterinə görə modellər maddi və ideal olmaq şərti ilə iki yerə bölünürlər. Əslində tarixi proseslərin modelləşdirilməsi öyrənilən obyektin mahiyyətinin riyazi işarələr formasında əksidir. Modelləşmənin əsasını oxşarlıq nəzəriyyəsi təşkil edir. Obyektlərin modellər əsasında öyrənilməsi mümkünlüyü isə analogiya prinsipinə əsaslanır. Riyazi modelləşmə üçün elmi hipotezin formalaşdırılması əsas şərt deyil. Tarixi proseslərin modelləşdirilməsi üçün yaradılan

modelləri əksətmə-ölçmə və imitasiya-proqnoz olmaqla iki qrupa bölmək olar.

Əksətmə-ölçmə modelləri tarixçilər tərəfindən adi və ənənəvi metodlar vasitəsilə tədqiqi mümkün olmayan ictimai inkişaf proseslərinin xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqlarını öyrənmək üçün tətbiq olunur. Bu modellərin əsasında tədqiq olunan obyektin xüsusiyyət, xasiyyət və inkişafının kəmiyyət göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsi və modelləşdirilməsi durur.

Riyazi model tədqiq olunan obyektin gələcək inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün qurulursa, o imitasiya-proqnoz tipinə aiddir. İmitasiya tədqiq edilən obyektin optimal inkişaf variantını müəyyənləşdirmək imkanı verir. Tarix elminə münasibətdə əksətmə-ölçmə modellərinin bütün növlərini tətbiq etmək olar. İmitasiya-proqnoz modellərinə gəldikdə isə onların tətbiqi yalnız üç tip problemlərin həllində daha effektiv nəticə verir:

1. Alternativ tarixi situasiyaların modelləşdirilməsi; yəni obyektiv və subyektiv cəhətdən mümkün olan, lakin faktiki olaraq, reallaşmamış tarixi situasiyaların modelləşdirilməsi. Bu cür modellər tarixin real inkişaf istiqamətini dərinlən təhlil etmək imkanı verir.
2. Kontrfaktik situasiyaların modelləşdirilməsi, yəni real mövcud olmamış, lakin ehtimal oluna bilən tarixi situasiyaların modelləşdirilməsi. Bu cür modellər real tarixi şəraitin qiymətləndirilməsi üçün etalon rolunu oynayır və reallığın idealdan nə qədər fərqləndiyini müəyyənləşdirməyə imkan verir.
3. Tarixi hadisə və proseslərin adi xarakteristikası üçün imitasiya modellərinin qurulması. Adətən bu modellər tarixi hadisələr haqqında mənbələrdə kifayət qədər konkret-tarixi faktlar tapılmayanda qurulur.

Beləliklə, tarixi tədqiqatlarda riyazi və kəmiyyət metodlarının istifadəsinin geniş perspektivləri və imkanları

mövcuddur. Tarixi təzahür və proseslərin modelləşdirilməsinin geniş tətbiqi qlobal tarixi problemlərin həllində mühüm nailiyyətlər əldə etmək imkanı verir. Sadəcə olaraq, onların modelləşdirilməsi zamanı əsas diqqət modellərin məzmun-mahiyyətinə yönəldilməli və bu baxımdan tədqiqat obyektinə məzmun cəhətdən yanaşılmalı, bütün metodologiyası və mənbə-informasiya problemlərinin hərtərəfli əhatəsi təmin edilməlidir.

4. Tarixi tədqiqatların növləri və strukturu

Hər bir tədqiqat işi bir neçə mərhələdən ibarət müəyyən-ləşdirilmiş struktura malikdir. Tarix elmində elmi tədqiqatların aşağıdakı mərhələləri mövcuddur:

- tədqiqat obyektinin seçilməsi və tədqiqat probleminin formalaşdırılması;
- tədqiqat probleminin mənbə-informasiya bazasının və metodlarının müəyyən-ləşdirilməsi;
- tədqiqat olunan tarixi gerçəkliyin yenidən bərpası və empirik dərk edilməsi;
- tarixi gerçəkliyin izahı və nəzəri dərk edilməsi;
- əldə edilən elmi biliklərin qiymət və dəyərinin müəyyən-ləşdirilməsi, onların həqiqilik və obyektivliyin təsdiq olunması.

Tarixi tədqiqat mərhələləri əslində bir-biri ilə sıx bağlıdır və tarixçinin tədqiqat praktikasını əks etdirir. Tarixin metodologiyası baxımından tarixi tədqiqatlar aşağıdakı problemləri əhatə edir:

- tarixi tədqiqatın obyektinə haqqında mövcud olan fikir;
- tədqiqat obyektinin araşdırılması üsulu;
- tədqiqat nəticəsində əldə edilən biliklərin dəyəri.

Hər bir tarixi tədqiqat işinin müəyyən dərk etmə obyektinə mövcuddur. Tarixi gerçəkliyin müxtəlifliyi və rəngarəngliyi onun tarixi tədqiqatlarda bütövlükdə əksinə imkan vermir.

Tarixçilər tarixi tədqiqat obyektini seçərək müəyyən zaman-məkan çərçivəsində mövcud olmuş reallığın bir hissəsini əhatə edirlər. Bu seçilən obyektin xüsusiyyəti, xarakteri, başqa obyektlərlə münasibətinin müəyyənləşdirilməsi həll olunacaq elmi problemin əsasını təşkil edir.

Elmi problem elmi dərkətmə prosesi zamanı yaranmış və elmi dərkətmə əhəmiyyəti kəsb edən sual və suallar kompleksinə deyilir. Tədqiqatın vəzifəsi bu suallara cavab tapmaq və bu cavabı əsaslandırmaqdır.

Tarixi tədqiqat obyektinin seçilməsi, tədqiqatı və problemin formalaşdırılması zamanı tarixçi cəmiyyətin ona olan ehtiyacını, onun öyrənilmə səviyyəsini, imkanlarını və əhəmiyyətini nəzərə almalıdır. Ümumiyyətlə, hər bir tarixi tədqiqat probleminin yaranması müəyyən əsasa malik olur. Yəni, hər hansı tarixi problemlərə tarixin müəyyən dövrlərində olduqca böyük marağın olması ictimaiyyətin bu problemlərə xüsusi diqqəti ilə izah olunur. Başqa sözlə heç bir tədqiqat işi boş yerdən yaranmır, bunun üçün ictimaiyi sifariş tələb olunur. Məs., Qafqaz tarixinə müraciət etsək, əsrin əvvəllərində və sonunda Qafqaz xalqlarının antik tarixinə, etnogenez probleminə olan marağın xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd etmək olar. Məhz bu dövrlərdə həmin problemlərə aid bir sıra fundamental tədqiqat işləri yaradılmışdır. Bu isə ilk növbədə qeyd olunan dövrlərdə baş vermiş ictimai-siyasi hadisələr və tarixi şəraitin tələbi ilə izah olunmalıdır. Əsrin əvvəllərində bu proses xalqların formalaşması, milli təfəkkürün dirçəlməsi, dövlətçilik ənənələrinin bərpası ilə izah olunursa, əsrin sonunda bunu dövlət müstəqilliyinin bərpası və inkişafı, dövlətçilik tarixinin öyrənilməsi, milli ruhun yüksəlməsi və s. faktorlarla əlaqələndirmək olar.

Sözsüz, tarix elmi ideologiya və ictimai-siyasi təfəkkürlə bağlı olduğundan, çox zaman dövlət strategiyası və siyasətinin həyata keçirilməsi aləti olmuş və bununla da bəşər tarixinin

bütün mərhələlərində müstəqilliyini qoruya bilməmişdir. Tarix siyasət və ideologiya ilə bağlı elm olduğu üçün çox zaman dövlət siyasəti və xəttini həyata keçirərək, tarixin müxtəlif problemlərini bu siyasət və istiqamət prizmasından izah etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bu da sonradan saxtalaşdırılmış tarixi mərhələlərin yenidən araşdırılması, qaranlıq qalmış və tədqiq olunmayan mənbələrin elmi dövriyyəyə gətirilməsi ilə nəticələnir.

Müasir dövrdə ictimaiyyət və cəmiyyət maraqlarının müəyyənləşdirilməsi ilk növbədə tarixçilərdən yaşadıkları dövr haqqında dərin biliklərə malik olmağı tələb edir. Tədqiqat obyektini müəyyənləşdirib problemi formalaşdıran tarixçi sözsüz ki, ona qədər bu problemin həlli üçün aparılmış tədqiqat işlərini araşdırmalı, problemin tədqiqat səviyyəsini müəyyənləşdirməli, yəni problemi tarixşünaslıq baxımından təhlil etməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, “tarixşünaslıq” termini müasir tarix elmində müxtəlif cür şərh olunur. Onu müəyyən edilmiş problemlər haqqında yazılmış ədəbiyyat siyahısı, tarixi təfəkkürün inkişaf mərhələlərini əks etdirən məktəb və istiqamətlərin, konsepsiyaların təhlili, tarixin inkişaf mərhələlərini öyrənən elm və s. kimi izah edirlər. Tarixşünaslığın əsas məqsədi obyektiv reallığın hadisə, təzahür və proseslərinin öyrənilməsinə yönəlmiş münasibətləri, tarixi dərkətmə təfəkkürünün təkamül mərhələlərini, obyektiv reallığın tədqiqi səviyyəsi və öyrənilməsi zəruri olan aspektlərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Tarixi tədqiqat problemlərinin müvəffəqiyyətli həlli şərtlərindən biri onun tarixşünaslıq baxımından təhlilidir. İlk növbədə problemin tədqiqi səviyyəsi araşdırılarkən, onun nə dərəcədə obyektiv və elmi aparıldığı müəyyənləşdirilməli, obyektin tədqiqi ilə əlaqədar yaranmış tarixi konsepsiyalar tutuşdurulmalı və təhlil olunmalıdır. Məhz bu cəhətdən problemin tarixşünaslıq baxımından təhlili onun əvvəlki tədqiqat

səviyyəsinin mövcud olan zəif cəhətlərinin, həll olunmamış, ziddiyyətli və qaranlıq qalmış məsələlərin aşkarlanmasına imkan verir. Tədqiqatın tarixşünaslıq baxımından təhlilinin iki aspekti mövcuddur: 1) tarixçi özündən əvvəl həyata keçirilmiş tədqiqat işlərini təhlil edir, onların çatışmayan, mənfi cəhətlərini müəyyənləşdirir; 2) tarixşünaslıq təhlili tarixçiyə əvvəlki tədqiqatçıların istifadə etmədiyi və ya edə bilmədikləri mənbələrin tədqiqata cəlb olunmasına, yəni tədqiqatın mənbə bazasının genişləndirilməsi və zənginləşdirilməsinə şərait yaradır. Sözsüz ki, tarixi problemlərin tarixşünaslıq təhlili mühüm əhəmiyyətə malikdir. Lakin tarixi problemlərin həlli ilk növbədə onların mənbə-informasiya bazasının müəyyənləşdirilməsi ilə başlayır.

Tədqiqat işinin mənbə-informasiya bazasının formalaşdırılması zamanı tədqiqatçı mövcud olan və yeni aşkarlanmış mənbələri tədqiqata daxil edir. Bu sahədə yalnız mənbələrin seçilməsi, onların orijinallıq və həqiqiliyinin müəyyən edilməsi deyil, onlarda əks olunan informasiyanın qeydə alınması və təhlili metodları üzərində də düşünmək lazımdır.

Mənbələrin müəyyənləşdirilməsi, seçilməsi və tənqidi təhlili ilk növbədə onların kəmiyyət və keyfiyyət müəyyənliliyi və kütləviliyinə əsaslanmalıdır. Tarixi tədqiqatlarda əsas məsələ mənbələrin informasiya vermə qabiliyyətinin səviyyəsindən asılıdır. Mənbənin keyfiyyət müəyyənliliyi onun tədqiq olunan problemi nə dərəcədə əhatə etmək imkanına malik olması ilə təyin edilir. Sözsüz ki, bəzən tarixçi elə mənbələrlə işləməli olur ki, onlarda bilavasitə tədqiq olunan problemə aid informasiyanı tapmaq mümkün deyil. Belə olan halda tarixçi gizli informasiyanın kodlaşdırılmasına çalışır. Lakin əgər bundan sonra da problemi mövcud mənbə bazası ilə araşdırmaq mümkün deyilsə, tədqiqat probleminə yenidən baxılması və onun istiqamətinin dəyişdirilməsi lazım gəlir.

Mənbələrin kəmiyyət çoxluğunun təmin edilməsi ilk növbədə kütləvi xarakter daşıyan təzahür və hadisələrin öyrənilməsi zamanı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu halda sözsüz ki, tarixçi mövcud olan bütün mənbələri deyil, onların tam kütləsinin xüsusiyyət və əsaslarını təşkil edən bir hissəsini seçir və öyrənir. Tədqiqatın mənbə-informasiya bazasının formalaşdırılması zamanı təkcə bu bazanın kəmiyyət və keyfiyyət həcmi deyil, onun tədqiq edilən problemə nə dərəcədə uyğun gəlməsini də müəyyənləşdirmək lazımdır.

Tarixi tədqiqat probleminin formalaşdırılması və mənbə-informasiya bazasının müəyyənləşdirilməsi bu bazanın təhlili üçün düzgün metodların müəyyənləşdirilməsini zəruri edir. Tarixi tədqiqatların həyata keçirilməsinin bir aspekti də onun mənbəşünaslıq bazası təhlilinin xüsusi metodologiyasının olmasıdır. Başqa sözlə tarixçi həm mənbə bazasının təhlili, həm də problemin həllinin metodları üzərində düşünməli və obyektiv seçim etməlidir. Bu işə seçilən metodların əlaqələndirilməsi və kompleksli istifadəsini tələb edir.

Tarixi tədqiqat metodu seçilərkən, rəhbər götürülən əsas şərt öyrənilən tarixi obyektin təbiətinin müəyyənləşdirilməsidir. Öyrənilən obyektin təbiət və mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi ilk növbədə onun həlli üçün zəruri olacaq ümumtarixi metodların təyin edilməsinə imkan verir. Tədqiq olunan obyektin öyrənilmə səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi ümumtarixi metodlar içərisində ona daha uyğun olanının seçilməsinə kömək edir. Bu prosesdə mənbələrin informasiya bazasının xüsusiyyətləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir və hansı tarixi metodun daha əlverişli və zəruri olması məsələsinə aydınlıq gətirir.

Tarixi tədqiqat metodunun düzgün seçilməsi üçün birincisi, öyrənilən obyektin mahiyyəti və təbiətinin, onun haqqında formalaşmış nəzəri biliklərin öyrənilməsi, ikincisi,

mənbə-informasiya bazasının imkan və xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Lakin tarixi problemlərin həlli zamanı təkcə ümumtarixi deyil, konkret-tarixi metodların da təyin edilməsi lazımdır. Tədqiqat metodu ilk növbədə elə seçilməlidir ki, tədqiq edilən obyektin tarixi reallığa adekvatlığı və uyğunluğu təsdiq oluna bilsin, yəni əldə edəcəyimiz biliklərin elmi olduğunu sübut etmək mümkün olsun. Bunun üçün konkret-tarixi metod tədqiqat probleminin xarakterinə və mənbə-informasiya bazasının imkanına uyğun gəlməlidir.

Tarixi gerçəkliyin təzahürünün müxtəlifliyi, mürəkkəbliyi və rəngərəngliyi çox zaman reallığın təzahürü ilə mahiyyəti arasında uyğunsuzluğun yaranmasına səbəb olur. Məhz buna görə də obyektiv reallığın dərk edilməsində adətən iki səviyyə müəyyən edilir: 1) təzahürün dərk edilməsi və onun haqqında empirik biliklərin yaranması; 2) təzahürün mahiyyətinin açılması və onun haqqında nəzəri biliklərin formalaşması. (Fling, 1923)

Bəs tarixi dərk etmə prosesində empirik biliklərlə nəzəri bilikləri necə ayırmaq olar? Tarix elmində bir qrup alim empirik biliklərin sadə müşahidə nəticəsində əldə edilən və obyektlərin xarici əlamətləri haqqında informasiya verən, nəzəri biliklərin isə obyektlərin daxili mahiyyəti, qanunauyğunluq və əlaqələrini açıqlayan biliklər olmasını qəbul edir. Digər qrup isə empirik bilikləri obyektin müəyyən təzahürü və tərəfləri haqqında, nəzəri bilikləri isə onun ümumi mahiyyəti haqqında biliklərlə eyniləşdirir. (Добриханов, 1968)

Bütövlükdə tarixi gerçəkliyin bərpası həm empirik, həm də nəzəri biliklərin kompleks təhlili, tarixçinin intuisiya və fərziyyəsi, gerçəkliyi əks etdirmə qabiliyyətinə söykənir. Burada gizli informasiyanın qeydə alınması və təhlili məsələsini də nəzərə almaq lazımdır. Müasir dövr tarixçiləri mənbələrdə əks olunan gizli informasiyanın qeydə alınması, mənbələrdə silinmiş

məlumatların bərpası və s. sahədə mühüm nəticələr əldə etmiş və tədqiqat texnikasını kifayət qədər təkmilləşdirmişlər.

Tarixi tədqiqat obyektinin müəyyənləşdirilməsi problemin formalaşdırılması və onun tədqiqi üçün mənbə-informasiya bazasının yaradılması, tədqiqat metodunun seçilməsi, obyekt haqqında empirik və nəzəri biliklərin toplanması ilə nəticələnir. Tarixi tədqiqatın digər mərhələsi toplanan biliklərin izahı və onlar əsasında elmi nəticələrin əldə edilməsidir.

Qeyd edildiyi kimi tarixi obyekt haqqında empirik biliklər tədqiqatçının empirik, hissi qavraması, nəzəri biliklər isə onun daxili mahiyyətinin açılmasına imkan verir. Empirik mərhələdə tədqiqat obyektinin təsviri ifadəsi, nəzəri mərhələdə isə onun izahı həyata keçirilir. Məhz buna görə qeyd etmək lazımdır ki, istənilən elmi dərkətmə prosesində iki növ bilik istifadə olunur. Birinci növ biliklər obyekt haqqında məlumat verən mənbə-informasiya bazasına əsaslanır və empirik bilik mərhələsini əks etdirir. İkinci bilik isə qeyri-mənbə və ya mənbəyə əsaslanmayan bilik olub, bizim təkcə obyekt haqqında deyil, onun mövcud olduğu, fəaliyyət göstərdiyi və inkişaf etdiyi ətraf mühit haqqında ümumi bilikləri əhatə edir. Bu biliklərin zəruriliyi obyektin elmi izahına əsaslanır.

Tarix elmində tarixi problemlərin izahının bir neçə növünü müəyyən edirlər: qanun vasitəsilə izah, səbəb, mənşə, struktur və funksional izah. Bunların içərisində ən başlıcası qanun vasitəsilə izah sayılır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür izahı materialist konsepsiya tərəfdarları inkişaf etdirir. Bu yolla adətən fundamental tədqiqat problemləri, kütləvi xarakterli problemlərin, siyasi sistemlərin təhlili və s. izah olunur.

Tarixi tədqiqatlarda səbəb-əlaqə izahı da mühüm rol oynayır. Bu izah növü insanın və bəşər cəmiyyətinin ətraf mühitə təsirinin nəticəsi olaraq yaranmış tarixi hadisələrin araşdırılması zamanı tətbiq olunur. Sözsüz ki, bu cür izahda subyektiv faktorlara diqqət artır. Lakin subyektin fəaliyyətini

şərtləndirən obyektiv şəraitin təhlili elmi cəhətdən aparılırsa, səbəb-nəticə izahı problemin düzgün şərhinə imkan yaradar.

Tarixi proses və hadisələrin mahiyyətinin açıqlanması zamanı genetik izahdan da istifadə olunur və bu halda tarixi problem araşdırılarkən müəyyən zaman çərçivəsindən kənara çıxma hallarına təsadüf edilir. Bu isə dövr və şəraitin hərtərəfli təhlilini tələb edir. Tarixi problemlərin struktur təhlili mövcud ictimai-tarixi sistemlərin mahiyyətinin araşdırılmasına imkan verir. Bu cür izahın əsas mahiyyəti sistemləri xarakterizə edən keyfiyyət göstəricilərinin və onlar arasında əlaqələrin açılmasıdır.

Tarixi problemlərin funksional izahı əslində sistemli izahın bir formasıdır. Bu izah ayrı-ayrı inkişaf mərhələləri və səviyyəsində obyekt və sistemlərin özünəməxsusluğu və mahiyyətinin araşdırılmasına imkan verir.

Tarixi məlumatın izahının müxtəlif növləri mövcuddur və onlar obyekt haqqında mükəmməl biliklərin formalaşdırılması, onların mahiyyət və xüsusiyyətlərinin açıqlanmasına imkan verir. Lakin bu izahlar əsasında nəzəri biliklərin toplanması mürəkkəb elmi prosesdir. Bunun üçün empirik bilikdən nəzəri biliyə keçid tələb olunur. Bu isə ilk növbədə tarixi tədqiqatlarda ideya və hipotezlərin formalaşdırılması deməkdir. Ideya və hipotezlər isə tədqiq olunan obyektlər haqqında toplanan empirik biliklər süzgəcindən keçirilməli və onlar tərəfindən təsdiq olunduğu halda nəzəri biliklərə çevrilməlidir. Tədqiq olunan obyekt haqqında təsdiq olunmuş nəzəri biliklərin formalaşdırılması heç də tarixi tədqiqatın sona çatmasına dəlalət etmir. Obyekt haqqında konkret nəzəri biliklərin əldə edilməsi elmi tədqiqat prosesinin ən yüksək mərhələsi sayılır. Bu biliklər əsasında elmi nəzəriyyələrin formalaşdırılması isə elmi tədqiqatın başa çatdığını göstərir.

Beləliklə, tarixi elmi tədqiqat işi mürəkkəb dərkətmə prosesi olub bir-birini tamamlayan və bir-biri ilə qarşılıqlı

əlaqədə olan bir neçə mərhələdən ibarətdir. Bu mərhələlərin nə dərəcədə bir-birini tamamlaması ilk növbədə öyrənilən problemin mənbə-informasiya bazasının kəmiyyət və keyfiyyətindən, sonra isə tədqiqatçının tədqiqat aparmaq, analitik düşüncə və təhlil qabiliyyətindən asılıdır.

İSTİNADLAR

1. Добрянов В.А. (1968). Методологические проблемы теоретического и исторического познания. Москва: Мысль.
2. Fling F.M. (1923). The Writing of History. An Introduction to Historical Method. New Haven: Yale University Press.

III. QAFQAZ XALQLARI TARİXİNİN MƏNBƏŞÜNASLIĞI

1. Mənbəşünaslığın predmet və vəzifələri

Yazılı tarixi mənbələri öyrənən və onlarda əks olunmuş informasiyanın təhlili metodları haqqında elm kimi formalaşan mənbəşünaslığın tədqiqat obyektı mənbələrdir. Tarixi mənbə dedikdə isə biz insanın şüurlu fəaliyyəti nəticəsində yaradılmış və insan cəmiyyətinin inkişaf dinamikasını əks etdirən istənilən abidəni nəzərdə tuturuq. Mənbəşünaslığın əsas sualını mənbələrin yaranması və müəllifinin müəyyənləşdirilməsi, yazılma metodları və şərhı, mənbədə əks olunan informasiyanın bütövlüyü və həqiqətə uyğunluğunun sübut olunması və s. təşkil edir. Bir elm kimi mənbəşünaslıq iki funksiyanı, evristik və analitik-metodoloji funksiyaları, həyata keçirir. Mənbəşünaslığın evristik funksiyası tarixi mənbələrin xülasəsi, təsnifatı və ayrı-ayrı tip və növlərinin xarakteristikasını əhatə edir. Analitik-metodoloji funksiya isə mənbələrin daha dərin və hərtərəfli təhlilini nəzərdə tutaraq, onlarda əks olunmuş informasiyanın əldə edilməsi metodunun təkmilləşdirilməsi, mənbə keyfiyyətinin, yenilik və tarixiliyinin sübutu məsələsi kimi problemlərin həllinə yönəldilmişdir.

Mənbəşünaslıq mənbənin təbiətini müəyyənləşdirdiyi üçün tarixi təfəkkürün metodoloji problemləri ilə sıx bağlıdır. Mənbəşünaslıq nəzəri və tətbiqi olmaq şəritilə iki yerə bölünür. Nəzəri mənbəşünaslıq əsasən mənbələrin təbiətinin, onlarda real gerçəkliyin əks olunma qanunauyğunluğunun və bu əks olunmanın obyektivliyinin müəyyənləşdirilməsi ilə məşğul olur. Tətbiqi mənbəşünaslıq mənbələrin dövrlər və problemlər üzrə təhlilindən ibarətdir.

Tarixi mənbələrin təhlili əsasən iki istiqamətdə aparılır. Birincisi, mənbələrin təhlilinin ümumi nəzəri-metodoloji problemləri, ikincisi isə, mənbələr qrupunun növ və ya tip üzrə

xarakterizə olunması. Bütövlükdə mənbəşünas mənbələrin informasiya vermə qabiliyyətinin artırılmasına çalışır. Bunun üçün müasir mənbəşünaslıqda yeni yazılı, vizual və səsli mənbələrin elmi dövriyyəyə gətirilməsindən başqa təkmilləşdirilmiş metodlarla mənbələrdə əks olunan gizli informasiyanın aşkarlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mənbələrin informasiya vermə imkanlarının genişləndirilməsi ilk növbədə mövcud informasiya bazasının müasir tarixi problemlərin həlli üçün kifayət olmaması ilə əlaqədardır. Mənbəşünaslığın əsas predmetini tarixi mənbələrin yaranması qanunauyğunluğu və onlarda tarixi gerçəkliyin əks olunması obyektivliyi təşkil edir. Mənbəşünaslığın vəzifəsi mənbələrin tarixi gerçəkliyi nə dərəcədə adekvat əks etdirməsinin müəyyənləşdirilməsi və onlarda əks olunmuş informasiyanın təhlili metodlarının müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Ən qədim zamanlardan müasir dövrümüzdə qədər yaradılmış yazılı tarixi abidələr ikili xarakter daşıyaraq, eyni zamanda həm mənbə, həm də bəşəriyyətin tarixi təfəkkürünün inkişaf istiqamətini əks etdirən tarixi əsər kimi qiymətləndirilə bilər. Müxtəlif tarixi dövrlərdə tarixi gerçəklik mənbələrdə fərqli əks olunmuşdur. Bu, ilk növbədə tarixi yarıdanların dünyagörüşü, iş metodu, informasiya bazası və s. ilə izah olunmalıdır. Məhz bu baxımdan tətbiqi mənbəşünaslıq antik, orta əsrlər, yeni və ən yeni dövr olmaqla bir neçə mərhələni əhatə edir.

Tətbiqi mənbəşünaslıq eyni zamanda tarixi mənbələrin problemlər üzrə tədqiqini nəzərdə tutur. Təqdim olunan dərslərdə Qafqaz xalqları tarixinin mənbəşünaslığı iki fundamental problem üzrə, (1) etnik proseslər və etnik sərhədlər; (2) siyasi tarix və ya dövlətçilik ənənələri baxımından təhlil edilir.

Qafqaz coğrafi baxımdan Avropa və Asiyanın sərhəd regionu olmaqla, iki dəniz, Qara və Xəzər dənizi, arası ərazini

əhatə edir. Fiziki cəhətdən Qafqaz ümumilikdə sahəsi 574 min km²-dən çox olan 6 müasir dövlətin, Rusiya Federasiyası, İran, Türkiyə, Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanın ərazisindən ibarətdir. Siyasi cəhətdən Qafqaz şimal və cənub olmaqla iki hissəyə bölünür. Cənubi Qafqaz XX əsrdə rusdilli ədəbiyyatda “Zaqafqaziya”, ingilis dilli ədəbiyyatda isə “Transqafqaziya” adlandırılıb. Müasir dövrümüzdə ən çox “Şimali Qafqaz” və “Cənubi Qafqaz” terminləri işlədilir. Şimali Qafqaz Rusiya Federasiyasının Avropa hissəsini təşkil edir. Cənubi Qafqazda isə SSRİ dağıldıqdan sonra üç keçmiş müttəfiq respublika, Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan, dövlət müstəqilliklərini elan ediblər. Qafqazın ən böyük dövləti tərkibində 254 min km² ərazidən ibarət Şimali Qafqazın olduğu Rusiya Federasiyasıdır. Qafqaz dünyanın dini, irqi və dil rəngarəngliyinə görə seçilən bölgələrindən biridir. Etnik cəhətdən Qafqaz, Hind-Avropa və Altay xalqlarının məskunlaşdığı regiondur. Müasir Qafqaz xalqlarının təxminən 50% özlərini xristian, 40% müsəlman, yerdə qalan hissəsi isə yəhudi, şamanizm, yəzidi etiqadlı hesab edir.

Qafqaz xalqları tarixinin araşdırılmasında etnik tarix, etnik mənsubiyyətin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi müxtəlif millətlərin bir-birinə olan torpaq iddiaları və etnik zəmində mövcud olan münaqişələrlə şərtlənir. Etnik tarix və ya etnogenezi məsələsi Qafqazda məskunlaşmış xalqların bu ərazidə yerli və ya gəlmə olması məsələsinə aydınlıq gətirməli, ayrı-ayrı millətlərin tarixi iddialarının nə dərəcədə obyektiv və əsaslı olmasını aydınlaşdırmalıdır. Tarix boyunca yaradılmış maddi və mədəni abidələr bu problemin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz buna görə etnik tarixin araşdırılması zamanı hansı yazılı mənbələrə müraciət edilməsi, onların hansı üsul və yollarla araşdırılması, mənbələrdə əks olunmuş informasiyanın obyektivlik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi kimi problemlər ön plana çəkilir. Yazılı mənbələrin araşdırılması zamanı əldə

edilən biliklərin fundamental tədqiqatların (DNA analiz, radioaktiv təhlil metodu və s.) nəticələri ilə müqayisəli təhlili isə bu sahədə olan biliklərimizin daha da təkmilləşdirilməsinə yardımçı olacaq.

Qafqaz xalqları tarixinin yuxarıda qeyd olunan iki fundamental problemi, mənbəşünaslıq baxımından dörd dövr (antik, orta əsr, yeni və müasir) üzrə mənbələrin təhlili vasitəsilə həyata keçiriləcək. Klassik bölgüyə uyğun olaraq, antik dövr ibtidai icma quruluşundan V əsri, orta əsrlər dövrü V əsrdən XIX əsri, yeni dövr isə XIX əsrdən XX əsrin ilk iki onilliyinə, müasir dövr XX əsrin 20-cı illərindən günümüzdə qədərki dövrü əhatə edir. Tərcümə zamanı coğrafi-yer, tayfa, etnik qrup və xalqların, eləcə də tarixi şəxsiyyətlərin adları mənbələrdə qeyd edildiyi kimi Azərbaycan dili qrammatikasına uyğunlaşdırılaraq verilmişdir. Məsələn, «Армения» termini müasir dilimizdə işlədilən «Ermənistan» kimi deyil, «Ərməniyə» kimi qeyd olunmuşdur, Xəzər dənizi bəzi mənbələrdə «Kaspi», bəzilərinə «Tabasaran dənizi» və s. kimi qeyd olunmuşdur, bu ifadə mənbələrdə olduğu kimi saxlanılmışdı. Kitabda istinadlar mənbənin istifadə olunduğu nəşrin diində verilib. Məsələn, Herodotun «Tarix» kitabının Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş bir hissəsi mövcuddur. İstinad verilən hissələr rus dilindən tərcümə edilibsə, fəsilin sonunda istinad rus (Геродот) dilində, ingilis dilində verilibsə həmin dildə (Herodotus) qeyd olunub. Mənbələrin mətnlərinə istinad verərkən əvvəl mənbənin nəşr olunduğu il, sonra isə müvafiq olaraq kitabın cildi (Roma rəqəmləri ilə), fəsil, paraqraf və səhifələr (Ərəb rəqəmləri ilə) qeyd olunur. İstinad edilən mənbə qarşısında nəşr ilindən sonra iki rəqəm qeyd olunubsa, (I, 2) bu, kitabın cildi və səhifəsini, üç rəqəm qeyd olunubsa, (I. 2, 3) bu, kitabın, cild, fəsil və səhifəsini, dörd rəqəm qeyd olunubsa, (I, 2, 3, 56) bu, kitabın cild, fəsil, paraqraf və səhifəsini göstərir. Qədim mənbələrdə çox

zaman dəqiq səhifələr göstərilmədiyindən son istinad nöqtəsi kimi paraqraflar qeyd olunur.

2. Antik dövr mənbələrinin təsnifatı, xüsusiyyətləri və tədqiqat metodları.

Salnamələr, təsviri xarakterli sənədlər, qanunvericilik və sosial xarakterli məsələləri əks etdirən müxtəlif aktlar tarix boyu yaradılan ilk yazılı mənbələrdir. Təəssüf ki, Qafqaz ərazisində əlifba, yazı mədəniyyəti və dövlətçilik ənənələrinin ilk orta əsrlərə təsadüf etməsi region tarixinin antik dövr mənbəşünaslığını salnamə və təsviri sənədlərlə (narrativlər) məhdudlaşdırır. Bir-biri ilə əlaqəli tarixi hadisələrin xronoloji cəhətdən ardıcıl şəkildə təqdim olunduğu yazılı mənbələrə salnamələr və ya təsviri sənədlər deyilir. Bu mənbələrdə tarixi gerçəklik onu əks etdirənin təfəkkürü süzgəcindən keçərək bərpa olunur. Adətən təsviri xarakterli mənbələrdə tarixi gerçəklik ya tarixi hadisənin iştirakçısı, müşahidəçisi, ya da müasiri tərəfindən qeydə alınır. Təsviri xarakterli mənbələr salnamələr, xronikalar, xronoqrafiyalar və s. olmaqla bir neçə növə bölünür. Təsviri xarakterli mənbələrin əsasında miflər və nağıllar durur. Bu mənbələr xalqların, etnik qrupların tarixi yaddaşının, özünü dərk etmə prosesinin, mənşəyinin, mədəni və dini görüşlərinin əks olunmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təsviri xarakterli mənbələrdə hadisələrin analitik və ya tənqidi təhlili və şərhini tapmaq mümkün deyil. Bu mənbələrdə müxtəlif tarixi hadisələrin kombinasiyası əvəzinə vahid, konkret tarixi hadisənin təsviri qeydə alınır. Buna baxmayaraq, narrativlər qədim insanların dünyagörüşü, düşüncə tərzini, psixoloji durumları, həyata baxışları haqqında məlumat verən mühüm informasiya daşıyıcısıdır. Salnamə və narrativlərin təhlili bir nəcə mərhələdən ibarət olub onun yaradıcısının, yarandığı tarixi dövr və zamanın, yaranma məqsədinin

müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Nərrativlərin təhlili əsasən tarixi-təsviri və tarixi-müqayisəli metodlar vasitəsilə həyata keçirilir. Müasir dövrdə tədqiqatçılar təsviri xarakterli mənbələrin müəlliflərinin, yaradılma dövrünün müəyyənləşdirilməsi üçün kəmiyyət metodlarını da geniş tətbiq edirlər.

Qədim zamanlarda kitab çapının mövcud olmadığı dövrdə salnamələr və təsviri xarakterli mənbələrin surəti əl ilə köçürülürdü və buna görə də bir mənbənin bir neçə redaksiyası, yəni növü və ya versiyası və surəti yaranırdı. Mənbənin surətləri çox zaman onun yarandığı yerin adı ilə adlandırılırdı. Səlamə və təsviri xarakterli mənbələrin sistemləşdirilməsi onların təhlili üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki çox zaman köçürülmə zamanı bəzən mexaniki, bəzən isə məqsədli şəkildə mənbələrin ilkin mətninin məzmununun dəyişdirilməsi, müəyyən saxtalaşdırmalar, yalnız məlumatlar qeydə alınır və əlavələr edilirdi.

Təsviri xarakterli mənbələrin təhlili zamanı ilkin və ya başlanğıc mətnin (protoqraf) müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də nərrativlərlə işləyən tədqiqatçının ilk vəzifəsi bütün redaksiya və siyahıların tutuşdurulması və protoqrafın müəyyənləşdirilməsidir. Məsələn, Qafqaz Albaniyasının tarixi üzrə yeganə yerli mənbə sayılan “Alban tarixi”nin 3 redaksiyası, (1) Eçmiadzin, (2) Peterburq və (3) Matenadaran, mövcuddur. Hər redaksiya öz növbəsində bir neçə siyahıdan ibarətdir. Eçmiadzin redaksiyasının 2, Peterburq redaksiyasının 1, Matenadaran redaksiyasının isə 8 redaksiyası mövcuddur. Bu redaksiya və siyahılar yaranma tarixi və dövrünə görə fərqlənir. Mənbəni təhlil edən tədqiqatçının ilk vəzifəsi ilkin mətnin və ya protoqrafın müəyyənləşdirilməsidir. Bu, mənbənin əsasında hansı mətnin durduğunu, hansı mətnin əsas, hansıların isə törəmə/köçürmə olduğunu müəyyən etməyə imkan verir.

Təsviri xarakterli mənbələrin təhlili onların dilinin tədqiqini ön plana çəkir. Belə ki, bu mənbələrin dili, onda işlədilən sözlər tədqiqatçıya tanış olmaya bilər. Ona görə də narrativlərin təhlilində semantik analiz mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı tarixi proseslərin tənqidi şərh də mühümdür. Çünki mənbə müəllifinin tarixi gerçəkliyi əks etdirmə metodu və üsulu ilə müasir tədqiqatçının həmin gerçəkliyi şərh və tədqiq etmə üsulu və metodu arasında ciddi fərqlər mövcuddur.

Müasir tarixi məktəb nümayəndələri belə hesab edirlər ki, tarixin yazılması e. ə. VI-V əsrlərdə yaşamış Polibi, Tusidid və Herodotun əsərləri ilə deyil, e. ə. XIV əsrdə yaşamış Hittitin əsəri və yəhudi tarixi yazıları ilə başlanır. Tarixşünaslıqda praqmatik əksetmənin banisi hesab edilən yunan tarixi abidələri ilk təsviri mənbələr sayılır. Onlar eyni zamanda Qafqaz tarixi üzrə mövcud olan antik məlumatların əks olunduğu ilk yazılı mənbələrdir.

Praqmatik yunan tarixi məktəbinin əsas xüsusiyyəti tarixin təzahür və hadisələrinin, insan fəaliyyətinin səbəbinin tapılması idi. Bu tarixi abidələrdə insan və ayrı-ayrı fərdlərin fəaliyyəti olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir, tarixin əsas faktoru kimi təqdim olunurdu. Humanist xarakter daşıyan yunan tarixi mənbələri əslində ətraf mühitin, təbiətin tarixə, şəxsiyyətlərə və insanın ətraf mühitə təsirini öyrənməyə yönəlmişdir. Antik tarixi mənbələr keçmiş tarixi izah etmək üçün bir neçə faktorun vacibliyini qeyd edirdilər. Bunların arasında birincisi və ən əhəmiyyətli şəxsiyyətlərin psixoloji motivləri və onların ətraf mühitə təsiretmə üsulları idi. Tarixi proseslərin daim dəyişildiyini qeyd edən antik tarixi mənbələr bunun səbəblərini açıqlamamış və bu dəyişkənliyi dərk edə bilməmişlər. Qədim tarixi əsərlər əsasən təsvir, izah və inkişafdan ibarət idi. Təəssüf ki, Yunan-Roma tarixi məktəbi orta əsr tarixi məktəbi ilə müqayisədə yaradılan əsərlərin

qorunması, surətinin çıxarılması və köçürülməsinə lazımi diqqət göstərməmişdir. Yunan-Roma tarixi ədəbiyyatında məkan və zaman faktorlarına ciddi diqqət verilməməsi tarix elminin sonrakı inkişafına öz mənfi təsirini göstərmişdi. Bu əsərləri tarixdən çox kvazi-tarix adlandırsaq daha düzgün olardı. Çünki bu əsərlərdə biz tarixin cəmiyyət, bəşəriyyət qarşısında qoyduğu suallara cavab tapmırıq. Onlar tədqiqat işi deyil, ədəbi əsər təəssüratı bağışlayırlar. Bu əsərlər insan hərəkətinin təhlili deyil, bu hərəkətin qabaqcadan duyulması cəhdi idi. Bu əsərlərdə allahlar və şahların fəaliyyəti tədqiqat obyektinə çevrilirdi. Məhz bu baxımdan qərb ədəbiyyatında bu əsərlər teokratik əsərlər kimi xarakterizə olunur. Bu əsərlərin böyük əksəriyyəti mifik xarakter daşıyırdı.

Mif və teokratik tarixin birləşdiyi klassik əsərlər yəhudi yazıları sayılır. Yəhudi əlyazmaları bu cəhətdən Misir və Mesopatamiya yazılarından bir o qədər fərqlənməsə də, onlarda allah və teokratik elementlər universal xarakter daşıyırdı. Assur-Babil yazıları ilə müqayisədə yəhudi əlyazmaları insan mənşəyinin köklərini ümumi deyil, konkret halda, yəni ayrı-ayrı şəxslərin tarixi şəklində təqdim etməyə çalışırdı. (Driver, 1951) Təəssüf ki, bəşər tarixinin bir çox qaranlıq qalmış sahələrinə işıq sala biləcək yəhudi əlyazmalarının böyük əksəriyyəti müəyyən tarixi səbəblər üzündən məhv olmuş və dövrümüzdə onların yalnız bir qismi, və əsasən də bizim eramızda yarananlar gəlib çıxmışdır.

Ən qədim dini əlyazmaları yunan mənbələri ilə müqayisə etsək, onların tarix elmində yeni bir mərhələ olduğunu qeyd etmək olar. Əvvəla, yunan alimləri artıq dərk edirdilər ki, tarix elmdir. Onlar dərk edirdilər ki, bu elm insan fəaliyyətini tədqiq edir. Bu tarix artıq əfsanə deyil, tədqiqatın bir növüdür. Bu baxımdan yunan tarixi abidələrini xarakterizə edən dörd faktor qeyd etmək olar: 1) bu tarix elmi xarakter daşıyırdı; 2) bu tarix humanist tarix idi; 3) bu tarix rəşional, dərk edilən idi və 4) bu tarix tarixin mahiyyətini açıqlamağa çalışırdı. (Fling, 1934)

Təxminən Herodotun dövründən yunan təfəkküründə anti-tarixi tendensiya formalaşmağa başlayır. Bu tendensiyaya görə elm olan tarix insan fəaliyyətindən ibarət idi. Tarixin vəzifəsi isə insanların keçmişdə etdiklərini müasirlərinin qarşısına qoymaqdır. Yunan təfəkkürünü narahat edən və anti-tarixi metafizikanın formalaşmasına səbəb olan faktor dünyanın dəyişkənliyi idi. Əgər dünyada hər bir şey dəyişirsə, və heç nə əbədi deyilsə, insan təfəkkürü nə üçün onu anlamağa çalışır? Yunanların fikrincə əsl elm dəyişməz və daimi olanları öyrənməli və tədqiq etməli idi. Bir şey ki, məlumdur, o, müəyyən olunmalıdır, bir şey ki, müəyyən olunur, o, tamamlanmış olmalıdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən çıxış edərək, yunan məktəbi tarixi incəsənət və mədəniyyətə yaxınlaşdırırdı.

Qədim yunan fəlsəfəsi iki tip təfəkkür və düşüncəyə malik idi: xüsusi biliklərə və mülahizəyə. Tədrisən yunan alimləri ətraf mühitin dəyişilməzliyi konsepsiyası və xarici biliklər çərçivəsindən çıxaraq, yeni bir mərhələyə qədəm qoydular. Artıq dünyada heç bir şeyin daimi və dəyişməz olmadığını anlayan yunan tarixi məktəbi dünyada baş vermiş dəyişikliklər və onların xronoloji ardıcılığı üzərində düşünməyə başladılar. Bu tarixi təfəkkür ictimai həyatın bir nəsildən digərinə dinc şəraitdə ötürülməsi ideyasını deyil, müqavimət, faciəli dəyişikliklərin bir-birini əvəz etməsi, zəifdən güclüyə, kiçikdən böyüyə doğru, qürurdan alçaqlığa, xoşbəxtlikdən bədbəxtliyə doğru gedən yolun ideyasını araşdırmağa əsaslanırdı. Yunan tarixi məktəbi cəmiyyətlərin həyatını onların faciəsi ilə izah etməyə çalışırdı. Yunan tarixi məktəbinin yaratdığı tarix həyatın obyektlərini talan və taran etməsinə sevinirdi. Yunan allahlarının gücü haqqında hər bir yunanın malik olduğu biliklər bu tarixi əsərlərdə əks olunurdu.

Tarix yunanlar üçün qiymətli idi. Bu tarixdə ümumi götürdükdə hər bir şeyin, hər bir hadisənin öz səbəbi var idi və hər bir hərəkət və səhvin əvəzini vermək lazım gəlirdi. Bu tarix

qiymətli idi və onun öyrənilməsinin insan üçün mühüm əhəmiyyəti var idi. Yunanların yaratdığı konsepsiyaya görə tarixdə baş verən hər bir şeydən qaçmaq olar. Əgər insan hər hansı çətin vəziyyətə düşürsə, demək o, bu çətinliyi görmək üçün kifayət qədər diqqətli olmayıb. Əgər o, bu çətinlikləri görsə idi və ya onları görmək istəsəydi, onlara qarşı müdafiə oluna bilərdi. Yunanların insan həyatı və taleyinin insanın öz əlində olması, insanın öz həyatına nəzarət etmək üçün kifayət qədər gücə malik olması ideyası yunan tarixi məktəbinin elmi əsasını təşkil edirdi. Bu imkan, bu güc insan bilikləri ilə məhdudlaşır. Yunan nöqtəyi-nəzərinə görə insanın öz əlində olan taleyi dağıdıcı gücə malikdir, çünki onu işlədəndə insan korlaşır. Onun necə işlədilməsini anlamayan insan onun haqqında heç olmazsa müəyyən təsəvvürə malik olmaq üçün hüquq əldə etməlidir. Yalnız bu fikirlərin köməyi ilə insan gücü bu taledən qaçmaq üçün ona imkan yaradan mövqeyi tuta bilər.

Yunan tarixi məktəbi tarixin başlıca subyektinin dərk edilməsinin qeyri-mümkünlüyü ilə əlaqədar onun dəyərinin azaldığını qeyd edir. Məhz buna görə Aristotel hesab edirdi ki, ədəbiyyat tarixdən daha elmidir, çünki tarix empirik faktların toplanması, ədəbiyyat isə bu faktlar əsasında universal mühakimənin yürüdülməsi deməkdir. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən çıxış edən yunan alimləri tarixi hissələrin, duyğuların toplusu hesab edirdilər. Bəs onların fikrincə tarixi sübutun konsepsiyasına nə daxil idi? Yunan tarixi məktəbinin fikrincə tarixin sübutu tarixi hadisələrin şahidi olub onları nəql edən əsərlərin, hekayələrin faktlarıdır. Tarixin sübutu şahidin salnaməsi, hekayəsidir, tarixi metod isə oradakı faktları qeydə almaq imkanı verməlidir.

Əgər Herodotun iş üsulu tənqid olunarsa, onu şahidin yazılarını qeyri-tənqidi qəbul etməkdə günahlandırmaq olmaz. Əslində Herodot öz mənbələrinə olduqca tənqidi yanaşmışdır. Əsl yunan olan Herodot malik olduğu mənbələri hakim ciddiliyi

ilə tənqid süzgəcindən keçirmişdi. Məhkəmə praktikasının inkişafı sayəsində yüksək tənqidi təcrübəyə malik olan yunanlar üçün bu o qədər də çətin deyildi. Yunan tarixçiləri üçün Herodotdan başlamış Tusididə kimi müasir şahidin mülahizələrinin mühakiməsi tarixçinin kiminlə şəxsi əlaqədə olmasından asılı idi. Tarixin bərpasının keyfiyyəti eyni zamanda tarixçinin tədqiqatçılıq qabiliyyəti ilə ölçülürdü. Tarixçi malik olduğu mənbələrə qarşı elə suallar qoymalı idi ki, onlar tarixçiyə keçmiş tam və hərtərəfli bərpa etmək imkanı versinlər.

Tarixi mənbələrdə əks olunmuş fakt və informasiyanın öyrənilməsi yunan tarixçilərində informant fikrin toplanmasına və keçmiş haqqında müəyyən biliklərin yaranmasına imkan verirdi. Bundan sonra yunan tarixçiləri topladıqları bilikləri özünəməxsus yolla təhlil edirdilər. Onların öz qarşılıqlarına qoyduqları suallar təxminən bu cür xarakter daşıyırdı: “Sən əminsən ki, faktları olduğu kimi xatırlayırsan?”, “Sən dünən ifadə etdiyiniz fikrə bu gün zidd getmirsən ki?”, “Sən keçmiş haqqında müxtəlif mənbələrdən əldə etdiyiniz bilikləri necə əlaqələndirirsən?”. Sözsüz ki, yunan tarixçilərinin tədqiqat metodu müasir tarixçilərin tədqiqat metodlarından köklü şəkildə fərqlənirdi. Lakin bu metod V əsr yunan tarixinin yazılması üçün istifadə edilən yeganə metod idi. Bu metodun üç məhdud cəhəti mövcud idi: birincisi, bu metod tarixin oxucularına tarixin qısa perspektivlərindən başqa bir şey təqdim etmək imkanına malik deyildi; müasir tarixçilər aydın bilirlər ki, onların imkanları olsaydı, bəşəriyyətin bütün tarixini əks etdirərdilər. Lakin hadisələri bərpa etməyə çalışan yunan tarixçiləri heç zaman bütövlükdə öz dövrlərini bərpa etməyə cürət etməzdilər. Onların metodu yalnız yaddaşlarda həkk olunmuş tarixi əks etdirmək imkanı verirdi. Yalnız uzaq keçmişin tarixini effektiv bərpa etmək imkanına malik olan yunan alimləri öz dövrlərinə yaxınlaşdıqca tədqiqatlarının effektivliyinin azaldığını anlayırdılar.

İkincisi, yunan tarixçilərinin istifadə etdikləri metod onları tədqiqat obyektini seçmək imkanından məhrum edirdi. Yunan alimləri yalnız o hadisələri bərpa edə bilirdilər ki, onların şəxsi kontaktda olduğu insanların yaddaşında bu hadisələr həkk olunmuşdur. Bu metoddan çıxış edərək, demək olardı ki, tarixçi öz nəslinin avtobioqrafı idi.

Üçüncüsü, yunan tarixi məktəbinin tədqiqat metodu yalnız konkret götürülmüş bir tarixi yazmaq imkanı verirdi. Bu metod ayrı-ayrı tarixlərin ümumi tarixi əsər halında birləşdirilməsi üçün yararlı deyildi. Yunan tarixi məktəbi üçün yalnız yunan tarixi mövcud idi, bu məktəb müxtəlif hadisə və tarixləri yaxınlaşdırma və birləşdirə bilmirdi.

Tarixin atası sayılan Herodotun əsərinin qiyməti ilk növbədə, onda yunan tarixi fikrinin ümumi tendensiyasının əks olunması idi. Herodotu yunan filosofu Sokratla yanaşı qoyan ingilis tarixçisi R.Kollinqvud belə hesab edirdi ki, “heç bir şeyi bilmədiyini etiraf edən və diskussiya etmək qabiliyyətinin əsasını qoyan Sokrat kimi Herodot da biliklərin təfəkkürdə ümumiləşdirilməsi nəticəsində özünü doğrultmayan xəyalların toplanmasından qorxmamışdır”. (Collingwood, 1946)

Tarixin yaranıb formalaşmağa başladığı dövr təbiət elmlərinin çiçəkləndiyi bir vaxta təsadüf edirdi. Yunan elmi təfəkkürünü isə belə bir fikir düşündürürdü: əgər tarix elmdirsə, nə üçün o öz taleyini yalnız mədəniyyətlə bölüşdürür, nə üçün o təbiət elmləri ilə yanaşı durmur?

Bu sualın cavabını anti-tarixi tendensiyaya malik yunan təfəkküründə axtarmaq lazım idi. Herodotun dahiliyi bu istiqamətdən yüksəkdə durması idi. Herodot tarixdə elmi təfəkkürün formalaşdırılmasına can atırdı. Əsl elmi tədqiqatlar dünyada daim mövcud olan obyektləri əhatə etdiyindən Herodotdan sonra uzun müddət «elmi təfəkkür» olmaq statusunu qazanmağa çalışan tarixi təfəkkürün fəaliyyəti dəyişməz və daim

mövcud olan obyektlərin axtarışı ilə məhdudlaşmışdır. Bu faktın möhkəmləndiyi ilk əsər Tusididə məxsusdur.

Herodotla Tusididin dünyaya elmi baxışları onların ədəbi stili ilə fərqlənirdi. Herodotun stili sadə, spontan və inandırıcı idi. Tusididin üslubu kəskinliyi, süniliyi ilə seçilirdi. Və bu üslubun səbəbi Tusididin tarixi fakt və hadisələri sübuta yetirmək cəhdləri ilə izah olunurdu. Müasir tarixçilər belə hesab edirlər ki, Tusididin elmi təfəkkürü təkcə tibb elmi deyil, psixologiyanın da atası sayılan Hippokratın təsiri altında formalaşmışdır və buna görə də onun müharibə və hadisələrin təsviri zamanı ümumi hərbi gərginliyi əks etdirməsi bu faktla izah olunmalıdır. Herodot tarixin atasıdırsa, Tusidid psixoloji tarixin atası sayılmalıdır.

Bəs psixoloji tarix nə idi? Bu, sözsüz ki, geniş mənada tarix deyil, xüsusi növ təbiət elmi idi, o, salnamə faktları üçün deyil, psixoloji qanunların təsdiqi üçün formalaşmış elm sahəsi idi. Psixoloji qanun isə “nə hadisə, nə də hadisələr kompleksi idi; o, hadisələr arasında münasibətləri idarə etmək üçün dəyişilməz qayda idi”. Tusidid Herodotun tarixi təfəkküründən bəhrələnmiş, lakin onu anti-tarixi konsepsiyaya qarşı duran şəxs kimi qiymətləndirmişdir.

Eramızdan əvvəl V əsrdən sonra yunan tarixi fikri zaman çərçivəsində genişlənməyə başladı. Makedoniyalı Isgəndərin dövründən bütün dünyaya yayılan və inkişaf edən yunan təfəkkürü bir nəslin nöqtəyi-nəzərindən kənara çıxaraq, bu inkişafa xüsusi istiqamət verdi. Yunan alimlərinin nəzərində tarix yalnız xüsusi bir sosial birliyin zaman daxilində götürülmüş xüsusi tarixi idi.

Ellinizm dövrü tarixi təfəkkürü tədqiq etdiyi sosial cəmiyyəti digər cəmiyyətlərdən təcrid olunmuş halda öyrənirdi. Digər cəmiyyətlərin bu təfəkkürə daxil edilməsi onların “dost və ya düşmən” statusu ilə bağlı idi. Eyni nöqtəyi-nəzərdən çıxış edən Herodot öz əsərində farsları təsvir edirdi, ona görə yox ki,

Herodot farslarla maraqlanırdı, ona görə ki, farslar yunanların düşməni idi. (Геродот, 1972) Yunan tarixi təfəkkürünə görə insan dünyası birliyi xüsusi sosial biliklərin totallığı tarixi deyil, coğrafi birlik mənası verirdi. Bu birlik haqqında yaranmış təfəkkür tarixi deyildi. Ellinizm dövrü tarixi təfəkkürü üçün aykumena tarixi, dünya tarixi qəbul olunmaz ideya idi. Məhz bu baxımdan ellinizm dövrü tarixi məktəbi yunan dövrü tarixi məktəbinin məhdudiyətlərini aşdı. Əvvəla, bu məhdudiyəti yaradan yunanlarla barbarlar arasında dil müxtəlifliyi aradan qaldırıldı. Barbarların tədricən yunanlaşması və yunan mədəniyyətinin bütün dünyanı əhatə etməsi barbarlarla yunanlar arasında əlaqələrin güclənməsi, fərqlərin azalması və təfəkkürlərin yaxınlaşmasına gətirib çıxardı. Barbarlar yunan mədəniyyəti, dili və yunan tarixi təfəkkürünü qəbul edirdilər, onlar arasında olan düşmənçilik tədricən əriyirdi.

İkincisi, Makedoniyalı İsgəndərin işğallarından sonra dünyanın böyük bir hissəsi yunan mədəniyyətinin təsiri altına düşərək, vahid siyasi birliyə çevrildi. Dünya coğrafi birlik məfhumundan daha dərin tellərə malik bir birlik mənası kəsb etməyə başladı. Makedoniyalı İsgəndərin qüdrətli imperiyası indi yunan tarixini bölüşdürürdü. İndi yunan tarixi Adriatik dənizindən Hindistana, Dunaydan Saxaraya qədər geniş bir ərazini əhatə edirdi. Yunan tarixi əslində dünya tarixinə çevrilirdi. Dünya tarixinin vahid tarixə çevrilməsi isə artıq stoik ideya idi, stoisizm isə (stoisizm b.e.ə. IV əsrdə yaşamış Sitiumlu Zenonun yaratdığı fəlsəfə idi və bu fəlsəfəyə görə müdrik insan öz hiss və ehtiraslarını nümayiş etdirməməli idi) elmi dövrün tipik məhsulu idi.

Üçüncüsü, dünya tarixi təkcə müasirlərin şahidliyi ilə yazıla bilməzdi. Tarixi tədqiqat metodunun təkmilləşdirilməsinə məhz bu dövrdə ehtiyac duyuldu. Konkret dövrdə konkret ölkələrin konkret tarixini əks etdirən tarixçilərin əsərlərindən istifadə etmək, onlarda əks olunan faktları öyrənmək labüd və

zəruri idi. Bu isə R.Kollinqvudun “kəs və bitişdir” adlandırdığı metodun formalaşmasına yol açdı. Sözsüz ki, bu metod Sokrat dövründə mövcud olan metodla müqayisədə zəif idi. Bu metod bütövlükdə tənqidi metod deyildi. Çünki tarixi mühakimə ayrı-ayrı müəlliflərin yazdıqlarının düzgün olub-olmaması əsasında yürüdülürdü. Lakin ellinizm dövrü tarixçiləri istinad etdikləri əsərləri kifayət qədər tənqid etməmiş onların informasiyasından istifadə etmirdilər.

Beləliklə, ellinizm dövrü tarixi təfəkkürü məkan və zaman çərçivəsini genişləndirərək, dünya tarixini yaratmaq iddiası ilə özündən əvvəl yazılan əsər və salnamələrin ciddi tənqidi əsasında yeni tarix yaratmağa cəhd göstərirdi. Bu tarixin effektiv yazılması tarixçilərin nə qədər çox mənbə və fakt toplanmasından asılı idi. Bu yeni tarixin yaradılması ideyası tam mənada ilk dəfə Roma alimi Polibinin əsərində qeyd alınmışdı. Bütün həqiqi tarixçilər kimi Polibi də tarixdə müəyyənləşdirilmiş mövzuya malik idi və bu mövzu Romanın dünyanı istilasını idi.

Polibinin yeni tarixinin xüsusiyyəti onun öz dövrünün hadisələrini deyil, tarixi 150 il öncə, yəni bir neçə nəslin tarixini əhatə etmək cəhdi ilə müəyyənləşdirilir. Belə bir cəhdin edilməsi ilk növbədə Polibinin Romada yaşaması, Roma tarixi fikri ilə yunan tarixi təfəkkürü arasında ciddi fərqlərin olması ilə izah olunur. Romalılar öz evlərində tək-cə sələflərinin şəkillərini deyil, onların adət və ənənələrini də qoruyurdular. Polibinin əsərlərində keçən dövrlə müasir həyatın kompleksli tədqiqi əldə olunan mənbələrin tənqidi təhlili və yalnız inandırıcı salnamə və yazıların tədqiqatına cəlb edilməsi ilə əldə olunur. Polibi “tarix” sözünü onun əsl mənasında “tədqiqat” kimi deyil, müasir anlamda tarixin mənası, yəni öz adına ehtiyac duyan xüsusi növ tədqiqat kimi istifadə edirdi. (Полибий, 1980) O, dövrünün elə bir müəllifi idi ki, tarixə universal dəyər verən bir elm kimi baxırdı. Anti-tarix və ya substansialist xüsusiyyət daşıyan yunan tarixi fikrinə görə tarix elm deyildi və onun dəyəri də nəzəri

biliklərin əldə edilməsi ilə ölçülməməli idi. Tarixin təcrübə dəyəri mövcud idi və bu dəyər biliyə oxşar bir şeyi təcəssüm etdirirdi. Bu bilik nə isə dəyişilməz və daimi olan bilik deyil, dəyişkən və hiss edilən bilik idi. Bu konsepsiyamı V əsrdə qəbul edən şəxs həm də qəbul etməli idi ki, tarixin dəyəri onun fərdi mühakimələri inkişaf etdirməsindədir. Bu fikir IV əsrdə Sokrat tərəfindən müdafiə oluna bilərdi, lakin Polibi üçün qəbul olunmaz idi. Çünki Polibi inanmırdı ki, tarixi biliklər insanlara keçmişin səhvlərini təkrarlamamaq və çətinlikləri müvəffəqiyyətlə adlamaq imkanı verə bilər. Polibiyə görə faciənin qəhrəmanlarından biz bu faciələri təkrarlamamağı deyil, onları mərdliklə qarşılamağı öyrənməliyik. Bu faciələrdən yaxa qurtarmaq və qaçmaq mümkün deyil, onlar taleyin hökmüdür.

Roma tarixi məktəbi tale ideyasını tarixə determinizmin yeni elementi kimi daxil etdi. “Tarixçinin tarixi yaratdığı kətan böyüdükcə orada fərdlərin hərəkətinə ayrılan yer də azalırdı”. Bu tarixdə insan öz taleyinin sahibi deyil, tale onun sahibi idi. Onun şəxsi azadlığı ətraf mühit hadisələrinin deyil, onun daxili xarakterində üzləşdiyi hadisələri nəzərdə saxlaması ilə məhdudlaşırdı. Burada Polibi tarixə stoik və Epikürün etikaya göstərdiyi münasibəti nümayiş etdirirdi. Bu məktəblərin fikrincə mənəviyyat problemi bizi əhatə edən mühitin hadisələrini nəzarət etməyimiz deyil, xarici hadisələri nəzarətdə saxlamaq qadağan olunan zaman təfəkkürün daxili bütövlük və balansını qorumağımızdır. Ellinizm dövrü təfəkkürünə görə özünüdərk etmə dünyanın fəthi demək idi; bu, insanı xarici düşmənçilik və üsyandan qoruyan qala idi. Polibinin köməyi ilə ellinist təfəkkürü və tarixi düşüncəsi Roma tarixi məktəbinə keçirdi. Bu təfəkkürün yeganə inkişaf etdirildiyi əsər Tit Livinin qədim dövrləri əhatə edən Romanın bütöv tarixinə həsr olunmuş əsəri idi. (Латышев, 1948) Yaradıcılığının əksər hissəsinin V əsrə təsadüf etdiyi Polibi tarixi bərpa edərkən “kəs-yapışdır” metodundan istifadə etmişdir. Lakin onun əsərlərinin yalnız

girişi ondan öncə yaşamış mütəfəkkirlərin yazdıqlarına əsaslanırdı. Tit Livinin dayaq mərkəzi isə artıq başqa idi. Onun əsərində giriş yox idi və Roma tarixinə dair yazılmış əsər tamamilə ondan əvvəl yaşamış alimlərin əsərlərinə söykənirdi.

Tit Livi Roma tarixçiləri içərisində ən fəlsəfi tarixçi idi. Əvvəla, ona görə ki, onun əsərində orijinal tədqiqat yaratmaq və orijinal metod kəşf etmək istəyi hiss olunmurdu. Tit Livinin əsərində elmi tələb kifayət qədər aşağı səviyyədə idi. İkincisi, öz təsvirində o, mənəvi faktorlara üstünlük verir, oxucunu uzaq keçmiş haqqında səyahətə dəvət edir, onun qarşısında Roma cəmiyyətinin mənəvi dünyasını açmağa çalışırdı. Üçüncüsü, Tit Livi açıq yazırdı ki, tarix humanist elmdir. Tarix onu oxuyanın qürurunun və şöhrətinin yüksəldilməsi üçün deyil, bəşəriyyətin fəaliyyət və həyatını təsvir etmək üçün yazılır.

Roma elmi və tarixi düşüncəsi dünya elminə yeni bir şey gətirməyərək, yunan tarixi məktəbi ənənələrini faktiki olaraq, davam etdirmişdir. Roma məktəbinə yenilik gətirən yeganə mütəfəkkir isə Tit Livi olmuşdur. Ondən sonra yaradan Tasit tarixin inkişafı üçün böyük xidmətləri olduğunu qeyd etdiyi alimlərin nə dərəcədə tarixçi olması haqqında düşünmürdü. Bunun əsas səbəbi Tasitin heç bir zaman tarixin fundamental problemlərinə maraq göstərməməsi idi. Onun əsas fikri tarixin fəlsəfi fundamenti haqqında ideya idi.

Bu cəhətdən Tasitin əsərlərində ciddi mütəfəkkir fikirindən çox ritorik ruhun olduğunu qeyd etmək olar. (Тацит, 1993) O, tarixin sistematikliyini dağıdaraq, onu xarakterlərin toqquşması kimi təqdim edirdi. Tasitin xarakterləri təsvir etmək prinsipi əslində tarixi həqiqəti əks etdirmirdi. Xarakterlərin təqdimatında fərdlərin xarakterləri ilə onların sosial mühitinin uyğunluğu məsələsi Tasitin qavramında fərdlərin xarakterindən irəli gələn fəaliyyət kimi qiymətləndirilirdi. Yunan-Roma tarixi məktəbinin çatışmayan cəhətlərinə baxmayaraq, tarix elminin formalaşmasında onun xüsusi xidmətləri olmuşdur. Bu məktəb

ilk növbədə humanistliyi ilə seçilirdi. Bu məktəb insan tarixinin, insan fəaliyyətinin və müvəffəqiyyətinin, ehtiyac və məğlubluğunun hekayəsi idi. Lakin Yunan-Roma humanizminin özünəməxsus zəifliyi mövcud idi və bu zəiflik ilk növbədə onun mənəvi və ya psixoloji cəhətdən qeyri-adekvat anlaşılmasında idi. Bu isə insanın ağıla, dərrakəyə məxsus heyvan olması ideyasından irəli gəlirdi.

Sözsüz ki, hər bir insan imkan daxilində öz həyatını qurmaq üçün müəyyən cəhdlər göstərir. Məhz bu baxımdan o, tarixi yaratmağa başlayır. Ellinizm ideyasına görə məhz bu zaman insan siyasi həyatda gücə çevrilir, dərrakəli, düşüncə və ağılla yaşamaq qabiliyyəti əldə edir, öz rasionallığı arxasında gizlənir. Lakin bu prosesin ən azı iki tərəfini qeyd etmək olar. Bir tərəfdən, insan xüsusiyyəti onun hərəkəti, fəaliyyəti və təcrübəsi əsasında formalaşır, digər tərəfdən isə insanın özü öz fəaliyyətinin nəticəsi olaraq, dəyişikliklərə məruz qalır, yəni insanların böyük əksəriyyəti hər hansı bir hərəkəti etməyincə onun mahiyyətini anlamır, yalnız bu hərəkət həyata keçdikdən sonra onun mahiyyətini dərk edir. İnsan fəaliyyətinin böyük bir qismi onun nə ilə nəticələnəcəyini bildiyindən deyil, nə ilə nəticələnəcəyi ilə maraqlandığından icra edilir. Yunan-Roma dünyasının etik fikri tarixdə hərəkət və fəaliyyətin nə ilə nəticələnəcəyi və sonluğuna deyil, başlıca rol oynayan faktorun plan və siyasətinə diqqət verirdi. Əgər yunan-roma humanizmi bu tarixi məktəbin ən qiymətli dəyəri və qazancı idisə, substansionalizm onun ən böyük çatışmayan cəhəti hesab edilməlidir. Yunan-Roma tarixi məktəbinin metafizika sistemi əsasında qurulması, onun əsas elementinin materiya, substansiya olmasına gətirib çıxarmışdı. Yunan metafizikləri belə hesab edirdilər ki, heç bir substansiya materiya ola bilməz, məhz buna görə də tarixi fikirdə substansiya fiziki substansiya və ya sual kimi nəzərə alınmırdı. Platon hesab edirdi ki, substansiyalar obyektiv formaldır, əqli deyil, qeyri-maddi təfəkkürdür.

Aristotelə görə isə yeganə mövcud olan substansiya ağıl idi. Elmin, biliklərin nəzəriyyəsinə müraciət edən substansialist metafizika hesab edirdi ki, yalnız dəyişməz şeylər dərk edilə bilər. Lakin tarixi fəlsəfəyə görə dəyişməyən, daimi olan hər bir şey tarixdən kənarıdır, tarix deyil. Məhz bu baxımdan tarixi düşüncə və substansiya haqqında düşünmək bir-birini inkar edən, bir-birinə əks olan istiqamətlər idi.

Herodot tarixin real, həqiqi nöqtəyi-nəzərini tapmağa cəhd göstərirdi. Onun fikrincə tarixi hadisələr onların özlüyündə və onlar haqqında biliklərdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin Tusididə görə tarixi hadisələr onların baş verdikləri xarici və substansional varlıqların keçdikləri işıqla mühüm əhəmiyyətə malikdirlər. Tusidid tarixin nöqtəyi-nəzərini substansionalizmlə qaranlıqlaşdırmağa çalışırdı. Bu proses Tit Livinin əsərində tam başa çatdırılmışdı. Onun tarixində fəaliyyətlə faktor arasındakı ayrılıq substansiya ilə hadisə arasında olan fərqlə yaxınlaşdırılır. Bu mövqedə tarix heç zaman faktorun təbiət tərəfindən dəyişilməsini izah edə bilmir, metafizik cəhətdən inkar edilməyən isə faktorun substansiya olaraq, heç zaman varlıq olmayacağı və təbiətin dəyişikliklərinə məruz qalmayacağıdır. Bu ideyalar Roma tarixçisi Polibinin əsərlərində ciddi iz buraxmışdı.

Substansializmin parlaq əks olduğu və əsas elmi prinsipə çevrildiyi əsərlərdən biri Roma alimi Tasitə məxsusdur. İmperiyanın xüsusiyyətlərinin insanın xarakterindən asılı olaraq, Tiberinin simasında təsvirinə cəhd göstərən Tasitə tarixi prosesi şəxsiyyətin struktur və formasında baş verən dəyişikliklər deyil, onda olan gizli xüsusiyyətlərin aşkarlanması kimi qələmə verirdi. Tasitə görə Tiberinin xarakterində olan, uzun müddət gizli qalmış, lakin sonra aşkarlanan xüsusiyyətlər imperiyanın xarakterinə ciddi təsir göstərmişdir. Tasitə nə üçün faktları belə təhrif etməyə cəhd göstərmişdi? Çünki Tasitə görə inkişaf ideyası xarakterdir, Tasitə görə ideya metafizika nöqtəyi-

nəzərindən qəbul olunmazdır. Xarakter faktordur, fəaliyyət deyil. Tiberinin və ya Neronun xarakterindəki xüsusiyyətlər isə onlarda daim olub, onların üzə çıxması üçün isə yalnız müəyyən zaman zəruri idi. Yaxşı insan həmişə yaxşıdır. Əgər insan ahıl yaşında ideal şəxsiyyətdirsə, demək o, gənc yaşlarında da ideal olub. Hakimiyyət insan xarakterini dəyişə bilməz, o yalnız insanın kim olduğunu göstərə bilər.

Olduqca zəngin bazaya malik Yunan-Roma tarixi məktəbi Qafqazın qədim tarixi və onun müxtəlif istiqamətləri haqqında maraqlı məlumatlar qoruyub. Yunan və Roma alimlərinin Qafqaz tarixinə müraciəti sözsüz ki, bilavasitə onların öz maraqları ilə izah olunmalıdır. Yunan-Roma mənbələrinin əks etdirdiyi tarixdə Qafqaz ərazisi haqqında tamamlanmamış, bəzən ziddiyyətli və izaha ehtiyacı olan, bəzən isə qeyri-real görünən məlumatların toplanması da məhz bu rəkursdan izah olunmalıdır. Əsərlərinə Qafqaz haqqında məlumatlar daxil etmiş yunan alimləri Miletli Hekatey (b.e.ə.VI-V əsrlər), Herodot (b.e.ə. V əsr) və Strabonun (b.e.ə.I-e. I əsrləri) yaradıcılığı xüsusi maraq doğurur. Bu mənbələr Qafqazın mülki və siyasi tarixinin bərpasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərin, tarixi sərhədlərin, əhalinin etnik strukturu və mənsubiyyətinin, məişət həyatının müxtəlif məqamları haqqında informasiyaya malikdir. Qədim Qafqaz ərazisində mövcud olmuş dövlətlərin antik dövr tarixi maddi-arxeoloji mənbələrlə yanaşı sinxron Yunan-Roma mənbələri hesabına bərpa edilmişdir. Məhz bu baxımdan Yunan-Roma tarixi məktəbi nümunələrinin Qafqaz tarixinin antik dövrünün araşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu söyləmək olar.

İSTİNADLAR

1. Collingwood R.G. (1946).The Idea of history. Oxford: Clarendon Press
2. Driver G.R. (1951) The Hebrew Scrolls. Oxford University Press. London
3. Fling F.M. (1934). The Writing of History. An Introduction to Historical Methods. New Haven
4. Геродот (1972) История. Москва., Ленинград: Наука
5. Латышев В.В. *Известия древних писателей о Скифии и Кавказе*. Вестник Древней истории. 1948, №2
6. Полибий. (1980) Всеобщая история. Москва: Наука
7. Тацит, Корнелий (1993). История. Москва: Наука

3. Qafqaz antik dövrdə: Yunan-Roma mənbələri

Qafqaz e.ə. III milillikdən etibarən qədim Şərqi xalqlarının, İran, Mesopatamiya, Kiçik Asiya, Şərqi Aralıq dənizi və cənub-qərbi Avropa xalqlarının sıx mədəni əlaqələrinin inkişaf etdiyi region olub. Qədim zamanlardan Şərqlə Qərb arasında körpü rolunu oynayan Qafqaz ərazisi müxtəlif tarixi hadisələrin baş verdiyi, etnik qrupların yer dəyişdirdiyi bir məkandır. Qafqaz rəngarəng mədəni qatların, sivilizasiyaların, müxtəlif xalqların dərin iz buraxdığı tarixi ərazidir.

Qafqaz xalqlarının etnik tarixinin bərpasını çətinləşdirən bir neçə amil mövcuddur. Əvvəla, bu problem üzrə yazılı mənbələrin sayı olduqca azdır. İkincisi, etnik mənşə ilə bağlı tarixin müəyyən dövrü üçün obyektiv sayılan məlumatlar bir müddət keçdikdən sonra ciddi dəyişikliklərə uğramış və əhəmiyyətini itirmişdi. Bunun səbəbi isə xalqların daimi hərəkətdə olması, davamlı miqrasiyalar, köç və assimilyasiyalarla bağlıdır. Üçüncüsü, Qafqazın əlverişli coğrafi

mövqeyi bu ərazilərin qədim zamanlardan müxtəlif tayfaların, xalqların hücumlarına məruz qalmasına səbəb olmuş, aktiv siyasi tarix regionun etnik strukturuna ciddi təsir göstərmişdir.

Antik dövr mənbələri Qafqaz xalqlarının etnik tarixini əks etdirən ilk yazılı mənbələr sayılır. Sözsüz ki, ən qiymətli informasiyanı Yunan-Roma mənbələri təqdim edir. Bu mənbələr, xüsusilə də Yunan mənbələri, e.ə. VI əsrdən başlayaraq, sisteməlik olaraq, Qafqaz xalqları haqqında məlumatlar qeyd edirlər. Bu mənbələrdə əks olunan tam informasiya XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində rus alimi V.V.Latışev tərəfindən hazırlanaraq nəşr etdirilmişdir. (Латышев, 1890)

Yunan-Roma yazıları Qafqazın qədim dövr tarixi haqqında geniş və rəngarəng məlumatların qeyd olunduğu unikal mənbə bazası hesab olunur. Bu yazılar Şimali Qafqaz ərazisində məskunlaşmış ilk əhali kimi kimmer tayfalarını göstərir. Yunan mənbələrində *Kimmeriol* kimi qeyd olunmuş tayfaların etnik mənşəyi mübahisəlidir və tədqiqatçılar onların Hind-Avropa dil qrupuna aid İran və ya Srakiya mənşəli olması üzərində dayanırlar. E.ə.V əsr müəllifi Herodotun məlumatına görə Kimmerlər b.e.ə. XIV əsrdə Şimali Qafqaz və Qara dəniz ərazisində məskunlaşmış, VIII əsrdə Skiflərin təzyiqi ilə bu əraziləri tərk edərək, Anadoluya köç etmişdirlər. Yunan mənbələri Kimmer və Srakiyalıların eyni mənşəyə malik olduğunu iddia edir. Müasir dövr alimləri Srakiyalıların Kelt mənşəli olduğunu düşünürlər. B.e.ə. IV əsr müəllifi Kariandlı Skilak Qafqaz ərazisində məskunlaşmış tayfaları aşağıdakı ardıcılıqla yerləşdirir: “Frakiyanın arxasında Skifiya yerləşir, Skiflərdən sonra Tavr xalqı gəlir; sonra yenə skiflər gəlir, skiflərdən sonra isə sirmatlar və Asiya ilə Avropanın sərhədi olan Tanaid çayı. Tanaid çayı ilə Asiya başlayır və onun Pont ərazisində ilk əhalisi sarmatlardır. Onlardan sonra meotlar, meotlardan sonra isə sindlər yaşayır”. (Латышев, 1890, 94-95)

Skiflərə aid son elmi araşdırmalar onların təxminən e.ə. VIII əsrdə Don (Tanais) çayının aşağı sahillərində yerləşən düzlərdə və Ön Qafqazın şimal rayonlarında məskunlaşdığını söyləməyə əsas verir. E.ə. VII əsrin 70-ci illərində skiflər Qara dənizin (antik mənbələrdə Pont) şimal sahillərindən Cənubi Qafqaza və Yaxın Şərqi yürüş etməyə başlayırlar. Skiflərin əsas dəstələri Dərbənd keçidindən istifadə edərək Xəzəryanı ərazilərdən keçmiş, digər kiçik qrup isə çətin keçilən Dəryal vadisini aşmışlar. Məhz bu dövrdən başlayaraq, Şimali Qafqazın mədəni simasında ciddi dəyişikliklər baş vermiş, skif-sarmat elementi möhkəmlənməyə başlamış, yerli tayfaların xarici mühitlə əlaqələri intensivləşmişdir. Skif-sak-sarmat tayfalarının etnik mənşəyi mübahisəli məsələdir. Müasir tədqiqatçıların əksəriyyəti bu tayfaların əsasən irandilli olduqlarını qeyd edərək, eyni zamanda onların vahid bir etnik qrup deyil, bir neçə tayfa ittifaqını təmsil etdiyini vurğulayırlar. Skiflər yazılı mənbələrdə müxtəlif cür, *skif, sak, say, askuzay, iskuzai* kimi qeyd olunaraq, Avroasiyanın geniş çöllərində Qara dəniz sahillərindən Sibirin cənubu və Mərkəzi Asiyaya əhatə edən ərazilərdə mövcud olmuş köçəri tayfa ittifaqlarını xarakterizə edirlər. E.ə. IV-III əsrin müasiri, I Selevkin saray həkimi olmuş məşhur yunan alimi Yerisistrat yazırdı ki, skiflər ac olan zaman kəmərlərini çox bərk sıxırdılar ki, aclıq hiss etməsinlər. (Латышев, 1890, I, 893)

Sarmatlar və ya *savromatlar* yunan mənbələrinə görə b.e.ə. IV əsrdə Don çayı ətrafında yaşayan irandilli tayfalardır. Uzun müddət skiflərin qərb qonşuları olan sarmatlar b.e.ə. III əsrdə Pont-Kaspi çöllərində sonuncularla döyüşə girmiş, onları məğlub etmiş və beş əsr ərzində Qara dənizin şimal sahillərindən Xəzər dənizinin şərq sahillərinə qədər olan ərazidə hökmranlıq etmişlər.

Yunan-Roma yazılı mənbələrinin şahidliyinə görə Şimal-Qərbi Qafqazın əsas əhalisini *meotlar* və *sindlər* təşkil edir. Bu terminlər də skif-sak-sarmat terminləri kimi vahid etnosubstrata

aid olmayıb bir neçə etnosu xarakterizə edir. Belə ki, sindomeot tayfaları I əsr yunan müəllifi Strabonun sözlərinə görə dandariləri, toreatları, arrexpləri, fateləri, sittakenləri və s. birləşdirir. Yunan müəllifinin sözlərinə görə meotların bir hissəsi Tanaidə hökəmlənlikdir, digər hissəsi isə Bosporlulara tabe idi, lakin bu tabeçilik stabil deyildi və hərdən hər iki tərəfdən müxtəlif xalqlar öz bağlarından ayrılaraq digər tərəfə keçə bilirdilər. (Латышев, 1890, I, 143) Bu tayfaların da etnik mənşəyi mübahisəlidir. Qafqazşünasların böyük əksəriyyəti bu tayfaları yerli Qafqaz mənşəli hesab edir və onların adıq-kabarda mədəniyyətinin daşıyıcıları olduğunu söyləyirlər.

Kubandan şərqdə yerləşən ərazilərdə b.e.ə. VII-VI əsrlərdə koban mədəniyyəti tayfaları məskunlaşmışdır. Bu tayfaların adlarının qeyd olunduğu yeganə mənbə Strabonun “Coğrafiya” əsəridir. B.e.ə. I əsr müəllifi olan Strabon qeyd edirdi ki, Dioskuriadada 70 xalq yaşayır. Strabon Terek və Sunja hövzəsində yaşayan qarqareylərin adını çəkir. Koban mədəniyyəti tayfalarını bir qrup tədqiqatçılar İber-Qafqaz dil qrupuna aid edir. Şimal-Şərqi Qafqaz ərazisində, müasir Ceçenistan və Dağıstan ərazisində yaşayan qədim tayfalara gəlicə onlar Qarakən-Xoroçoy mədəniyyətinə aid edilirlər. Bu tayfaların şimal qonşuları sarmatlar olmuşlar.

B.e.ə. VI əsrdən başlayaraq, Şimali Qafqazda Yunan koloniyaları yaranmağa başlayır. Bosfor çarlığı formalaşdıqdan və möhkəmləndikdən sonra yunan koloniyaları ilə Şimali Qafqazın sindo-meot tayfaları arasında mədəni-ticarət əlaqələri daha da genişlənir.

B.e.ə. I minilliyin sonlarında Şimali Qafqazda sarmatlarla aorsların başçılığı altında formalaşmış tayfa ittifaqının toqquşması baş verir. Aorslar haqqında məlumat verən Strabon yazır ki, “Dağətəyi ərazilərə enərkən şimalda bir qədər mülayim iqlimə malik vilayətə çatırıq, ...bu vilayət sirakların düzləri ilə bitişikdir....Aorslar Tanais, siraklar isə Qafqaz dağlarından

axaraq Meotidaya tökülən Axardey çayı boyunca məskunlaşmışlar.”(Латышев, 1890. XI, II, 5, 7, 8, 211) Strabon eyni zamanda qeyd edirdi ki, aorslar Xəzəryanı ərəzilərin böyük hissəsinə nəzarət edirlər.

B.e.ə. V əsrdə yaşamış Knidli Ktisi Qafqaz haqqında maraqlı məlumatlar verir. İran-Yunan müharibələrinin iştirakçısı olan Ktisi Farslara əsir düşdükdən sonra 17 il İranda yaşamış, II Artakseksin həkimi kimi fəaliyyət göstərmişdi. (Латышев, 1890, 366) Ktisi bir neçə əsərin müəllifidir, lakin onların heç biri dövrümüzdə gəlib çatmamışdır. Onun “Farsın tarixi” adlı 3 cildəndən ibarət kitabında Dara ilə Skiflərin çarı Skifarv arasında hərbi toqquşma təsvir edilir. O, yazır ki, “Skiflərin yayları Farsların yaylarından daha yaxşı idi” və məhz buna görə Dara qaçmağa üstünlük verdi, “Skifarv isə 80.000 farsı qılıncdan keçirdi”.

Qafqaz haqqında maraqlı məlumatlar verən qədim dövr müəlliflərindən biri e.ə. III-II əsrlərdə yaşamış, “Ümumi tarix” adlı 40 cildəndən ibarət kitabın müəllifi Polividir. Polivinin yazdığı əsərin yalnız ilk 6 kitabı dövrümüzdə gəlib çatmışdır. Bütövlükdə Polivi dünya tarixini ən qədim dövrlərdən e.ə. 146-cı ilə qədər əhatə etmişdi. Polivi dünyanı Asiya, Liviya və Avropa olmaqla 3 hissəyə bölür. Asiya müəllifin fikrincə Tanaidlə Nilin arasında yerləşir. “Pont ətrafında başqa xalqlar üçün olduqca əhəmiyyətli cox şey vardır ki, Bizanslar bütün bunları öz əllərində cəmləyiblər. (Латышев, 1890, I, 453) Müəllifin fikrincə Pontdan ətraf ölkələrə mal-qara və çoxlu sayda yüksək keyfiyyətli qullar gətirilir, mis, mum və duzlu balıq ixrac olunur. Əvəzində isə onlar bu ölkələrdə istehsal olunan ərzaqlar, şərab və yağ idxal edirlər. Polivinin təsvirində Midiyanın ətrafında elimeylər, aniaraklar, kadusi və matianlar məskunlaşmışdılar. Midiyanın yanında isə Artabazanın vilayəti yerləşirdi. (Латышев, 1890, I, 455) Poliviyyə görə burada daim at üstündə olan güclü xalq yaşayır.

B.e.ə. II-I əsrlərdə Mərkəzi və Şimal-Şərqi Qafqaz ərazisində sarmat mədəniyyəti arealının genişlənməsi müşahidə olunur. Aors tayfalarının hökmranlıq etdiyi Şimal-Qərbi Qafqazdan fərqli olaraq, bu ərazilərdə sarmatların yerli tayfalara ciddi mədəni-təsərrüfat təsiri yunan yazılı mənbələrindən başqa arxeoloji abidələr vasitəsilə də təsdiq olunur. Dağıstan və İçkeriyanın bəzi əraziləri də sarmatların təsiri altında olmuşdu. Lakin bütövlükdə Şimal-Şərqi Qafqazda yerli mədəniyyət daha güclü idi. Dağıstanın bir hissəsi artıq o zamanlar Qafqaz Albaniyasının təsir dairəsində idi. Qədim yunan alimlərinin Şimal-Şərqi Qafqazın coğrafiyası haqqında dəqiq biliklərə malik olmaması bu ərazilərdə sərhədlər məsələsinin aydınlaşdırılmasında çətinliklər yaradır. Belə ki, Yunan müəllifləri Qafqazın şərq hissəsinin də digər hissələr kimi yalnız bir dağ silsiləsindən ibarət olduğunu düşündülər. Onlar Şimal-Şərqi Qafqazın yan dağ ətəklərinin və geniş dağlıq vilayətinin olduğundan xəbərsiz idilər. Məhz buna görə Yunan mənbələri albanların şimal sərhədləri kimi Şimali Qafqaz düzlərində məskunlaşmış sarmatların ərazilərini qeyd edirdilər. Strabon da bu mulahizələrə əsaslanaraq, albanlarla sarmatların arasında Şimal-Şərqi Qafqaz dağ silsiləsini yerləşdirirdi. Latın mənbələri (Plutarx, Plini, Tasit) də hesab edirdilər ki, albanların bir qismi cay vadisində, digər hissəsi isə dağlıq ərazidə məskunlaşmışdılar. B.e.ə. sonuncu əsrlərdə bu ərazilər, xüsusilə də Şərqi Qafqaz ellin mədəniyyətinin təsiri altına düşür.

E.ə. I əsrdə yaşamış Siciliyalı Diodorun böyük hazırlıq işləri və çoxsaylı səyahətlərdən sonra qələmə aldığı “Biblioteka Historika” adlı əsəri qədim dövrlərdən Sezarın Qalliyaya olan yürüşünə qədər olan dövrü əhatə edir. Əsər 40 kitabdan ibarət idi. Dövrümüzə kitabların yalnız bir qismi çatmışdır. Skiflərin qədim tarixinə toxunan müəllif maraqlı məlumatlar qeydə alıb. Onun mulahizələrinə görə Skifiya Hindistanın qonşuluğunda yerləşir və əvəllər çox kiçik bir ərazini əhatə edirdi. Lakin

“cəsur və yüksək döyüş qabiliyyətinə malik olan skiflər qısa müddətə geniş əraziləri işğal edə bilmiş, özlərinə böyük şöhrət və hakimiyyət qazandırmışlar”. (Латышев, 1890, I, 470) Siciliyalı Diodorun sözlərinə görə artıb şaxələnen skiflərin bir qolu saklar, o biri qolu isə massagetlər, arimasplar və s. adlanırdı. Skif qadınlarının skif kişiləri ilə yanaşı döyüşlərdə iştirak etdiyini, olduqca cəsur olduqlarını qeyd edən müəllif buna misal kimi Kirin yürüşünün nəticəsini göstərir. Amazonları skif adlandıran Diodor qeyd edir ki, onların qadın hökmdarı Farsların qoşunlarını darmadağın etdi, Kiri isə əsir götürərək, çarmıxa çəkdi. (Латышев, 1890, I, 471)

B.e. I əsrində yaşamış “Tarix” əsərinin müəllifi Dəməşqli Nikolay Skiflər və onların qonşuları haqqında maraqlı məlumatlar verir. Onun sözlərinə görə Meotiya gölünün sahillərində soyuq bir ərazidə yaşayan Skiflər gəmilərlə 10 gün ərzində Rodos adasına çatır, oradan isə dörd gün ərzində İsgəndəriyyəyə, oradan da 10 gün ərzində Nil boyunca üzərək Həbəşistana çatırdılar. (Латышев, 1890, I, 946) Müəllifin sözlərinə görə Skiflərə qonşu olan şimal xalqları vəhşi idilər və kimmeriyalılar adlanırdılar, sonralar Asiyaya yürüş edən bu xalqın adı Kimmerlər kimi qeyd olundu.

Bizim eranın ilk əsrlərindən başlayaraq, Yunan-Roma mənbələri, Strabon, Böyük Plini, Klavdi Prolemey Qafqazın etnik mənzərəsi haqqında daha dolğun və detallı biliklər verirlər. Artıq bu dövr üçün mənbələrdə ümumi meot tayfalarının adları bir qədər konkretləşdirilir. Qafqazın ən hündür nöqtəsində belə (Elbrus və Kazbek arasında) yaşayan dağlı əhali haqqında səthi də olsa məlumatlar əks olunur. Mənbələrdə onların coxtayfalı olduqları, müxtəlif dillərdə danışdıqları, əsasən maldarlıq, yığıcılıq ilə məşğul olduqları, sərt təbiətə malik bir iqlimdə yaşadıqları, Dioskuriada ilə ticari əlaqə qurduqları qeyd olunur. (Страбон, XI, IV, 1-8; V, 6, 219-225) Roma mənbələrində bir sıra tayfa adları qeyd olunsada onlardan yalnız Osetiya,

Çeçenistan və İnuşetiya ərazisində yaşayan bir neçə tayfaları (tallar-dvallar; akkislər-akkinlilər; sodlar-sa doqlar və s.) lokalizə etmək mümkündür. Qafqazın şərqində dağ silsiləsindən şimalda yerləşən ərazilərdə qarqareylər yerləşdirilir ki, çox güman onlar da vaynaq qrupları idi. Strabon onlardan şimalda nabian və panksanları, sonra isə sirak və aorsları yerləşdirir.

Təxminən b.e. I əsrində Yunan-Roma mənbələri Qafqazda yeni etnik element, alanlar haqqında yazmağa başlayırlar. Onlar Don, Dunay və Qafqaz ərazisində yerləşdirilir. Alanların mənşəyi də mübahisələdir. Bir qrup tədqiqatçı onların Mərkəzi Asiya mənşəli olduğuna inanır, digər qrup isə onları aors tayfa ittifaqından olan sarmatların bir qolu hesab edir. Alanlar haqqında ən geniş məlumat Roma tarixçisi İosif Flaviyə məxsusdur. O, alanları Tanais və Meotiya gölü ətrafında yerləşdirir. Alanlar haqqında mənbələrdə kifayət qədər məlumatın olması onların aktiv siyasi həyatı, qonşular üzərinə aramsız yürüş və hücumları ilə əlaqədardır. Bu hücumlar zamanı alanlar həm Daryal, həm də Dərbənd keçidindən istifadə edir, Qafqaz Albaniyası, Ərməniyə, Parfiya, Atropatena, İberiyaya yürüşlər edərək, Kiçik Asiyada Kapadokiyaya qədər irəliləmişdilər.

Yunan mənbələri ilə müqayisədə Roma tarixi yazıları Qafqaz haqqında daha geniş və hərtərəfli məlumata malikdirlər. Bu, bir tərəfdən Roma dövlətinin siyasi aktivliyi ilə Qafqaz ərazisində mövcud olmuş dövlətlərin dirçəlişinin eyni tarixi zamana təsadüf etməsi, digər tərəfdən isə imperiyanın xarici siyasət istiqamətləri ilə izah olunmalıdır. Məşhur Roma alimlərindən Petroni Arbitr (I əsr), Hay Plini Sekund (I əsr), Patrokol (I əsr), İosif Flavi (I əsr), Tit Livi (I-II əsrlər), Korneli Tasit (I-II əsrlər), Klavdi Ptolemey (I-II əsrlər), Plutarx (I-II əsrlər) və s. əsrlərində Qafqazın antik dövrü üzrə olduqca maraqlı məlumatlar toplanmışdır. Bu mənbələr içərisində Hay Plini Sekundun “Naturalis Historia” (Təbii tarix) adlı əsəri

xüsusi maraq doğurur. 37 kitabdan ibarət olan bu əsərin I kitabında Xəzər dənizi ətrafında məskunlaşmış etnoslar haqqında ətraflı məlumatlar verilir, onların yaşadığı yer dəqiq lokallaşdırılır. Onun verdiyi məlumata görə «Kir çayından başlanan bütün düzənlik albanlar tərəfindən məskunlaşdırılmışdır, onlardan sonra isə albanlarla Qafqazdan Kir çayına tökülən Okazan çayı vasitəsilə ayrılan iberlər yerləşir. Albanların baş şəhəri Kabalaka, iberlərininki isə Hermastdır.Albaniyanın sərhədlərindən başlanan ərazidə vəhşi silv, lupeniya, didur və sod tayfaları yaşayırlar. Sağdan dənizə (Xəzər) girişdə boğazın ən son nöqtəsində skif tayfaları olan udinlər yaşayır. Sonra albanların sərhədi boyunca, udin tayfalarından yuxarıda sarmatların, utidorların... torpaqları yerləşir, onların arxasında isə amazonlar və savramatidlər yaşayır». (Латышев, 1949, №3)

Digər maraq doğuran əsər Korneli Tasitə məxsusdur. Olduqca zəngir yaradıcılığa malik Tasit bir neçə elmi əsərin müəllifi olmuşdur. Onun «Natiqlərin dialoqu», «Tasitin kürəkəni Qney Yuli Aqrikolanın bioqrafiyası», «Tarix», «Annallar» kimi əsərləri dünya tarixinin inciləri sayılır. 16 kitabdan ibarət «Annallar» adlı əsərində Romanın qədim tarixi Avqustun ölümünə qədərki dövrə qədər təsvir olunur. Bizim dövrümüzdə natamam gəlmiş bu əsərdə Tasit başqa alimlərin və tarixçilərin əhəmiyyət vermədiyi məqamları işıqlandırmış, sosial tarixi, ixtişaş və konfliktləri ön plana çəkmişdir. Qafqazın qədim toponimikası haqqında maraqlı informasiya verən alim siyasi tarixi imperiyanın maraqları baxımından şərh edir.

Yunan-Roma mənbələri içərisində əvəzedilməz sayılan digər əsərin müəllifi Klavdi Ptolemeydir. Imperator Mark Avrelinin müasiri olmuş alimin yazdığı «Coğrafi rəhbərlik» adlı əsər bir neçə əsr alimlərin stolüstü kitabına çevrilmişdir. Əsərə daxil edilmiş xəritə və atlaslar, coğrafi şərhlər nəinki erkən orta əsr, hətta ərəb müsəlman tarixi nümunələrinin yaradılmasında

mühüm rol oynamışdır. Klavdi Ptolemeyin əsərinin 11-ci fəslinin 8-ci paragrafı Albaniyanın coğrafi sərhədlərini təsvir edir: «Albaniya şimaldan...Sarmatiya, qərbdən Iberiya..., cənubdan Böyük Ərməniyə..., şərqdən isə Girkan dənizinin bir hissəsi ilə həmsərhəddir». (Латышев, 1948, №2)

Eramızın II əsrindən başlayaraq, Roma mənbələri artıq Alaniya adlı ərazidən yazırlar. Alanların torpaqları Kuban ətrafından başlayaraq, Şimal-Şərqi Qafqazda geniş əraziləri əhatə edirdi. Alanların bu ərazilərdə möhkəmlənməsi ilə mənbələrdən Ön Qafqaz ərazisini məskunlaşdırmış sarmat tayfalarının adı slinir. Bu isə alanların tədricən digər tayfaları təsir altına alması və assimilyasiyası ilə bağlı idi, müxtəlif tayfalar tədricən bir adla, “alan” adı ilə qeyd olunmağa başlayırlar. Roma müəllifi Ammian Marselinin yazdığına görə “...ucsuz-bucaqsız Skifiya çölləri adını dağlardan aldıkları alanlarla məskunlaşıb. Onlar az-az daimi qələbələri ilə qonşu xalqları gücdən saldırlar və farslar kimi tədricən öz adlarını da onlara şamil etdilər. ... əvvəllər dağınıq olan tayfalar indi birləşmiş və vahid bir adla, alanlar adlanırlar, çünki onların adətləri, vəhşi həyat tərzləri və silahları eynidir”. (Аммиан Марцеллин, 1994, 14-18) Şimali Qafqazda olduqca tez oturaq həyat tərzinə keçən alanlar öz nüfuzlarını geniş bir əraziyə, Kuban ətrafından başlayaraq, Dağıstana qədər yaymışdılar.

B.e.ə. I əsrdən başlayaraq yazılı mənbələr Şimali Qafqaz ərazisində daha bir etnik qrup, hunlar haqqında yazmağa başlayırlar. Hun adı ilk dəfə eramızın I əsr müəllifi Tasitin əsərində qeyd olunmuşdur. Tasit hunların həmin dövrdə Xəzər dənizinin sahillərində yaşadığını qeyd edir. Hunların etnik mənşəyi haqqında tarixi ədəbiyyatda birmənalı fikir yoxdur. Alimlərin əksəriyyəti hunları b.e.ə. III əsr Çin mənbələrində qeyd olunan və Çinin şimalında məskunlaşmış xun tayfaları ilə eyniləşdirirlər. Hun dilində dövrümüzdə gəlib çatmış sözlər olduqca azdır. Hunların tarix səhnəsinə qəfl gəlmələri və qəfl də

yoxa çıxmaları onların etnik mənşəyi haqqında dolğun biliklər əldə etməyə imkan vermir. Lakin bir qrup alim onların türk dilli olması, digər qrup isə tayfa ittifaqı kimi çoxdilli olması fərziyyəsini müdafiə edir. Müasir dövrdə türklərlə yanaşı bolqarlar, macarlar və almanlar hun mənşəli olduqlarını iddia edirlər.

IV əsr Roma müəllifi Ammian Marselin və VI əsr Bizans müəllifi İordan hunların got mənşəli olduqlarına inanırdılar. İordan hunların alanlar üzərinə hücumu və onları məğlub etməsi haqqında yazır. Bu dövrdə hunları Balamber adlı şəxs idarə edirdi. Hunlarla yaxın təmasda olmuş Pannoniyalı Priskin əsəri hunlar haqqında qismən geniş məlumatların toplandığı mənbədir. Bu mənbədən məlum olur ki, hunlar bir neçə dildə sərbəst danışirdilər, lakin özlərinin də dili var idi. Hunlar işğal etdikləri ərazilərdə həm özləri assimilyasiyaya məruz qalır, həm də yerli tayfaları asimilə edirdilər. Hunların Şimali Qafqaza güclü axınları IV əsrin əvvəllərindən başlayır. IV əsrin sonlarında hunlar artıq Dərbəndi aşaraq, Cənubi Qafqaza dağıdıcı yürüşlər edirdilər. 395-ci ildə İran sərhədlərinə çatan hunlar farsların güclü zərbələri altında Abşeron yarımadasını keçərək, Dağıstan vasitəsilə Şimali Qafqaza qayıtdılar. Hunların hücumu Şimali Qafqazın etnik xəritəsini kökündən dəyişdi. Krımdan sıxışdırılan got-tetraksitlər Qara dəniz sahillərinin bir hissəsini tutaraq, adıqları həmin ərazilərdən sıxışdırdılar. Kerket tayfaları şərqə doğru irəliləməyə məcbur oldular. Şimali Qafqazın etnik xəritəsindən meot tayfaları yox olmağa başlayır, alanlar isə düzənlik ərazidən Terekin sağ sahilinə və Kubanını yuxarı sahillərinə doğru irəliləyirlər.

B.e.-nin I əsrindən başlayaraq, mənbələr Qafqaz ərazisində daha bir etnosu, maskutlar/massagetlər, qeyd edirlər. Masagetlər haqqında ilk yazılı informasiyanı Herodot verir. Onun sözlərinə görə yaşam və geyim tərzinə görə onlar skiflərlə eynidirlər. (Herodotus, 1890, 1.204) Roma müəllifi Ammian Marselin

massagetlərin alanların əcdadı olduğuna inanırdı. IV əsr Roma müəllifi Klavdi da alanlarla massagetləri eyniləşdirir. VI əsr müəllifi Qeysəriyyəli Prokopi massagetləri hunlarla eyniləşdirir. (Procopius, 1916, III, XI, 37) VII əsr Bizans müəllifi Yevari Sxolast da hunlar haqqında yazarkən onların əvvəllər massaget adı ilə qeyd olunduğunu vurğulayır. Rus tədqiqatçıları massagetlərin irandilli köçəri tayfa olduqlarını qəbul edirlər.

Kuban ətrafı ərazilərdə bizim eramızda meot tayfaları da mənbələr tərəfindən qeyd olunur. Lakin alan tayfalarının bu ərazilərdə möhkəmlənməsi onların tədricən Kubanın arxasına doğru yerdəyişməsinə, sarmatlarla assimile olunmasına səbəb oldu. Meot, sarmat və digər yerli etnosların assimilyasiyası adıq-çərkəz-kabardin etnik birliyinin formalaşması ilə başa çatdı.

Mərkəzi Qafqaz və İçkeriyanın aborigen əhalsinin taleyi də eramızın əvvəllərində birmənalı olmamışdır. Dağətəyi zonada məskunlaşmış əhali daha çox sarmatlaşmış, lakin eyni zamanda Dağıstanla olan mədəni yaxınlığı da saxlamışdır. Bu dövrdə Dağıstan və Xəzəryanı vilayətlərin ticari əhəmiyyətinin artması, Şimali və Cənubi Qafqazın iqtisadi əlaqələrinin genişlənməsi müşahidə olunur.

Qafqazın coğrafiyası və etnik strukturu haqqında dövrünə görə mükəmməl məlumat toplusu sayılan əsər b.e.-nin II əsrində yaşamış Klavdi Ptolemeyə məxsusdur. Şimali Qafqaz haqqında yazan müəllif Sarmatiya və bu ərazidə yaşayan çoxsaylı tayfaları belə təsvir edir: “Sarmatiyada çoxsaylı xalqlar yaşayır: Vened körfəzi boyunca venedlər, Dakiyadan yuxarı penkin və vasternlər, Meotida boyunca yazıqlar və roksolanlar, onların arxasında isə skif-alanlar....Qafqaz və Keravn dağları arasında tusklar və didurlar, Xəzər dənizi boyunca udlar, olondlar, isodlar və gerrlər, ...Pont boyunca axeylər, kerketlər, inioxlar, svanokolxlar, Albaniyanın arxasında isə sanareylər məskunlaşiblər”. (Латышев, 1890, I, 231, 239)

Qafqazın qədimdən müxtəlif etnik qrupların və xalqların məskəninə çevrilməsi heç bir şübhə doğurmur. Lakin bu ərazilərin etnik tarixinin araşdırılması bir sıra ümumiləşmələri zəruri edir. Qafqazın etnik terminologiyasını araşdıran zaman bir etnik qrupun, xalqın bir neçə etnik ad altında təqdim olunması ilə rastlaşırıq. Maraqlıdır ki, mənbələr adətən xalqları öz adlarından çox, onların qonşuları tərəfindən adlandırıldıkları adlarla qeydə alıblar. Məsələn, gürcülər özlərini “kartveli” adlandırırlar, onların mənbələrdə bu cür adlandırılmasına çox az, əsasən abxaz, meqrel və svan dillərində, yəni gürcülərə çox yaxın olan xalqların dilində, rast gəlinir. Qafqazda və Qafqaza aid yazılmış mənbələrdə isə bu xalq əsasən fars-nüxr termini olan “gürcü” adı ilə tanınır. Ermənilər özlərini “hayk” adlandırırlar və bu terminə Qafqaz xalqlarının dilində və mənbələrində nadir hallarda rast gəlinir. Şimali Qafqaz və Dağıstan xalqları onları “yerməli” (adıqlar), “yermənli” (qaraçaylar və başqırlar), “ermalo” (vaynaxlar), “yermeni” (tabasaranlar) adlandırırlar. Azərbaycanlılar onları “erməni” , gürcülər “somexi”, osetinlər isə “somixaq” adlandırırlar.

Şimali Qafqaz ərazisində yaşayan xalqların etnik tarixinin bərpası aşağıdakı qruplaşma üzrə həyata keçirilib: 1) adıqlar, abazinlər və ubıxlar; 2) noqaylar, qaraçaylar, balkarlar; 3) osetinlər; 4) vaynaxlar. Şimali Qafqaz ərazisinin coğrafi şəraiti bu ərazilərdə məskunlaşmış tayfa və xalqlar haqqında hərtərəfli və elmi məlumatların toplanmasını qədim zamanlardan çətinləşdirib. Bu səbəbdən regionun etnik xəritəsinin bərpası üçün ardıcıl elmi məlumatlar yalnız klassik feodalizm dövründən qeydə alınmağa başlanmışdır. Bu dövr həm də Qərb alimlərinin, səyyah, diplomat və missionerlərin regiona intensiv səfərləri ilə müşayiət olunduğundan məlumatlarla daha zəngindir.

Qərbi adıqlar və kabardinlər mənbələrdə adıq, kabardin və çərkəs kimi qeyd olunublar. Adıq etnonimi əhalinin öz adı,

çərkəs isə xarici mənbələrdə XIII əsrdən başlayaraq qeyd olunan termindir. “Adıq “ termini yazılı mənbələrdə həm coğrafi məkanın adı, həm də bir neçə qohum etnik qrupların adlandırılması üçün istifadə olunub. Qədim Yunan və Roma mənbələrində adıqlar zixlər, kasoqlar kimi tanınır. Strabon “Coqrafiya” əsərində adıqları “zixlər” kimi qeyd edir və bu termin Yunan və Roma mənbələrində eramızın VI əsrinə qədər işlənib. VIII əsrdən başlayaraq, mənbələrdə adıqları ümumiləşdirən “kasaq” termini qeyd olunur. Bu ad X əsr Bizan alimi Konstantin Baqryanarodnının əsərində adıqların yaşadığı “Kasaxiya” adlı ərazi kimi qeyd olunub. (Багрянародный, 1934, 21) “Zix” və “kasaq” terminləri XIII əsrdən başlayaraq, tədricən mənbələrdən silinir və azıx termini ilə əvəz olunur. Antik dövrdə Qara dəniz ətrafı ərazilərdə yunan koloniyalarının yaradılması, yunanların həm metropoliya, həm də yerli Qafqaz xalqları ilə sıx maddi və mədəni əlaqələrinin yaradılması Yunan və Roma mənbələrinin Şimal-Qərbi Qafqaz xalqları haqqında dərin və hərtərəfli biliklərin toplanmasına şərait yaratmışdır. Bu mənbələrdə əks olunan məlumatlar antik və erkən orta əsrlərdə zix, kasaq, kaşaq adı ilə qeyd olunmuş etnonimlərin müasir adıqlarla əlaqəli olduqlarını təsdiq edir.

Şimali Qafqazın digər etnonimi, abaza, ilk dəfə olaraq, antik dövr müəllifi Arrianın əsərində qeyd edilmişdir. Müəllif abazqları apsil və saniqlər arasında yerləşdirir. (Латышев, 1890, I, 222).VI əsrdə Qeysəriyyəli Prokopi abazqların adını çəkir və onları Arrian kimi Qara dəniz boyunca apsilərin şimal-qərbində yerləşdirir. XI əsr müəllifi Anna Komnin də “Aleksiada” əsərində avasqları qeyd edir. Bu məlumatlar göstərir ki, antik və erkən orta əsr dövrü müəllifləri abazqları (avasq) apsil, axey və zixlərdən ayırırdılar. Ərəb və fars dilli mənbələrdə abazq termininə çox az rast gəlinir. XII-XV əsr rus mənbələrində isə abazqlar “obezlər” kimi qeyd olunublar. Türk dilli mənbələrdə “abaza” termini bir neçə etnik qrupa aid edilir və yığma

termindir. Məsələn, Evliyə Çələbi “abaza” terminini abxaz, abazin və ubıxlara aid edir.

“Ubıx” termini yazılı mənbələrdə demək olar ki, işlənməyib. Qafqazşünas alimlər A.N.Genko və A.Dirr belə hesab edirdilər ki, Qeysəriyyəli Prokopinin əsərində ubıxlar “bruxlar” kimi qeyd olunmuşlar. Yazılı mənbələrdə müxtəlif adlarla qeyd olunduqlarına baxmayaraq, qafqazşünasların topladıqları etnoqrafik materiallar sübut edir ki, adıqlar, kabardinlər və çərkəslər eyni etnik mənsubiyyətə malikdirlər.

Şimali Qafqazın noqay etnonimi Qızıl Orda tarixi ilə bağlıdır. Bu tayfa adının etnonimi Qafqaz mənşəli olmayıb, Mərkəzi Asiya mədəniyyəti ilə bağlıdır. Real tarixi şəxsiyyət olan Noqay klassik dövr ərəb, fars və eyni zamanda rus mənbələlərində geniş qeyd olunub. XVI əsrdə Noqay ordası mənbələrdə Manqıt yurdu, əhalisi isə manqıtlar adlandırılıb. XIII-XVII əsr şərq müəllifləri noqay termini ilə tanış deyildilər və əsərlərində noqayları “manqxut” adlandırırdılar. Bu terminə Rəşidəddinin əsərində və monqol salnaməsində rast gəlinir. (Cleaves, 1982) Lakin bu dövr müəllifləri manqıtları monqol tayfaları ilə eyniləşdirirlər və onların Şimali Qafqazla əlaqəsini qeyd etmirlər. XVII əsr müəllifi Abül Qazidən başlayaraq, manqıtlar Şimalı Qafqazda lokalizə edilir. Abül Qazinin yazdığına görə Çucinin ölümündən sonra Qıpçaq yurdu onun oğlu Sain xana (Batı), sonra da manqıtlara keçdi. XVII əsrin I yarısında bu ərazilərə kalmıqların gəlməsi ilə bu yerlər Kalmık yurdu adlandırılmağa başladı.

Rus mənbələri XVII əsrin sonlarından manqıtları noqay adlandırmağa başlayır. Təxminən həmin dövrdə noqay termini Qərbi Avropa mənbələrində də qeyd olunur. XVI əsr polyak tarixçisi Matvey Mexovski, XVII əsr müəllifləri Jan de Lukka, Tavernye əsərlərində noqay tatarları haqqında məlumat verirlər. Gürcü mənbələrində noqay termininə XVIII əsrdən başlayaraq, rast gəlinir. Qafqazşünasların fikrincə noqay termini bir neçə

türkdilli tayfaları birləşdirən ümumi termindir və noqaylardan başqa qıpçaqları, manqıtları, yedişqulları, yedisanlıları və s. əhatə edir.

Qaraçay və balkarların etnik mənsubiyyəti Şimali Qafqaz xalqları içərisində ən çox mübahisə doğurandır. Belə ki, bu xalqlar dağlıq zonada yaşayan yeganə türk dilli xalqlardır. Qaraçay və balkarlardan başqa bütün türk dilli tayfalar düzən və dağətəyi zonalarda məskunlaşmışlar. Qaraçay və balkarların məskəni isə dəniz hündürlüyündən 1500 metrə yerləşir. Qaraçay və balkarlar bütövlükdə dağlı, Şimali Qafqaz mədəni-təsərrüfat simasına malikdirlər, lakin bu etnoslarda qıpçaqlardan, monqol-tatar elementindən keçmə bəzi xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Məhz təbiətlərindəki bu ikili xarakter onların etnik mənşəyi haqqında müxtəlif fərziyyələrin yaranmasına səbəb olub. Qaraçay və balkarların vahid dildə danışması, ümumi tarixə və mədəniyyətə mənsubluğu onları vahid bir xalq kimi qəbul etməyə imkan verir. Qaraçay və balkarlar hazırda özlərini ümumi bir terminlə, “taulula”, yəni “dağlı” adlandırırlar. Bu termindən başqa qaraçay və balkarlar özlərini digər terminlərlə də identifikasiya edirlər: “qaraçaylılar”, “malkarlılar”, “xolamlılar” və s. Qaraçay və balkar terminləri yazılı mənbələrdə XVII əsrdən başlayaraq qeydə alınıb. Bunlar əsasən, rus və Qərbi Avropa mənbələridir. Arkancelo Lamberti Megreliya əhalisini təsvir edərkən orada yaşayan qaraçaylıları da (caraccioli) qeyd edir. Digər Qərbi Avropa müəllifi Jan Şarden də Megreliyaya səyahəti zamanı qaraçaylılarla rastlaşmış və onları “caraccioli” kimi qeyd etmişdir. Bu dövr mənbələri etnik qrup kimi yalnız qaraçaylıların adını qeyd edirdilər, Balkar isə çox zaman coğrafi məfhum kimi qeyd olunurdu. Qaraçay-balkar etnoniminin digər qrupları qaraçay-balkarların özlərinə tanış olmayan və qonşu xalqlar tərəfindən qeyd olunan “basiani” (gürçülər tərəfindən), “alani” (meqrellər tərəfindən), “asiaq” və “sesson” (osetinlər tərəfindən), “musav” (svanlar tərəfindən)

terminləridir. Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, qaraçay-balkarların əcdadları XIV əsr ərəb müəllifi Əbül Fidanın təsvir etdiyi və abxazlarla qonşuluqda yaşayan türkdilli xristian-alanlar və asaxlardır. Əbül Fidanın əsərinin mənbəşünaslıq təhlili sübut edir ki, bu əsər XIII əsr ərəb müəllifi İbn əl-Asirin məlumatlarına söykənir. İbn əl-Asir isə öz əsərində monqolların Şimali Qafqaza yürüşləri zamanı bir qrup qıpçağın dağlara sığındığı haqqında məlumat verir. Qaraçay-balkarların etnogenetik inkişafının tədqiqatı bu xalqların formalaşmasında üç etnik elementin, türkdilli, irandilli və qafqazdilli elementlərin, iştirak etdiyini söyləməyə əsas verir.

Şimali Qafqazın digər etnik qrupu olan osetinlərin də etnik mənsubiyyəti uzun illərdir ki, ciddi mübahisə mənbəyinə çevrilib. Belə ki, osetinlər bu ərazidə məskunlaşmış yeganə irandilli etnosdur. Osetinlərin etnogenezi ilə məşğul olan alimlər əsasən iki aspektdən çıxış edirlər: 1) alan, as, yas, ovsı və osetin terminlərinin genetik əlaqəsinin müəyənəşdirilməsi; 2) bu terminlərin yığma və ya vahid etnik mənsubiyyətə malik olması. Qədim və orta əsr mənbələri alanları konkret etnos kimi xarakterizə edirlər. Alanlar haqqında ilk məlumatı eramızın I əsr müəllifləri Plini Sekund və Dionisi verir. Dionisiyə görə alanlar Reyndən Tavra qədər olan ərazidə məskunlaşmışdılar. İosif Flavi alanları skiflərin bir hissəsi adlandırır və onların Meotida və Tanaidin ətrafında məskunlaşdığını qeyd edir. (Латышев, 1890, I, 484) Eramızın I əsrindən alanlar artıq Şimali Qafqaz ərazisində lokalizə edilirlər. B.e. I əsr müəllifi Ptolemey alan və yazıqlardan danışarkən onları Meotida ətrafında təsvir edir. Ptolemeyə görə alanlar və yazıqlər eyni xalqdırlar. Bu informasiyanı Roma müəllifi Ammian Marselin də təsdiqləyir və yazıqlərin, yaksamatların, alanların Meotidada yaşadığını qeyd edir. (Латышев, 1890, II, 327, 18, 240) Alan termini bütün orta əsr mənbələrində geniş istifadə olunub. Erməni müəllifləri Yegişe, Fastos Buzand, Movses Xorenasi V əsrə qədərki siyasi

prosesləri təsvir edərkən “alan” terminini tez-tez işlədiblər. Ərəb və fars dilli mənbələrdə “alan” termini VIII-XI əsrlərdə peyda olmuş və XV əsrə qədər qeyd edilmişdir. Yazılı mənbələrin məlumatları göstərir ki, “alan”, “as” termini tayfa ittifaqına deyil, yalnız alan xalqına aid olmuşdur. Mənbələrin verdiyi məlumata görə əvvəla, “alan”, “yazıq”, “yazamat”, “yaksamat” terminləri olduqca geniş ərazini əhatə etmişdir; ikincisi, bütün bu terminlər vahid etnolinqvistik birliyi xarakterizə edib; və nəhayət, üçüncüsü, İran dilinə aid bu etnolinqvistik birlik Şimali Qafqazın orta əsr alan etnosu ilə müasir osetinlər arasında genetik əlaqəsini sübut edir. Buna baxmayaraq, tədqiqatçılar qədim alan etnosunu Hun işğallarından sonrakı alanlarla eyniləşdirmək istəmirlər. Belə ki, Hun işğalları alanları qədim alanlardan fərqli olaraq tamamilə başqa tarixi-coğrafi və mədəni-təsərrüfat şəraitinə uyğunlaşdırdı. V əsrə qədərki alanlar əsasən köçəri tayfalar kimi xarakterizə olunurdularsa, VII əsr alanlarının təsvirlərində Şimali Qafqaz etnomədəni əlamətləri üstünlük təşkil edir. Alan-oslar XI əsrdən başlayaraq, Gürcü mənbələrində də qeyd olunurlar. Hal-hazırda osetinlər özlərini iki terminlə, “iron” və “diqoron”, identifikasiya edirlər. “Iron” termini şərq, “diqoron” termini isə qərbi osetinlər üçün işlədilir.

Osetin-diqoronların ilk qeyd olunduğu mənbə “VII əsr Erməni coğrafiyası”dır. Bu mənbədə alanlarla bağlı iki termin, “aşdiqor” və “diqor” işlənir. Gürcü mənbələrində alan etnosu “dvali”, “ovs” kimi qeyd edilib. XIII-XIV əsr mənbəsi “Nikolay Dvalinin məşəqətləri” və XVII-XVIII əsr müəllifi Baxuşti Baqrationinin əsərlərində ovs və Ovsetiya ilə yanaşı dəfələrlə dval və Dvaleti də qeyd olunur. Qafqazşünas alim N.Q.Volkova qeyd edir ki, müasir gürcü və macar dillərində hələ də osetin-alanların qədim adları-oslar və jaz-oklar, işlənir.

Yazılı ədəbiyyatda vaynaxlar haqqında məlumatlar olduqca azdır. XVII əsrə qədər mövcud olan yazılı ədəbiyyatda vaynaxlar haqqında məlumatın demək olar ki, olmaması onların

etnik mənsubiyyətinin araşdırılmasında böyük çətinliklər vardır. Lakin mənbələrdə informasiya qıtlığı vaxtın etnosunun bu ərazilərdə yaşamadığına dəlalət etmir. Tədqiqatçılar belə hesab edir ki, Qafqazın mərkəzi və şərq hissəsində qədim zamanlardan məskunlaşmış etnosların adı çox güman ki, son orta əsr və müasir mənbələrdəki məlumatlarla uzlaşmadığından, yəni vaxtın xalqlarının etnik adlarının müasir çeçen-inquş dilində analogiyası olmadığından belə bir problem yaranıb.

Vaxtın xalqlarının tədqiqatçıları belə hesab edir ki, Strabonun “Coğrafiya”sında qeyd olunan troqloditlər, hamekitlər, isadiklər vaxtın etnik birləşməsinə aiddir. Qədim müəlliflər bu tayfaları müasir Çeçen-İnquş ərazisinin dağ və dağətəyi zonasında lokalizə edirlər. Bəzi alimlər Şərqi Gürcüstanda qədim nax elementlərinin olmasını iddia edirlər. Qədim etnonimlər içərisində “tal” (val) və “sanar” termininin də vaxtlara aid olduğu iddia edilir. Bu ideya V.F.Minorski tərəfindən müdafiə edilir. “VII əsr Erməni coğrafiyası”nda da sanarlar vaxtlarla eyniləşdirilir. X əsr ərəb müəllifi al-Məsudi öz əsərində qeyd edirdi ki, “Sərhəd qalası Tiflis ilə artıq qeyd edilmiş Alan qapıları arasında çarlarının koriskus adlandırıldığı Sanar çarlığı yerləşir”. (Минорский, 1963, 210) Antik dövr müəlliflərindən fərqli olaraq, əl-Məsudi sanarlar haqqında daha ətraflı məlumat verir, lakin onların dil mənsubiyyəti haqqında yazmır. Sanarlar haqqında X əsr naməlum fars müəllifinə məxsus “Hüdud əl-Əlam” əsərində də məlumat verilir. Fars müəllifi çox güman ki, əl-Məsudiyə əsaslanaraq sanarları Tiflislə Şəkk arasında yerləşdirir, onları büt-pərəst adlandırır, lakin dilləri haqqında məlumat vermir. Müasir çeçen və inquşların yaşadığı ərazidə lokallaşdırılmasına baxmayaraq, sanarların dil mənsubiyyəti haqqında heç bir məlumatın olmaması onları vaxtların əcdadı hesab etməyə imkan vermir.

Vaynaxların adı ilə bağlı ikinci termin xondur. “Xon” etnik termininə erməni mənbələrində rast gəlinir. V əsr erməni müəllifləri Yegişe (Yelise) və Favstos Buzand xonlar və xonların ölkəsi haqqında yazaraq, onların Fars dövləti ilə mübarizədə Erməni dövləti ilə birgə çıxış etdiyini qeyd edirlər. Yegişe eyni zamanda qeyd edir ki, xonlar başqa cür haylandur adlandırılırlar. Erkən orta əsr erməni mənbələrində qeyd olunan xonların hunlarla hec bir əlaqəsinin olmamasını və onların Qafqaz mənşəli etnos olmasını onların yayıldığı coğrafi areal və Qafqaz xalqları əhatəsində məskunlaşması sübut edir.

Xon etnoniminə gürcü mənbələrində də rast gəlinir. “Gürcüstanın xristianlaşması” adlı əsərdə xonların döyüşkən xalq olduğu və Araqvinin yuxarı hissəsində haldeyler tərəfindən sıxışdırıldığı qeyd edilir. (Такайшвили, 1900, 28, 5) Bu məlumatlar erkən orta əsr erməni mənbələri ilə üst-üstə düşür. Erməni mənbələri də xonların Dağıstanın bir hissəsində, qərbdəki ərazilərdə, o cümlədən Araqvinin yuxarı axarında məskunlaşdıqlarını qeyd edirlər. Qafqazşünaslıqda xon xalqının etnik mənşəyi haqqında yekdil fikir yoxdur, bir qrup tarixçilər onların hun, digər qrup isə Qafqaz xalqı olduğunu iddia edir.

Mənbələrin müasir Çeçenistan və İnquş ərazisində yerləşdirdikləri və Vaynaxların etnik mənsubiyyətinə aid üçüncü termin isondur. Tədqiqatçılar belə hesab edir ki, qədim və erkən orta əsrlərdə Arqun çayı iki adla Xona və Sona adlandırılıbmış. Bütün bu informasiyalar həmin ərazidə qədim zamanlardan məskunlaşmış tayfaların dil mənsubiyyəti haqqında məlumat vermədiklərindən vaynaxların etnik mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsi olduqca çətinidir.

Çeçenlər özlərini noxço adlandırırlar və bu termin bir neçə tayfa üçün (çeçenlər, miciklər, kistinlər, kaçkalıklar, içkerilər, çeberlilər, şatoylar, şubuzlar, peşxoylar və s.) yığma termin rolunu oynayır. Noxço termininə tarixi mənbələrdə olduqca az rast gəlinir. Bu termini qeyd edən ən qədim yazılı abidələr “VII

əsr Erməni Coğrafiyası” və XIV əsr gürcü mənbələridir. Erməni mənbəsində “naxçamatyan” termini işlədilir. “Erməni coğrafiyası” Ptolemeyin əsəri əsasında yazılmışdır və Ptolemeyin “yaksomatlar” kimi qeyd etdiyi tayfa erməni mənbəsində “naxçamatlar” kimi qeyd olunub. Tədqiqatçılar belə hesab edir ki, erməni mənbəsinin bu məlumatı dəqiq deyil, və yaksomatlarla (sarmatlar) naxçamatyanların hec bir əlaqəsi yoxdur. Erməni mənbələri Cənubi Qafqazın xalqları ilə yaxın təmasda olaraq, onların tarixi, etnik mənsubiyyəti haqqında qiymətli məlumatlar təqdim edirlər, lakin uzaq Şimali Qafqazın dağlıq regionlarında yaşayan tayfa və xalqlar erməni müəlliflərinə məlum olmayıb. Şimali Qafqaz haqqında erməni mənbələrində qeyd olunan cüzi məlumatlar əsasən Gürcü müəlliflərinin əsərlərindən əldə edilən məlumatlardan başqa bir şey deyil. “Noxço” etnik terminini qeyd edən ilk gürcü mənbəsi isə XIV əsrə aiddir. Gürcü mənbəsində ilk dəfə olaraq, ümumçəçen etnik “noxço” termini işlədilir: “Bizim patriarx...Yefimiy öz tabeliyində olan əraziləri nəzərdən keçirərək Antsux, Saxurda kilsələri, Xundzi xalqının, noxçe xalqının, Tuşetiyanın kilsələrini gördükdən sonra mənə, Kurmuxun arxiyepiskopu və bütün bu dağlıq ərazilərin din xadimi Kiril Donauryə tapşırı ki, .. İncili köcürüm və kilsələri onlarla təmin edim..”(Джанашвили, 1897, 22, 50)

Çəçenlərin adlarına gürcü mənbələrində XIX əsrdən başlayaraq, daha tez-tez rast gəlinir. Bu xalqı əks etdirən ilk terminlər “durdzuk” və “kisitin” olmuşdur. Durdzuk termini ilk dəfə olaraq, IX əsr ərəb müəllifi İbn əl-Fəkihın Xosrov Ənuşirvanın (VI əsr) Durdzukda 12 darvaza və daş qalanı tikdirməsi ilə əlaqədar xatırlanır. (Караулов, 1908, XXIX, 156, 288) Sonradan XI əsr müəllifi əl-Balazuri, XIII əsr müəllifi Yaqut Ənuşirvan haqqında yazarkən bu məlumatı təkrarlayır. (Волкова, 1973, 136) XIII-XIV əsr gürcü mənbələri (Leonti Mroveli, Cavanşir/Cuanşer, XIII əsr Salnaməsi və s.) ərəb

müəlliflərinin durdukları haqqında verdiyi məlumatları təkrarlayır və tamamlayır. Gürcü mənbələrinin şahidliyinə görə XIII əsrdə Tamar dağlı üsyanlarını yatırmaq üçün Didoyeti, Pxoyeti vilayətlərinə, yəni Pşav-Xevsureti və Durduketiye, qoşun göndərir. Artıq həmin dövrdə qeyd olunan ərazilərin naxlar, çeçen-inquşlar tərəfindən məskunlaşması heç bir şübhə doğurmur.

XVII-XVIII əsr gürcü mənbələrində vaynaxları xarakterizə edən digər termin, “kisti”, işlədilir. Bu termin yalnız inquşların bir hissəsinə aid edilir. İlk dəfə bu termin XIII əsr Gürcü salnamasında işlədilimişdir. Gürcü mənbələrindən bu termin XVIII-XIX əsr rus mənbələrinə də keçmişdir. XVIII əsr Qərbi Avropa mənbələri kistinlər adı ilə yalnız inquşları qeyd edirdilər.

Son dövr rus mənbələrində çeçenlər “minkiz” kimi qeyd olunublar. Yazılı mənbələrdə çeçenlərin ümumi etnik adı ilə yanaşı çoxlu sayda tayfa adları da qeyd olunur ki, bunlardan kaçkalıqlar, içkerilər, çeberlilər, şubudlar və s. göstərilə bilər.

İnquşlar ilk yazılı mənbələrdə qalqan, qalqay kimi qeyd olunublar. Antik dövr mənbələri Strabon, Plini Sekund Qafqaz dağlarının şimal ətəklərində məskunlaşmış qarqarlar (qeqarlar) haqqında yazırlar. İnquşlar özlərini qalqay adlandırırlar və bu termin kalkan, kalkay termini ilə eyniləşdirilir. İlk dəfə bu termin XVI əsr rus mənbəsində qeydə alınıb. XVII əsr gürcü mənbələrində inquşlar “qliqvi” termini ilə də adlandırılıblar. XVIII əsr rus mənbələrində bu termin “qlixvi” kimi qeyd olunur. “İnquş” termini isə “kisti” və “qliqvi” termini ilə yanaşı XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq, gürcü və rus mənbələrində yer alıb.

Vaynax etnik birliyinin dil və etnik mənsubiyyətinə görə fərqlənən digər qrupunu mənbələrdə “orstxoylar” kimi qeyd olunmuş qarabulaqlılar və akkinlilər təşkil edir. “Orstxoy” termini hazırda Çeçenistan və İnquş ərazisində olduqca geniş

tətbiq olunur. Akkinlərin adına XVI əsr rus mənbələrində tez-tez rast gəlinir. Avropa mənbələrində isə onlar haqqında olduqca az informasiya var. Akkinləri (okoche) Nikolay Vitsem qeyd edir.

Vaynaxların etnik mənsubiyyəti haqqında mövcud olan mənbələrin təhlili göstərir ki, vaynax etno-tayfa adları antik və erkən orta əsr mənbələrində heç bir analogiyaya malik deyil. Qədim mənbələrdə “durdzuk” etnonimindən başqa bir etnonim tapmaq mümkün deyil. Çeçen-inquş etnonimi yazılı mənbələrdə yalnız XIII əsrdən başlayaraq izlənilir.

Şimali Qafqaz xalqlarının etnik mənşəyinin öyrənilməsi sübut edir ki, antik dövrlərdən başlayaraq bu ərazilərdə müxtəlif etnik qruplar mövcud olmuşdur. Bu qrupların etnik mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsi bir sıra çətinliklər yaradır. Əvvəla, Şimali Qafqaz tayfa və xalqları adətən bir deyil, bir neçə etnik terminlə identifikasiya olunublar, bu isə etnik qrupların öz adları ilə yanaşı onlara qonşuları tərəfindən verilən adların müxtəlifliyi ilə izah olunur. İkincisi, 2 min ildən çox tarix boyunca Şimali Qafqazın etnik qrupları bir neçə ciddi yerdəyişməyə məruz qalmışlar ki, bu da onların həm etnik mənşəyində, həm də mədəni-təsərrüfat müəyyənliliyində dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Üçüncüsü, Qafqaz ərazisinə antik dövrlərdən davamlı olaraq baş verən müxtəlif tayfaların, xalqların yürüşləri, işğallar etnonimlərin ciddi yerdəyişməsi ilə nəticələnmişdir.

Şimali Qafqaz etnonimlərinin bəzisi (osetin, abazin, adıq) antik dövrlərdən məlumdur, bəzi etnonimlər (vaynax) mənbələrdə erkən orta əsrlərdən qeyd olunmağa başlayırlar, bir sıra etnonimlərə isə (karaçay, balkar, noqay) son orta əsrlər dövrü mənbələrdə daha geniş rast gəlinir.

Tədqiq edilən yazılı mənbələr, etnoqrafik materiallar, linqvistik və toponomik araşdırmalar Şimali Qafqaz xalqlarının böyük əksəriyyətinin bu ərazilərin aborigen, yerli əhali olmasını sübut edir. Zaman-zaman baş vermiş siyasi proseslər bir sıra

etnonimlərin ciddi assimilyasiyası, dil mənşəyinin, mədəni identifikasiyasının dəyişməsi ilə nəticələnmişdir. Bu proses çox zaman Qafqaza yürüşlər etmiş iran və türk dilli tayfaların davamlı təsiri ilə müşayət olunmuşdur. Yazılı mənbələrdə hər hansı etnosun gec qeyd olunması və ya analogi terminin antik dövr mənbələrində olmaması həmin etnosun gec formalaşmasına və ya bu əraziyə sonradan gəlməsinə dəlalət etmir. Müasir dövrümüzdə qaraçay-balkar etnosuna aid edilən “asiaq” və “alan” terminləri qaraçay-balkarların qədimliyinə dəlalət etmir, belə ki, onların bir xalq kimi formalaşması son orta əsrlər dövrünə təsadüf edir. Əksinə, çeçenlərin özlərini adlandırdıqları “noxç” termini ən erkən XII-XIII əsr mənbələrində qeyd olunsada, onlar mənşəcə Qafqazın ən qədim xalqları kimi tanınırlar.

Etnonim və tayfa adlarının müəyyənləşdirilməsi müasir dövrümüzdə bir sıra etnik-siyasi problemlərin həlli zamanı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Etno-tarixin yazılı mənbələr əsasında bərpası Şimali Qafqaz xalqlarının tarix boyunca aktiv yerdəyişməsi, irandilli, türkdilli və qafqazdilli etnosların mədəni-təsərrüfat əlaqələrinin istiqaməti və səviyyəsi haqqında fikir yürütməyə əsas verir.

Rusiya Federasiyasının inzibati vahidliyindən ibarət Şimali Qafqazdan fərqli olaraq, Cənubi Qafqaz ərazisində hazırda üç müstəqil dövlət, Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan, mövcuddur. Sovet dövründən bu ərazilər üç elit millətin, azərbaycanlılar, ermənilər və gürcülərin, məskəni kimi tanınır. Hər üç xalqın etnik mənşəyi, və Qafqaz ərazisində məskunlaşması məsələsi uzun və gərgin müzakirələr obyektinə çevrilib.

Gürcülər, ermənilər və müasir Azərbaycan əhalisi haqqında ilk yazılı məlumatlar yunan mənbələrində qeydə alınıb. Lakin müasir tədqiqatçılar qədim yazılı mənbələrin məlumatlarını heç də hər zaman etibarlı saymırlar. Məsələn,

Herodotun gürcülərin etnik mənşəyi haqqında söylədikləri (Herodota görə Kolxlar, Misirlilər və Efioplar eyni kökə malikdirlər) sonrakı dövrlərdə əldə edilən məlumatlarla təsdiqini tapmır. Müasir Gürcü tarixşünaslığı gürcülərin Qafqaz xalqları ilə sıx qohumluq əlaqələrinə malik bir xalq olduğunu qəbul edir. Bu konsepsiyaya görə gürcülər digər Qafqaz xalqları ilə yanaşı cənubdan Qafqaz ərazisinə köç etmişdilər. Belə bir konsepsiyanın yaradılmasının əsas səbəbi gürcü, meqrel-zan və svan dillərinin daxil olduğu Kartvel dil qrupunun Qafqaz dil qrupu (abxaz-adıgey, vaynax, Dağıstan) ilə genetik əlaqəsinin olmasıdır. Gürcülərin hett-hurrit və basklar ilə əlaqəsinin olmasını iddia edən konsepsiyalar hazırda öz təsdiqini tapmamışdır. Yunan alimi Strabon İberləri təsvir edərkən onların bir hissəsinin əkinçiliklə məşğul olaraq dinc yaşadığını, digərlərinin isə dağlarda məskunlaşaraq, skif və sarmatlara yaxın olduqlarını vurğulayır (Латышев, 1890, III, 149). İberiya ilə Xəzər dənizi arasında yaşayan albanları təsvir edən Strabon onların daha çox köçəri təsərrüfata meyilli olduqlarını, lakin bununla yanaşı az döyüşkən olduğunu vurğulayır.

Qədim yazılı mənbələr Çənubi Qafqaz ərazisini təsvir edərkən kerketkər, axeylər, ziqlər, inioxlar, mosxlar, kolxlar, soanlar və digərlərinin adını çəkirlər. Sokrata görə Pont və Xəzər dənizlərinin yuxarısında yerləşən Qafqaz dağ silsiləsindən ibarətdir. Cənubdan bu dağlar İberiya ilə Albaniyanı, şimaldan isə Sarmat düzlərini bir-birindən ayırır. Dioskuriadanın ətrafında yaşayan 70-ə yaxın xalqın Qafqazlı adlandırıldığını qeyd edən Strabon yazırdı ki, təcrid olunmuş şəkildə yaşadıkları üçün onlar bir-birlərini anlamırdılar. Mənbələrin məlumatına görə Mitridatın ölümündən sonra ona məxsus ərazilər bir neçə adamın arasında bölüşdürüldü. Mosxların yaşadığı ərazi isə Kolxlar, İberlər və Ermənilər ərazində bölüşdürüldü. Soanlardan yazarkən Strabon onları döyüşkən xalq adlandırır və axınların bu torpaqlara qızıl gətirdiyini qeyd edir. Bu qızılı tüklü dəri və

qazılmış çökəkliklər vasitəsilə yığıqları üçün burada qızıl yolma haqqında əfsanə yaranmışdır. Soanların ətrafında yaşayan xalqlar yoxsul və az torpaqlıdılar. İber və Albaniyanın əhalisi isə regionun əsas əhalisidir və Qafqazlı adlana bilirlər. Lakin onların ölkəsi qarlı və sıx məskunlaşmışdır.

Albanları İberlərlə Xəzər dənizi arasında yerləşdirən Strabon qeyd edir ki, onlar qərbdə İberiya, şimalda Qafqaz dağları, cənubda isə Ərməniyə ilə həmsərhəddirlər. Albaniyanın hündürlüklərində yerləşən dağlarda isə amazonların yaşadığı qeyd olunur. Amazonlarla Albanların arasında isə Strabonun skif tayfaları adlandırdığı gillər və liqlər yerləşdirilir. Qafqazın şimal dağ ətəklərində amazonların qonşuluğunda qarqaların yaşadığı qeyd olunur. (Латышев, 1890, V, 153-155) Strabonun sözlərinə görə Xəzərin sahilində yaşayan digər tayfa parna kimi tanınan dayanlardır. Midiya və Erməni dağlarının ətəklərində isə albanlar, ermənilər, gillər, kadusilər, amardlar, vitlər, və anariaklar məskunlaşmışdılar. Tavr dağının şimal tərəfində gillər, kadusilər və amardların yaşaması qeyd olunur. Onların qonşuluğunda parfiyalıların, margianların və arilərin məskunlaşması haqqında məlumatlar var.

Tavrın arxa tərəfində şimalda şaxələnən böyük bir dağ yerləşir. Bu dağın bir hissəsi Pariadr, digər hissəsini isə Mosx adlandırırlar. Bu dağlar İberiya və Albaniyaya qədər bütün Ərməniyəni əhatə edirlər. Ərməniyənin cənub hissəsi Tavr vasitəsilə müdafiə olunur və onu Mesopotamiyadan ayırır. Onun şərq hissəsi isə Böyük Midiya və Atropatena ilə həmsərhəddir. (Латышев, 1890, II, 164-65)

Əslən Misirli olan imperator Adrian dövrünün yazıçısı Dionisinin “Dünyanın təsviri” adlı əsərində Qafqazın qədim tarixi haqqında maraqlı məlumatlar toplanıb. Dionisi Meot gölü ətrafında meot və döyüşkən ari mənşəli savramatların yaşadığını, sonuncuların amazonlarla sıx əlaqəsini qeyd edir və

savramatların qonşuları kimi sindləri, kimmerləri, toret və güclü axeylərin adlarını qeyd edir. Pontun ən uzaq sərhədində Kolxların yaşadığını yazan müəllif onların Misir mənşəli olduğunu təsdiqləyir. (Латышев, 1890, II, 196) Dionisinin təsvirinə görə Ərməniyə dağlarının şimal-şərqində Kaspi dənizi ilə Evksin dənizi (Evksin Pontu yunan mənbələrində Qara dənizə verilən addır və “qonaqpərvər dəniz” kimi tərcümə olunur) arasındakı keçiddə Pireneydən gələn iberlərin məskəni lokalizə edilir. Kaspini təsvir edən müəllif onun şimal-qərb hissəsində skiflərin adını qeyd edir. Skiflərdən sonra hunların, sonra isə kaspilərin adları çəkilir. Kaspilərdən sonra döyüşkən albanlar və kadusilər yerləşdirilir ki, onlar da müəllifin sözüünə görə dağlıq zonada məskunlaşmışlar. Tanaidin arxasında artıq skiflərin olmadığını qeyd edən Dionisi Herodotun sözlərinə istinadən yazır ki, İstrin şimalı vastarn və germanların vətənidir.

Eramızdan əvvəl II əsrdə yaşamış, bir müddət Kapadokiyanı idarə etmiş Flavi Arrian həmin dövrlərdə Qara dənizdə Dioskuriadaya qədər səyahətə çıxmış və səyahətinin nəticəsi olaraq, tərtib etdiyi hesabatı imperator Adriana təqdim etmişdi. Səyahəti zamanı Arrian Qafqazda rastlaşdığı xalqların adlarını qeyd edir: “trapezundların qonşusu kolxlardır; onlarla yanaşı döyüşkən drillər və sannlar yaşayır, sonra makron və inioxlar, zidrit və lazlar gəlir”.

Roma imperatoru Mark Avrelinin müasiri olan Klavdi Ptolemey Cənubi Qafqazı təsvir edərək yazır ki, Kolxida şimaldan Sarmatiya, qərbdən Evksin Pontu, cənubdan Kapadokiya Pontu və Böyük Ərməniyə ilə həmsərhəddir. Kolxidanın dənizkənarı hissəsini lazlar məskunlaşdırıb. İberiya da şimaldan Sarmatiya, qərbdən Kolxida, cənubdan Böyük Ərməniyə, şərqdən isə Albaniya ilə həmsərhəddir. Albaniyanın özü Ptolemeyə görə şimaldan Sarmatiya, qərbdən İberiya, cənubdan Böyük Ərməniyə, şərqdən isə Girkan dənizi (Xəzər

dənizinin yunan-roma mənbələrində rast gəlinən adı) ilə əhatə olunur.

Böyük Ərməniyə şimaldan İberiya, Kolxida və Albaniya ilə həmsərhəddir. Böyük Ərməniyədən şərqdə Girkan dənizi, qərbdə isə Kapadokiya yerləşir. (Латышев, 1890, I, 253-256) Ptolemey Kolxida, İberiya, Albaniya və Böyük Ərməniyəni III Asiya xəritəsinə daxil edir. Kolxidanın ən böyük şəhərləri içərisində Dioskuriadanın, İberiyanın ən böyük şəhərləri içərisində Artanissanın, Albanianın şəhərləri içərisində Qanqaranın adı qeyd olunur. (Латышев, 1890, I, 259)

Yaşadığı dövr dəqiq olmayan Bizanslı Stefanın “Tayfaların təsvirindən” adlı əsərində də antik dövr Qafqaz haqqında mühüm məlumatlar yer alıb. Skif tayfası avinin adını çəkən müəllif qeyd edir ki, Didim onları Frakiya tayfası, Esxil isə Haviyam adlandırır. Skiflərin qonşuluğunda Stefan alazanları yerləşdirir. Alan Sarmat dağı adlandırılır, Albaniya isə İberiyanın şərq qonşusu kimi təsvir edilir. Ərməniyə Farsın qonşusu kimi qeyd olunur, əhalisi isə “ərməniyəli” adlandırılır. Yevdoksun “Dünyanın təsviri” əsərindən sitat gətirən müəllif göstərir ki, onlar əslən Frigiyadandırlar. (Латышев, 1890, I, 267) Əsasən Strabona istinad edən Stefan skif tayfaları içərisində yeverget, id, yam, isip, mirget, sarmat, savramat və s. adlarını çəkir.

Bizim eranın V əsərində yaşamış müəlliflərdən Arriana aid olduğu güman edilən “Evksin Pontun aşılması” adlı əsərdə də Qafqazın qədim dövrü haqqında məlumatlar qeydə alınıb. Müəllif qeyd edir ki, Ərməniyədən axan Fasiid çayı boyunca İberiyadan Ərməniyəyə köçmüş İberlər yaşayır. Çayın sol hissəsində Militanların saldıdığı eyni adlı şəhər yerləşir ki, orada da “deyilənə görə müxtəlif dillərdə danışan 60 tayfa yaşayır”. (Латышев, 1890, I, 286) Bu tayfaların arasında barbar Koraksika ölkəsi yerləşir. Müəllifə görə bu ölkənin qonşuluğunda hazırda melanxlen və kolxların yaşadığı Kolika

yerləşir. Kolxların yanında döyüşkən trapezundların və sannların adları çəkilir. Kolxların arxasında həmçinin maxelon və inioxların adlarına, onlardan sonra isə zidrit və lazların adına rast gəlinir. Lazların yanında müəllif apsillər və avasqları yerləşdirir. Sind limanından Paqr limanına gedən yolda kerket və toritlər məskunlaşdırılır.

V əsr naməlum müəllifin dövrümüzə gəlib çatmış “Dünyanın təsviri” adlı əsərində dünya üç materikə bölünür: Asiya, Liviya və Avropa. Asiyada Sarmatiyanın adını çəkən müəllif qeyd edir ki, ondan aşağıda Pontun sahilində Kolxika, Kaspinin sahilində Albaniya, onların arasında isə İveriya yerləşir. İveriyadan və Albaniyadan aşağı isə Ərməniyə yerləşir. (Латышев, 1890, I, 306)

Qədim bədii yazılar və onlara edilmiş izah və əlavələrdə də Qafqaz haqında maraqlı məlumatlar toplanıb. Məsələn, Esxilin “Zəncirlənmiş Prometey” adlı əsərinə edilən əlavə və izahlarda bunlar qeyd olunub: “Esxil əslində Prometeyin Qafqaz dağlarına zəncirlənməsindən yazmır. Çünki Qafqaz yer üzünün sonudur”. Müəllif Ərəbistan ilə Qafqazı troqloditlər vasitəsilə birləşdirir, çünki troqloditlərin əslən Ərəbistandan olması qəbul edilirdi. (Латышев, 1890, I, 348) Bir qədər sonrakı dövrlərə aid əlavə və izahlarda göstərilir ki, Prometey Qafqazın şimal hissəsində zəncirlənib, amazonlar əvvəllər Skifiyada, indi isə Kolxidada yaşayırlar. Coşğun adlandırılan Araz çayını təsvir edən əlavələrin birində göstərilir ki, Arazda dalğalar parçalanır və səs salır, ona görə də onun adı “adınauyğun” mənasını verir.

Qafqazın qədim ərazisi və əhalisi haqqında maraqlı məlumatlar verən tarixçilərdən biri də imperator Avqustun dövründə yaşamış, “Romanın qədim tarixi” adlı əsərin müəllifi Halikarnaslı Dionisidir. Dionisi qeyd edirdi ki, keltlərin ölkəsi skif və frakiyalılarla həmsərhəddir. (Латышев, 1890, I, 492) Bir çox maraqlı əsərlərin müəllifi olan əslən İsgəndəriyyəli Yəhudi Filon bizim eranın ilk əsrində yaşayıb yaratmışdı. Dövrümüzə

onun yazdıqlarının yalnız bir hissəsi gəlib çatmışdı. Skif və sarmatlardan yazan Filon onların germanlar kimi vəhşi olduğunu qeyd edir. (Латышев, 1890, I, 493)

Bizim eranın birinci əsrində yaşamış və məşhur Makkaveylər nəslindən olan yəhudi İosif Flavi “Yəhudilərin tarixi” adlı əsərində skifləri maqoqlar və sarmatlarla eyniləşdirir. (Латышев, 1890, I, 494) Qədim dövrün naməlum müəlliflərindən olan və şərti olaraq Plutarx (*Xeroneyli Plutarx deyil*) adlandırılan və “Çay və dağların adları və onların mənası” adlı əsər yazan alim Qafqazda üç məşhur çayın, Fasid, Tanaid və Araks, adını çəkir, birinci iki çayın Skif cayları, üçüncünün isə Ərməniyə çayı olduğunu qeyd edir. Müəllif çayın adının Pılanın qolu Araksdan götürüldüyünü yazır. Əfsanəyə görə bu çay əvvəllər Baktr çayı adlandırılırdı. Hakimiyyət uğrunda babası Arvillə mübarizəyə girişən Araks onu öldürdükdən sonra eriniyəmlər tərəfindən təqib edildiyindən bu çaya atılmışdı və o vaxtdan da bu çay Araks adlandırılır. (Латышев, 1890, I, 515) Ktesifon “Fars haqqında” əsərində qeyd edir ki, “Ərməniyə çarı Araks qonşuları farslar ilə döyüşərkən xəbərdarlıq almışdı ki, şərəfli ailədən olan iki qızı qurban versə qələbə qazanacaq. Araks sevimli qızlarına qiymadığı üçün tabeliyində olan insanlardan birinin iki gözəl qızını qurban verir. Qızların atası Mnisalk bu hərəkətdən çox pərişan olur, lakin hirsini gizlədərək, uyğun bir zamanda tiranın sevimli qızlarını öldürür və Skiflərin ölkəsinə qaçır. Qızlarının ölüm xəbərini eşidən Araks isə özünü dağdan Alm çayına atır və bu çay o zamandan Araks adlandırılır”. (Латышев, 1890, I, 515)

Eramızın II əsr müəllifi Plutarx “Əxlaq” adlı əsərinin “Romalılar haqqında” hissəsində qeyd edir ki, Roma sərkərdəsi Pompey bir qoşun ilə Ərməniyə, Evksin Portunu, Suriyanı, Ərəbistanı, Albaniya və Qafqaza qədər İberiyani, İrkanianı Roma imperiyasına birləşdirə, qaçan Alban çarlarını isə Kaspi sahillərində durdura bildi. (Латышев, 1890, I, 948) Plutarxın

sözlərinə görə Roma Müttəfiq müharibələri ilə (b.e.ə.91-88 illərdə İtalyanların Romaya qarşı müharibələri) yanarkən Mitridat Sarmat və Bastarnlarla vuruşduğu üçün Roma üzərinə gedə bilmədi. Plutarx yazır ki, şöhrətə çatdığı vaxtda şübhə və paxıllıq Tiqranı Mitridatdan ayırdı, məğlubiyyətdən sonra isə onlar birgə ölüm üçün yenidən birləşdilər”.

Bizim eramın II əsr müəllifi Appian Qafqazın siyasi tarixi ilə yanaşı bu ərazidə yaşayan xalqlar haqqında da maraqlı məlumatlar verir. Məsələn, İberləri təsvir edən müəllif göstərir ki, Asiya iberləri çox zaman Avropa iberləri ilə eyniləşdirilirlər, lakin onlar nə dil, nə də adət-ənənələrinə görə oxşardırlar. (Латышев, 1890, I, 541)

Qədim dövrün maraqlı müəlliflərindən biri olan Qeysəriyyəli Yevsevi (III-IV əsrlər) “Xronika” adlı əsərində patriarx və apostol iqamətgahlarının sərhədlərini müəyyənləşdirərək yazırdı ki, “ali apostol Pyotrun ilk patriarx iqamətgahı Ravendən Tesalonikə, selavlar, avarlar və akiflərə və Danuviy (Dunay çayının qədim adı) çayına qədər uzanaraq yepiskopların sərhədlərini əhatə edirdi...” (Латышев, 1890, I, 685) Midiyadan Suriyaya uzanan ərazilərdə yerləşən ölkələri təsvir edən müəllif yazırdı ki, “Midiyadan Suriyaya qədər, okean boyunca Akvilona qədər tayfalar belə yerləşirdi: midiyalılar, albanlar, qarqarlar, yerreylər, ermənilər, amazonlar, kollar, korzinlər, dennaqlar, kappadoklar, paflaqonlar, mariandinlər, tavarinlər, hallerlər, mossoniklər, sarmatlar, savrobatlar, meotlar, skiflər, tavrınlar, frakinlər, bastarnlar...Bunlar birlikdə Yafətin 40 vilayətini təşkil edirlər”.

Eramızın IV əsərində yaşamış və qatı dindarlığı ilə seçilən Kiprli Yepifani əsasən dini təriqətlərə qarşı yönəlmiş əsərləri (“Ankorat” və “Panarion”) ilə məşhurdur. Dövrünün inkişaf etmiş bir çox ölkələrinə səyahət etmiş alim uzun müddət səyahət etdiyi və yaşadığı müxtəlif ölkələrdə diqqətini cəlb edən hadisə və məlumatları qələmə almışdır. Onun “Daşlar haqqında”

əsərində Qafqaz haqqında maraqlı məlumatlar toplanmışdır. Müəllifə görə qot və davnların yaşadığı bütün şimal torpaqları qədim dövrdə Skif torpaqları adlandırılırdı. Skifiyanın daxili düzlərində dərin bir dərə vardı ki, orada qırmızımtıl rəngli qiasint var. Skiflər cinayətkarları məcburən həmin əraziyə göndərirlər, sonra isə ora dərisi soyulmuş quzuları atırlar. Daşlar quzuların ətinə yapışır, o hündür dağların başında yaşayan qartallar ət iyinə gələrək quzuları yuxarı qaldırır, ətini yeyirlər, ətə yapışmış daşları isə cəzalarını çəkmək üçün dərəyə endirilmiş cinayətkarlar yığırlar. (Латышев, 1890, I, 730)

IV-V əsr müəllifi Sardlı Yevnapinin imperator Yulianın dövrünə həsr olunmuş tarixi salnaməsində də Qafqaz haqqında məlumatlar toplanmışdır. Müəllif “unn” adlandırdığı tayfaların Avropaya haradan və necə gəldiyini və skifləri necə sıxışdırdığını yazır və qeyd edir ki, bu toqquşma skiflər üçün olduqca faciəli bitmiş, İstr çayı sahillərinə toplanmış skiflər çayı keçmək üçün imperatorun icazəsini gözləmişdilər. (Латышев, 1890, I, 744) Qardaşının ailəsini (qardaşı skiflərlə qohum idi) xilas etmək üçün “imperator skiflərin xeyrinə qərar vermişdi”. Müəllifin sözlərinə görə hərbi işə yararsız skiflərə imperiyanın içərilərində yerləşmək icazəsi verildi, silahlılara isə tərksilah olunandan sonra irəliləmək icazəsi verilirdi. Lakin yerli əhali, əsasən də varlılar silahlı skifləri evlərinə alaraq, onlardan qul kimi istifadə etmək istəyirdilər. “Silahlı skiflər isə özlərinə gəldikdən bir müddət sonra onlara sığınacaq verənlərə qarşı üsyan etdilər...Vəziyyət o qədər gərginləşdi ki, Romalılar skiflərin unn adından qorxduğu qədər skif adından qormağa başladılar” . (Латышев, 1890, I, 746) Bu xəbər imperatora çatan kimi o, farslarla müharibəni dayandırdı və skiflərə sığınacaq verdiyi üçün dərin peşmanşılıq hissi keçirərək, bütün gücü onların üzərinə yönəltdi....lakin sonuncular artıq Konstantinopola hücum edirdilər”.

IV əsr müəllifi, Kapadokiyalı Filostorqi 12 kitabdan ibarət “Kilsə tarixi” adlı əsərində Qafqazın coğrafiyası haqqında maraqlı məlumatlar verir. Filostorqiyə görə Fərat çayı mənbəyini Ararat dağında yerləşən Ərməniyədən alır... məhz buradan Fərat kiçik çay kimi axaraq, sonradan genişlənir və bura axıb tökülən bütün çaylara öz adını verib. Böyük və Kiçik Ərməniyədən keçərək Suriyaya axan bu çay Fərat kimi tanınır. (Латышев, 1890, I, 759) İstrin arxasında yaşayan skiflər hunların hücumlarından sonra bu yerləri tərk edərək, dinc yolla Roma torpaqlarına üz tutdular. Filostorqinin fərziyyəsinə görə hunlar (unlar) qədim insanların nevr adlandırdığı tayfadır və Meotiya gölünə tökülən Tanaidin başlanğıcını aldığı Ripey dağlarında yaşayırlar.

IV əsr müəllifi Fars mütəfəkkiri Fərhad “Allahı sevənlərin tarixi və ya asketik həyat” adlı əsərində asketizmin yeni formasının banisi Simeon haqqında yazarkən qeyd edirdi ki, “onun yanına təkcə bizim yaşadığımız ərazidən deyil, ismaililər, farslar və onlara tabe olan ermənilər, iberlər, omiritlər, eyni zamanda onlardan uzaqda yerləşən ərazilərin xalqları da gəlirdilər. (Латышев, 1890, I, 798)

Bizim eranın V əsrin müəllifi, Fələstinli Yermiq Sozormen “Kilsə tarixi” adlı əsərində qot tayfalarının Roma imperiyası sərhədlərinə hücumunu təsvir edərkən yazırdı ki, hunların təzyiqi altında öz yerlərini tərk etmək məcburiyyətində qalmış qotlar və frakiyalılar əvvəllər yaxınlıqlarında barbar hun tayfalarının yaşadıklarını təxmin belə etməyiblər. Belə ki, İstrin arxasında yaşayan qotlarla hunlar arasında böyük bir göl var idi və qotlar belə hesab edirdilər ki, onların məskunlaşdığı ərazi quru torpaqların sonudur və ondan sonra dəniz və sonu görünməyən sular başlayır. Bir dəfə mozalan tərəfindən təqib edilən öküzün ardınca düşmüş çoban gölü keçməli olmuş və gölün o biri tərəfində quru torpağın və başqa insanların yaşadığının şahidi olmuşdur. (Латышев, 1890, I, 781) Hunlar bu

torpaqlara gələrək, onların daha mülayim iqlimə və münbit torpağa malik olduğunu gördükdən sonra kiçik qüvvələr ilə qotlarla mübarizə aparmaq istədilər. Lakin sonra böyük qüvvə ilə onların ərazisinə hücum edərək bütün torpaqları tutdular. Hunlar tərəfindən təqib olunan qotlar Roma sərhədlərini keçərək, imperatordan sığınacaq istəmli oldular.

V əsrin digər müəllifi, Kirdən (Suriyanın şimalında şəhər) olan yepiskop Feodoritin “Kilsə tarixi” adlı əsərində qeyd olunur ki, midiyalılar və assuriyalılardan şimalda onları hunlardan ayıran uca bir dağ yerləşir. (Латышев, 1890, I, 790) Roma qanunu və Xristian dininin yayılması haqqında yazan müəllif aşağıdakı tayfa və xalqların adlarını qeyd edir: “Bir çox xalqlar işğal olunduqları hökmdarların qanunları ilə yaşaya bilmirlər. Nə Misir Fivinin qonşuluğunda yaşayan efiopiyalılar, nə çoxsaylı ismayıl tayfaları, nə lazlar, sannlar və avazqlar, nə də Roma hakimiyyətinə tabe olan digər barbarlar aralarında Roma qanunlarına uyğun müqavilələr bağlamırlar; amma bizim dənizçilər, görükcülər, dabbaqçılar hamıya İncil qanunlarını gətirdilər və təkcə Romanı və ona tabe olan xalqları deyil, skif, savromat, hind, efiopiya, fars, sir, irkan, baktriya, kimmer, german, britan tayfalarını və bütün insanlığı Xaçə çəkilməmiş qanunlarını qəbul etməyə inandırdılar.” (Латышев, 1890, I, 801) Feodiritin sözlərinə görə “Troyan və Adrian bu qanunlara qarşı çox mübarizə apardılar. Troyan Fars dövlətini dağıtdı və Erməniləri Romaya tabe etdirdi, skifləri də öz skipetri qarşısında əyilməyə vadar etdi, lakin baliqçı və dabbaqçıların qanununu məhv etməyə gücü yetmədi”. Müəllifin sözlərinə görə xristian qanunları gəldikdən sonra “nə massagetlər, nə də skiflər, irkanlar və kaspilər itlərinə ölülərinin ətlərini yedizdirmirlər”.

V əsrin digər müəllifi, Attila sarayına göndərilmiş elçiliyin üzvü, Pontdan olan Prisk öz əsərində hunlar, skiflər haqqında geniş informasiya verir. Onun sözlərinə görə skiflər öz barbar dillərindən başqa hun, avzon (*İtalyan dili*) dillərində də

danışdırlar, lakin aralarında yunan dilini bilən çox az idi. (Латышев, 1890, I, 845) Attilanı təsvir edərkən, müəllif onun sarayına İtaliyadan səfir kimi gəlmiş Romulun sözlərini qeyd edir: “Attila ona üz verən xoşbəxtliklərdən o qədər arxayınlaşıb ki, özünə xeyri olmayan ədalətli qərarlara dözümlü yoxdur”. Prisk yazır ki, Romulun sözlərinə görə hələ indiyə qədər Skifin hökmdarlarından heç birinə qısa müddətdə bu qədər geniş əraziləri tutmaq, Romalıları xərac verənə çevirmək nəsb olmayıb. Daha geniş ərazilər tutmaq və var-dövlətini artırmaq üçün Attila hətta Fars üzərinə yürüməyi düşünür. Romuldan soruşanda ki, “Attila Fars üzərinə necə yürüyəcək?” Romulun cavabı belə olub: “Midiya skiflərdən o qədər də uzaqda yerləşmir və hunlar o yolu tanıyırlar. Belə ki, artıq bir dəfə aclıq dövründə hunlar Midiya ərazisinə giriblər və Romalıların başı başqa bir döyüşə qarışdığı üçün onlara mane olmayıblar. (Латышев, 1890, I, 848) Midiyaya getmiş insanlar deyirdilər ki, onlar əvvəl səhradan ibarət bir ölkəni keçmiş, sonra Meotida hesab edilən gölü üzərək, hansısa dağı aşaraq, Midiyaya çatmışdılar. Lakin Midiyalıların güclü müqavimətinə rast gələrək, çox az qənimətlə qısa müddətdə geri dönməli olmuşdular. Səfirlərin sözlərinə görə Romalıları Attilanın Farsı, Midiyanı və parfiyalıları işğal etməsini heç istəmirlər. Çünki belə olan təqdirdə Attila sərkərdə yox, şahı çevriləcək və yaxınlığında Roma imperatorunu görmək istəməyəcək. Çünki Attila hesab edir ki, imperatora görə sərkərdələr onun qullarıdır, Attilaya görə isə onun sərkərdələri Roma imperatorlarına bərabərdirlər. (Латышев, 1890, I, 850) Priskin təsvirlərində Attilanın gah “skif şahı”, gah da “unn” (hunn) adlandırılması müəllifin bu tayfaları eyniləşdirməsi anlamına gəlir.

Kiçik Feodosi tərəfindən Attilanın sarayına səfir göndərilən Prisk geriye qayıdarkən Tisi, Tibisi və Drikk çaylarını keçdiyini və Sarmatların kələkbazlığı üzündən ən igid qot sayılan Vidikulun öldürüldüyü yerə gəldiklərini yazır. Həmin

yerdən Attilanın olduğu şəhər tipli yaşayış məntəqəsinə yaxınlaşan Priskin üzvü olduğu elçilik olduqca məharətlə yonulmuş və birləşdirilmiş taxta lövhələrdən hazırlanmış divarları olan böyük bir şəhərlə rastlaşır.

Priskin sözlərinə görə Romalılar və lazların svanlarla münasibəti çox gərgin idi. Farslar da onlarla tikilən istehkamlar üzündən müharibəyə girmək istəyəndə Roma sərkərdəsi Asparuq Romanın təsirində olan Ərməniyəni qorumaq üçün imperatordan əlavə qüvvələr xahiş etdi.

Yunan-Roma mənbələrinin verdiyi məlumatların, zəngin informasiya bazasının təhlili göstərir ki, onlar Qafqaz ərazisində məskunlaşmış insanların etnik mənşəyi, yaşayış arealı, yaşam tərzini, mədəniyyəti və adətlərinin öyrənilməsi üçün misilsiz əhəmiyyətə malikdirlər. Bu məlumatlar qədim dövr müəliflərinin yaşadıkları ətraf mühiti tədqiq etmək, öyrənmək, qonşuları, düşmən və dostları daha yaxından və dərinləndirən tanımaq, qarşılıqlı mədəni, ticari əlaqələri inkişaf etdirmək, yeni torpaqlar zəbt etmək və s. cəhdlərindən ibarət idi və heç vaxtla müasir xalqların hər hansı torpaq iddialarını təsdiqləmək və ya bu iddialarda haqlı olduqlarını sübut etmək üçün dəlil kimi istifadə edilə bilməz. Bu məlumatlar xalqlara keçmiş etnik münasibətlərin nə dərəcədə mürəkkəb və qarışıq olduğunu göstərir və dünya etnik xəritəsində “təmiz etnos”ların olmadığını bir daha təsdiqləyir.

Qafqaz ərazisində ilk dövlət qurumlarının yaranması, onların coğrafi və siyasi sərhədlərinin formalaşması və qarşılıqlı münasibətləri eramızdan əvvəl VII-VI əsrlərə təsadüf edir. Bu proseslər haqqında dolğun və hərtərəfli məlumatlar Yunan-Roma yazılı sənədlərində əks olunub və bilavasitə Skif çarlığı və Qafqazın Qara dəniz sahillərində mövcud olmuş Yunan şəhər-koloniyaının siyasi tarixi ilə sıx bağlıdır. Tayfa və tayfa ittifaqlarının yerdəyişməsi, iqtisadi-mədəni, sosial təmasla izah olunan aktiv assimilyasiya prosesi Qafqazın şimalında mövcud

olmuş siyasi qurumların dəqiq sərhədlərinin və etnik qrupların hərəkət istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində ciddi problemlər yaradır. Buna baxmayaraq, qədim yazılı mənbələr əvvəllər bu ərazilərdə yaşamış kimmerlərin skiflər tərəfindən, skiflərin sarmatlar, sarmatların isə frak, gelt, qalat və massagetlər tərəfindən sıxışdırılması haqqında məlumat verirlər. Sıxışdırılma bir etnik qrupun tamamilə bir ərazidən digərinə köçürülməsi deyil, tayfaların yeni qruplar yaratması, parçalanması, birləşməsi və ya bir-birlərini assimilyasiya etməsi ilə nəticələnirdi. Müxtəlif tayfalar müxtəlif dövrlərdə müxtəlif ittifaqların üzvü olur, siyasi əməkdaşlıq edirdilər. E.ə.V-IV əsr müəllifi Ksenofont özünün “Kirin anabasisi” adlı əsərində yazırdı ki, Assuriya ilə müharibədə kadusilər, saklar və girkanlar Kirin tərəfində vuruşurdular.

B.e.ə. IV əsrdə yaşamış yunan mütəfəkkiri, Makeodniyalı İsgəndərin salnaməçisi Kallisfen skiflər və amazonlar haqqında maraqlı məlumatlar verir. Kallisfenin “Hellenica” (IX-IV əsr Yunan tarixi) və “Böyük İsgəndərin tarixi” adlı əsərləri dövrümüə kiçik fraqmentlər və digər mütəfəkkirlərin əsərlərindən hissələr kimi gəlib çıxıb. Kallisfen qeyd edir ki, atası Fillipin ölümündən sonra yürüşə hazırlaşan İsgəndərin ordusunda müttəfiq kimi skiflərin 70.000 atlı atıcı dəstəsi də var idi. Fessalonikanı işğal etdikdən sonra İsgəndər yuxarı Skiflərə qarşı yürüşə başladı. (Латышев, 1890, I, 919) Bu xəbəri eşidən Skiflər sülh istəyərək, İsgəndərə tələb etdiyi atlı dəstələr verməyə hazır olduqlarını bildirdilər. Kallisfen yazır ki, Evksin Pontu ətrafındakı şəhərləri işğal etdikdən sonra İsgəndər amazonların sərhədlərinə yaxınlaşdı. Buradan o, amazonlara sülh məramı ilə gəldiyini və yalnız ölkələri ilə tanış olmaq istədiyini bildirən bir məktub yolladı. İsgəndərin məktubuna cavab olaraq, amazonlar yazırlar: “ Biz bu məktubu sənə ölkəmizə gəlməmişdən əvvəl yazırıq ki, sən şöhrətsiz geri dönməyəsən. Və məktubumuzda da sənə özümüz və sərt

şəraitdə yaşadığımız ölkəmiz haqqında məlumat veririk. Biz Amazon çayının arxasında orta yerdə yaşayırıq. Bizim torpaqların dairəsi bir illik yola bərabərdir, çayın isə başlanğıcı yoxdur. Ora bir giriş var. Biz burada silahlı 27.0000 qız yaşayırıq”, (Латышев, 1890, I, 920) Ölkələri və həyat tərzləri haqqında geniş məlumat verən amazonlar qeyd edirlər ki, şöhrətlərini üstün tuturlar və əgər düşmənlərimizi məğlub ediriksə və ya onları qaçmağa vadar ediriksə, onlar ömür boyu rəzalət içində yaşamağa məhkum olurlar, əgər məğlub oluruqsa, onda bizim qaliblərimiz qadınları məğlub etmiş olurlar. Bax, İsgəndər, sənin də taleyin onlar kimi olmasın. Bax və yaz, sənin qoşunlarını sərhədlərimizdə gözləyəcəyik”. Kallisfen yazır ki, İsgəndər amazonların üzərinə yürümək fikrindən dönmür və cavab məktubunda amazonların yalnız İsgəndərin hökmranlığını tanıdıqları və xərac verdikləri təqdirdə sülhün mümkünlüyünü qeyd edir. Cavab məktubunda amazonlar ildə 100 talant ödəməklə İsgəndərin hökmranlığını qəbul etdiklərini bildirirlər. (Латышев, 1890, I, 922)

Qafqazın müxtəlif dilli tayfalarının aramsız yerdəyşmələri ətraflı şəkildə Strabonun “Coğrafiya” əsərində təhlil edilir: “Girkan dənizinin girişindən sağda Avropa dövlətləri ilə həmsərhəd olan, Tanaislə Girkan dənizinin arasında məskunlaşmış köçəri skif və sarmatları görürük. Onlardan solda köçəri olan və ərazisi Şərq dənizi və Hindistana qədər uzanan şərq skiflər yaşayır. Qədim yunan yazıçıları bütün şimal xalqlarını ümumi “skif” və ya “keltkif” termini ilə adlandırırdılar. Lakin onlardan da qədim olan yazıçılar onlar arasında fərqi olduğunu bilir və Qara dəniz, İstr və Adriatik dənizindən yuxarıda yaşayanları hiperborey, savramat və arimasp adlandırırdılar. Xəzər dənizinin arxasında yaşayan tayfalardan isə sak və massagetləri qeyd edirdilər.” (Страбон, 1994, 481) Strabonda olan məlumata əsasən demək olar ki, saklar siyasi aktivliyi dövründə uzaq və yaxın ərazilərə

hücumlar edərək, Baktriyanı, Ərməniyənin ən yaxşı torpaqlarını işğal etmiş, kapadokiyalıların ərazisinə qədər irəliləmişdilər. Bu ərazilərdə fars qoşunları ilə toqquşan sakların taleyini antik müəlliflər müxtəlif cür təsvir edirlər. Bəziləri qeyd edir ki, Fars sərkərdələrinin hücumlarına məruz qalan saklar bu ərazidə tamamilə məhv edildilər, bəziləri isə əksinə sakların üzərinə yürüyən Kirin məğlub olaraq qaçdığını və sonradan hiylə yolu ilə sakları məhv etdiyini bildirirlər. (Страбон, 1994, 484) Strabon eyni zamanda Kirə qarşı ən uğurlu müharibəni massagetlərin apardığını da qeyd edir. Sak, attas və xorasmları massagetlərə aid edən Strabon yazır ki, Baktriya və Sogdiyadan olan və İsgəndərə qarşı çıxmış Spitamen məhz massagetlərin yanında gizlənmişdi. Strabonun Cənubi Qafqaz haqqında məlumatları da maraqlıdır. Strabon hərbi yürüşlərin xalqlar və tayfaların coğrafiyası və tarixinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətini qeyd edərək yazırdı ki, İsgəndərdən sonra tarixi-coğrafi biliklərin genişləndirilməsində Roma və Parfiya işğallarının böyük əhəmiyyəti olub. Strabon yazırdı: “Erotofenin yazdığı kimi İsgəndərin yürüşləri bizə Asiyanın böyük bir hissəsini, İstrə qədər Avropanın şimalını açdı, Romalıları isə Almaniyanı iki yerə bölən Albiyaya qədər... Avropanın bütün qərbindən bizə açdı” (Латышев, 1890, I, 102). Strabonun sözlərinə görə Tavrin o biri sahilində Girkan dənizinin yuxarisından hindlərin və skiflərin vilayətinə qədər olan ərazidə bir çox ölkələr yerləşir. Bu ölkələr mavrların və Girkan dənizi ilə Pont arasında Qafqaz dağlarına qədər məskunlaşmış tayfaların, iver, alban, savramat, axey, ziq, iniox, Girkan dənizinin yuxarılarında isə skif, girkan, parfyan, baktr, soqidianaların məskunlaşdığı ərazilərdir. Girkan dənizindən cənubda olan ərazidə isə Ərməniyənin böyük bir hissəsi, Kolxida və bütün Kapadokiya yerləşir. (Латышев, 1890, I, 115) Strabon qeyd edirdi ki, bu ərazilər də əvvəllər yerli hakimlər tərəfindən idarə olunurdu, lakin tədricən onlar Romalıları tərəfindən hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Ermənilər,

albanlar, iberlər və kolxidalılara yalnız hökmdar lazımdır, onları itaətdə saxlamaq o qədər də çətin deyil, onlar yalnız Romalıların başları qarışıq olanda müqavimət göstərirlər. Strabonun təsvirinə görə İberiya çoxlu evləri, ictimai tikililəri olan yaxşı məskunlaşmış bir yerdir. Hər tərəfdən Qafqaz dağları ilə əhatə olunmuş İberiyanın düzündə əkinçiliklə məşğul olan, erməni və midiyalıları kimi geyinmiş iberlər, dağlıq zonalarda isə skif və sarmatlara yaxın həyat tərzini keçirən döyüşkən iberlər yaşayır. Albanlar Strabona görə mötədil döyüşkən və əsasən köçəri həyat tərzini keçirən tayfalardan ibarətdir. Onlar İberiya ilə Kaspi dənizinin arasında yaşayırlar. Strabonun sözlərinə görə Albaniyaya Kaspiyana vilayəti də daxildir. Albaniyanın yuxarısındakı dağlarda amazonlar yaşayır. Pompeyin Albaniya səfərində iştirak etmiş Feofan yazır ki, Albanlarla Amazonların arasında skif, liq və gil tayfaları yaşayır. Digərləri isə, məsələn Skipskli Mitridat yazır ki, amazonların yanında qarqareylər yaşayır. Strabona görə Ərməniyənin cənub hissəsi Tavrla həmsərhəddir, şərq isə Atropat Midiyası və Böyük Midiya ilə həmsərhəddir. Şimal tərəfdən Ərməniyə İberiya, Albaniya və Qafqaz ilə həmsərhəddir. (Латышев, 1890, I, 164) Ərməniyənin özündə dağlıq və düzən yerlər doludur. Onların bəziləri az, bəziləri isə çox münbitdir. Ərməniyənin tərkibinə eyni zamanda Favina, Komisina, Orxistina da daxildir. Deyilənə görə əvvəllər o qədər də geniş olmayan Ərməniyə ərazisi sonralar Artaksi və Zariadri tərəfindən genişləndirilib. Eramızın I-II əsr müəllifi yunan mənşəli qədim Roma alimi Dion Xrisostom yazır ki, Qafqazın ən hündür nöqtələri cənubda yerləşir və Albaniya, İberiya, Kolx və inioxlara məxsusdur. Alimin sözlərinə görə qışda bu yerlər əlçatmaz olur, yayda isə insanlar bu hündürlüklərə qar və buz üzündən ayaqqabılarının altına xam öküz dərisi bağlayaraq, qalxırdılar. Dağların başından enmək üçün isə həmin dərinin üstünə uzanır və aşağı sürüşürdülər. (Латышев, 1890, I, 181)

B.e.ə. I əsrin ikinci yarısında yaşamış Siciliyalı Diodor “Kitabxana” adlı əsərində Assuriya çarı Ninin işğallarından yazarkən onun hindlər və baktriyalılardan başqa bütün Asiya xalqlarını fəth etdiyini qeyd edir. (Латышев, 1890, I, 469) Onun fəth etdiyi ölkələr arasında müəllif Farsın, Susiyanın, Kaspı darvazalarının adını çəkir. Diodorun sözlərinə görə hindlərin qonşuluğunda yaşayan skiflər əvvəl Araz ətrafında kiçik bir ərazidə məskunlaşmışdılar. Lakin sonralar döyüşkən bir çarın köməyi ilə Qafqaza qədər geniş bir ərazini istila etdilər. Müəllifin sözlərinə görə böyük ərazini nəzarətdə saxlamağa müvəffəq olan skiflərin bacarıqlı çarları var idi ki, onlar da sak, massaget, arimasp və digər adlarla məşhurlaşdılar. (Латышев, 1890, I, 469-471) Sonralar bu çarlar bir çox tayfaları yaşadıkları yerlərdən köçürmüşdülər. Onların içərisində Assuriya və Midiyadan köçürülənlər çox əhəmiyyətli idilər. Bu köçürülənlər savramatlar adlandırılırdılar. Bir neçə ildən sonra savramatlar güclənərək, onları tabe etmiş skifləri məğlub etdilər, onların ölkəsini isə xarabalığa çevirdilər. Diodorun təsvirinə görə skiflərlə amazonlar eyni tayfadırlar və onların qadın çarlarından biri Kirlə vuruşaraq, onu məğlub etmiş və əsir götürmüşdü. Diodorun məlumatlarında ellinlərin Qafqaz səyahəti zamanı bir neçə şəhərlərin adları çəkilir. Müəllifin sözlərinə görə Kolxların vilayətində yerləşən Trapezund ellinlərin şəhəri idi. Müəllifin sözlərinə görə Trapezunddan 3 gün ərzində Sinopların koloniyası olan Kerasunta (*müasir Girəsun*) çatmaq olurdu. (Латышев, 1890, I, 483-484)

Roma alimi İosif Flavi “İudeyin tarixi” adlı əsərində Qafqazın siyasi tarixi haqqında maraqlı məlumatlar qeyd edir. Flavi yazır ki, Roma ilə Parfyanın qarşıdurmasında Roma sərkərdəsi Vitelliq imperator Tiberinin göstərişi ilə iver və albanları böyük miqdarda pulla öz tərəflərinə çəkib Parfiya ilə müharibəyə təhrik etmək istəsə də onlar buna razı olmadılar və Artavana qarşı müharibəyə skifləri göndərdilər. Artıq o zaman

Ərməniyə Romalılar tərəfindən işğal edildiyi üçün onların Parfiyalılarla münasibəti kəskinləşmişdi. (Латышев, 1890, I, 494) Skiflərin Roma ərazilərinə hücumu germanların Romalılara qarşı üsyanı ilə bir vaxta düşmüşdü. Midiyanı darmadağın edən Sarmat adlandırılan skiflərə qarşı Roma Rubi Qallı göndərdi. Müəllifin sözlərinə görə Midiya düşməndən azad edildi. Roma sərkərdəsi gələcəkdə skiflər tərəfindən ola biləcək hücumların qarşısını almaq üçün bir sıra ciddi təhlükəsizlik tədbirləri gördü.

Flavi yazır ki, skiflərin bir hissəsi olan, Tanaid və Meotiya gölü yaxınlığında yaşayan alanlar qarət məqsədi ilə Midiya üzərinə yeridilər və bu zaman irkanlarla danışığa başladılar. Çünki Midiyaya gedən keçid İsgəndər tərəfindən dəmir darvazalarla bağlanmışdı və bu keçid açılmasaydı Midiyaya girmək qeyri-mümkün idi. Qəfil hücumla məruz qalan midiyalılar müqavimət göstərə bilmədilər, ölkə dağıldı, onların çarı Pakor isə qaçdı. Midiyanı asanlıqla talan edən alanlar Ərməniyə sərhədlərinə yaxınlaşdılar. O zaman Ərməniyə taxtında Tiridat otururdu. Tiridat alanlarla döyüşdə məğlub olub qaçdı, Ərməniyə isə Midiya kimi qarət olundu. Ölkəni qarət etdikdən sonra alanlar vətənlərinə döndülər.

B.e.ə. II-I əsr müəllifi Plutarx “Müqayisəli həyatlar” adlı əsərində Qafqazda baş vermiş siyasi məsələlər haqqında yazır ki, Daranın ölümündən sonra İsgəndər İrkan sahillərinə çatdı, bu sular ona Meotiya gölünün axını kimi görünürdü. Lakin bilicilər İsgəndərə bunun xarici dənizə tökülən 4 axarın ən şimal qolu olan Kaspini olduğunu anladılar. Kaspinin sahillərindən Parfiya üzərinə yürüş edən İsgəndər skifləri məğlub etdi və oradaca amazonların şahı ilə görüşdü. Plutarx yazır ki, Lukkul Tiqranakerti mühasirəyə alan zaman bir çox xalqlar, midiyalılar, adiavinlər, ərəblər, albanlar və onların qonşuları iverlər, Araks boyunca məskunlaşmış tayfalar Tiqranın ətrafında birləşdilər. (Латышев, 1890, I, 501) Artaksat yaxınlığında Lukkulun qonşuları Tiqranın qonşularına qarşı düzüldü. Tiqran mard və

iverlərin süvari dəstələrinə başqa xalqların döyüşçülərindən daha çox ümid bəsləyirdi. Lakin onlar diqqətə layiq bir şey etmədilər. Romalıların aramsız hücumları qarşısında dözməyərək döyüş meydanından qaçdılar. Plutarx yazır ki, Mitridatla döyüşə hazırlaşan Pompey öz donanması ilə Finikiya ilə Bosporun arasındakı yerləri tamamilə tuta bilmişdi. Pompeylə qarşıdurmadan qorxan Mitridat Tıqrandan kömək istəsə də axırncı ona ölkəsinə girməyi qadağan etmiş, hətta başına 100 talant qiymət qoymuşdu. Bundan sonra Mitridat Kolxidaya qaçmağa məcbur olmuşdu. Bu vaxt Pompey kiçik Tıqranın dəvəti ilə Ərməniyəyə gəlmişdi. Ərməniyənin müdafiəsini Afraniyaya tapşırıq Pompey Mitridatla döyüşmək üçün Qafqaz ətrafında yaşayan tayfaların ərazisindən keçməli oldu. Plutarx qeyd edir ki, bu tayfaların içərisində albanlarla iverlər ən mühüm idilər. Albanlar əvvəlcə Pompeyin onu öz ərazilərindən buraxmaq xahişinə müsbət cavab verdilər, lakin qış düşdükcə, havalər sərtləşdikcə albanlar münasibətlərini dəyişdilər və 40.000 qoşunla Kir çayını keçərək, Pompeyə hücum etmək istədilər. Pompey əvvəl onların irəliləməsinə imkan verdi, sonra isə qəfil hücum edərək, böyük itkilər verən albanları qaçmağa məcbur etdi. (Латышев, 1890, I, 503) Albanların çarları Pompeyə barışıq və üzr üçün elçi göndərərəkən, Pompey albanlara olan hirsini unutdu və onlar arasında sülh bərpa edildi. Bundan sonra o, iverlərin üzərinə yürüdü. İverlər heç kimə, nə midiyalılara, nə də farslara tabe deyildilər. Hətta İsgəndər belə İrkan ərazisini təcili tərk etdiyi üçün onları işğal etməmişdi. Lakin Pompey onları tabe edə bildi, 9000 öldürüldü, 10.000 əsir götürüldü və Pompey Kolxidaya yol açmış oldu. Lakin Mitridatı təqib etmək o qədər də asan olmadı. Pompeyə xəbər gəldi ki, albanlar yenidən üsyan qaldırıblar. Pompey böyük bir hirsle Kir çayını keçərək 6000 süvari və 12.000 atlı alban qoşunu ilə üzleşdi. Albanların başında çarlarının qardaşı Kosid dururdu. Kosid Pompeylə əlbəyaxa döyüşdə məğlub oldu və ölümcül

yaralandı. Bu döyüşdə Plutarxın sözlərinə görə barbarlara amazonlar da yardım edirdi. Bu döyüşdən sonra Pompey İrkan dənizinə doğru getmək istəyirdi, lakin zəhərli həşəratlar onu fikrindən döndərdi və o, Kiçik Ərməniyəyə döndü. (Латышев, 1890, I, 504)

Bizim eramın I-II əsrlərində yaşayan İrakli sakini Memnonun doğma şəhərinə həsr etdiyi və 16-dan çox kitabdan ibarət olan əsərində Qafqazın siyasi və coğrafi tarixi haqqında maraqlı məlumatlar qeyd edilib. Kitabın yalnız bir hissəsi (9-16-cı kitablar) Fotinin şərtləri vasitəsilə dövrümüzdə gəlib çatıb. Memnon yazır ki, Kapadokiyanın romalılar tərəfindən işğalı Mitridatla onların arasına böyük nifaq saldı. O zaman Mitridat artıq “Fasidin arxasında Qafqazın o tayına qədər olan vilayətlərdə yaşayan bütün xalqları və çarları özünə tabe etmiş təkəbbürlü biri idi”. (Латышев, 1890, I, 522) Romalılar bundan hiddətlənərək, ona Skif çarlarına öz irsi vilayətlərini geri qaytarmağı tövsiyyə etdilər. Lakin bu, Mitridatın xoşuna gəlmədi və o, parfiyalıları, midiyalıları, Ərməniyə çarı Tiqranı, skif və İver çarlarını öz tərəfinə çəkdi. Buna cavab olaraq, Roma sərkərdəsi Lukkul Sinop şəhərini mühasirəyə aldı. Mitridatın oğlu Maxar ona sülh və dostluq təklif etdi. Lukkul bu təklifi onun Sinoplulara yardım etməyəcəyi təqdirdə qəbul edəcəyini bildirəndə isə Maxar onunla razılaşıdı və hətta atasına yardım üçün nəzərdə tutduğu ləvazimatları Lukkula göndərdi. Bunu eşidən şəhər sakinləri bütün sərvətlərini qayıqlara toplayaraq, vətənlərini tərk etdilər və Pontun sənəklər və lazların yaşadığı daxili ərazilərinə doğru irəlilədilər. Məsələnin nə yerdə olduğunu anlayan Lukkul həmin an hücum əmri verdi və az qan tökməklə Sinopu ələ keçirdi.

Eramızın ilk əsrlərində yaşamış qədim yunan tarixçisi və coğrafişünası, əsrlərini latın dilində yazan və üç Roma imperatoru (Troyan. Adrian və Antonin Pi) dövründə dövlət xidmətində olmuş Flavi Arrian bir sıra yüksək vəzifələr

tutmuşdu. Onun Hindistan, Makedoniyalı İsgəderin həyatı və yürüşləri haqqında yazdığı əsərlərdə Qafqaz haqqında məlumatlar qeyd olunmuşdu. 131-137-çi illərdə Kapadokiyanı idarə edən Arrian alanların hücumunun qarşısının alınmasında bilavasitə iştirak etmişdi. Bununla əlaqədar, bizə kiçik parçalarda gəlib çatmış əsərində Arrian döyüş qüvvələrini aşağıdakı ardıcılıqla yerləşdirmişdi: "...italyanlar və kirineyalıların ardınca Lamprokun başçılığı ilə bosporlular getsin, ağır piyada dəstəsinin ardınca isə Kiçik Ərməniyədən, Trapezunddan, Kolxdan olan müttəfiqlərimizin piyada dəstələri və nizə daşıyan rizyanlar dursun. (Латышев, 1890, I, 532) 134-cü ildə Qara dəniz boyunca Dioskuriadaya qədər səyahət etmiş alim səyahətinin nəticəsi haqqında imperator Adriana hesabat hazırlamışdı. İsgəderin yürüşünü təsvir edən müəllif yazır ki, İsgəder İstr çayına çataraq, döyüşkən kelt, yaziq, savromat, gelt və nəhayət skif xalqlarını bir-birindən ayıran torpaqlara qədəm qoydu. (Латышев, 1890, I, 526) Yolda İsgəder skif və kadusilərdən yardım almış Daranın onunla açıq düzdə döyüşmək istəməsi haqqında xəbər alır və dərhal döyüşə hazırlaşır. 12-ci gün Midiyaya çatan İsgəder Daranın kifayət qədər güc toplaya bilmədiyini, skif və kadusilərin ona yardıma gəlmədiyini və bunun üçün də qaçmağa üz tutduğunu eşidir. Buradan İsgəder Soqidiananın paytaxtı Mərakandaya doğru irəliləyir və Tanaid çayına yetişir. Tanaid və ya başqa adla Yaksaid də əsasını Qafqaz dağlarından götürür və İrkan dənizinə tökülür. Arrianın sözlərinə görə Tanaid Avropa ilə Asiyanın sərhədidir və Herodot onu skiflərin səkkizinci çayı adlandırır. (Латышев, 1890, I, 526) Romalıların Mitridatla müharibələrini təsvir edən Arrian yazırdı ki, atasından qalma mülkləri idarə edən Mitridat olduqca geniş ərazini nəzarətdə saxlayır və ətraf ərazilərdə yaşayan bir çox tayfaları, hətta döyüşkən kolxları və "... onlardan yuxarıda yaşayan barbarları özünə tabe etmişdi". Müəllifə görə Mitridat onun əmlərini yerinə yetirəcək çoxlu sayda dostlara malik idi

ki, onların da içərisinə skiflər, tavlrlar, vasternlər, frakiyalılar, sarmatlar və Tanaiddən İstra qədər olan ərazidə və Meotiya gölü ətrafında yaşayan bütün tayfalar daxildir. (Латышев, 1890, I, 538) Arrian yazır ki, Yunanıstanda Mitridatın sərkərdəsi Arxelaya qarşı vuruşan Sulla Pireyi yandırdı. Bu zaman Arxelayın tərəfində Mitridatın yenicə tabe etdiyi frakiyalılardan, skiflərdən, kapadokiyalılardan, viflərdən, qalatlardan, frigiyalılardan ibarət 120.000 qoşun vuruşurdu. Bu tayfaların hamısının ayrıca sərkərdələri var idi, lakin onların başında duran Arxelay idi. Arrianın sözlərinə görə Mitridat Romalıların güclü və yenilməz düşmən olduqlarını bildiyi üçün ciddi şəkildə onlarla döyüşə hazırlaşır. Bu məqsədlə o, çətin keçilən Skif ərazilərindən keçərək, Meotiya vilayətinə çatdı. Onun əsas məqsədi Frakiyadan Makedoniyaya, Makedoniyadan isə Peoniyaya keçərək, Alp dağlarını aşıb İtaliyaya çatmaq idi. Arrian yazır ki, Mitridatın bu müvəffəqiyyətini eşidən oğlu Maxar Romalıları satdığı üçün peşman olduğunu bildirir, üzr istəyir, lakin atasının ona olduqca qəzəbli olduğunu eşitdikdən sonra qaçaraq, xilas olmağa çalışır. Mitridatın təqibindən yaxa qurtara bilməyəcəyini görüb intihar edir. Bunlardan xəbərdar olan Pompey Mitridatı izləməyə başlayır və Kolxida üzərinə yürüyür. Bu ərazidə yaşayan bir çox xalqlar onu dostca qarşılayaraq, öz ərazilərindən keçməyə icazə verirlər. Yalnız Alban çarı Oroys və İber çarı Artok 70.000 qoşunla ona Kirna çayı sahilində pusqu qurur. Bundan xəbər tutan Pompey Kirna üzərində körpü tikərək, düşməni qalın meşəyə sıxışdırdı, orada yandırdı. Qaçmağa müvəffəq olanlar təqib edildilər və tabe olana qədər qovuldular. Bu zaman Mitridat Pontu dövrə vuraraq, Pantikapeyi işğal etdi. Müəllif yazır ki, Mitridatın kənizi və ya həyat yoldaşı olan Stratoniki və onun oğlu Ksifarı əsir götürmüş Pompey oğlunun təhlükəsizliyi müqabilində Mitridatın sərvətlərinin saxlanıldığı gizli yeri Stratonikdən öyrənə bilir. Bundan xəbər tutan Mitridat kənizi cəzalandırmaq üçün əks

sahildə durmuş Stratonikin gözləri önündə oğlu Ksifarı öldürərək, boğaza atır. (Латышев, 1890, I, 544) Bundan sonra Mitridat Pompeyə xərac verməyə hazır olduğunu bildirən xəbər göndərir. Lakin Pompey Tiqran kimi məhz Mitridatın özünün onun hüzuruna gələrək, bunu deməsini tələb etdikdə, sonuncu bundan imtina edir. Arrian yazır ki, ömrünün son dövründə Mitridat oğulları, yaxınları və döyüşçüləri tərəfindən tərk edilmişdi və Romalıların əlinə düşməmək üçün hər zaman üstündə gəzdirdiyi zəhəri qəbul etmişdi. Lakin hər zaman zəhərlənməkdən qorxdığı üçün çoxlu sayda zəhərə qarşı vasitələr qəbul etdiyindən bu zəhər ona təsir etmədi. Düşmən əlinə kəcməmək üçün o, kelt sərkərdəsi Vititə yaxınlaşaraq, deyir: “sənin əllərin düşmənlərimə qarşı mübarizədə mənə çox köməkliklər edib. Ancaq indi sən mənə öldürsən mənə ən böyük yaxşılığı etmiş olacaqsan. Uzun illər qüdrətli bir dövlətin qeyri-məhdud hakimiyyətə malik hökmdarı olan mən təntənəli triumf izdihamına qoşulmaq təhlükəsindəyəm. Mən zəhərlə ölə bilmirəm, çünki axmaqlığımdan üzündən özümü başqa zəhərlərlə neytrallaşdırmışam. Mən özümü şahların ən ağır zəhərindən, döyüşçülərimin, oğullarımdan və dostlarımdan xəyanətindən qoruya bilmədim, amma bundan başqa dünyada bütün pis şeylərə qarşı tədbir gördüm”. Bu sözlərdən kövrələn Vitit Mitridatı öldürür. Arrian yazır ki, Daradan sonra Farsın 16-cı çarı olan Mitridat ömrünü beləcə başa vurur. (Латышев, 1890, I, 548) Mitridatın cəsədi oğlu Farnak tərəfindən Bospor üzərində hakimiyyət müqabilində Romalıları təhvil verildi. Pompey Mitridatın təntənəli dəfnini təşkil etdikdən sonra kolxlar, iverlər, albanlar, ermənilər, midiyalılar, ərəblər, iudeylər və digər şərqli xalqlarını tabe edərək, Misirə qədər geniş bir ərazini Romalıların hakimiyyətinə tabe etdirdi. Bu zaman Pompeyin cəmi 35 yaşı var idi. Pompeyin triumfal yürüşü zamanı öndə 324 nəfərə çatan məğlub edilmiş çarların kənizləri, oğulları, sərkərdələri gedirdi. Onların arasında Tiqran, Tiqranın oğlu, Mitridatın 5 oğlu, ..

kolxların çarı Olfak, çar nəslindən olan skif qadınlar, iverlərin üç, albanların iki və Mitridatın bir sərkərdəsi var idi. (Латышев, 1890, I, 549)

Pompeyin Albanlara qarşı mübarizəsinə həsr olunmuş hissədə Dion Kassi yazır ki, Kir çayını keçən Pompey Albanları qəfildən yaxalamaq üçün yolu deyil, Ərməniyə ərazisini seçdi. Bu ərazidən Kambisə doğru irəliləyərkən düşmənləri tərəfindən heç bir maneəyə rast gəlməyən Pompey isti hava və susuzluqdan ciddi əzziyyət gördü. Avanta çayına doğru irəliləyən romalılar özləri ilə yalnız su götürürdülər, çünki yerli əhali könüllü olaraq, onları qida məhsulları ilə təmin edirdi. Dion Kassi yazır ki, çayı keçərkən Pompeyə Orisin yaxınlaşması xəbərini çatdırırlar. Orisin böyük bir qüvvə ilə irəlilədiyini öyrənən Pompey romalıların sayının gizli saxlanması və albanların döyüş yerindən qaçmasının qarşısının alınması üçün ön sıraya atlı dəstələrini düzdü, onların arxasına isə yerdə qalan bütün qüvvələrə yerə çökmüş və qalxanlar altında gizlənmiş halda səssiz qalmaq haqqında göstəriş verdi. (Латышев, 1890, I, 633) Həqiqətən də Oris önündə kiçik atlı dəstəsini görünəcə, Pompeyin qüvvəsinin kiçik olduğunu zənn etdi və onların üzərinə hücumu keçdi, bu zaman atlı dəstələri döyüş yerindən uzaqlaşaraq, albanlara onları təqib etmək imkan verdilər, süvari dəstələrin arxasında gizlənmiş piyadalar isə aralanaraq, Orisin içərilərə doğru getməsinə şərait yaratdılar. Beləliklə, albanlar Romalılar tərəfindən mühasirəyə alındılar. Bu döyüşdən sonra Pompey albanlarla sülh bağladı və Qafqazdan Kaspi sahillərinə qədər ərazidə məskunlaşmış bir sıra sakinlər ilə səfirlər vasitəsilə müqavilə bağladı.

Dion Kassinin sözlərinə görə Pompeylə Sezar arasında rəqabət başlayan zaman Mitridatın oğlu Farnak imperiyaya qarşı mübarizəyə qalxaraq, atasının mülklərini geri qaytarmağa cəhd göstərdi. Romalıların daxili çəkişmələrindən istifadə edən Farnak qısa müddətə Kolxidanı, bütün Ərməniyəni, Vif

vilayətinə tabe edilmiş Kapadokiya və Pontu nəzarətə keçirdi. (Латышев, 1890, I, 636) Kassi yazır ki, Sezarın başı Misirə qarışdığı üçün Farnakın üzərinə sərkərdə Qney Domosini göndərir, sonuncu isə Pont hökmdarı Ariovarzani öz tərəfinə çəksə də Farnakla vuruşmada məğlub olaraq, geri çəkilir. Bu qələbədən həvəslənən Farnak Pont ətrafındakı ərəzilərin də işğalına başlayır. Lakin tezliklə Sezarın sürətlə Ərməniyəyə yaxınlaşması xəbərini alır və ona müxtəlif şərtlər altında sülh təklif edir. Sezar Farnaka daha da yaxınlaşmaq və vaxt qazanmaq üçün onun tərəfindən göndərilən üç səfirliyi və sülh şərtlərini qəbul edir və hətta sonuncu səfirliklə Farnaka gözəl hədiyyələr də göndərir. Və elə həmin gün də Farnakın üzərinə hücum edir. Qəfil hücumdan özünü itirən Farnak qaçmaga çalışsa da öldürülür. Sezar bu ərəzilərdə Romalılara məxsus olmuş bütün mülkləri geri qaytarır, yalnız Ərməniyənin bir hissəsini Ariovarzana bəxş edir.

Dion Kassi yazır ki, eramızın 41-ci ilində Klavdi Qay romalılar tərəfindən tutulan və zəncirlənən İveriyalı Mitridatı İver taxtına oturdur. Yevpatorlu Mitridatın nəslindən olan digər Mitridatı isə Bospora hakim təyin edir. (Латышев, 1890, I, 640) Dion Kassi eyni zamanda qeyd edir ki, Yəhudi müharibəsindən sonra başlayan əhəmiyyətli müharibələrdən biri mənşəcə massaget, farasman olan albanların torpaqları uğurunda aparılan müharibə olub. Bu müharibə Midiyanı ciddi silkələdi, Ərməniyə, Kapadokiyaya da toxundu və albanların Voloqesin hədiyyələri ilə ələ alınması və Kapadokiya hökmdarı Flavinin Arriandan qorxması nəticəsində sona çatdı.

Antik dövr Qafqazın coğrafi və siyasi sərhədləri haqqında geniş məlumat verən müəlliflərdən biri Klavdi Ptolemeydir. Ptolemey Sarmatiyanın dəqiq coğrafi sərhədlərini təsvir edərək, onun ərəzində yaşayan onlarla müxtəlif tayfaların adlarını qeyd edir: Vened körfəzi ətrafında venedlər, Dakinlərdən yuxarı pevkin və vasternlər, Meotida sahili boyunca yazıq və

roksalanlar, onların arxasında skif-alanlar. Asiya Sarmatiyasından yazan müəllif onun şimaldan naməlum torpaqla həmsərhəd olduğunu, qərbdən Avropa Sarmatiyası ilə, cənubdan isə Qara dənizlə qonşuluğunu göstərir. Şərqdən Asiya Sarmatiyası Xəzər dənizi ilə həmsərhəd idi. Ptolemey Avropa Sarmatiyası və Xersonesi Avropanın səkkizinci xəritəsinə daxil edir, şərqdən bu xəritənin kimmer Bosporu, Meotiya gölü və Tanaid çayı ilə məhdudlaşdığını yazır. Bu xəritənin cənubunda Qara dəniz, gəlmə yazaqların vilayəti, qərbdə isə Sarmat dağları, Almaniya və Vistul dağları, şimalda isə Vened körfəzi yerləşdirilir. (Латышев, 1890, I, 231-257) Asiyanın ikinci xəritəsi kimi Sarmatiyanı qeyd edən müəllif göstərir ki, şərqdən bu ərazi Skifiya və Xəzər dənizi, cənubdan Qara dəniz, Kolkida, İberiya və Albaniya, qərbdən Avropa Sarmatiyası, Meot gölü və Kimmer Bosporu ilə əhatə olunur.

Antik mənbələr eramızın ilk əsrlərində Qafqaz ərazisində, Dunay, Don ətrafında, alanların siyasi aktivliyi haqqında geniş məlumatlar qeydə alıblar. Ən zəngin məlumatlar mənsəcə yəhudi olan Roma alimi İosif Flavinin yunan dilində yazılmış “Yəhudilərin qədim tarixi” adlı əsərində əks olunub. Roma imperatorları Vespasian, Tit və Domisianın himayəsi altında yazıb yaratmış Flavi mənbə kimi Bibliyadan, Strabonun, Polibinin, Tit Livinin, Dəməşqli Nikolayın əsərlərindən istifadə etmişdi. Əsrimizin əvvəllərində Qafqazda Parfyalılarla Romalıların toqquşan maraqlarını təsvir edərək, Flavi yazır ki, Tiberi konsul Vitelliyə göndərdiyi məktubda ona İberiya və Albaniyanı Parfiyaya qarşı hər hansı hərbi yürüşdən çəkinməyi məsləhət görür, lakin Parfiyaya qarşı vuruşmaq arzusunda olmayan sonuncular Xəzərin qapılarını skiflərin üzünə açaraq, onlara öz ərazilərindən keçib Artabana qarşı vuruşmaq və Ərməniyəni tutmaq imkanı yaradırlar. Artaban yenidən bu əraziləri itirir. (Флавий, 2002, XVIII, 4.4) Bundan sonra qohumları və dostları tərəfindən sui-qəsdə uğrayacağını anlayan

Artaban dağ satraplığının birinə qaçaraq, orada day və saklardan qoşun toplayır və hakimiyyəti yenidən ələ keçirməyə nail olur. Bunu gören Vitelli Artabanla Fərat çayı üzərindəki körpüdə görüşərək razılığa gəlməyə məcbur olur. Germanlarla skiflərin Romalılar üzərinə hücumlarından yazan Flavi imperator Vespasianın Rubri Qalı sarmatların (yəni skiflərin) üzərinə göndərdiyini yazır. Tanaid və Meotiya ətrafında yaşayan alanların skiflərin bir hissəsi olduğunu qeyd edən Flavi onların Midiya üzərinə dağıdıcı yürüşlərindən yazır. Alanların hücumları altında qaçmağa məcbur qalmış çar Pakor Ərməniyə itirir. O zaman Ərməniyə çarı olan Tiridat alanlara əsir düşməkdən çanını güclə qurtararaq qaçmağa müvəffəq olur. Midiyanı dağıdan və çoxlu qənimət əl keçirən alanlar bundan sonra geriyə, öz vətənlərinə dönürlər. (Латышев, 1890, I, 484)

Bizim eramın II əsrindən başlayaraq, antik mənbələr “Alaniya” dedikdə Şimali Qafqazdan Kuban ətrafi düzənliyə qədər olan torpaqları nəzərdə tuturdular. Bu dövrdə sarmat və skif tayfalarının adlarına artıq rast gəlinmir, çox güman ki, alanların davamlı hücumları altında bu ərazidə yaşayan tayfaların bir qismi assimilyasiyaya uğramış, bir qismi isə başqa ərazilərə köçmüşdür. Alanları skiflərlə müqayisə edən IV əsr müəllifi Ammian Marselin “Roma tarixi” əsərində qeyd edirdi ki, hunlara nisbətən daha mülayim və mədəni olan alanların hücumları Meotiya bataqlığından Kimmer Bosporu və hətta Ərməniyə və Midiyaya qədər gedib çatırdı. (Марцеллин, 1994, XXXI, 2, XXI, 23) Alanların hücumları tədricən Kuban ətrafi ərazilərin meot əhalisinin Kubanın arxa tərəfinə köçməsi, sarmatlara qarışması və adıq-çərkəz-kabarda etnik birliyinin əsasının qoyulması ilə nəticələndi.

Eramızın ilk əsrlərində Dağıstan ərazisində məskunlaşmış aorslar haqqında məlumat verən Yunan-Roma mənbələri qeyd edirdilər ki, Dərbənd bu ərazilərin ən böyük şəhərlərindəndir. Erməni və midiyalılarla sıx ticarət əlaqələrinə məxsus bu

ərəzilərdə Klavdi Ptolemeyin qeyd etdiyinə görə Ərməniyə və Kolxidadan çox, 29 şəhər mövcud idi. Cənubi Dağıstanda yerləşən ikinci böyük şəhər isə Albana idi. (Латышев, 1890, I, 247) Strabonun sözlərinə görə bu ərazidə məskunlaşmış dağlı albanlar skif və sarmatlar kimi silahlanırdılar. Bu dövrdə alban və alanlar sarmatların ciddi təsirinə məruz qalmışdılar. Eramızın ilk əsirlərində Dağıstan ərazisində məskunlaşmış maskutlar yeni təsərrüfat tipinin əsasını qoyurlar. Cənubi Dağıstan sərhədlərini aşaraq, maskutlar Albaniya və Ərməniyəyə ciddi təhlükə yaradırdılar.

Eramızın II-III əsrlərində yaşamış yunan mənşəli Roma alimi Dion Kassi “Roma tarixi” adlı əsərində Qafqazın tarixi, coğrafiyası və siyasi prosesləri haqqında zəngin məlumatlar verir. Parfya dövlətinin dövründə, xüsusilə də Mitridatın hakimiyyəti dövründə dövlətlər arası münasibətləri təhlil edən müəllif yazır ki, Mitridat Romalılara qarşı mübarizədə Tiqrandan yardım istəyərkən sonuncu onu oğlu Tiqranı ona qarşı qaldırmaqda ittiham edərək bundan imtina edir. Ərməniyədə hakimiyyətə iddialı olan oğul Tiqrان babası Mitridatın köməyindən istifadə etməyə cəhd göstərsə də Mitridatın ölümü bu planları reallaşmağa qoymadı. Pompeyin tərəfinə keçən oğul Tiqrان Ərməniyəni işğal etmək üçün Roma sərkərdəsinə bələdçilik etməyə razılıq verdi. Bunu eşidən çar Tiqrان tabe olmaqdan başqa çarəsi olmadığını anladı və Mitridatın səfirlərini Pompeyə təhvil verdi. Araks çayını keçən Pompey Artaksata yaxınlaşdı. Tiqrان şəhəri təslim etməyə və Pompeyin düşərgəsinə gəlməyə məcbur oldu. Tiqrان öz libası ilə həm əvvəlki qüdrətini, həm də indiki məzlum halını vurğulamaq üçün ağ kitonunu və tünd qırmızı mantiyasını çıxardı, tiara (üçqat fars tacı) və sarğısını isə saxladı. Dion Kassi yazır ki, düşərgəyə girərkən, Tiqranın atdan düşməsi, başındakı tacı çıxarması və Pompeyin önündə padşahlara layiq təzim edərək yerə çökməsi Pompeyi mərhəmətə gətirdi və o, Tiqranı yanında

oturduğunu dedi: “sən nəinki Ərməniyəni itirmədin, əksinə Romalıların dostluğunu qazandı”. Dion Kassi sonra qeyd edir ki, Pompeyin o biri tərəfində oturan oğul Tiqranın atasını görürkən yerindən durmaması, təzim etməməsi və onunla bir süfrə arxasında yeməkdən imtina etməsi Pompeyin nifrətinə səbəb olmuşdu. (Латышев, 1890, I, 628-629) Sonradan Tiqranın mülkləri onun özünə qaytarılmış, oğlu isə girov qismində Romaya göndərilmişdi. Pompey qışı Qafqazda keçirməyi planlaşdırırdı. Lakin həmin qış sakit keçmədi. Kirnanın yuxarısında yaşayan Alban çarı Oroys həm dostu oğul Tiqrana xoş gəlmək, həm də Romalıları öz ərazilərindən uzaq tutmaq məqsədilə Romalıları qarşı yürüş hazırladı. Bu xəbəri alan Pompey qəfil albanların üzərinə hücum edərək, onları qaçmağa vadar etdi, bu döyüşdə çoxlu sayda alban öldürüldü. Oroys isə qaçaraq canını qurtara bildi. (Латышев, 1890, I, 630) Pompey eyni zamanda iverlərlə də mübarizə aparmalı oldu. İverlərin çari Artok Pompeyin düşərgəsinə elçi göndərərək, dostluq təklif etsə də müharibəyə hazırlaşdı. Bundan xəbər tutan Pompey qəfildən iverlərin üzərinə yürüş edərək, onlara çətin keçilən keçiddə möhkəmlənmək imkanı vermədi. Artok da Oroys kimi qaçmağa üz tutdu. Artok danışıqlar nəticəsində Pompeyə sülh, Kirn üzərində dağıdılmış körpünü bərpa etmək və sürsat vəd etdi və vədini də yerinə yetirdi. (Латышев, 1890, I, 631) Dion Kassi yazır ki, Pompeylə İver Artokun qarşıdurması sülhün imzalanması və Artokun övladlarının girov qismində Romaya verilməsilə başa çatdı.

Qafqazdakı siyasi proseslər haqqında məlumatlar qeydə alınmış erkən əsr müəlliflərindən biri Qeysəriyyəli Yevsevidir. Yevsevi IV əsrdə əslən Fələstindən olan, lakin ömrünün çox hissəsini Qeysəriyyədə keçirmiş kilisə tarixini yazan ilk din xadimlərindən olmuşdur. Onun tarixə aid ən məşhur əsəri “Salnamə” (*Xronika*) adlanır və qədim dövrlərdən 314-cü ilə qədər olan hadisələri əhatə edir. Təəssüf ki, Yevsevinin əsəri

ilkın variantda dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Bu əsər V əsrə aid erməni tərcüməsində qorunmuşdur. Yevsevinin “İncilə hazırlıq” adlı əsərində Şərq xalqlarının xristian dini ilə əlaqələri və xristianlaşmadan sonra onların həyatında baş verən dəyişikliklər əks olunur. Məsələn, Yevsevi qeyd edir ki, xristianlığı qəbul etdikdən sonra “fasrlar anaları ilə nigaha girmir, skiflər insanları yemir, nə də digər barbar xalqlar qızları və digər qohumları ilə yaxın münasibətdə olmur, ölümlərini itlərə və başqa yırtıcı heyvanlara yem etmir, insanları cinlərə qurban vermirlər”. Bütün bunlar, Yevsevinin sözlərinə görə insanlığın simasına xələl gətirən cəhətlər idi və Xristianlığın yayılması ilə yox oldu. Yevsevi eyni zamanda qeyd edir ki, o, Sarmatiyanın yuxarılarında, Skifiyada, Pontun şimal hissəsində məskunlaşmış xalqlarda, bütün Alaniya, Albaniya, Otin, Savi və Xrisdə “bir nəfər də olsun maliyyəçiyə, heykəltaraşa, memara, torpaq ölçənə, artistə, nə də poetik əsərlər oxuyan şəxsə” rast gəlməyib. (Латышев, 1890, I, 681) Yevsevi öz dövründə artıq xristianlığı qəbul etmiş xalqları sadalayarkən qeyd edir ki, Avropada, Asiyada və Liviyada mövcud olan bütün kilsələrin nümayəndələri, Allahın xadimləri kilsə məclislərinə toplaşarkən onların arasında artıq Farsların və Skiflərin də nümayəndələri olurdu. (Латышев, 1890, I, 698)

“Kilsə tarixi” adlı əsərində Yevsevi skiflərin və savramatların romalılar tərəfindən işğal olunmasından bəhs edir. Yevsevi qeyd edir ki, skifləri Konstantin tabe etdi, savramatları isə Konstantinin ayaqlarına Allahın özü gətirdi. Yevsevi yazır ki, savramatları tabe etmək üçün Konstantin demək olar ki, heç nə etmədi, çünki savramatlara qarşı üsyan qaldıran skiflər öz ağalarını məğlub etdilər, onlar isə müdafiə üçün Romaya müraciət etdilər və Konstantin bundan savramatları özünə tabe etmək üçün istifadə etdi. (Латышев, 1890, I, 699)

IV əsrin digər mütəfəkkiri Antioxiyadan olan dövrünün “kiçik Demosfeni” adlandırılan Livani nitqlərindən ibarət

“Sözlər” adlı əsərində real faktlardan ibarət olan, Konstant və Konstansiyə aid olan hissədə Qafqaz haqqında maraqlı informasiya yerləşdirib. Livani yazır ki, Roma imperiyasını iki böyük barbar xalq, İstrin yuxarı hissəsində məskunlaşmış Skiflər və çoxsaylı Farslar əhatə edir. (Латышев, 1890, I, 704) Roma imperiyasının dövlət xadimi IV əsr mütəfəkkiri Femisti də şərqin bu iki xalqı haqqında yazarkən qeyd edir ki, Roma imperatorları döyüşkən olan skiflərə sülh vəd edir, farsları isə ondan məhrum edir. Və bunun səbəbi kimi göstərir ki, skiflər qızgın və ağılsız xalqdırlar, onları itaətdə saxlamaq üçün güc və qorxu istifadə etmək lazımdır; farslar isə məkrli və hiyləgərdirlər, ona görə də onları qırmaq və əzmək lazımdır ki, imperiyanı narahat etməsinlər. (Латышев, 1890, I, 709) “Çarın vəzifəsi” adlı hissədə Femisti yazır ki, düşməyə qarşı mübarizə apararkən özünü ovdakı kimi aparmalısan, onu nəzarətdə saxlamalı, pusqu qurmalı, izləməli, və müxtəlif tərəflərdən hücum etməlisən. İdarə edənlər də belə olmalıdır, biri Qafqaza, o biri İveriyaya, albanlara qarşı yürüş edir, üçüncüsü Ərməniyəni müdafiə edir, çarın özü isə Dəclə və Fərata qarşı yürüş edir. Femisti Roma sərkərdələrinin Kaspi darvazalarını keçərək, alanları Ərməniyədən qovduqlarını, Albanlarla İverlərin sərhədlərini müəyyənləşdirdiklərini qeyd edir. (Латышев, 1890, I, 709, 715) Qafqazın siyasi tarixi haqqında maraqlı informasiyanın bir qismi 361-363-cü illərdə Roma imperatoru olmuş Klavdi Yulianın bədii və fəlsəfi əsərlərində qeyd olunmuşdur. “Bayram və ya Saturnali” adlı çıxışında Yulian yazır ki, “Ərməniyə və qonşu vilayətləri Lukkul işğal etdi, lakin onların tabe edilməsinə görə mükafat Pompeyə düşdü”. (Латышев, 1890, I, 722) “Oktavianın nitqi” adlı çıxışında Yulian yazır ki, Oktavian Romanın əsası təbiətin özü tərəfindən qoyulmuş iki sərhədinin, İstr və Fərat çaylarının, özülünü qoydu. Skif və Frakiya xalqlarını tabe edərək, müharibələr uydurmadı, sülhdən istifadə edərək, qanunvericiliyi

və müharibələrin yaratdığı bədbəxtlikləri düzəltdi”. Trayan haqqında Yulian yazırdı ki, „yalnız o, İstrin yuxarisanda yaşayan və indiyə qədər mövcud olmuş bütün xalqların ən döyüşkəni olan getləri tabe etdi ..və bu işə beş il sərf etdi”.

V əsr Bizans alimi Yevnapinin tarix haqqında əsərinin yalnız ayrı-ayrı fraqmentləri dövrümüzə gəlib çatmışdır. Bu fraqmentlərdən “Deksipp tarixinin davamı” adlı hissədə Yevnapi imperator Valentin skiflərlə qarşıdurmasını təsvir edərək yazır ki, “böyük fəlakətlərə səbəb olacaq bu müharibə Valentinin enerjisi və qabiliyyəti sayəsində sülh yolu ilə bitdi”. Hunnları “unnlr” kimi qeyd edən Yevnapi onlar haqqında belə yazır: “unnlrın haradan gəlmələri və Avropanı necə keçmələri və skifləri necə sıxışdırdıqları haqqında hər hansı məlumatın olmaması məni onlar haqqında yazan qədim müəlliflərin məlumatlarına müraciət etməyə vadar etdi. Məğlub olan skiflər unnlr tərəfindən məhv edildilər. Unnlrın qəddarlığından canlarını qurtara bilmiş skiflər İstr çayının sahillərində romalılara yalvararaq, sahili keçmək üçün icazə istəyəndə Romada onlar haqqında fikir haçalandı. Lakin buna baxmayaraq, sonunda Romalılar skiflərə çayı keçməyə icazə verdilər. Əvvəldən belə qərara alındı ki, silahsız skifləri Roma ərazisinə buraxaraq, girov kimi saxlasınlar, sonra isə silahlı skifləri buraxsınlar. Lakin sonradan yerli əhalinin bəzisi hansısa gözəl qadın, gözəl oğlan və skiflərin malik olduğu var-dövlətə aldanaraq, bəzisi isə skif qullar saxlamaq arzusunda olduqlarına görə onları kütləvi şəkildə qəbul etməyə başladı. Bir müddət sonra yetkinləşmiş skiflərin kobud rəftarı, qəddarlığı və kobudluğu haqqında hekayələr eşidilməyə başladı. Vəziyyət elə bir hal aldı ki, imperator skifləri qəbul etdiyinə görə böyük peşmanlıq çəkərək, Farslarla müqavilə bağlamağa məcbur oldu. Artıq Konstantinopola hücum edən skiflərə qarşı imperator Sarasin süvarilərini göndərdi.

Əsrimizin əvvəllərində Qafqazın siyasi sərhədlərində ciddi dəyişikliklərə səbəb olan digər tayfa hunlar idi. Ptolemeyin şahidliyinə əsasən demək olar ki, xunlar “basternlərlə roksalanlar arasında” məskunlaşmışdılar. Yevnapidən sonra unnlr haqqında geniş məlumat verən ikinci yunan alimi Filostorgidir. Kapadokiyadan olan Filostorgi eramızın IV-V əsrlərində yaşamış və 12 kitabdan ibarət “Kilsə tarixi” adlı əsər yazmışdı. Əsər 300-425-ci illər arası tarixi hadisələri əhatə edir. Bu əsər bizə fraqmentlərlə patriarx Fotinin və digər erkən orta əsr müəlliflərinin əsərlərindən hissələrlə gəlib çatmışdı. Bu hissələrdə Qafqazda xristianlığın yayılması, skiflərin Romalılarla münasibəti haqqında maraqlı informasiya qeydə alınmışdı. Filostorgi yazır ki, Fərat çayı əsasını Ararat dağının yerləşdiyi Ərməniyədən götürür. (Латышев, 1890, I, 759) Filostorgi də Yevnapinin məlumatını təkrarlayaraq, unnlr tərəfindən təqib edilən skiflərin Roma sərhədlərini keçərək, orada sığınacaq istədiklərini qeyd edir. Filostorginin sözlərinə görə Skifləri məğlub edən unnlr Roma sərhədlərini aşaraq, bütün Avropanı talan etdilər; onların bir hissəsi Tanaid çayını və Böyük Ərməniyəni keçərək, Melitinə çatdılar. Oradan Kilikiyaya keçərək, çoxlu dağıntılar törətdilər. (Латышев, 1890, I, 759) Mənşəcə skif olan indi isə qot adlanan Trivigild də bu talanlara qoşuldu və Romalılarla dostluğu pozaraq, Nakolidən başlayaraq, Frigiyanın bir neçə şəhərini talan etdi.

V əsr müəllifi yunan mənşəli Sokrat Sxolast “Kilsə tarixi” adlı əsərində qotlar, skiflər və hunnlr haqqında maraqlı məlumatlar verir. Sokratın məlumatları ilk növbədə Roma imperatorlarının dini siyasəti və Qafqaz xalqlarının xristian dininə münasibəti ilə əhəmiyyətlidir. Valentin dini siyasəti və qotların xristianlaşmasını təsvir edən Sokrat yazır ki, bu proses iki qot sərkərdəsinin, Fritigernlə Atanarixin qarşıdurması zamanı baş verdi. Atanarixdən zəif olan Fritigern düşməninə qarşı vuruşmaq üçün romalılardan yardım istədi, bunu eşidən Valent

barbarlara kömək etmək qərarına gəldi. Bu qarşıdurmada Atanarix məğlub oldu və qaçmağa məcbur oldu. Bu hadisədən sonra qalib barbarlar Qotların yepiskopu Ulfilin köməyi ilə xristianlığı qəbul etdilər.

Hunların siyasi tarixi haqqında ən geniş məlumatı V əsr müəllifi Frakiyaya məxsus olduğu ehtimal eidlən Panion şəhərindən olan Bizanslı diplomat, tarixçi Prisk verir. Prisk İmperator II Feodosinin dövründə böyük dövlət vəzifələri tutmuş Maksiminin katibi vəzifəsində çalışırdı. Qabiliyyəti ilə seçilən Prisk 448-ci ildə Maksiminin başçılığı ilə Attila sarayına göndərilən səfirliyin tərkibinə daxil edilmişdi. Səfirlik iki məqsəd daşıyırdı. Birincisi, Hunlarla sülh müqaviləsi bağlamaq və əvvəllər yarmarkalar, ödəmələr və qaçqınlar haqqında mövcud olmuş razılıqları təsdiqləmək və ikincisi, xacə Xrisavini Roma sərvətləri ilə yoldan çıxararaq, Attilanı öldürməyə vadar etmək. Prisk hunların sosial-iqtisadi vəziyyəti, dili, mədəniyyəti, həyat tərzi haqqında qiymətli məlumatlar verir.

Priskin yazdığına görə müxtəlif tayfaların qarışığından ibarət olan skiflər (*Prisk hunları skiflər adlandırır*) öz barbar dillərindən başqa çox asanlıqla hun və ya qot dilində danışır, əgər Roma ilə hər hansı əlaqələri varsa, hətta avzon (*Avzon İtaliyanın poetik adıdır*) dilini belə öyrənirlər. Lakin onların içərisində ellin dilini bilənlər çox azdır, bu dili bilənlər ya Frakiyadan, ya da İlliriyanın sahillərindən olan əsirlərdir. Prisk qeyd edir ki, hunlar tərəfindən tutulmuş əsir yunanlar olduqca yoxsul durumdadırlar. (Латышев, 1890, I, 845) Prisk Attilanın həyat yoldaşı Krekə etdiyi hədiyyələrdən və Attilanın sarayına ziyarətindən yazarkən qeyd edir ki, sarayın qarşısında çoxlu mübahisə edən insanlar toplananda Attila səs-küyə öz sarayından çıxaraq, onlara doğru gəlmiş və onların mübahisələrini həll etdikdən sonra sarayına gəlmiş çoxlu sayda səfirlərin qəbulu ilə məşğul olmuşdu. Attilanın məişətdə kifayət

qədər sadə olduğunu, sərkərdələri və başçılarının qızıl və gümüş əşyalardan istifadə etdiyi halda özünün taxtadan olan qablardan yediğini qeyd edən Prisk Attilanın eyni zamanda qəddarlığını da qeyd edir. Attilanın hətta öz oğullarına qarşı sərt davranmasını yazan Prisk onun yalnız kiçik oğlu İrnaya qarşı yumşaq olduğunu və bunun onu xeyli təəccübləndirdiyini vurğulayır. Priskin yanında oturan və italyanca anlayan bir nəfər ona bunun səbəbini belə izah edir: “sehrbazlar Attila nəslinin kəsiləcəyini və bu nəslin sonradan İrna vasitəsilə bərpa olunacağını Attılaya söylədikləri üçün o İrnaya qarşı daha nəvazişli davranır. (Латышев, 1890, I, 853) Attila sarayından ayrılmazdan əvvəl Priskin daxil olduğu səfirlik Attiladan maraqlı bir tapşırıq alır. Prisk yazır ki, Attila imperatora katibi Konstans üçün böyük sərvətə malik həyat yoldaşı göndərmək vəd etmiş, lakin vədinə əməl etməmişdi. Attila imperatorun vədinə xilaf çıxmasının yaxşı şey olmadığını vurğulayır və tezliklə bu səhvini düzəltməyə çağırır. Prisk yazır ki, Attilanın bu işdə şəxsi marağı var idi, belə ki, Konstant gələcək həyat yoldaşının var-dövlətindən Attılaya da vəd etmişdi. (Латышев, 1890, I, 854) Prisk eyni zamanda qeyd edir ki, Attila Romalıların ona qarşı sui-qəsd təşkil etdiklərini bilərək, bunun üçün Vigili cəzalandırırdı.

VI əsr müəllifi qot tarixçisi İordan “Getika” əsərində Priskin “Bizansın tarixi və ya Attilanın fəaliyyəti” adlı əsərinə istinadən yazır ki, Romalıları lazlarla müharibədən sonra geriyyə çəkilərək, yeni müharibəyə hazırlaşmağa başladılar. Müharibəyə hazırlaşan lazlar Fars sərhədinə yaxın olan Ərməniyyə ərazisindən keçən yoldan istifadə etmək haqqında düşünür və bu məqsədlə Parfiya hökumətini səfirlik vasitəsilə öz tərəflərinə çəkməyə çalışırdılar. Prisk qeyd edir ki, lazlar tanımadıqları ərazini dəniz vasitəsilə ötüb keçmək istəmirdilər, çünki, Kolxidada liman yox idi. Parfiyalıları isə öz tərəflərinə çəkməkdən, çünki, hunlara qarşı vuruşan Parfiyalılar lazların

müttəfiqlik təklifini rədd etdilər. (Латышев, 1890, I, 858) Bundan sonra Kolxida hökmdarı Qovaz romalılarla danışıqlara başladı, onların tələbi ilə öz oğlunun xeyrinə hökmranlıqdan əl çəkdi və Dionisiylə danışıqlara başladı. İmperator I Leonun dövründə (457-474-cü illərdə Bizans imperatoru, Bizans ordusunun komandanı Asparın hakimiyyətə gətirdiyi sonuncu imperator) Qovaz Dionisiylə birgə Konstantinopola gəldi. Saraya fars libasında cangüdənləri tərəfindən midiyasayağı əhatə olunmuş halda girən Qovaz romalılara qarşı üsyana görə tənqid edilsə də gözəl nitqinə və xristan olduğuna görə yaxşı qarşılandı və hədiyyələrlə yola salındı. Priskin yazdıqlarına görə Skif Valamir sülhü pozduqdan və Roma sərhədlərinə soxulduqdan sonra romalılar onunla danışıq aparmaq üçün sarayına səfir göndərdilər. Elə bu zaman Roma imperatorunun sarayına Saraqur, onoqur və uroqurların səfirlikləri göndərilmişdi. Bu tayfalar sarmatların hücumlarından sonra öz yerlərini tərk etməli olmuşdular. Sarmatları isə öz yerlərindən sıxışdıran Alanlar olmuşdu. Prisk yazır ki, saraqurlar Hun Akatirlərin sərhədlərinə yaxınlaşaraq, onlarla döyüşə girmiş və onları məğlub etdikdən sonra romalılardan dəstək almaq üçün Roma sarayına səfir göndərmişdilər.

Priskin sözlərinə görə skiflərlə qotların müharibəsi zamanı hər iki tərəf müttəfiq axtarırdı və Roma sarayına da elçi göndərilmişdi. Aspar hesab etdi ki, heç bir tərəfi dəstəkləmək lazım deyil. Leon isə əksinə qotlara qarşı skifləri dəstəkləməyə üstünlük verdi və İlliriya qubernatoruna qotlara qarşı skiflərə lazımı yardım etmək haqqında göstəriş verdi. (Латышев, 1890, I, 861) Prisk yazır ki, təxminən həmin dövrdə Attilanın oğulları tərəfindən Roma imperatoru Leonun sarayına əvvəllər mövcud olmuş razılaşmaların nə üçün işləmədiyini müəyyənləşdirmək və İstra ətrafında yarmarkaların bərpa olunması mümkünliyünü müzakirə etmək üçün elçilər göndərilir. Elçilərin danışıqları nəticəsiz qalır, belə ki, Leo Roma torpaqlarına görünməz zərər

vurmuş hunlarla ticarət əlaqələri qurmaqdan imtina edir. Bu xəbər Attilanın oğullarına çatdıqdan sonra onlar arasında çəkişmə başladı. Beləki, Dengizix Romalıları müharibə elan etmək istəyirdi, İrnax isə heç bir müharibə istəmirdi, çünki başı daxili çəkişmələrə qarşımışdı. (Латышев, 1890, I, 861) Prisk yazır ki, Akatirləri məğlub etdikdən sonra saraqurlar farslara qarşı yürüşə başladılar. Onlar əvvəlcə Kaspi tərəfindən hücum etmək istəyirdilər, lakin burada fars müdafiəsilə qarşılaşdıqlarından İveriyaya üz tutdular, onların ölkələrini talan etdilər, erməniləri narahat etməyə başladılar. Skiflərdən ehtiyat edən farslar Romalıları elçi göndərərək, sərhədləri qorumaq üçün pul və ya adam göndərilməsini xahiş etdilər. Lakin farslar rədd cavabı aldılar, romalılar fars elçilərinə bildirdilər ki, hər kəs öz torpağını özü müdafiə etməli və qorumalıdır. Romalıları Qafqaz xalqlarının münasibəti məsələsinə toxunan Prisk yazır ki, romalılar və lazlar svanlarla pis münasibətdə idilər. Svanların işğalları üzündən farsların da onlarla münasibəti pis idi. Farslar onlara qarşı vuruşmaq və işğal olunan istehkamlarını geri almaq və Romalıların tabeliyində olan Ərməniyənin təhlükəsizliyi üçün romalılarından kömək istədilər. Bu qarşıdurma farsların qələbəsi ilə bitdi və farslar skiflərin şəhəri Vallamı işğal etdilər. (Латышев, 1890, I, 864) XII əsrdə yaşamış Sese qardaşlarının lazlar haqqında verdiyi məlumata görə “kolxlar Hind skifləridirlər ki, onları bəzən laz da adlandırırlar. Lazlar əvvəllər massaget adlandırılan abasqların qonşuluğunda yaşayıblar”. (Латышев, 1890, I, 412)

Eramızın III əsridə İranda hakimiyyətə gəlmiş Sasanilər Qafqazın siyasi sərhədlərində ciddi dəyişikliklərə səbəb oldular. Artıq bu dövrdə bizanslılar, hunlar və Sasanilər regionda hökmranlıq uğrunda aktiv mübarizəyə başlamışdılar.

Beləliklə, Yunan-Roma mənbələrinin əks etdirdiyi məlumatlara əsasən qədim dövrlərdən erkən orta əsrlərə qədər Qafqaz ərazisində hər-hansı tayfanın və ya tayfa ittifaqlarının

dəqiq müəyyənləşdirilmiş coğrafi sərhədlərə malik inzibati vahidliyinin mövcudluğunu söyləmək çətindir. Xalqların və etnik qrupların intensiv yerdəyişməsinin baş verdiyi, yürüşlər, tayfa daxili və tayfalar arası toqquşmaların səngimədiyi bir dövrdə inzibati ərazi vahidliklərinin dəqiq sərhədlərinin araşdırılması məhz bu baxımdan çətinliklər törədir. Feodalizm dövrünə keçid və yeni iqtisadi-siyasi münasibətlər tarixi səhnəyə yeni etnoslar və coğrafi sərhədlər gətirir. Qafqazın siyasi xəritəsi və sərhədləri tədricən dəqiqləşməyə başlayır.

Bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, antik dövr tariximizin bərpası üçün Yunan-Roma mənbələri əvəzəilməz qiymətə malikdir. Öz metodu və iş üslubundan, maraq və məqsədlərindən irəli gələn ziddiyyət və çatışmamazlıqlarına baxmayaraq, bu məktəbin yaratdığı nümunələr Qafqaz ərazisində mövcud olmuş qədim dövlətlərin tarixi coğrafiyası, əhalisinin etnik strukturunun, siyasi və mülkü tarixinin araşdırılmasında, mübahisəli və qaranlıq qalmış problemlərin həllində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İSTİNADLAR

1. Багрянродный Константин. (1934). Об управлении государством, «Известия Государственной Академии истории материальной культуры», М., Л.: Наука, вып.91
2. Cleaves, F.W. (1982). The Secret history of Mongols. London: Harvard University Press
3. Джанашвили, М. (1897) Известия грузинских летописей и историков о Северном Кавказе и России, СМОМПК, вып. 22
4. Волкова Н. (1973). Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. Москва: Наука

5. Herodotus (1890). The Histories. London, New-York: Macmillian
6. Караулов Н.А. (1908). Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении, Азербейджане, СМОМПК, 1901-1908, вып. 29
7. Марцелин Аммиан (1994). Римская история. СПб.
8. Минорский В.Ф. (1963). История Ширвана и Дербенда X-XI веков. Москва: Наука
9. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Вестник Древней истории. 1948, №2
10. Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Вестник Древней истории. 1949, №3
11. Латышев В.В. (1890) Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. т.1, Греческие писатели. т.2, Римские писатели. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук
12. Procopius (1916). History of the Wars. London: Wiiliam Heinemann, New-York: G.P.Putnam's sons
13. Такайшвили Е.С. (1900). Обращение СМОМПК, вып.28
14. Флавий Иосиф (2002). Перевод Г.Генкеля Иудейские древности. Москва: Ладомир

IV. QAFQAZ ERKƏN ORTA ƏSRLƏDƏ

- 1. Erkən orta əsr mənbələrinin təsnifatı, xüsusiyyətləri və tədqiqat metodları**

Erkən orta əsrlər dövrü üç hissədən ibarət bir dövrün ilk mərhələsini təşkil edir və təxminən Roma imperiyasının süqutundan başlayaraq X-XI əsrlərə (*müxtəlif ölkələr üçün bu bölgü müxtəlif cür ola bilər*) qədər davam edir. Bu dövr Avropa və Asiya ərazisində baş vermiş tarixi-siyasi proseslər (xalqların böyük köçü, tarix səhnəsinə türklərin və vikinqilərin gəlməsi, qısa ömürlü güclü Türk dövlətlərinin, Ostqot, Vestqot krallıqlarının, Frank dövləti və Ərəb xilafətinin, anqlo-saks və keltlərin kiçik dövlətlərinin, Böyük Moraviyanın, qədim Rus dövlətinin yaranması və s.) Qafqaz ərazisinin etnik-dil strukturuna, coğrafi və siyasi sərhədlərinə ciddi təsir göstərmiş, bir sıra tarixi əhəmiyyətli proseslərin əsası qoyulmuşdur. Erkən orta əsrlər sosial-iqtisadi mənada yeni ictimai sistemin, feodalizmin formalaşması, yeni sosial qruplar və münasibətlərin yaranması ilə xarakterizə olunur. Erkən orta əsrlər dövrü tarixi-coğrafi-təsviri, qanunverici, dövlət, inzibati, rəsmi-kargüzarlıq, akt sənədləri, dini xarakterli sənədlər, şəxsi mənşəli sənədlər olmaqla bir neçə qrupda əks olunmuşdur. Bu dövr mənbələrinin bir sıra özəllikləri mövcuddur. Erkən orta əsrlərdə elm və təhsilin geniş yayılmaması, yazı vərdişlərinin kütləvi hal almaması yazılı mənbələrin kəmiyyətinə ciddi təsir göstərmişdir. Məlumatların əsasən yaddaş vasitəsilə ötürülməsi ənənəsi də yazılı məlumatların az qeydə alınmasına səbəb olmuşdur. Yazılı ənənənin zəif olması eyni zamanda dil faktoru ilə də bağlı idi. Çox zaman erkən orta əsrlərdə hakim təbəqənin və idarə aparatının dili ilə əhalinin və ziyalı təbəqəsinin dili üst-üstə düşmürdü və bu da yazılı dil ilə canlı dil arasında dərin uçurum əmələ gətirirdi. Lakin antik dövrlə müqayisədə iqtisadi və ticari əlaqələrin geniş inkişaf etdiyi erkən orta əsrlərdə məlumatlar rəngarəngliyi, müxtəlifliyi və əhatə dairəsinin genişliyi ilə seçilirdi. Dini qurumların və institutların təsir dairəsi və gücü artıqca dini mətnlər və izahların ictimai həyatda yeri daha qabarıq gözə çarpmağa başlayır, bunlar yazılı ədəbiyyatda və

mənbələrdə əks olunurdu. Bu səbəbdən erkən orta əsr mənbələrində dini, sosial-iqtisadi və siyasi motivlər üstünlük təşkil edir, dil, etnik mənsubiyyət və mənşə məsələsi arxa plana keçirdi. Hər zaman orijinal olmayan erkən orta əsr mənbələrində antiq müəlliflərin əsərlərindən fraqmentlərə tez-tez rast gəlinir. Bütövlükdə bu dövr mənbələrinin əsas informasiya bazası Yunan-Roma, Bizans, Sıryani və Xristian-Qərb mənbələrinə söykənir. Bu dövr mənbələri kəmiyyət və keyfiyyət, təsviri-müqayisəli metodların köməyi ilə araşdırılır. Antik dövr yunan-roma mənbələrindən fərqli olaraq, erkən orta əsrlər dövrünə təsadüf edən əsərlərdə diqqət tarixi sərhəd və etnik strukturadan çox siyasi və mülkü tarixi məsələlərə yönəldilmişdir. Sözsüz ki, bu, tarixin inkişaf istiqamətləri və dövrünün ən qüdrətli dövləti olan Roma imperiyasının siyasi xəttindən irəli gəlirdi. Bu baxımdan dövrün görkəmli yazarları Ammian Marsellin və Qeysəriyəli Prokopinin əsərləri nümunə kimi qeyd oluna bilər. IV əsrin müəllifi Ammian Marsellinin «Tarix»i imperiyanın 4 əsrlik (Nervdan Valentə qədər) tarixini əhatə edir. 31 kitabdan ibarət olmuş bu əsərin yalnız ilk 13 kitabı dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdı. IV əsrin ortalarında farslarla müharibədə iştirak etmiş Ammian Marsellin əsərini yazarkən Rufi Fest, Klavdi Ptolemey və Plininin əsərlərinə istinad etmişdir. Əsərin dövrümüzdə gəlib çatmış hissələrində müəllif fars-roma münasibətlərinə toxunaraq, yazır ki, "...Fars şahının başı qonşuları ilə müharibəyə qarışmışdı və əhval-ruhiyyələri tez-tez dəyişən, gah şahın üzrəinə yürüyən, gah da şah bizimlə müharibəyə başlayan zaman ona müttəfiq olan vəhşi xalqları öz sərhədlərindən qovurdu. ...Bu zaman fars sərkərdəsi Noqodaresin üzərinə imkan daxilində Mesopotamiya üzərinə hücum etmək vəzifəsi qoyulmuşdu və o, Mesopotamiya üzərinə qəfil hücum etmək üçün yer axtarırdı". Müəllif yazır ki, öz adamları tərəfindən romalılara satılan Noqodares yaxşı bir plan fikirləşsə də onu həyata keçirə bilmədi. (Марцеллин, 1996,

XIV, 3, 32) Qeysəriyyəli Prokopiyyə gəlincə isə o artıq qüdrətli Roma imperiyasının iki hissəyə parçalanmasından və Qərbi Roma imperiyasının süqutundan sonra yaşayıb yaratmışdı. Təxminən VI əsrin əvvəllərində Bizans hərbi başçısı Velizarinin katibi təyin olunmuş Prokopi bir neçə tarixi əsərin müəllifidir. Onun «Yustinian müharibələrinin tarixi» adlı əsəri 8 kitabdan ibarət olaraq, dövrünün siyasi və vətəndaş tarixini tamamilə əhatə edir. Qeysəriyyəli Prokopi Qafqazın etnik strukturu, siyasi tarixi haqqında maraqlı məlumatlar verir: «Fazis çayı Evksinsk Pontunun son nöqtəsinə tökülür.onun Asiyaya baxan hissəsində Petra şəhəri yerləşir, Avropaya aid əks sahildə isə apsilələrin vilayəti yerləşir. Onlar lazlara tabedirlər və qeyd etdiyim digər xalqlar kimi çoxdan xristianlığı qəbul ediblər.Qafqazdan Kaspı darvazalarına qədər bütün ölkə alanlar tərəfindən məskunlaşdırılıb, onlar müstəqil tayfadır və çox zaman farslarla ittifaqda hərəkət edirlər, romalıların və farsların digər düşmənlərinin üzərinə birgə yürüş edirlər”. (Кесарийский, 1950, IV, 3, 18)

Qafqaz tarixi üzrə erkən orta əsr mənbələri yəhudi, qərb və şərq olmaqla üç qrupda tədqiq olunur. Bunun əsas səbəbi erkən orta əsrlərdə iudaizm, xristianlıq və islam dininin təsiri altında bir sıra mühüm mənbə bazasını formalaşmasıdır. Hər qrupa daxil olan mənbələrin ayrılıqda tarixi əhəmiyyəti, xüsusiyyətləri və tədqiqat yolları haqqında qısa məlumat verilir. Erkən orta əsrlər dövrü ənənəvi olaraq V-XI əsrləri əhatə etsə də, bu fəsilə Qafqazın tarixi inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, XV əsrdək yaradılmış mənbələr daxil edilmişdir.

ISTINADLAR

1. Марцеллин Аммиан. (1996). Римская история. (Res Gestae). Санкт-Петербург: Алетея.

2. Кесарийский Прокопий. (1950). Война с готами. Книга IV, Москва: Академия Наук СССР

2. Erkən orta əsr Yəhudi mənbələri

Qafqaz tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən yazılı mənbələr sırasında erkən orta əsr yəhudi mənbələrinin özünəməxsus yeri var. Yəhudi mənbələrinin tarixi eramızdan çox-çox əvvələ getsə də, müxtəlif tarixi proseslər nəticəsində dövrümüzə qədər gəlmiş mənbələr əsasən erkən orta əsrlərə aiddir. Bu mənbələr həm Qafqaz ərazisində yaşamış qədim tayfa və xalqlar, həm də onların siyasi, dini-etik vəziyyətinin araşdırılması baxımından önəmlidir. Bunlar IX əsrin ikinci yarısında yaşayıb-yaratmış səyyah Eldad Ha-Daninin, X əsrin ikinci yarısının müəllifi qaon Səədiyənin, X əsr salnaməçisi İosiponun, XI-XII əsr müəllifi Yehuda ha-Levinin yaradıcılığını və X əsrə aid Xəzər mənbəsi sayılan, lakin iverit dilində yazılmış Yəhudi-Xəzər yazışmalarını əhatə edir.

Eldad Ben Mahli Ha-Dani IX əsrdə Afrikanın şərqində mövcud olmuş müstəqil Yəhudi dövlətində məskunlaşmış Dan tayfasının nümayəndəsi idi. Aşer tayfasından olan bir nəfərlə səyahətə çıxmış Eldadın tacir olduğu güman edilir. Eldadın əsasən yəhudilərin qədim tarixini əks etdirən səyyah qeydlərində Xəzərlər haqqında maraqlı məlumatlar qeyd olunub. Qaon Səədiyənin (*“qaon” titulu yəhudilər tərəfindən Talmutun bilicilərinə və ən yüksək səviyyəyə malik şərhçi-alimlərə verilirdi*) bioqrafiyası natamam və qeyri-dəqiqdir, onun haqqında bəzi məlumatları X əsr ərəb müəllifi əl-Məsudi verir. Dövrünün görkəmli filosofu, dilçi-alimi olan qaon Səədiyə eyni zamanda zəngin halaxist (*Halaxa yəhudilərin dini, məişət və mülkü həyatını nizamlayan qanunlar toplusudur*) ədəbiyyatın yaradıcısı olmuşdur. Onun əsərlərinə Xəzərlər və Karaimlər

haqqında məlumatlar daxil edilmişdir. X əsr müəllifi İosipon və ya İosif ben Gorion İosif Flavinin “Yəhudilərin tarixi” və “Yəhudi müharibəsi” adlı əsərlərini qədim yəhudi dilinə tərcümə edərək, bir sıra naməlum mənbələrlə zəngilləşdirmişdi. Əsərə Qafqazın coğrafiyası, etnik strukturu, siyasi proseslər və rusların Xəzər yürüşü haqqında maraqlı məlumatlar daxil edilmişdir.

İspaniyanın şimalında varlı ailədə doğulmuş Yehuda ha-Levi və ya Yehuda Halevi mükəmməl yəhudi və ərəb təhsili almışdı. Adı müsəlman İspaniyası yəhudi mədəniyyətinin qızıl dövrü mütəfəkkirləri sırasında olan Yehuda Halevi əsasən təbib kimi fəaliyyət göstərsə də bir sıra maraqlı əsərlərin müəllifidir. Onun ən məşhur fəlsəfi əsəri “Səfər ha-Kuzari” (Xəzərlərin kitabı) adlanır və Xəzər xaqanının iudaizmi qəbul etməsi üzərində qurulub. Aristotel fəlsəfəsi, İslam və Xristianlıqla polemika şəklində yazılmış bu əsərdə Xəzərlər haqqında geniş məlumat vardır. Xəzərlərə aid ivrit dilində yazılmış digər mənbə özündə üç əsəri birləşdirən Yəhudi-Xəzər yazışmalarıdır. Bu əsərlər Kardova xilafətinin məmuru Xasday ibn Şafrutun Xəzər xaqanı (bəyi) İosifə məktubu, xaqan İosifin cavab məktubu (Кокорцев, 1932) və İosifin təbəəsi olan, adı qeyd olunmamış Xəzər yəhudisinin (Kembric anonim adı ilə qeyd olunur) cavab məktubunun hissələrindən ibarətdir. Qədim yəhudi dilində yazılmış və Xəzər mənşəli yeganə yazılı əsər olan bu mənbədə Xəzər xaqanlığının siyasi və dini tarixinə, sosial-iqtisadi quruluşuna, yaxın qonşuları ilə əlaqəsinə həsr olunmuş nadir məlumatlar əks olunub. Xasdaya yazdığı cavab məktubunda Xəzər xaqanı ölkəsinin Girkan dənizinə bitişik olan İtil çayı boyunca yerləşdiyini və bu geniş torpaqlarda saysız-hesabsız 9 müxtəlif xalqın nümayəndəsinin yaşadığını qeyd edir. Xəzər xaqanı yazır ki, ətraf ərazilərdə yaşayan onlarla müxtəlif xalqlar da ona xərac verir. Xaqan ətraf əraziləri və ismaililərin vətəni rusların hücumlarından qoruduğunu qeyd edir. Naməlum Xəzər yəhudisinin cavab məktubunda yazılır ki, Veniaminin

hakimiyyəti dövründə bütün xalqlar “Xəzərlərə qarşı qalxdı və Makedoniya çarının (*Konstantinopol*) təhriki ilə xəzərlər sıxışdırılmağa başlandı... və yalnız alanların çarı bizim köməyimizə gəldi, çünki onların da bir hissəsi yəhudi idi”. (Schechter, 1912, 192-193) Məktubda eyni zamanda qeyd olunur ki, çar Aaronun dövründə Alanlar Yunan (*Konstantinopol*) çarının təhriki ilə Xəzərlərin üzərinə yürüdü. Lakin Aaron onlara qarşı vuruşmaq üçün yaxın münasibətdə olduğu türklərin çarını alanların üzərinə göndərdi. Alanların çarı məğlub edildi və Aaronun hüzuruna gətirildi. Mənbə yazır ki, Aaron alanların çarı ilə olduqca hörmətlə rəftar etdi və hətta onunla qohum da oldu. Sənədin ən maraqlı hissəsini Xəzərlərin Ruslarla toqquşması təşkil edir. Xəzərlər üçün faciəli bitən bu döyüşü müəllif belə təsvir edir: “Sonra da Ruslar Xəzərlərin əli ilə tabe edildilər”. (Schechter, 1912, 194) Kembric Anoniminin son sətirləri coğrafi xarakter daşıyır. Xəzərlərin ölkəsinin adı Arkanos, Xəzər dənizinin ən qədim adı Hirkan/Girkan dənizi (Mare Hyrcanum), sonradan isə Xəzərlərin Dənizi kimi qeyd olunur. (Schechter, 1912, 198)

Yəhudi yazılarının böyük əksəriyyəti ərəb əlifbası ilə yəhudi dilində, bir qismi isə yəhudi hərfləri ilə ərəb dilində yazılmışdır. Bu əsərlər əsasən dini məzmununda yazılardır və yəhudilərin dini-məişət həyatının nizamlanması, Talmudun şərh, iudaizmdə mövcud olan mübahisəli məsələlərin təhlilinə həsr olunmuşdur. Lakin bu əsərlərdə tarixi-siyasi mövzular da əks olunmuş, yaxın və uzaq ərəzələrdə yəhudiliyin yayıldığı torpaqlarda yaşamış insanların həyatı, yaşam tərz, dini, siyasi şəraiti haqqında məlumatlar əks edilmişdir. Yəhudi mənbələri Qafqaz üzrə digər yazılı mənbələrlə müqayisədə olduqca zəif tədqiq edilmişdir. Bu mənbələr geniş şəkildə elmi dövriyyəyə cəlb edilmədiyindən onlar haqqında məlumatlar da səthidir.

İSTİNADLAR

- 1.Schechter S. *An Unknown Khazar Document*. The Jewish Quarterly Review. Vol.3, October, 1, 1912, <https://archive.org/details/jstor-1451142>, Retrieved from April 8, 2017
- 2.Коковцев П.К. (1932). Еврейско-хазарская переписка в X веке. Ленинград: АН СССР

3. Qərb mənbələri

Erkən orta əsrlər 1000 ildən mövcud olmuş Roma imperiyasının alman mənşəli barbar tayfalarının işğal və hücumları nəticəsində darmadağın edilməsi, imperiya ərazisində müxtəlif barbar dövlətlərinin yaranması, xristianlığın aktiv yayılması və dövlət dininə çevrilməsi ilə xarakterizə olunur. Erkən qərb ədəbiyyatına müraciət ilk növbədə Qafqaz ərazisində yaşayan xalqların həyatının xristian-qərb dünyasında və təfəkküründə necə əks olunmasının araşdırılması, qeyri-xristian dünyanın, təfəkkür və mədəniyyətinin xristian-qərb ədəbiyyatında şərh edilmə üsullarının öyrənilməsilə bağlıdır. Bu dövr mənbələrini dini-aqioqrafik və dünyəvi-maddi olmaqla iki qrupa bölmək olar.

Erkən xristian dini ədəbiyyatı məktublar şəklində yazılaraq, epistoluar xarakter daşıyırdı. Bu mətnlər erkən xristian icmalarının ibadəti, təhsili, apologetika və dini debatları haqqında mühakimə yürütmək imkanı verir. Erkən xristian mətnləri papiruslar üzərində yazılmış boru şəkilli kitabələrdən ibarət idi. Bu kitabələrdə müəllifin adı mətnin əvvəlində deyil, sonunda axırıncı sətirin sağ tərəfində qeyd olunurdu. Eramızın təxminən II əsrində boru şəkilli kitabələrdən əlyazma lövhələrə keçid baş vermişdi.

II-III əsr xristian ədəbiyyatı nümunələri apokrif (müqəddəslərin həyatı və faciəsinə həsr olunmuş ədəbiyyat) xarakteri daşıyırdı. Bu dövrdə Roma, Antiox, Qeysəriyyə və İsgəndəriyyədə fəaliyyət göstərən kilsələr əslində erkən xristian ədəbiyyatının yaranması və yayılması mərkəzinə çevrilmişdilər. Yaradılmış xristian mətnləri içərisində “Çoban Hermas”ın mətnini və Antiox keşiş İqnatiusun məktublarını misal gətirmək olar. Onlar təkcə müqəddəs mətnin izahı deyil, eyni zamanda Kiçik Asiyada xristianlığın yayılması ilə əlaqədar bu ölkələrin nümayəndələri ilə mərkəzi xristian kilsələrinin yazışması haqqında da məlumat verirdi. “Çoban Hermas”ın mətninin indiyə qədər iki redaksiyası, yunan və latın redaksiyaları aşkar edilmişdir.

Eramızın təxminən 207-208-ci illərində Tertullian tərəfindən tərtib edilmiş “Adversus Marcionem” də bu qəbildə yazılmış əsərlərdəndir. Erkən xristian mətnlərinin mənbələrinə gəldikdə isə burada qaranlıq səhifələr olduqca çoxdur. Erkən xristian mətnlərinin qorunub saxlanılması işini III əsrin əvvəllərində yaşamış İsgəndəriyyəli Paul Origen həyata keçirmişdir. O, erkən xristian dövründə yaşamış yeganə müəllifdir ki, həyatı və əsərləri haqqında müasir dövrümüzdə ətraflı məlumatlar çatıb. Eramızın II-III əsrlərində yaşamış Origen Bibliyanın mətnini bərpa etməyə çalışmış, müqəddəs mətnə bir sıra izah və şərhlər əlavə etmişdir. (Kruger, 1969)

IV əsr ilk xristian xronikalarının (*salnamələrinin*) yarandığı dövrdür. Xristianlığın məhz bu dövrdə Roma imperiyasında rəsmi status alması, imperiya daxilində başlanan sosial gərginlik, qul və kolonların üsyanları, xristian kilsəsinin müxtəlif təriqətlərə qarşı mübarizəyə qalxması və s. bu xronikaların yaranmasının əsas səbəbləri idi. Xristian xronikalarının ilkin nümunələrinin yaradıcılarından biri Qeysəriyyəli Yevsevi olmuşdur. Onun «Xronika»sı iki hissədən ibarət olaraq, dünyanın ən qədim tarixindən 325-ci ilə qədərki

hadisələri əhatə edirdi. Bu əsərin əsas tarixi-siyasi ideyasını dünyanın idarəçiliyində ardıcılıq və irsilik prinsipinin mövcudluğunu sübuta yetirmək idi. Roma imperiyasını dünyanın qüdrətli imperiyaları olan Aşşur-Babil, Midiya-Fars və Yunan-Makedoniya imperiyalarının varisi hesab edən müəllif bu siyasi qurumların struktur və idarəçiliyində uyğunluqlar (*analogiyalar*) axtarırdı. Siyasi tarixlə yanaşı əsərin «Xronoqrafiya» hissəsində müəllif xronoloji sistemlərin-antik, qədim şərq və Bibliya xronoloji sistemlərinin müqayisəli təhlilini də vermişdir. Qeysəriyyəli Yevsevinin əsəri Yeronim tərəfindən davam etdirilmiş, hadisələrin şərhə 378-ci ilə qədər çatdırılmışdır.

IV-V əsr xristian ədəbiyyatının ən parlaq nümunələri isə Avqustin və Yeremiyə məxsusdur. Avqustinin iki məşhur əsəri – “De Trinitate” (eramızın 398-419-cu illərində tərtib olunmuşdur) və “De Civitate Dei”(eramızın 426-cı ilində yazılmışdır) dini mətnlərin izahının ən tamamlanmış forması idi. Məhz bu dövrdə xristian ədəbiyyatında yeni bir janrın-aqioqrafik nümunələrin əsası qoyulmuşdur. Xristian övliyələrinin həyatına həsr olunmuş bu mənbələr erkən xristian icmalarının mənəvi-etik dünyasının araşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. (Gamble, 1995)

Xristian dini tarixi ədəbiyyatının yaranması əslində tarixi fikrin yeni mərhələ və istiqamətinin əsasının qoyulması demək idi. İngilis alimi R.Kollinqvudun yazdığı kimi Avropa tarixşünaslığı mövcud olduğu dövrdən indiyə qədər üç böyük böhran dalğası keçmişdir. Birinci böhran dalğası tarixin elm olması və onun tədqiqat metodunun formalaşdırılması ideyasının yarandığı e.ə.V əsrə təsadüf edir. İkinci böhran dalğası xristianlığın inqilabi təfəkkürünün təsiri altında yeniləşdirilmiş tarix ideyasının eramızın IV-V əsrlərində formalaşdığı dövrü əhatə edir. Bu dövr xristian tarixi təfəkkürü yunan-roma tarixi məktəbinə məxsus iki əsas aparıcı ideyanı-birincisi, insan təbiətinin optimist təbiətə malik olması ideyasını,

ikincisi isə tarixi dəyişkənlik əsasında yerləşən əbədi varlığın substansialist ideyasını, alt-üst etmişdir.

Yunan-roma tarixi təfəkkürünə məxsus insan təbiətinin optimistliyi ilk növbədə xristianlığın mənəvi təcrübəsi ilə inkar edilirdi. Xristian doktrinasına görə insan fəaliyyətinin kortəbii xarakteri onun özünəməxsus fərdi xüsusiyyətləri ilə izah olunmamalıdır. İnsanların kortəbii hərəkəti qaçılmazdır. Əgər yunan-roma tarixi təfəkkürü insanların səhvlərini onların qarşısından gələn təhlükəni görməməsi və ya görmək istəməməsi ilə izah edir və insan həyatının onun öz əlində olduğunu vurğulayırdısa, xristian təfəkkürü tale, qismət anlamını mərkəzi ideyaya çevirirdi.

Eramızın IV-V əsrlərində xristian fəlsəfəsi bir az da uzağa gedərək, yunan-roma tarixi məktəbinin substansiya haqqında metafizik doktrinasını «yaradıcı» doktrina ilə əvəz etdi. Bu doktrinaya görə həyatda Allahdan başqa əbədi heç bir şey yoxdur və hər bir şey Onun tərəfindən yaradılmışdır. İnsan ruhu keçmiş varlıqdan başqa bir şey deyil və onun əbədiliyi yalnız əfsanədir. Sadə dillə desək, bu konsepsiyaya görə insanlar və xalqlar kollektiv substansiya deyil, Allah tərəfindən yaradılmışlardır. Yaratdığı insanlara Allah həmçinin xarakter də verir. Qədim tarixi təfəkkürə uyğun olaraq, insan yenə də substansiya kimi qəbul olunurdu, lakin artıq bu insan Allah tərəfindən yaradıldığı üçün müəyyən xüsusiyyətlərə malik və müəyyən şəraitə uyğun yaradılmış substansiya idi. Allahın özü də substansiya kimi qəbul olunurdu, lakin bu substansiya dərk edilməz idi. Bizim Allah haqqında biliklərimiz yalnız onun fəaliyyəti ilə məhdudlaşır.

Beləliklə, xristian təfəkkürü və fəlsəfəsinin təsiri altında tamamilə yeni bir tarix yaranırdı. Bu tarix xristian təfəkkürünün bir neçə elementinə əsaslanırdı.

Birincisi, bu təfəkkürə görə hərəkətdə olan tarixi proseslər insanların məqsədləri əsasında deyil, Allahın məqsədi ilə idarə

olunurdu. Allahın məqsədi insanların məqsədi idi. Bu fəlsəfəyə görə hər bir insan öz məqsədini anlayırdı, lakin nə üçün buna can atdığına izah edə bilmirdi. Çünki bu istək və arzu onun ruhuna Allah tərəfindən qoyulmuşdu, bu Allahın istəyi idi. Bir tərəfdən bu fəlsəfəyə görə tarixdə baş verən hər bir şey insan arzusu və məqsədi ilə, insanın fəaliyyəti ilə izah olunurdu, digər tərəfdən dünyada hər şeyin təkanı və məqsədinin bir əsası- Allah olduğu vurğulanırdı.

İkincisi, tarixə bu yeni baxış nəinki tarixin hərəkətverici qüvvələrinin fəaliyyətini anlamaq, həm də bu qüvvələrin mahiyyət və təbiətini açıqlamaq imkanı verirdi. Bu konsepsiyaya görə fərdi ruh müəyyən dövrdə müəyyən xüsusiyyətlərlə müəyyən missiyaları həyata keçirmək üçün Allah tərəfindən yaradılmışdır, bu missiyanı həyata keçirdikdən sonra bu fərd tarixdən silinib gedir. Xristian tarixi təfəkkürü Roma imperiyasının yaranması və məğlub olaraq, tarix səhnəsindən getməsinə bu konsepsiyayı təsdiqləyən faktor kimi misal gətirirdi. Bu isə tarixi təfəkkürdə əsl inqilab idi. Əslində bu konsepsiya iddia edirdi ki, tarixi dəyişkənlik prosesi əşyaların axını və onların hadisələrə təsiri deyil, onları öz arxasınca aparan substansiyanın real yaranması və darmadağın edilməsidir. Başqa sözlə, yunan-roma təfəkkürünün iddia etdiyi kimi tarix öz-özünə deyil, Allah tərəfindən yaranıb və idarə olunur. Üçüncüsü, xristian təfəkkürü tarixi günah, rəhimdillik və xəlv olunmuş olmaqla üç hissəyə ayırırdı. Üçüncü faktor xristinalığın universal mövqeyinə əsaslanırdı. Xristinalığa görə bütün insanlar Allahın kölgəsi altında bərabərdirlər, heç bir xalqın, irqin, sinfin heç bir üstünlük və imtiyazı yoxdur. Bütün insanlar Allahın məqsədi və arzusu ilə fəaliyyət göstərirlər. Xristianlıq məhz bu baxımdan Roma tarixi, Yəhudi tarixi və ya digər tarixləri qəbul edə bilmirdi, xristian tarixi dünya tarixinə, insan həyatı üçün Allahın məqsədinin inkişafına əsaslanırdı.

Erkən xristian tarixi ədəbiyyatının əsasında universallıq dururdu, çünki bu tarix insan mənşəyini izah etməyə çalışırdı. Bu tarix müxtəlif irqlərə məxsus insanların yaranması və bəşəriyyətin müxtəlif nöqtələrində fəaliyyət göstərməsi səbəbini izah etməli idi. Bu tarix sivilizasiyaların yaranması və məhv olması səbəblərini izah etməli idi. Bu tarix hadisələri insan müdrikliyindən irəli gələrək deyil, Ruhun fəaliyyəti ilə izah etməli idi. Providensial tarix Allahın fəaliyyət göstərdiyi səhnə idi, lakin bu səhnənin sevimli xarakterləri yox idi, bu səhnədə hamı Allahın kölgəsi altında bərabər idi. Bu tarixin mərkəzi nöqtəsi Məsihin fəaliyyəti olmalı idi. Məhz buna görə xristian təfəkkürü tarixi Məsihin anadan olması dövründən iki hissəyə ayırırdı. Bu hissələrin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var idi: birinci dövr gələcəyə doğru yönəlmiş kortəbii hadisələrdən ibarət xarakterlərin hazırlanması, ikinci isə keçmiş qayıdan xarakterlərdən ibarət idi.

Keçmiş tarixi iki hissəyə ayıran xristian təfəkkürü onu eyni zamanda iki dövrə, Məsihin doğumundan əvvəl və sonra olmaq şərti ilə bölürdü. Beləliklə, dövrü tarixin əsası qoyulmuş oldu. Xristian tarixi məktəbinə xas olan bu üç faktor erkən orta əsr xristian tarixi mənbələrinin ayrılmaz hissəsi idi və demək olar ki, o dövrün hər bir mütəfəkkürünün yaradıcılığında əks olunmuşdu.

Erkən orta əsr tarixi məktəbi eyni zamanda ellinizm dövrü və Roma tarixi məktəbinin ənənələrini də davam etdirirdi. Bu tarixi məktəb özündən əvvəl mövcud olmuş tarixi məktəb kimi tarixi fakt və ənənələrdən asılı idi. Lakin yunan-roma tarixi məktəbi nümayəndələrindən fərqli olaraq, orta əsr yaradıcıları malik olduqları tarixi materialları universal tarix nöqtəyindən nəzərdən imtahan edirdilər. Millətçiliyin artıq real mövcud olduğu erkən orta əsrlərdə bu faktora istinad edən tarixçilər səhv etdiklərini artıq anlayırdılar. Bu tarixçilər tarixi yaradarkən hər hansı ölkənin nüfuzunu artırmaq və ya ucaltmaq məqsədi

güdmürdülər, onların məqsədi tarixi özünəməxsus məqsədlərə malik bir proses kimi təsvir etmək idi. Bu tarixin əsas mərkəzi Allahın qüdrətindən asılı tarixin yaradılması idi. Bu tarixdə tarixi hərəkətə gətirən insanlar deyil, Allah idi və hər şey onun istək və arzularından asılı idi. Erkən orta əsr tarixi təfəkkürünün ən böyük vəzifəsi bu obyektiv və müqəddəs tarixi araşdırmaq və izah etmək idi. Esxatologiya (*dünyanın sonu haqqında dini təsəvvürlərin məcmusu*) tarixin ayrılmaz elementi idi. Bunu rəhbər tutan orta əsr tarixçilərinin fikrincə alimlərin əsas vəzifəsi gələcəyi görmək yox, keçmişi öyrənməkdir. Məhz bu mərhələdə erkən orta əsr təfəkküründə Allahın obyektiv məqsədləri ilə insanların subyektiv məqsədləri arasında qarşıdurma yaranır. Bu ideyaya görə tarixi və bəşəriyyəti insanların məqsədəyönlü fəaliyyəti deyil, müqəddəs qüvvənin fəaliyyəti dəyişir. Orta əsr tarixi təfəkküründə Allah həm də fəaliyyət idi. Tarixin ali planını araşdırmağa can atan erkən orta əsr tarixi təfəkkürü bu planın insana deyil, Allaha məxsus olduğunu qəbul edirdi. Məhz buna görə bu tarixin tənqidi metodu olduqca zəif idi. Bu zəiflik isə mənbələrin məhdudluğundan irəli gəlirdi. Bu zəiflik erkən orta əsr tarixçilərinin tarixin aktual faktlarını araşdırıb obyektiv təhlil etmək istəməməsindən irəli gəlirdi. Bu zəiflik onların müqəddəs atributların araşdırılması və elmin mənimsənilməsi istəyindən irəli gəlirdi. Məhz bu səbəbdən orta əsr tarixçilərinin böyük əksəriyyəti axıra qədər tarixi mənbələrin tənqidi təhlili metoduna və faktların alim və tədqiqatçı mövqeyində təsdiqi üsuluna yiyələnə bilmədilər.

Dünyəvi xarakterli xristian-qərb mənbələri ilk növbədə Şərq-Qərb qarşıdurması, iki müxtəlif sivilisasiyanın hegemonluq uğrunda mübarizəsi və bu mübarizənin Qafqaz xalqlarına təsirinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Erkən orta əsrlər Qafqaz tarixi üç böyük siyasi qüvvənin, türklərin, farsların və bizansların aramsız müharibə və mübarizə meydanına çevrildiyi dövrü əhatə edir. 226-cı ildə

waranmış və əvvəlcə yalnız keçmiş Parfiya ərazisinin sərhədlərində mövcud olmuş Sasanilər tədricən güclənərək, geniş işğalçılıq yürüşlərinə başlayırlar. Lakin bütün Cənubi Qafqazı özlərinə tabe edən Sasanilər Şimali Qafqaz sərhədlərində maskut və hunların dağıdıcı yürüşləri nəticəsində Dərbənd keçidində və Dağıstanın cənububda möhkəmlənə bilmədilər. 395-ci ildə hun hərbi dəstələri Cənubi Qafqazdan adlayaraq, İran ərazisinə, oradan da Suriya və Kiçik Asiyaya soxuldular. Bu ərazilərdə farsların ciddi müqavimətinə rast gələn hunlar Abşeron yarımadasını keçərək, Dağıstan vasitəsilə geriye, Şimali Qafqaza çəkilməli oldular. Qafqaz ərazisi uzun müddətə hunların İran və Bizansa qarşı mübarizə meydanına çevrildi. Hunlar Qafqazın siyasi xəritəsinə ciddi təsir göstərdilər. Bospor çarlığı, Yunan koloniya-şəhərləri darmadağın edildi, bir sıra tayfa ittifaqlarının, meotlar, avarlar, maskutlar, kerketlər və digərlərinin yerdəyişməsi baş verdi. V-VI əsrlərdə türk dilli tayfaların birləşmələri (bulqarlar, utiqrular, kutriqurlar, suvarlar, savirlər, sibirlər/sabirlər) Şərqi Roma imperiyası, Yunanıstan və Kiçik Asiya üzərinə aramsız hücumlara başladılar. Bəzən böyük imperiyalara qarşı mübarizələr dayandırılır, türkdilli tayfa ittifaqları öz aralarında müharibəyə başlayırdılar, bəzən də tarixi düşmən olan sasanilər bızanslarla bir-birlərinə qarşı mübarizədə türkdilli tayfaları öz tərəflərinə çəkmək məqsədilə onlarla müqavilə bağlamağa məcbur olurdular.

VI əsrdən başlayaraq, Şimal-Qərbi Qafqaz Bizans, Şərqi və Cənubi Qafqaz isə Sasani imperiyasının təsir dairəsinə düşür. Bu dövr hadisələrinin parlaq əks olunduğu əsərlərdən biri VI əsr tarixçisi və Bizans diplomatı Menandr Protektora məxsusdur. Menandrın "Tarix" adlı əsəri imperator Mavrikinin dövrünü əhatə edir və əslində Aqafinin "Yulianın çarlığı haqqında" adlı əsərinin davamı sayılır. Menandrın əsəri diplomatik yazışmalar, Bizans səfirlərinin hesabatları və qeydləri, şəxsi müşahidələr əsasında yazıldığından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Menandr

türklərin yazısı haqqında məlumat verən ilk tarixçidir. Menandrın əsəri Bizans-Türk Xaqanlığı və Bizans-Sasani münasibətlərinin araşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Menandr 568-ci ildə Soqdiya mənşəli məşhur türk siyasi xadimi Maniaxın rəhbərliyi ilə Konstantinopola göndərilmiş elçilik haqqında yazarkən bunları qeyd edir: “Bu vaxtlar türklərin qüdrəti çox artmışdı. Əvvəllər eftalitlərə, sonra isə türklərə tabe olan soqdiyalılar xahiş edirdilər ki, ipəyi midiyalılara satmaq üçün Farsa elçilər göndərilsin...Maniax Dizabula (*türk xaqanı İstemi nəzərdə tutulur*) başa saldı ki, türklər üçün romalılarla yaxşı münasibət daha sərfəli olar və onlar ipəyi də onlara satmalıdırlar, çünki ipəkdən ən çox romalılar istifadə edir. Maniax eyni zamanda qeyd etdi ki, özü də romalılarla getməyə və romalılarla türklər arasında dostluq yaratmağa hazırdır. Maniaxın sözlərilə razılaşan Dizabul ...hədiyyə olaraq böyük miqdarda ipək və bir neçə söz yolladı. Səyahət edərkən Maniax belə məktublar aparırdı.... Olduqca böyük səyahət sona yaxınlaşırdı; o, çoxlu ölkələr keçdi, buludlara çatan yüksək dağlar, düzlər və meşələr, çaylar və göllər keçəndən sonra Qafqaz dağlarını aşdı və nəhayət, Bizansa çatdı...Beləliklə o, basilevsin yanına gəldi...məktubu və hədiyyələri götürüb ona verdi, istədi ki, onun səyahəti və fəaliyyəti faydalı olsun. Basilevs tərcüməçi vasitəsilə skiflərdən gələn məktubla tanış oldu, elçilərlə sevinclə söhbət etdi və istədi ki, elçilər skiflərin mülkləri və torpaqları haqqında danışsınlar” (Жданович, 2014, 35-36) Menandrın sözlərinə görə türklər şəhərlərdə yaşayan eftalitləri tamamilə məğlub etmiş, onların şəhərlərinə sahib olmuşdular. Menandr yazır ki, Maniaxdan avarlar haqqında soruşan imperator onların sonrakı taleyi ilə maraqlanır, Maniaxın isə cavabı belə olur: “Bizdən qaçan avarlar təxminən 20 min olar, qalanları isə bizim hakimiyyətimizi qəbul etdilər”. (Жданович, 2014, 27-28) Menandrın əsəri İraklinin dövründə yaşamış Feofilakt

Simokatta tərəfindən davam etdirilmişdir. Simokatta “Tarix” əsərinin müəllifidir. Əslən Misirdən olan, VI-VII əsrlərdə yaşamış Simokatta dövrünün ən məhsuldar hissəsini Kōstantinopolda keçirmişdir. Simokattanın hüquqşünas işləməsi ehtimal olunur. Onun əsəri faktiki olaraq, Bizansın Şərqdə fəslərə, Qərbdə isə (Balkanlarda) türklərə qarşı apardığı müharibələrə həsr olunub. Simokatta yazır ki, slavyan tayfaları tez-tez Frakiyaya hücum edərək Bizansı narahat edirdilər. Barbarlarla bağlanan müqaviləyə rəğmən slavyanların Bizans ətrafında aktiv hərbi fəaliyyəti sərkərdə Priskin ona qarşı müqavimətinə səbəb oldu. Slavyanların rəhbəri Ardaqast müəllifin yazdığına görə məğlub oldu, romalılar barbarların ölkəsini talan etdilər. (Симокатта, 1995, III, 3, 1) Simokatta yazır ki, “Mavrikinin hökmranlığının 8-ci ilində farsların sərkərdəsi Varam Fars şahı Hörmüzün göstərişi ilə barbarların böyük dəstəsilə Svana göndərilir. Farsların hücumu gözlənilməz olduğundan bütün Svaniya yerlə yeksan edildi, Kolxidada rəhbər olacaq bir kəs qalmadı, çünki, Kolxida hərbi komandanlıqdan məhrum edilmiş bir yetimə bənzəyirdi, şərqdən isə müharibə dalğaları alovlanırdı. Belə ki, şərq vilayətlərinin şimalında yaşayan hunlar (farslar onları “türklər” adlandırır) Hörmüzün göstərişi ilə darmadağın edildikdən sonra Varam qoşunları Kolxidaya yönəltdi. Fars çarının nüfuzu o qədər artdı ki, hunlar babillər tərəfindən xərac verməyə məcbur edildilər, halbuki əvvəllər hunlar sərhədləri qorumaq bəhanəsilə midiyahlılardan 40 min qızıl xərac alırdılar. Türklərin hökmdarları o qədər varlandılar ki, hər bir şeyi, yataqları, stolları, ...at ləvazimatlarını, sərvətdən gicəllənən ağla gələn bər bir şeyi qızıldan düzəltməyə başladılar. Nəticədə, türklər razılaşmanı pozaraq, daha artıq xərac istəyəndə... farslar müharibəyə başladılar. Burada farslar möhtəşəm bir qələbə çaldılar və xoşbəxtliklə birgə sərvətlər də gəriyə qayıtdı. ...Skiflərlə müharibə təhlükəsi ötüşdüyündən qılinc Svaniyaya

qarşı qalxdı. Burada möhtəşəm gəlir əldə edən Varam onu Babilə göndərdi və barbarların “Eras” adlandırdığı Araksa doğru irəlilədi. Bu xəbəri eşidən imperator Romana müharibəyə başlamaq haqqında əmr verdi. Yerli dildə Lazika adlandırılan Kolxidaya çatdıqdan sonra yerli yerarxla görüşən Roman qoşunlarını Albaniyaya doğru yönəltdi. (Симокатта, III, 6, 1-17) Simokatta yazır ki, Albaniyanın düzündə Araksın sahilində Varam ilə Romanını qoşunları 4 gün üz bəüz dayandıılar, beşinci gün isə döyüşə başladılar. Bu döyüşdə Varam məğlub oldu, buna hirsələnən Hörmüz ona qadın paltarı göndərdi və qoşun rəhbərliyindən uzaqlaşdırdı. Buna cavab olaraq, Varam Hörmüzə təhqiramiz məktublar göndərərək, onu Xosrovun oğlu deyil, qızı adlandırdı. Simokatta yazır ki, bu hadisələrdən bir qədər əvvəl farslarla qonşu olan Ərməniyə midiyalılarla yaxınlaşmağa və romalılardan uzaqlaşmağa cəhd göstərdi və imperator tərəfindən təyin edilən İoan adlı hökmdarı öldürdü. Bunu eşidən imperator Mavriki zadəgan nəslindən olan Domensiolu Ərməniyəyə göndərdi. Domensiol ayrılmanın qarşısını aldı, onun səbəbkarı Cıvbatı isə zəncirləyərək, imperatorun hüzuruna göndərdi. Simokatta yazır ki, Varamla Hörmüzd arasında qarşıdurma sonuncunun ölümü və oğlu Xosrovun taxta çıxması ilə nəticələndi. (Симокатта, III, 7, 1-19)

Bu dövrün görkəmli mütəfəkkiri və dövlət xadimi olan Qeysəriyyəli Prokopinin də əsərləri Qafqaz tarixinin araşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ellinləşmiş suriyalı Prokopi Fələstinin inzibati mərkəzi olan Qeysəriyyədə anadan olmuş, hüquqi təhsil almış və 527-ci ildə Yustinian tərəfindən dövrün məşhur sərkərdəsi olan Flavi Veliazarın katibi və məsləhətçisi vəzifəsinə təyin edilmişdir. 527-531-ci illərdə Veliazar ilə birgə imperiyanın şərq sərhədlərində olmuş Prokopi İranla müharibənin bilavasitə iştirakçısı və müşahidəçisi olmuşdur. Prokopi dövrünün ən mühüm hadisələrinin iştirakçısı və müşahidəçisi olmaqla bərabər gizli informasiyaya çıxışa

malik olmuşdur. Bütün bunlar onun yaratdığı əsərlərin yüksək etibarlılıq və obyektivliyinə dəlalət edir. Prokopi “Müharibələr”, “Tikintilər haqqında” və “Gizli tarix” adlı əsərlərin müəllifidir. Onun “Müharibələr” adlı əsəri “Farslarla müharibə”, “Vandallarla müharibə” və “Qotlarla müharibə” adlı kitablardan ibarətdir. Qafqaz tarixinin araşdırılması baxımından “Farslarla müharibə” kitabı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu kitab Bizans və Sasani imperiyasının Ərməniyə, Suriya, Mesopatamiya və Misir üzərində hökmranlıq uğrunda 126 il (420-628-ci illər arası) apardıqları mübarizəni təsvir edir. 75 il bilavasitə müharibə vəziyyətində olan imperiyalar müvəqqəti üstünlük və qələbələrə baxmayaraq, uğur qazana bilməmiş, müharibələr status-kvonun bərpası, əvvəlki sərhədlərə çəkilmə, hər iki imperiyanın resurslarının dağıdılması, Sasani imperiyasının tamamilə, Bizans imperiyasının isə qismən Ərəb xilafəti tərəfindən çökdürülməsilə nəticələnmişdi. “Farslarla müharibə” adlı kitabda Prokopi qeyd edir ki, “..fars şahı Peroz sərhədyanı ərazilər üzündən ağ adlandırılan eftalitlərlə müharibəyə başladı. Böyük bir qoşun toplayaraq, onlara qarşı müharibəyə başladı. Eftalitlər hun tayfalarıdır və hunlar da adlanırlar, amma bizim tanıdığımız hunlara qarışmır və onlarla ünsiyyətə girmirlər, çünki onlarla həmsərhəd deyillər və onların yaxınlıklarında yaşamırlar. Onlar şimal sərhədlərində farslarla qonşudurlar və Farsın son məntəqəsi olan Qorqo (*qədim müəlliflərin əsərlərində İrkaniya, Xəzərin cənub-qərbində yerləşən Qorqan*) şəhərinə yaxın yaşayırlar. ..Onlar digər hunlar kimi köçəri deyillər və münbit torpaqlarda yaşayırlar. Onlar Midiya qoşunlarının tərkibində yürüşlər nəzərə alınmazsa heç zaman romalıların torpaqlarına soxulmayıblar. Onlar ağ dərilidirlər və görünüşləri də pis deyil... Onların həyatı başqa hunlarınki kimi heyvani deyil. Onların bir hökmdarı var və onlar qanuna söykənən dövlət quruluşuna malikdirlər, bir-birlərilə və qonşuları ilə romalıları və farslardan heç də pis olmayan ədalətli və təmiz münasibətlərlə

yaşayırlar.” Eftalitlərlə müharibədə öldürülən Perozdan yazan Prokopi göstərir ki, bu hadisədən sonra “farslar düşməni həтта nə qədər bərk qaçsa belə yad ərazidə təqib etməyi qadağan edən qanun qəbul etdilər”. (Прокопий, 1993, III, 8, 4, 32- 34)

Perozun oğlu Kavadin hakimiyyətini təsvir edən Prokopi onun qəddar olduğunu və fars qadınlarını ümumiləşdirən qanun verdiyini qeyd edir. “Bu, çoxlarının xoşuna gəlmədi. Ona görə də ona qarşı üsyan etdilər, onu tutdular, qandalladılar və nəzarət altına aldılar. Bundan sonra Perozun qardaşı Vlası taxta otuzdurdular. Çünki Perozun nəslinin başqa kişi nümayəndəsi yox idi, farslarda isə adi insanları taxta çıxarmaq adəti yoxdur. Hakimiyyətə gətirildikdən sonra Vlas bütün varlıq farsları başına toplayaraq, Kavadın taleyini müzakirə etməyə başladı, çünki çoxları onun edam olunmasını istəmirdilər. “ Prokopi yazır ki, farsların içərisində olduqca nüfuzlu Qusanastad adlı sərkərdə farsların dırnaq tutmaq üçün istifadə etdiyi bıçağı göstərərək deyir ki, indi bu bıçağın həll edə biləcəyi qərarı siz qəbul etməzsəniz, sabah bu məsələnin həlli üçün sizə 20 minlik qılınc-qalxanlı kişi kifayət etməyə bilər. Prokopi bununla Qusanastadın Kavadı öldürmək təklif etdiyini, lakin farsların şah qanı daşıyan birisinin ölümünə bais olmaq istəmədiyini bildirir. Sonunda farslar Kavadı “Unutqanlıq qalası”na salmaq qərarına gəlirlər. Qanun bu qalaya düşünlərin adını xatırlatmağı qadağan edir, xatırladınları isə ölüm hökmü gözləyirdi. (Прокопий, 1993, I, 5, 1-40,) Prokopi yazır ki, Kavad bu qaladan həyat yoldaşının köməyi ilə qaçaraq eftalitlərin yanına getmiş, eftalit hökmdarının qızı ilə evlənmişdi.

Erkən xristian-qərb mənbələri Qafqaz ərazisində türk dilli tayfa ittifaqları haqqında geniş məlumatlara malikdir. Bu mənbələrin məlumatlarına görə bulqarlar, utiqur və kutriqurlar Qara dənizin şimal sahillərində, Azovun şərqindən Kuban çayına qədər ərazilərdə məskunlaşmışdılar. VI əsr Suriya müəllifi Mixail Ritor yazırdı ki, Xəzər dənizinin arxasında “öz

dili olan barbar, bütpərəst xalq, bulqarlar yaşayır”. Mənbələr türk dilli savir/sabir/subar/sibir/ tayfaları haqqında da məlumat verirlər. Qeysəriyyəli Prokopinin verdiyi məlumata görə savirlər çoxsaylı qollara malik tayfa idilər. Onların bir qolu Roma imperatoru, o biri qolu Fars şahı ilə dostluq edirdi”. (Прокопий, 1996, 407)

Mənbələr avarlar haqqında da maraqlı məlumatlara malikdir. VI əsr Bizans müəllifi Feofilat Simokatta qeyd edir ki, savirlər, hunlar və digər tayfalar avarlara böyük hörmət bəsləyir, onlara bahalı hədiyyələr edir və beləliklə də təhlükəsizliklərini təmin etməyə çalışırdılar. (Феофилакт, 1995, 3-4) Avarların rəhbərliyi altında türk, monqol, fin-uqor tayfaları qərbə doğru irəliləyərək, Şimali Qafqazın ərazisinə daxil oldular. Tarixə xalqların böyük köçü kimi daxil olmuş bu yerdəyişmələr, Qafqaz ərazisində eyni tipli güclü tayfa ittifaqlarının, konqlomeratların yaranması ilə nəticələnmiş, regionda türkdilli elementin güclənməsinə şərait yaratmışdı

Erkən xristian tarixi ədəbiyyatı rəngarəngliyi, tolerantlığı və dözümlülüyü ilə seçilirdi. Maraqlıdır ki, adlarını çəkdiyimiz müəlliflərdən nə Menandr, nə Simokatta düşmən tayfalara sərt münasibət bəsləmirilər. Menandr türkləri və slavyanları “barbar” adlandırmaqdan çəkinir, Simokatta isə bəzən düşmən tərəfin nümayəndələrini “qardaşlar” adlandırır. Erkən orta əsr xristian müəlliflərinin əsərlərində tolerantlıq kütləvi olmasa da müəyyən dərəcədə hiss edilirdi. Bu dövr xristian mənbələrinin digər özəlliyi onlarda etnik mənsubiyyət və mənşə məsələlərinə az diqqətin yetirilməsidir. Bu mənbələrdə xalqların tarixi, onların cəlb olunduğu mühariəbələr, siyasi proseslər etnik məsələlərdən, siyasi və coğrafi sərhədlər isə tarixi sərhədlərdən daha önəmlidir.

Beləliklə, xristian tarixi təfəkkürü yunan-roma tarixi məktəbinə məxsus humanizm və substansionalizmdən başqa, xüsusiyyət ideyasını da kənara atmışdır. Məhz bu baxımdan

xristianlıq prinsipləri əsasında yaradılan istənilən tarix “universal, providensial, apokaliptik və dövrü” olmalı idi. Bu xüsusiyyətlər xristian tarixi mənbələrinin əsasını təşkil edirdi.

İSTİNADLAR

1. Gamble, Harry Y. (1995). Books and Readers in the early Church. A History of Early Christian Texts. London: Yale University Press. New Haven
2. Kruger, Dr.Gustav. (1969). History of Early Christian Literature. New York: B.Franklin
3. Жданович О.П. *Менандр Протектор. История: о посольствах тюрок к персам и византийцам в 568 году*. Золотоордынское обозрение. № 1(3). 2014
4. Прокопий Кесарийский.(1993). Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. Москва: Наука.
5. Прокопий Кесарийский. (1996). Война с готами. Москва: Арктос
6. Симокатта, Фиофилат. (1995). История. Свод древнейших письменных известий о славянах. т. 2, Москва: Восточная литература Академии Наук Российской Федерации.

4. Şərq mənbələri

Dünya tarixinin ziddiyyətli, rəngarəng və mürəkkəb hadisələri ilə zəngin olan erkən orta əsrlər dövrünün bərpası bilavasitə şərq mənbələrinə söykənir. Qədim tarixi ənənələrə malik farslar, albanlar, ermənilər, gürcülər, suriyalılar, ərəblər və başqa Şərq xalqlarının yaratdıqları əsərlər erkən feodalizm dövrü reallıqlarının bərpasında mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Erkən orta əsr şərq mənbələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilk

növbədə onların yarandığı tarixi şərait, onları yaradanların siyasi baxışları, maraq və məqsədləri prizmasından izah və təhlil olunmalıdır.

a. Türkdilli mənbələr

Türkdilli xalqlarda dövlətçilik ənənələrinin olduqca qədim tarixə malik olmasına baxmayaraq, türklər öz dillərində tarixi ədəbiyyat yaratmamış, türk tarixi təfəkkürünün formalaşması və ilk türk yazılı abidələrin yaranması erkən orta əsrlərə təsadüf etmişdir. Köçəri türk tayfaları və dövlətlərinin tarixi əsasən onların yazı mədəniyyəti daha çox inkişaf etmiş qonşularının yaradıcılığında əks olunmuşdur. Zaman-zaman uğur qazanaraq qələbə əldə etdiyi, oturaq həyat tərzinə keçdiyi və dövlətlər yaratdıqları ərazilərdə qalib olmalarına rəğmən türklər işğal etdikləri xalqların mədəni təsiri altına düşmüş və bu ərazilərdə yazı dili türk deyil, işğal olunmuş xalqın dili olmuşdur. XIX əsrə qədər türklər haqqında ən geniş məlumatlar çindilli, farsdilli, ərəb işğallarından sonra isə ərəbdilli mənbələrdə toplanmışdı. Türklər haqqında geniş məlumatlar “Tuman əlyazması” kimi tanınan X əsr coğrafi ədəbiyyatı, fars alimi Gərdizinin tarixi əsərini, ərəb dilində yazılmış türk müəllifi Mahmud Qaşqarının türk ləhcələrinə aid kitabını (“Divani-lügəti-türk”) qeyd etmək olar. Sonuncu əsər türk tarixinin öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qaşqarının arxeoloji məlumatlarla təsdiqlənən informasiyasına əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, türklər arasında Qərbdən dini təbliğatın başlanmasından əvvəl onlar irandilli Soqdiyalıların təsiri altında olublar və xristian suriyalılar deyil, məhz soqdiyalılar türklər arasında uyğur əlifbasının yayılmasına müvəffəq olublar. Yazılı məlumatlar artıq həmin dövrdə türk dilində manixey, xristian və buddist dini ədəbiyyatın olduğuna dəlilət edir. Qaşqari eyni zamandan qeyd edir ki, Fars təsirindən xeyli əvvəl türklərin özlərinin xalq və bədii poeziyası və hətta saray şairləri mövcud olub. Türklərin

etnik mənşəyi haqqında ilk məlumatlar ərəbdilli mənbələrdə əks olunub. Bu məlumatlarda türklər qıyıq gözlü, düz buruna malik insanlar kimi təsvir edilir. Sözsüzki, qərbə doğru irəlilədikcə türklərin fiziki görünüşlərində ciddi dəyişikliklər baş vermişdi.

XIX əsrdə tapılan türk dilli Orxon mənbələri türklərin özləri haqqında qeydə aldığı ilk unikal mənbələr sayılır. Bu mənbələr türkdilli xalqların tarixi keçmişini izləmək, adət-ənənəsini, dövlətçilik tarixi və mənəvi dünyasını tədqiq etmək baxımından qiymətli abidələrdir. Qədim türkdilli mənbələr qısa şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Orxon abidələri (Şimali Monqolustan): bunlar iyirmidən çox yazılı mənbələri (Ongin, Kül tikin, Bilgə kaqan, Tonyukuk və s.) əhatə edir. Tədqiqatçıların fikrincə bu mənbələr VII-VIII əsrə aiddir. (Rəcəbov, 2006)
2. Yenisey abidələri təxminən 145 yazılı mənbəni birləşdirir. Onlar Yenisey çayının yuxarı hissəsində, Tuva, Xakas Respublikalarında, Krasnoyarsk vilayətinin Minusinsk rayonunda (Rusiya Federasiyası) tapılmışdı. Yazılma tarixinə görə Orxon abidələrindən daha qədim hesab edilən Yenisey abidələri P.M.Melioranskinin fikrincə V-VI əsrlərdə yarıdılmışdı.
3. Şərqi Avropa ərazisində tapılmış türk abidələri; bunlar şərti olaraq, iki yarımqrupa bölünürlər: 1) Donetsk abidələri. Bu abidələr Rusiyanın Novoçerkask şəhərində iki su qabı üzərində olan yazıdan və Sərkəldən tapılan kərpic üzərində olan işarələrdən ibarətdir; və 2) Dunay əlyazmaları. Bunlara «Attilanın xəzinəsi» adlanan və Macarıstanın Nadsentmikloş kəndi yaxınlığında tapılan qızıl qablar üzərində olan yazılar, metal lövhə üzərində olan kiçik yazılar aiddir.

4. Şərqi Türkünstan abidələri. Bunlar Mərkəzi Asiyada, əsasən də Qırğızıstanda tapılan və Talas adlandırılan abidələrdir. Bu qrup abidələr də şərti olaraq, iki yerə bölünürlər: 1) çubuq üzərində yazılan 12 abidədən ibarət Talas mənbələri və 2) keramika və metal üzərində qısa yazılardan ibarət olan Fərqanə abidələri.

Türkologiyada türk yazılı abidələrinin tarixi-siyasi (və ya etnik) və janr-məzmun təsnifatı mövcuddur. Etnik qruplaşmaya görə türk yazılı mənbələrini Şərqi Türk xaqanlığına (VII-VIII əsrləri əhatə edən Orxon-Yenisey və Altay yazıları), qədim Qırğız dövlətinə, Kurikan qəbilələri ittifaqına (VIII-IX əsrlər), Qərbi Türk xaqanlığına (VI-VIII əsrlərə aid Talas və Fərqanə abidələri), Monqolustandakı Uyğur xaqanlığına (VIII əsrin II yarısı-IX əsrin əvvəlləri), Şərqi Türkünstandakı Uyğur dövlətinə (IX-X əsrlər), Xəzər xaqanlığına və Peçeneq qəbilə ittifaqına aid olan abidələrə bölürlər. Məzmunca türk yazılı abidələri tarixi-bioqrafik, qəbirüstü yazılar (epitafiya), cadugərlik və dini, ictimai-hüquqi olmaqla bir neçə qrupa bölünürlər. (Малов, 1951)

Orxon abidələrinin türk dilli olması mütəxəssislər tərəfindən birmənalı qəbul edilir. Bu abidələrin tapılmasına qədər alimlər Çin ərazisində yaşamış hansı köçəri tayfaların türkdilli olması haqqında müxtəlif mülahizələr yürüdürlər. Çinlərin özləri bu xalqların bəzisinin hansı dildə danışmasını göstərən xüsusi lüğət hazırlamışdılar. 1925-ci ildə Sankt-Peterburqda mühazirə oxuyarkən, məşhur fransız linqvisti Paul Peliot eramızın əvvəlində güclənən və IV və VI əsrlərdə Çinin şimalını nəzarətdə saxlayan syanbilərin dili üzrə lüğət məsələsinə toxunur. Peliot lüğətin syanbilərin türk olduğunu sübut etdiyini göstərir. Buna qədər Qərb alimləri syanbiləri deyil, onların xələfləri olan və sonradan Avropada çox məşhurlaşmış xunları türk mənşəli hesab edirdilər. Məqalələrinin birində professor Peliot XII əsrə qədər Çində

hökmranlıq etmiş və ölkəyə öz adlarını vermiş kitaylardan bəhs edərək, onların indiyə qədər tunqus mənşəli olduqları ehtimal edildiyi, lüğətin isə onların monqol mənşəli olduğunu göstərdiyini vurğulayır. Monqollar isə Peliotun sözlərinə görə VI əsr türklərinin birbaşa xələfləri olan avarlar idi. Qeyd etmək lazımdır ki, Peliot ömrünün 20 ilini “Monqolların gizli tarixi” adlı əsərin tədqiqinə həsr etmiş, “Çingizxanın yürüşlərinin tarixi”, “Monqollar və papalıq” adlı maraqlı əsərlər yazmışdır.

Qədim türk yazılı abidələri haqqında ilk məlumat ərəb alimi Alaəddin Ata Məlik Cuveyni tərəfindən qeydə alınmışdı. XIII əsrdə iki dəfə Monqolustana səyahət etmiş alim ilk dəfə 1260-cı ildə yazmış olduğu «Dünya fətehinin tarixi» adlı əsərində türk yazılı abidələri haqqında məlumat verir. Avropada türk yazıları haqqında ilk məlumat isə Niderlandın Amsterdam şəhərinin burqomistri Nikolas Vitzem tərəfindən yayılmışdı. Sibirə səyahətindən sonra 1692-ci ildə «Şimali və Şərqi Tatarıstan» adlı kitab nəşr etdirmiş N.Vitzem elm aləminə məlum olmayan yazılar haqqında məlumat verir.

Orxon yazılarını rus arxeoloqu Nikolay Yadrintsev 1889-cu ildə uyğur şəhəri Qara-Balaqasunun xarabalıqlarını tədqiq edərkən Monqolustanın şimalında Orxon çayı sahilində aşkarlamışdı. Dördkünc lövhələrdən ibarət bu yonulmuş daşların üçündə türk və çin dilində yazılar aşkarlanmışdı. Kitabələrin üzərində 1000 işarədən ibarət mətnlər qeydə alınmışdır. Orxon yazıları horizontal şəkildə soldan sağa yazılmış və 38 işarədən ibarət idi. İşarələrdən 4-ü sait, qalanları isə samit səsləri ifadə edirdi. Türk dilində işarələrlə yazılmış yazı ilk dəfə Vilhelm Tomsen tərəfindən 1893-cü ildə deşifrə edilmişdir, ilk oxunan söz isə “Tenqri” (Allah) olmuşdu. Deşifrə edildikdən sonra kitabələrin Orxon çayı sahilinə yaxın ərazidə 682-ci ildə dövlət yaratmış Kutluq xanın oğulları Gültəkin və Bilgəxanın qəbirüstü daşları üzərində yazı olduğu müəyyən edilmişdi. V.Tomsen kitabələrdəki işarələri tədqiq edərkən onun

“semit-pəhləvi” ələqələri haqqında mülahizələr irəli sürmüş, sonra isə bu fərziyəni təsdiqləməyə müyəssər olmuşdur. Belə ki, 38 işarədən 23-ünün aramey hərfləri ilə genetik əlaqəsi təsdiq olunmuşdur.

İlk dövrlərdə runik yazı adlandırılan türk yazılı abidələrin göytürk əlifbası ilə yazılması artıq təsdiqlənmiş elmi faktdır. Lakin elm aləmində bu əlifbanın nə zaman və harada yaranması haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Türk yazılı abidələrin tədqiqində Rusiya, Finlandiya, Monqolustan və s. ölkələri alimlərinin xüsusi xidmətləri olmuşdu. Türk yazılı abidələri yarı-siyasi, yarı-hərbi, yarı-tarixi əsərlər olub, qədim türk xalqlarının etnoqrafiyası, tarixi, mədəniyyəti, hərbi sənəti, daxili və xarici siyasəti haqqında məlumat verən əvəzolunmaz mənbələr sayılır. Kitabələrin ikisinin üzərində Bumin və İstəmi xanın dövründə türk dövlətinin güclənməsi, sonradan onun zəifləməsi və süquta uğraması səbəbləri yazılıb. Bu kitabələrə əsasən əvvəl yer və göy yaradılıb, ondan sonra isə insan övladı. İnsan övladı üzərində hakimiyyət və idarəçilik isə türk xanlarına bəxş edilib. Bumin və İstəmi xan isə türk dövlətini idarə etmək üçün qaydalar yaradıblar. Türklərin qeyri-adi adətləri sırasında kitabələr payızda ölən yazda, yazda ölən isə payızda dəfn olunmasını qeyd edirlər. Bumin xanın ölümündən sonra türk dövləti dağılmış, türklər Çinin əsarətini qəbul etməyə məcbur olmuşlar. Bu hadisəni faciə kimi qəbul edən türklər kitabələrin birində talelərindən belə gileyənirlər: “Biz dövləti olan xalq idik. Haradadır indi bizim şöhrətli dövlətimiz? Biz öz xanı olan xalq idik, haradadır indi bizim xan? İndi biz hansı dövlətə, hansı xana işləyəcək, gücümüzü sərf edəcəyik?” (Радлов, 1897, 128)

Türk xalqlarının qədim və erkən orta əsrlər dövrü tarixinin bərpası üçün digər mənbə məşhur «Kitabi Dədə-Qorqud» dastanlar toplusudur. (Kitabi-Dədə Qorqud, 1988) «Kitabi Dədə Qorqud» abidəsinin ilk nüsxəsi Almanyanın Drezden şəhərində kral kitabxanasında aşkar edilmiş 154 səhifədən ibarət

azərbaycan dilində yazılmış əsərdir. Bu əsər ilk dəfə alman şərqşünas alimi Dits tərəfindən 1815-ci ildə aşkar edilmişdi. Bu toplunun ikinci nüsxəsi Vatikanda aşkar edilmiş 109 səhifəlik əsərdir. 6 boydan ibarət olan Vatikan nüsxəsi XVI əsr türkcəsinə yaxın dildə yazılmışdı. Bu tarixi abidə ilk dəfə olaraq, 1950-cı ildə Bakıda məşhur alimlər H.Araslı və M.Təhmasib tərəfindən nəşr etdirilmişdi. «Kitabi Dədə-Qorqud» dastanlar toplusunun yarandığı dövrü və yerinin müəyyənləşdirilməsi tədqiqatçı alimlər arasında müəyyən mübahisələr doğurmuşdu. Məsələn məşhur şərqşünas alim V.V.Bartold belə hesab edirdi ki, bu abidə türkmənlərə aiddir. A.Yakubovski əksinə dastanların XV əsrdə Azərbaycan ərazisində yarandığını söyləyirdi. Tədqiqatçıların fikrincə epik janrdə yazılmış «Kitabi Dədə-Qorqud» dastanlar toplusunun qəhrəmanı X-XI əsrlərdə yaşamış tarixi şəxsiyyət, dövlət xadimi və diplomat hesab edilir. Bu dövr əsasən oğuzların Yenikənddə hökmranlığı dövrünü əhatə edir. Bu tarixi abidə qədim teoloji və mifoloji janrın real tarixi hadisələrlə birləşdirilməsi nümunəsidir. Dastanlar toplusunun ən qədim hissələri b.e.ə. III-IV əsrlərə aiddir. Abidənin mərkəzi mövzusu VI-VIII əsrlərdə cərəyan etmiş tarixi hadisələri əhatə edir. «Kitabi Dədə-Qorqud»un ilk hissələri şifahi şəkildə formalaşmış, yazılı hissələr isə X-XI əsrlərə aiddir. Bu tarixi abidənin məlumatlarından ilk dəfə yazılı şəkildə XIV əsr alimi Əbubəkr ibn Abdullah ibn Aybək-əd-Dəvadari istifadə etmişdi. «Kitabi Dədə-Qorqud» dastanlar toplusu qədim türkdilli xalqların, xüsusən də oğuzların dini-mifoloji baxışlarının, sosial-iqtisadi həyatının, təsərrüfat və mədəniyyətinin öyrənilməsi, VI-VIII əsr siyasi və tarixi hadisələrin bərpası baxımından olduqca qiymətli mənbədir.

Beləliklə, türkdilli yazılı mənbələr həm türklərin özləri, həm də onlara qonşu və ya düşmən olmuş, onlarla mübarizə aparmış, müharibələr etmiş xalqların və ölkələrin tarixinin bərpası baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İran

mədəniyyətinin ciddi təsirinə məruz qalmalarına baxmayaraq, türk xalqları öz dillərini qoruyaraq, bu dildə yazılı abidələr yaratmağa müvəffəq olmuş, türk dilinin arealını genişləndirmişlər.

İSTİNADLAR

1. Kitabi Dədə Qorqud. (1988). Bakı: Yazıçı.
2. Малов С.Е. (1951). Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. Москва-Ленинград: АН СССР
3. Rəcəbov E. (2006). Qədim Türk yazısı abidələrinin dili. Bakı: Nurlan
4. Радлов В.В., Мелиоранский П.М. (1897). Древнетюркские памятники в Кошо-Цайдаме. СПб.

b. Fars dilli mənbələr

Erkən orta əsr farsdilli mənbələr Sasani dövrünün məhsuludur. Bu ədəbiyyat orta fars dilində yazılmışdır. Bu dil e.ə.IV əsrdən formalaşaraq, eramızın VII əsrinədək Sasani imperiyasının dövlət dili olmuşdur. Orta fars dilində yazılar müxtəlif əşyalar, pullar, və s. üzərində tapılmış, pəhləvi dilində isə Zərdüştlüyün əsas mətnləri qələmə alınmışdır. Bu dil Mani icmalarının da əsas yazı dili olmuşdur. Bu dövr farsdilli yazılı mənbələr əsasən dini xarakterli aqioqrafik (Zərdüşət övliyələrinin həyatına həsr olunmuş əsərlər) nümunələr, epos və tarixi hekayələrdən ibarətdir. Bütövlükdə dövrümüzə qədər gəlib çatmış erkən farsdilli yazılı mənbələri dini-fəlsəfi və dünyəvi olmaq şərti ilə iki qrupa bölmək olar. Farsdilli mənbələrdə dini və fəlsəfi motivlər üstünlük təşkil edir. Bu mövzuya həsr olunmuş əsərlər əsasən Avesta mətninin şərhlərindən və mani yazılarından ibarətdir. Zənd (izah, şərh), Denkard (Dinin əməli),

Bundaxşın (Əsas xəlv olunmuş) və s. kimi əsərlərdə dünyanın yaranması, əfsanəvi sülalələrin tarixi, zərdüştlüyün əsas qanunları, erkən orta əsr cəmiyyətinin mənəvi-etik normaları öz əksini tapmışdır. Doqquz kitabdan ibarət Denkartda Zərdüştlüyün tarixinə, ənənələrinə və əsas konsepsiyasına, Sasani dövrü hüquqi normativlərinə və s. həsr olunmuş geniş məlumat toplanmışdır. (Касумова, 1993)

Mani yazılı abidələri erkən farsdilli dini ədəbiyyatın xüsusi nümunəsini təşkil edir. Mani Babilistanda yaşamış Zərdüştliyə sitayiş edən fars ailəsində dünyaya göz açmışdı. Döğumundan bir qədər öncə Maninin atası yəhudi-xristian sektasına keçmiş və çox guman ki, oğlu Mani də bu mühitdə tərbiyə alıb, böyümüşdür. Mani 240-cı ildə ilk dəfə olaraq, dini islahat haqqında çıxışlar edir. Şərq ölkələrinə səyahətdən sonra İrana gələn Mani I Şapurdan dəstək görmüş və ilk kanonik əsərlərini də məhz burada yaratmışdı. Sasani hökmranı I Bəhrəmin dövründə Zərdüşt kahinlərinin kifayət qədər güclənməsi Mani təriqətinə qarşı hücumlarla müşayət olunmuş, tezliklə Mani həbs edilmiş və 277-ci ildə həbsxanada öldürülmüşdü.

Yəhudi-xristian və Zərdüştlüyün elementlərini özündə birləşdirən maniçilik dinlər arasında mövcud olan ziddiyyətləri aradan qaldırmaqla universal bir dinin yaradılmasına edilən cəhd idi. Maniçilik dualizmə söykənərək dünyada iki ziddiyyətli elementin, xeyrin və zülmün dünyada birgə mövcudluğu məsələsini həll etməyə çalışırdı. Mani yazılarından orta fars dilində dövrümüze qədər qısa fraqmentlərlə gəlib çatmış əsərlər içərisində “Yaşayan İncil”, “Həyat xəzinəsi”, “Şapurakan” və s. qeyd oluna bilər. Bundan başqa İran dillərində yazılmış küllü miqdarda Turfan yazıları da dövrümüze qədər gəlib çatmışdı. Mani yazıları nəinki Zərdüştlüyün əsas doqması və qanunlarını, eyni zamanda onun digər dinlərə münasibətini araşdırmaq, dövrün sosial-siyasi, tarixi mühitini bərpa etmək baxımından

əvəzedilməz mənbələrdir. Mani yazılarında bu təriqətin ideoloqlarının xristian kilsəsi ilə apardığı polemika, zərdüştlük-xristianlıq, zərdüştlük-ellinizm və Asiya dini fəlsəfi əlaqələri, zərdüştlük-buddizm və s. aspektlər öz əksini tapmışdır. Mani mətnləri Mərkəzi Asiyada da olduqca geniş yayılmış və dövrümüzdə qədər gəlib çatmış qədim türk-uyğur Mani yazılarında onların bu əraziyə göstərdikləri böyük mənəvi təsir qeyd olunmuşdur.

Dünyəvi xarakterli erkən farsdilli mənbələrdə ictimai həyatın müxtəlif aspektləri, siyasi, sosial, mədəni problemlər öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan dünyəvi mənbələri təsviri, salnamə, qanunvericilik, coğrafi olmaq şərti ilə bir neçə qrupa bölmək olar. «Qubadın oğlu Xosrov və gənc» (VI-VII əsrlər), «Tansarın məktubu», «Papaqın oğlu Ərdəşirin əməllər kitabı» (VI əsr) və s. təsviri xarakterli mənbələr tarixi roman janrında yazılmış əsərləri xatırladır. Eramızın IV əsridə II Şapurun dövründə yazılmış “Papaqın oğlu Ərdəşirin əməllər kitabı”nda Sasanilər sülaləsinin qanuniləşdirilməsi məsələsi ön plana çəkilir, Papaq ana tərəfdən Ərdəşirin babası, Sasan isə İsgəndərə qədərki İranda hökmranlıq etmiş sülalənin yeganə sağ qalan üzvü və Ərdəşirin atası kimi təqdim edilir. Rəvayətə görə Parsın hökmdarı olan Papaqın yanında çoban kimi çalışan Sasanın mənşəyi məlum olandan sonra o, saraya dəvət olunmuş və Papaqın qızı ilə evləndirilmişdir. Bu nigahdan Ərdəşir dünyaya gəlmişdir. Artıq o dövrdə Pars və Spaxanın (İsfahan) hökmranı Parfiyalı Artaban idi. Artaban əvvəllər Ərdəşirə olduqca yaxşı münasibət bəsləmiş, onu yanında saxlamışdır. Lakin bir qədər sonra 15 yaşlı Ərdəşirin ov zamanı Artabanın oğlu ilə münaqişəsi baş vermiş, bundan sonra onlar arasında münasibətlər korlanmışdı. Məhz buna görə Ərdəşir Artabanın yanından Parsa qaçmağa məcbur olmuşdu, qaçarkən şahın sevimli kəvizini də özü ilə aparmışdı. Kəviz Ərdəşirin şah nəslinə mənsub olduğundan və gələcəkdə taxta sahib

olacağından xəbərdar idi. Artavan Ərdəşirin ardınca gedir, lakin döyüşərkən ona məğlub olur. Ərdəşir Artavanın və Aşkanilərin (Arşakilər) kişi nəslinin nümayəndələrini qətlə yetirməyi əmr edir, lakin Artavanın oğulları Hindistana qaçdığı üçün onları öldürdüərə bilmir. Artavanın oğullarından biri Ərdəşirin qızı ilə nigaha girir. Bir müddət sonra Artavanın oğulları bacıları vasitəsilə Ərdəşiri zəhərləmək istəyirlər, lakin buna müyəssər olmurlar, Ərdəşir qəzəblənərək hamilə olan xanımını, yəni Artavanın qızını, öldürməyi əmr edir. Lakin uzaqgörən mobedan-mobed xanımı xilas edə bilir. Onu gizlədir və ona himayədarlıq edir. Bir müddət sonra xanımın Şapur adlı oğlu olur. İllər keçdikdən sonra övladsızlıqdan əziyyət çəkən Ərdəşir mobedan-mobedin təhriki ilə xanımını bağışlayır və Şapuru taxtacına varis elan edir. (Книга, 1987)

Erkən orta əsr fars tarixi nümunəsi olan “Tansarın məktubu” adlı əsərdə isə sosial münasibətlər geniş təhlil olunur. 557-570-ci illər arasında yazılan bu əsər VIII əsrdə İbn-Mukaffa tərəfindən ərəb dilinə tərcümə olunmuşdu. Ərəb dili tərcüməsi isə XIII əsr müəllifi İbn-İsfəndiyar tərəfindən yeni fars dilinə tərcümə edilərək, “Təbəristanın tarixi” adlı əsərə əlavə edilmişdir. Əsərdə qeyd olunur ki, “...dində olan xalq dörd üzvdən (*təbəqədən*) ibarətdir, ...və onların başında padşah durur. ...Dünya durduqca insanların bu təbəqələrə bölünməsi davam edəcək. ...Və əgər doğumdan hər hansı bir üstünlüyə malik deyilsə qəti surətdə biri digəri ilə qarışmayacaq. Onu da şahənşaha təqdim edəcəklər. Mobedlərin, Xirbedlərin sınağından, çoxlu sayda yoxlamalardan keçdikdən sonra əgər layiqliyi təsdiq olunarsa, digər təbəqəyə qoşulmasına icazə verilir.” (Хрестоматия, 1961, I, 175)

Erkən orta əsr fars dilli mənbələrdə dövlət idarəçiliyi, Sasani imperiyasının daxili idarəetmə sistemi, saray həyatı və idarə aparatının formalaşması, iqtisadi məsələlər işıqlandırılırdı. Qanunvericilik sənədlərinin ilk nümunələrindən olan «Min

məhkəmə qərarının kitabı» hüquqi sənədlər toplusu olub, Sasani dövrü məhkəmə və hüquq sisteminin müxtəlif məsələlərinə həsr olunmuşdur. Coğrafi təsvir xarakterli digər bir mənbə qədim İran və Sasani imperiyasının nəzarət etdiyi ərazilərdə mövcud olmuş şəhərlərin təsvirinə aiddir. «İranın şəhərləri» (bizim dövrümüzdə VIII əsrin redaksiyası çatmışdır) adlı bu mənbədə Qafqaz ərazisindəki qədim şəhərlərin tarixindən maraqlı məlumatlar verilir. Erkən farsdilli mənbələr içərisində salnamə xarakterli bir abidə də mövcuddur ki, dövrümüzdə ərəb coğrafişünas alimlərinin əsərlərinə və Firdovsinin «Şahnamə»sinə əlavə kimi gəlib çatmışdır. «Xvatay namak» (Xuday namə və ya Hökmdarların kitabı) adlanan bu mənbə fars tarixi təfəkkürünün ən erkən nümunəsi sayılır. Mənbənin xarakterik cəhəti fars tarixinin əfsanəvi dövrünün real dövrlə sintez şəklində təqdim olunmasıdır.

Sasani imperiyasının süqutu və III Yəzdigerdin ölümündən sonra Farsın ziyalı təbəqəsi və elmi ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələri Sasani və Sasanilərdən əvvəl yaradılmış elmi-mədəni irsin qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə ötürülməsi məqsədilə bir neçə elm mərkəzi yaratdılar. Farsın qərbində Sasanilərdən əvvəl mövcud olmuş hökmdarları və onların silahdaşları haqqında məlumatlar toplanırdı; Farsın zehni mərkəzi sayılan İsfahanda yeni ədəbi-tarixi nümunələr yaradılır, Xorasanda, Mərv kitabxanasında isə sonuncu Sasani hökmdarının qaçarkən özü ilə götürdüyü Pəhləvi əlyazmaları tədqiq edilirdi. Erkən farsdilli mənbələr Qafqazın erkən feodalizm dövrü haqqında qiymətli materiallara malikdir. Bu mənbələr qeyd olunan ərazidə baş vermiş siyasi proseslərin, daxili idarəçilik prinsipləri, mənəvi həyat, dini görüşlərin, sosial-iqtisadi həyatın problemlərini araşdırmaq imkanı verir. Təəssüf ki, mənbələrin qapalı olması və mətnlərin tərcümə olunmaması geniş oxucu kütləsinin və tədqiqatçıların onlara çıxışını məhdudlaşdırır.

İSTİNADLAR

1. Касумова С. (1993). Азербайджан в III-VII вв. Баку: ЭЛМ
2. Книга деяний Ардашира, сына Папака. (1987). Москва: Наука
3. Хрестоматия по истории средних веков. (1961). Москва: Социально-экономическая литература. т. I

c. Erməni mənbələri

Erkən orta əsrlər dövrü Qafqaz tarixini hərtərəfli və mükəmməl əks etdirən digər mənbələr toplusu erməni tarixi abidələridir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mənbələr Qafqazın cənub hissəsinin tarixini tam əhatə edir. Şimali Qafqaz erməni dilli mənbələrdə zəif əks olunub. Erməni tarixi məktəbinin formalaşması əsasən üç faktorla izah olunur. Bunlardan birincisi ermənilərin yaşadığı ərazidə xristainlığın yayılması, ikincisi, İranda Sasanilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi, üçüncüsü isə Erməni dövlətinin süqutudur. Tarixi mənbələrdə “Kiçik Ərməniyə” kimi qeyd olunan Erməni dövlətinin coğrafi sərhədləri stabil olmayıb və zaman-zaman ciddi dəyişikliklərə məruz qalıb. Tarixən Kiçik Ərməniyə Fərat çayının yuxarı qollarında yerləşən Likus və Qalis vilayətlərini əhatə edir, şimaldan bu ərazi Pont, şərqdən Fərat (Böyük Ərməniyə), cənubdan Suriya və Kilikiya, qərbdən isə Kappadokiya ilə həmsərhəd idi. Kiçik Ərməniyə uzun müddət Parfiyalıların, Pompeyin işğallarından sonra isə Roma imperiyasının tərkib hissəsi olub. Roma imperiyası parçalanan zaman Kiçik Ərməniyə Bizans imperiyasının tərkibinə keçdi. Əvvəl Arşakilərlə Bizans, sonra isə Sasanilərlə Bizans arasında Böyük və Kiçik Ərməniyə uğrunda yüz ildən çox müharibələr gedib. Arşakilər sülaləsinin idarəçiliyi dövründə İran tabeliyində olan

ərəzilər də Zərdüştlüyün möhkəmləndirilməsində maraqlı idi. İşğal edilən ərazilərin həm siyasi, həm də mənəvi təzyiq altında saxlanması Arşaki sülaləsinə xas olan taktika idi. Arşakilərin hakimiyyətdə olduğu bir dövrdə ermənilərin yaşadığı ərazidə bu siyasətin ardıcıl olaraq, həyata keçirilməsi çətin deyildi. Çünki bu ərazidə siyasi hakimiyyət İran Arşakiləri ilə sıx qohumluq əlaqələrinə malik yerli Arşaki sülaləsinin əlində idi. Belə əlverişli siyasi vəziyyət İran Arşakilərinə Cənubi Qafqazda xristianlığın ilk rüşeymlərinin cücərməsinə göz yummağa imkan verirdi. Lakin İranda Arşakilər sülaləsinin devrilməsi və hakimiyyətə erməni Arşakilərlə heç bir qohumluq əlaqəsi olmayan Sasanilərin gəlməsi vəziyyəti kökündən dəyişmiş oldu. Əsrlər boyu Parfyalılara, Romalıları və Arşakilərə qarşı müstəqillik uğrunda mübarizə aparan erməni hakim dairələri dini faktordan siyasi mübarizə aləti kimi istifadə etməyə başladılar. Dini faktor Bizans imperiyası tərəfindən də Sasani İranına qarşı mübarizədə əlverişli vasitə hesab edilir və erməniləri potensial müttəfiqə çevirmək üçün geniş istifadə edilirdi. V əsrin sonunda İran-Bizans qarşıdurması nəticəsində Böyük Ərməniyə Sasanilər tərəfindən ələ keçirildi, Kiçik Ərməniyə isə Bizans imperiyasının tərkibində qaldı və beləliklə də Erməni dövlətçiliyinə son qoyuldu.

Erkən orta əsrlərdə Ərməniyənin problemləri təkcə xarici faktorlarla bitmirdi. Daxili vəziyyətdə yaranmış gərginlik, ziddiyyət və qarşıdurmalar da ciddi problemlərə səbəb olmuşdu. Belə ki, Sasanilərin Erməni Arşakilərinə qarşı mübarizəsi yerli iri naxararlar arasında müstəqillik və mərkəzdənqaçma tendensiyasının güclənməsinə gətirib çıxardı. Siyasi mübarizəyə qoşulmuş xristian kilsəsinin daxilində gedən çəkişmələr son nəticədə Ermənistanda mərkəzi dövlətçilik ideyasının tamamilə zəifləməsi və nəhayət, onun süqutuna gətirib çıxardı.

Bütün bu hadisələr V əsr erməni tarixi ədəbiyyatının yaranmasında həlledici rol oynamışdı. Erməni tarixi məktəbinin

formalaşması məhz bu baxımdan üç faktorla-xristianlığın yaranması, xristian dini ədəbiyyatının yaradılması üçün erməni əlifbasının tərtib edilməsi və erməni dövlətçiliyinin süqutu ilə şərtlənir. Buna görə də erməni mütəfəkkirlərinin yazdığı kimi tarixi məktəbin qarşısında qoyduğu əsas məqsəd xalqa onun tarixinin yazılı şəkildə çatdırılması, tarixin qorunması, xalqın birləşdirilməsi və assimilyasiyasının qarşısının alınması, xalqın dövlətçiliyin bərpası uğrunda mübarizəyə səfərbər edilməsi və onda mübariz ruhun tərbiyə edilməsindən ibarət idi.

Erməni tarixi mənbələrinin ilk nümunələri V əsrə təsadüf edir. Bu mənbələrin müəllifləri əksərən din xadimlər olub, siyasi və mülki tarixi dini kontekstdə təqdim etməyə çalışmışlar. Bu mənbələrdə qonşu xalqların, yəni alban və gürcülərin, tarixinə müraciət, müstəqil xarakter daşımayaaraq, Ərməniyə tarixi kontekstində həyata keçirilir. Cənubi Qafqaz ərazisində ilk xristian icmalarının yaranması, xristianlığın bu ərazidə yayılması xüsusiyyətləri, Zərdüştlük və Xristianlığın münasibətləri V əsr müəllifləri Aqatanqelos («f» və «o» hərfləri erməni əlifbasına Mesropdan sonra əlavə olunmuşdur), Yeqişe (Yelişe), Sebeos və s. əsərlərində hərtərəfli işıqlandırılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, erməni dilində yazıb-yaratmış bu müəlliflərin heç də hamısı milliyətcə erməni olmamışlar. Məs., Aqatanqelosun yunan mənşəli, Sebeos Baqratununin yəhudi mənşəli olması haqqında fikirlər erməni tarixşünaslığında da səslənir. Erkən orta əsr Qafqaz tarixinin bərpası üçün olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edən erməni mənbələri Cənubi Qafqazın, o cümlədən də Azərbaycanın siyasi və mülki tarixinə dair geniş məlumat verirlər. Koryun «Mesrop Maştosun həyatı» adlı əsərində (Корюн, 1962) Cənubi Qafqaz ərazisində xristianlığın yayılması və bununla əlaqədar əlifbaların tərtib edilməsi və məktəblərin açılması, bu ərazidə məskunlaşmış xalqların mənəvi dünyası, etik dəyərləri haqqında məlumat verir. Favstos Buzand (История Армении, 1953), Yeqişe, Movses

Xorenasi öz əsərlərində siyasi tarixə daha çox üstünlük verirlər. Yeqişenin «Vardan və erməni müharibəsi haqqında» adlı əsərində Erməni-Sasani qarşিদurması, dini qarşিদurma, xristianlığın Zərdüştlüyə qarşı mübarizəsi kimi təqdim olunur, xristianlığın qanunları Zərdüştlüyün doqmalarına qarşı qoyulur. 428-ci ildən 464/465-ci ilə qədər olmuş siyasi hadisələri təsvir edən müəllif əsas diqqəti 451-ci il Avarayr döyüşünə yönəldir. Yeqişə yazır ki, maqların məsləhəti ilə Farsların şahı bütün ölkələrə və xalqlara tabe olmaq haqqında məktub göndərir. Həmin məktubda şah yazır: “Mənim dövlətimin bütün ari və ari olmayan xalqlarına....Sizi narahat etməyərək biz yunanların ölkəsinə hücum etdik və onları qul kimi tabe etdik. ..Biz Şərq ölkəsinə üz tutmağı və Allahların köməyi ilə kuşanların ölkəsinə tutmaq qərarına gəldik. Bu fərmanı alar almaz atlı dəstələri toplayın və mənim əmrimə, Aparə (İrənin şimal-şərqində sonralar Xorasan adlandırılacaq vilayət) göndərin. Belə bir fərman Ərməniyəyə, İveriyaya, Alvaniyaya, Lpinkə, Korduka, Aldznikə və qabaqlar belə fərmanların göndərilmədiyi uzaq yerlərə göndərildi.” (Египше, 1971, I, 198). Erməni xristian naxararların Sasani şahına qarşı müharibəsini şərh edən Yeqişə son toqquşmada Ermənilərin məşhur 9 naxararının başda Vardan Mamikonyan olmaqla öldürüldüyünü və bu hadisənin erməni xalqının tarixində buraxdığı dərin yaranı təsvir edərək yazırdı: “Bu döyüşdə Ərməniyənin sparapeti öldürüldüyündən ətrafı toplayacaq bir rəhbər qalmadı. Sağ qalanların önlərdən çox olmasına baxmayaraq, onlar müxtəlif tərəflərə səpələndilər və dağıldılar. ...Doqquz məşhur naxararlarla 287 şəhid elə oradaca canlarını tapşırıldı. Çarın və Arsrünün evindən və hər bir naxararın evindən bu 287 şəhiddən başqa 740 nəfər də həyatını itirdi və həmin gün o möhtəşəm döyüşdə adlarını həyat kitabına yazdı. ..Bütövlükdə onların sayı 1036-ya çatdı. Kafir və bütprəstələrin tərəfindən isə həmin gün 3544 kişi öldü.” (Египше, 1971, V, 272)

V əsr erməni yazıçısı Lazar Parbesi yaratdığı əsərlərlə erməni tarixi məktəbində salnamə ənənəsinin əsasını qoymuşdur. Onun əsərlərində («Ərməniyə tarixi», «Erməni hökumdarı Vaan Mamikonyana məktub») Cənubi Qafqaz xalqlarının IV-V əsrlərdə Sasani İranına qarşı apardığı mübarizə, Şimali Qafqazın dağlı tayfalarının Albaniyaya yürüşü və s. məsələlər işıqlandırılmışdır.

Ermənistan tarixinin atası sayılan Movses Xorenasinin əsərləri kamilliyi və bütövlüyü ilə seçilir. Onun «Ərməniyə tarixi» əsəri erməni naxararı Saak Baqratunun sifarişi ilə yazılmışdır. Əsərdə Albaniyanın, Gürcüstanın siyasi və mülkü tarixinə kifayət qədər yer ayrılmış, onların ən böyük şəhərləri geniş təsvir edilmişdir. Xorenasinin əsərləri yunan mənbələrinə söykənir. Movses yazır ki, Fars və Parfyanın hökmranı olan mənşəcə parfiyalı Böyük Arşak makedoniyalılardan ayrılaraq, bütün Şərqi və Assuriyanın, Nineviyda isə şah Antioxu öldürdükdən sonra bütün dünyanın hökmranına çevrilir. Öz qardaşı Valarşakı Ərməniyə çarı edən Arşak bunu hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün əlverişli sayır. Onun üçün paytaxt olaraq Msbini (Nisibin şəhəri) seçir, dövlətin sərhədləri kimi isə Qərbi Suriyanın, Fələstinin, Asiyanın, Micerkreaykın (Aralıq hissə kimi qeyd olunan ərazi Xorenasinin əsərində Kiçik Asiyadır) və Tetaliyanın, Pont dənizindən Qafqazın Qərb dənizinə (Xorenasi Xəzər dənizini nəzərdə tutur) qədər olan torpaqları, eyni zamanda Atrpatakanı və “sənin qılıncın yetəcəyi digər əraziləri” müəyyən edir. ...Valarşak öz dövlətini möhkəmləndirib çar taxtında oturduqdan sonra Erməni ölkəsinin əvvəllər kimlər tərəfindən idarə olunduğunu, tutacağı vəzifənin əvvəllər layiqli və ya layiqsiz insan tərəfindən idarə edilidiyin müəyyənləşdirmək qərarına gəldi. Və iti ağla malik, xalq və yunan yazılarını bilən Mar Abas Katinu adlı bir suriyalıni taparaq layiqli hədiyyələrlə çar arxivini açmaq məqsədilə qardaşı Arşakın sarayına göndərdi”. Movses yazır ki, Arşak

taxt-tacının yarısını həvalə etdiyi qardaşı Valarşakın belə bir işə maraq göstərməsini alqışlayır və çar arxivini suriyalı üçün açır. O isə bütün yazılı sənədləri araşdırdıqdan sonra ellin dilində bir yazı tapdı. Yazı bu başlıq altında idi: “Bu kitab İsgəndərin göstərişi ilə xaldey dilindən yunan dilinə tərcümə edilib və qədimlərin və sələflərin düzgün tarixini əks etdirir”. Məvses yazır ki, Mar Abas Katinu bu kitabdan yalnız “bizim xalqımızın tarixini köçürmüş və yunan və suriya dilində Məsbində Valarşaka təqdim etmişdi.” Erməni xalqının kökünü Xaykla bağlayan Xorenasi Katinunun gətirdiyi kitaba istinad edərək, yazır ki, erməni xalqının kökü Xaykdan gəlir və o, Betin tiran hakimiyyətinə qarşı üsyan edərək, Babilə oğlu Aramaneak anadan olduqdan sonra 300 nəfərdən ibarət nəslini, var-dövlətini yığaraq, Ararat torpağına (*bu ərazi Assuriyanın şimalında yerləşən dağlıq zonadır və nə Arazın orta axımında yerləşən Ayrarat, nə də Ararat dağına aidiyyəti yoxdur, Ararat dağını Məvses Xorenasi Masis adlandırır*) köçdü. (Хоренаци, 1990, I, 10) Valarşakın fəaliyyətindən bəhs edən Xorenasi yazır ki, qüdrətli parfyalı yəhudi Şambat nəslindən olan ağıllı və möhtəşəm Baqrata irsən Arşakuni şahlarının başına tac qoymaq hüququ, nəslinə isə Baqratuni adını verir, “indi bu nəsil ölkəmizdə məşhur Baqratuni naxararlarının nəslidir”. Mamikonyan nəsili haqqında Xorenasi bunları yazır: “Sasanın oğlu Artaşir öldükdən sonra taxta oğlu Şapur keçir. Deyirlər onun dövründə şimal-şərq hissədən ölkəyə şimalın ilk ölkələrindən olan, nəcib və qüdrətli xalqlardan olan çenlərdən (Çin ölkəsi nəzərdə tutulur) olan Mamikoneanların nəslinin nümayəndələri gəliblər. Məvses Xorenasi Tiqranı erməni çarlarının ən mükəmməli və güclüsü kimi təqdim edir və yazır ki, Kirin köməkiliyi ilə o mer və yunanların hökmranlığına son qoyaraq, uzun müddət onları itaətdə saxladı. Xorenasi bu məlumatı e.ə. V-IV əsrlərdə yaşamış yunan alimi Ksenofontun “Kiropediya” adlı əsərinə istinadən yazır. Belə ki, Ksenofontun

bu əsərində qeyd edilir ki, Fars dövlətinin və Əhəmənilər sülaləsinin banisi, Midiya dövlətini tənəzzülə uğradan II Kir erməni çarı Tiqrana dost münasibətdə idi və Midiya çarlığının məhvi erməni qoşunlarının fəal iştirakı nəticəsində mümkün olmuşdur. Xorenasinin ikinci kitabı “Makedoniyalı İsgəndərin dövründən müqəddəs Böyük Tridatın dövrünədək” olan hadisələri əhatə edir. Bu hissədə Xorenasinin II Tiqranın hakimiyyəti haqqında yazdıqları maraqlıdır. Xorenasi yazır ki, Tiqrana atası Artaxşesin ölümündən sonra Fars çarı Arşakanın hakimiyyətinin 19-cu ilində taxta çıxmışdı. Ölkənin hər bir tərəfində ehramlar tikdirən Tiqrana böyük naxararları qurban verməyə və ehramlarda səcdə etməyə çağırır, lakin Baqratuni nəslinin nümayəndələri Tiqrana itaət etməzlər və məhz buna görə də hərbi xidmətdən uzaqlaşdırılırlar. Xorenasi yazır ki, bundan sonra “Tiqrana atasına qarşı cinayət işləmiş Kleopatranın (*Moisey Selevkilərin çarçası Selenanı Kleopatra kimi təqdim edir. Selevkilər məğlub edildikdən sonra Selena oğulları ilə Tiqrana tabe olmaqdan imtina etmiş və qaçaraq, gizlənmişdi*) oğlu Dionisini cəzalandırmaq məqsədilə Ptolemaidaya doğru irəliləyir. Lakin İudeya şahlığının hökmranı Messalin Tiqranı dilə tutaraq buralardan uzaqlaşmağa vadar edə bilir. Eyni zamanda Ərməniyədə vəziyyətin gərgin olması xəbəri Tiqranı geri qayıtmağa məcbur edir. Tiqranın Roma sərkərdələrilə müharibələrini təsvir edərkən bir sıra təhriflərə yol verilir. Tiqranın Krassla qarşıdurmasını təsvir edən müəllif onun Tiqrana tərəfindən öldürüldüyünü yazır, halbuki, Krass b.e.ə. 53-cü ildə Parfiya qoşunları ilə müharibə zamanı öldürülmüşdü. Krassın Tiqrana qarşı müvəffəqiyyətsiz müharibəsindən hiddətlənən romalılar erməni çarına qarşı Kassini göndərirlər. Movses yazır ki, bu zaman Tiqranın bacısı oğlu Mihrdatla münasibətləri korlanmışdı. O, Mihrdatı bacısı oğlu hesab etmir, ona şübhə ilə yanaşır və tabeliyində olan İveriya ölkəsini ona idarəçiliyə vermirdi. Bundan qəzəblənən Mihrdat Tiqrana qarşı üsyan

edərək, Kesarın (Yuli Sezar) tərəfinə keçir. Bu hadisədən sonra xəstələnən Tiqrان Fars şahı Artaşeslə münasibətləri nizamlamağa çalışır. Fars şahından dəstək alan Tiqrان İudeyaya qarşı yürüşə başlayır. Qüdsə daxil olan Tiqrان yalnız İudey çarı Girkanın var-dövlətini ələ keçirməklə kifayətlənir. Bundan sonra Tiqrان əsir düşmüş yəhudiləri Şamirama (Van) köçürmək əmri verir.” Movses yazır ki, Tiqrان bu hadisələrdən sonra cəmi 3 il yaşayır və 33 il hökmralıq etdikdən sonra ölür (Хоренацц, 1990, II, 16, 136) Xorenasi Tiqranın hakimiyyəti və işğalları haqqında yazarkən onun qüdrətli bir dövlət yaratması, geniş əraziləri işğal etməsi və müasir erməni tarixşünaslığının iddia etdiyi kimi “dənizlərdən dənizlərə” böyük bir imperiya yaratması haqqında heç nə demir.

Bizim dövrü təsvir edərkən Xorenasi yazır ki, eramızın I əsrində Abqarın ölümündən sonra Erməni çarlığı iki yerə parçalanır, Abqarın oğlu Edesde, bacısının oğlu Sanatruk isə Ərməniyədə taxta oturur. Tezliklə Sanatruk bütün çarlığı ələ keçirməyə cəhd göstərir və xristianlıqdan üz döndərərək, bütpərəstliyə uymuş Abqarın taxtı uğrunda müharibəyə başlayır. Movses yazır ki, “Abqarın taxtını ələ keçirən Sanatruk onun bütün oğullarını da öldürdü”.

VII-VIII əsr erməni müəllifləri sələflərindən fərqli olaraq, siyasi tarixə daha çox üstünlük vermişlər. Yepiskop Sebeosun əsərində erməni xalqının tarixi ən qədim dövrdən (Hayk, Arşakuni sülaləsi, Sasani-Ərməniyə qarşিদurması və s.) VII əsrin I yarısına qədər şərh edilmişdir. Sebeosun özü haqqında məlumat olduqca azdır, erməni tədqiqatçılar onu Baqratunilərə məxsus vilayətin yepiskopu adlandırırlar. Sebeosun “İmperator İraklinin tarixi” adlı əsəri Ərməniyədə Sasani hökmlranlığı dövründən 661-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edir. 646-cı il Dvin kilsə məclisinin iştirakçısı olmuş Sebeos əsərdə əsasən Bizans-Sasani müharibələrini təsvir etmişdir. Bu müharibələr Ərməniyənin böyük hissəsinin Bizansın tərkibinə qatılması ilə

baş a çatmışdır. Sasani şahı II Xosrov Pərvizin dövründə Sasanilərin böyük müvəffəqiyyət qazanmasına və Konstantinopola qədər gedib çıxmasına baxmayaraq, I İraklinin dövründə Bizans qoşunları əks-hücuma keçərək, Sasanilərin paytaxtı Ktesifonu tuta bilmişdilər. Bu döyüşdən sonra iki dövlət arasında sülh müqaviləsi imzalanmışdı. Mütəxəssislərin fikrincə Sebeosun əsərinin əfsanəvi və qədim Ərməniyə tarixinə aid hissəsi müəllifə məxsus deyil və qədim Suriya alimi Mar Abas Katin tərəfindən tərtib olunmuş kitaba əsaslanır. Bu kitab artıq qeyd edildiyi kimi Movses Xorenasinin əsərinin əsas hissəsini təşkil edir. Tədqiqatçıların fikrincə üç bölmədən ibarət kitabın yalnız son hissəsi Sebeosa məxsusdur. Kitab ilk dəfə 1851-ci ildə Konstantinopolda nəşr edilmişdi. Bu əsərə Cənubi Qafqazın, o cümlədən, Albaniyanın qədim və erkən orta əsrlər dövrünə dair maraqlı məlumatlar daxil edilmişdi. İraklinin İsmailililərlə qarşıdurmasını təsvir edən Sebeos yazır ki, “Şərqlə ölkələrində olan ismaililərin qoşunları Fars çarının olduğu Tisbonu mühasirəyə aldılar. 80.000 Midiya qoşunu sərkərdə Rostomun rəhbərliyi altında onlara qarşı döyüşə başladı. Onlar şəhəri tərk edərək Dqlat çayının o biri sahilinə keçdilər. İsmaililər də onları təqib edərək çayı keçdilər və onları təqibə başladılar. Lakin onlar sərhədləri olan Getiçanda dayanmadılar. Onları təqib edərək bir düzəndə düşərgə saldılar. Orada 3000 ordu ilə erməni sərkərdəsi Davidin oğlu Muşeq Mamikonian və 1000 kişi ilə Syuniklərin başçısı Qriqori də var idi. Bir-birlərinin üzərinə hücum farsların qaçması ilə başa çatdı. İsmaililər onları təqib edərək bütün Fars sərkərdələrini qılıncdan keçirdilər; sərkərdə Rostom, Muşeq, bacısının oğulları və Qriqorinin bir oğlu öldürüldü. Ölümdən canlarını qurtaran silahlılar hərəsi öz ölkəsinə getdi. Fars dəstələri isə Atrpatakana qayıtdılar, bir yerə toplaşaraq, Xorox-Azatı başçı seçdilər, o, isə Tisbona tələsərək, dövlətin bütün sərvətini ələ keçirdi, şəhərlərin bütün əhalisini və şahı isə Atrpatakana köçürdü. Lakin onlar təzəcə yola

düşmüşdülər ki, İsmaililər onlara çatdı, onlar da həm əhalini, həm də sərvəti tərک edərək qaçmağa üz tutdular.” (Себеос, 1860, 3, 120) Sebeos yazır ki, “Fars şahı Qazkertin hakimiyyətinin 20-ci ilində, öz atasının adı ilə Konstantin adlandırılan imperator Kostasin hakimiyyətinin 11-ci ilində, İsmaililərin hakimiyyətinin 19-cu ilində Farsda və Xujastanda yerləşən İsmaililərin qoşunları şərqə, keçmiş Parfiya vilayəti olan Palxlar ölkəsinə Fars şahı Qazkertə (III Yəzdigerd) qarşı yürüdülər. Qazkert qaçdı, lakin canını qurtara bilmədi, çünki İsmaililər kuşanların ərazisində onun qoşununa çatdılar və onları qılıncdan keçirdilər, o da tetalların ərazisindəki qoşunlarının yanına qaçdı. ...Həmin ildə ermənilər üsyan etdilər, yunan hökmrənliyindən ayrılaraq, İsmaililərin hökmrənliyini qəbul etdilər. İsmailin hökmranı onlara dedi: “mənim sizinlə istədiyiniz müddətə barışıq razılığım bundan ibarətdir: üç il ərzində sizdən heç bir vergi almayacağam. Bu müddət bitdikdən sonra nə qədər istəsəniz o qədər də vergi ödəyəcəksiniz; öz ölkənizdə 15.000 atlı dəstəsi olacaq. Ölkənizdən mənə çörək göndərin, mən də bunu vergi hesab edəcəyəm. Atlılarınızı Suriyaya göndərməyəcəyəm, amma oradan başqa hara desəm ora gedəcəklər; Sizin yanınıza qalaya bir dənə də olsun əmir və atlı göndərməyəcəyəm. Düşmən Ərməniyə üzərinə gəlməyəcək, əgər yunanlar sizə qarşı gəlsələr, siz istədiyiniz təqdirdə sizə kömək ediləcək. Allaha and içirəm ki, yalan danışmıram”.(Себеос, 1861, 3, 35, 153) Patriarx Nerses haqqında Sebeos yazır ki, o, Yunan təhsili görmüş və Xalkedon məclisini qəbul etmiş bir adam idi və erməniləri Qriqoryan deyil, Xalkedon məclisi ilə birşəldirməyə çalışırdı. Ərəb xilafəti haqqında maraqlı məlumatlar verən Sebeos yazır ki, Muaviyənin dövründə İsmaililər arasında dəhşətli ara müharibələri və qardaş qırğınları başlayır. Taciklərin ölkəsində və Misirdə olanlar öz şahlarını öldürdülər, dövlətin böyük xəzinəsini qarət etdilər, sonra isə oraları tərк etdilər. Suriyada olanları idarə edən

Muaviyə onlara qarşı çıxdı, səhraya gedənləri və onların qoyduqları şahı öldürdü. Taciklərin ölkəsində olan qoşunlarla döyüşə girdi və onları məğlub etdi”.

Erməni tarixi məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən olan Gevond Vardapet «Xəlifələrin tarixi» adlı əsərin müəllifidir. Əsər Şapur Baqratunun sifarişi ilə yazılmış və 156 illik tarixi (632-ci ildən 788-ci ilədək) əhatə edir. Gevond əsərində Qafqazın ərəblər tərəfindən işğalına xüsusi əhəmiyyət vermiş, bu ərəzilərə türkdilli tayfaların yürüşləri, Albaniyanın və Iberiyanın dini, etnik strukturu, əhalisinin dili, məşguliyyəti, təbi-coğrafi şəraiti, inzibati-ərazi bölgüsü, ərəb və xəzərlər haqqında dövrünə qədər məlum olmayan məlumatlar daxil etmişdir. İsmaililərin erməni çarlığına hücumunu təsvir edən Gevond yazır ki, “Böyük ordu toplayan ismaililər Xosrovun nəvəsi Yazgertin üzərinə hücum etdilər. Yazgert də qoşun topladı, onlarla müharəbəyə başladı, lakin məğlub oldu və öldürüldü və bununla da 481 il hökm sürmüş Fars taxtı dağıldı. Fars tərəfindən Ərməniyə üzərinə hücum üçün böyük qoşun dəstəsi ayıran ismaililər Midiya kəndlərini, Qoxtn vilayətini (Vaspurakan əyalətini vilayətlərindən biri) və bütün Naxçıvan kəndlərini talan etdilər. Çoxlu sayda kişiləri öldürdülər, bəzilərini isə arvadları və uşaqları ilə əsir götürərək, Cuqa (Culfa) vasitəsilə Arazdan keçirərək apardılar.” Gevond ərəblərin Ərməniyə ərazisində çoxlu dağıntılara səbəb olduqlarını, kilsələri darmadağın etdiklərini, insanları öldürdüklerini və qarət etdiklərini yazır. 5 minlik ərəb ordusu tərəfindən təqib olunan erməni dəstələri Arazı keçərək Vardanakert kəndində dayandılar. Gevond yazır ki, burada da ərəblər tərəfindən təqib olunduqları xəbərini aldıqdan sonra ermənilər taciklərlə danışığa girmək qərarına gəlirlər. Gevond yazır ki, taciklərə üzünü tutan ermənilər onlardan nə üçün təqib olunduqlarını soruşur: “Bizim ölkəmiz sizin əlinizdədir, biz sizə evimizi, üzümlüklərimizi, meşələrimizi, bostanlarımızı və

tarlalarımızı vermişik; Nə üçün bizim özümüzü də istəyirsiniz? İcazə verin öz ölkəmizə keçək. ..Lakin onların ürəyi buza dönmüşdü.”(Гевонд, 1862, 5, 16) Gevond yazır ki, “Allahın köməkliyi ilə bu qarşıdurma İsmaililərin məğlubiyyəti ilə qurtardı, onların böyük hissəsi qılıncdan keçirildi, 300-ə yaxın bir hissəsi isə qaçaraq knyaginya Şuşanikin yanında gizləndilər. Erməni qoşunlar onları öldürmək üçün knyaginyaya müraciət edəndə, o, ağlayaraq, yalın ayaq, silahsız və köməksiz insanlara qarşı rəhmlə və mərhəmətli olmağa çağırırdı və onların canını qurtardı”. Gevondun əsərində xəlifə Ömər bin Əl-Fəroqun Bizans imperatoru Flaviya Leona, onun da Ömərə yazdığı məktubun mətni verilir. Qeyd edək ki, mətnin orijinal olması alimlər tərəfindən şübhə doğurur.

Erməni tarixi abidələrindən məzmunca zənginliyi ilə seçilən VII əsrdə yaradılmış coğrafi əsər olan “Aşharasuy”dur. Erməni dilindən tərcümədə əsər “Dünyanın təsviri” adlanır. “Erməni coğrafiyası” adı ilə tanınan bu mənbə xəritə və kartoqrafiyalardan ibarətdir. Uzun zaman bu əsərin Moyses Xorenasinin qələminə məxsus olduğu hesab edilib. Sonradan onun Şiraklı Anani tərəfindən tərtib edildiyi müəyyənənib. Klavdi Ptolemeyin “Coğrafiya”sına söykənən “Aşharasuy” iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə ümumi coğrafi məlumatlar, yer kürəsinin təsviri, materiklər, okeanlar, dənizlər və s. haqqında məlumat verilir. İkinci hissədə isə daha konkret informasiya, o dövr üçün artıq məlum olan materiklərin (Avropa, Liviya, və ya Afrika və Asiya) təsviri verilir, bu ərazilərdə yaşayan xalqlar, onlarda yerləşən ölkələr, təbii sərvətlər, flora və fauna haqqında məlumat verilir. Kitab ilk dəfə olaraq orijinalda 1683-cü ildə Marseldə nəşr edilmişdi. Qafqazın ərazisi bu əsərdə “Asiya” adlanan hissədə təqdim edilir. Sarmatiya haqqında müəllif bunları yazır: “Asiya Sarmatiası özünün yarısı olan Avropa Sarmatiasından Ripey dağlarının şərq ucları, Tanavis çayı, Meotiya dənizi vasitəsilə ayrılır və

Qafqaz dağları boyunca gürcü və Albaniya sərhədi ilə Kaspi dənizinə qədər uzanır. Sarmatiyada Gippin, Keraun dağları və içərisində 70 qolu olan və sahillərində basillərin yaşadığı Etil də daxil olmaqla çoxlu çaylar vardır. Sarmatiyada aşağıdakı xalqlar yaşayır: xəzərlər, buşilər, barsillər, apşezlər, apxazlar, şah sarmatlar, ...naxçamatyanlar, ...amazonlar. alanlar, xeburlar, kudetlər, ...dvallar, hunlar, ...leklər, ...alutakanlar, xenutlar, ...şirvanlar, ..tavasporlar,...Kaspi dənizinin düz sahilində maskutlar, ...Şimalda Varaçan və digər şəhərləri olan hunlar yaşayır. Şimalın şahı xaqan adlanır. O, xəzərlərin hökmdarıdır, onun arvadı isə basillərdəndir.(Ширакаци, 1962, 28) Mənbə Kolxidanı belə təsvir edir: “Kolxida və ya Yeger Pont dənizinin şərqində, Sarmatiyanın yaxınlığında yerləşir və İveriya və Böyük Ərməniyə ilə həmsərhəddir. Yeger dörd vilayətə bölünür: Manrili, Yeqrevika, Laziv, Caniv və ya Xaldey. Kolxidada çoxlu dağ çayları, şəhərlər, kəndlər, vilayətlər və həmçinin ticarət yerləri var”. İveriyanı müəllif belə təsvir edir: “Veriya və ya Virk Yegerdin şərqindən Qafqazda Sarmatiyanın yanında Kur çayı sahillərində yerləşən Albaniyaya qədər uzanır”. Veridə 21 vilayətin adı çəkilir. Onların içərisində “Klarci, Artaqan, Şavşet, Cavaxi, Samtsxe, Ajara, Qorotis-xevi, Tornis-xevi, Kanqarlar” və s. qeyd edilir. Anani Veridə üç böyük şəhərin, “Tiflis, Şamşude və xaçın saxlanıldığı Msxitan”ın adını çəkir. Ananiyə görə Albaniya və ya Aquank İveriyadan şərqdə yerləşir, Sarmatiya ilə Qafqaz tərəfdən həmsərhəddir. Kur tərəfdən erməni sərhədlərinə qədər olan ərazini əhatə edir. Müəllif yazır ki, Albaniyada böyük şəhərlər, qalalar, kəndlər, münbit tarlalar və çoxlu çaylar var. Müəllif Albaniyada 6 vilayətin adını çəkir: “Yexni, Bex, Kambeçan, Şake, Vostani-Marspan, Daşti-Balasakan”. Müəllif yazır ki, “bundan başqa albanlar ermənilərdən Şikaşen, Qardman, Kolt, Zave və Arazın Kürə töküldüyü ərazidə yerləşən daha 20 vilayəti işğal ediblər”. Anani Ərməniyəni təsvir edərkən onu I, II, III, IV Ərməniyə,

Böyük Ərməniyə, Yuxarı Ərməniyə və Kiçik Ərməniyə olmaqla bir neçə yerə bölür. Bu bölgü Bizans inzibati bölgü sisteminə uyğun gəlir. I Ərməniyə Fəratın şərqində II Ərməniyə ilə həmsərhəd ərazidə, II Ərməniyə Kilikiyadan şərqdə Tavr dağları sərhədində, III Ərməniyə Kapadokiyadan şərqdə, Fərat çayı boyunca olan ərazidə, IV Ərməniyə isə Yüksək Ərməniyə ilə həmsərhəd ərazidə lokalizə edilir. Yüksək Ərməniyə 9 vilayətdən ibarət olaraq, Ərməniyənin ən hündür hissəsi kimi təqdim olunur. Bu vilayətlər içərisində müəllif duz yataqları ilə zəngin Daranagi, Mananagi, Karin, Menzur kimi vilayətlərin adını çəkir. Böyük Ərməniyə Kapadokiyanın şərqindən Kiçik Ərməniyəyə qədər Tavr sərhədində Fərat çayına qədər olan və Assuriya ilə həmsərhəd olan ərazidə yerləşdirilir. Şərqdən Böyük Ərməniyə İveriya, Yeger və Albaniya ilə, cənubdan Fərat çayı ilə həmsərhəddir. Müəllif yazır ki, Böyük Ərməniyədə gözəl dağlar, çaylar və 6 göl vardır. Böyük Ərməniyə 15 vilayətdən ibarətdir. Müəllif onların içərisində Arsaxın, Vaspurakanın, Syunikin, Uti, Qukark, Ayrarat və s. adını çəkir. Müəllif Böyük Ərməniyə vilayətlərinin ayrılıqda təsvirini və coğrafi sərhədlərini də qeyd edir. Məsələn, Arsax haqqında müəllif bunları yazır: “Arsax Syunikin yanında yerləşir və 12 bölgədən ibarətdir: Vakunik, Myus-Qaband, Berdadzor, Mes-Kuank, Mes-İrank, Xarçlank, Muxank, Piank, Panskank, Sisakan-Vostan, Kusta-Parnes və mumiya çıxarılan Kolt”. Anani Paytakaranı belə təsvir edir: “Paytakaran Arazın üstündə Utidən şərqdə yerləşir. Hazırda Atrpatakana məxsus olub 12 bölgədən ibarətdir.” Anani Paytakaranın bölgələri kimi “Vardanakert, Baqanrot, Atli, Baqavan” və s. adlarını çəkilir. Anani Skifiyanı Aparxqark, türklərin yeri adlandırır və yazır ki, bu ərazi Etil çayından Yemavon dağına qədər olan əraziləri əhatə edir. Anani yazır ki, Skifiyada 44 xalq yaşayır: “soqdlar, tuxarlar, eftalidlər və barbar adları olan digər xalqlar”. Müəllif bu ərazidə çoxlu dağların, çayların, boş səhraların və yanan

susuz vilayətin olduğunu qeyd edir. “Soqdlar Ari ilə Türkiistanın arasında yaşayırlar. Onlar varlıdırlar, sənayeləşmişlər və ticarətlə məşğul olurlar”. (Ширакаци, 1962, 32)

Erməni tarixi mənbələrindən danışarkən bir epistolyar abidənin adını da çəkmək lazımdır. «Qirk tltos» (Məktublar kitabı) adlanan bu mənbə əsasən Cənubi Qafqaz xalqlarının mənəvi həyatının bəzi məqamlarına, xristianlığın bu ərazidə oynadığı rol və xristian kilsələri arasında liderlik uğrunda gedən mübarizəyə həsr olunmuşdur. Guman edilir ki, “Girk Tltos” dini-kilsə məcmusunun böyük hissəsi VII əsrdə yaşamış katolikos I Komitas Axsesi tərəfindən tərtib edilmişdir. Kitabın əsas mahiyyəti erməni kilsəsinin xalkidonçuluğa qarşı mübarizəsi üzərində qurulmuşdu. Alban və Gürcü din xadimlərinin Yunan və Suriya xristian kilsələri ilə yazışmalarından ibarət olan bu mənbə V-VII əsrlər tarixini əhatə edir.

Beləliklə, erməni tarixi mənbələri Qafqaz xalqlarının erkən orta əsr tarixinin bərpası üçün qiymətli mənbələr olaraq, regionun siyasi və mülkü tarixinin bərpasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənbələrdə əks olunan tarixi məlumatlar Qafqaz ərazisində siyasi həyatın qaynarlığını, ara və xarici müharibələrin intensivliyini sübut edir. Məhz bu siyasi aktivlik Qafqaz xalqlarının məskunlaşdığı ərazilərin sərhədlərinin tez-tez dəyişilməsinə, torpaqların, vilayət və əyalətlərin bir xalqdan, dövlətdən digərinin əlinə keçməsinə səbəb olmuşdu. Bu mənbələr coğrafi baxımdan Cənubi Qafqaza yaxın olduqlarından onun haqqında daha səlis və hərtərəfli məlumata malikdirlər. Lakin eyni şeyi Şimali Qafqaz haqqında demək düzgün olmazdı. Belə ki, coğrafi sərhədlər, keçilməz dağlar, sərt iqlim şəraiti erməni müəlliflərə Şimali Qafqaz haqqında ətraflı informasiya toplamaq imkanı verməmiş, bu mənbələrə daxil edilən məlumatlar isə yunan-roma, siryani mənbələrindən əldə edilmişdir. Erməni mənbələrin verdiyi informasiyadan istifadə tənqidi xarakter daşımalı, onların

yarandığı şərait, yaranma məqsədi və əsas ideyası, informasiya mənbəyi, müəllifin siyasi oriyentasiyası, məqsəd və vəzifələri təhlil olunmalıdır.

İSTİNADLAR

1. Гевонд. (1862). История халифов. СПб.
2. Егише. (1971). О Вартане и войне армянской. Ереван: АН Армянской ССР
3. История Армении Фавстоса Бузанди (1953). Ереван: АН Армянской ССР
4. Корюн (1962). Житие Маштоца. Ереван: АН Армянской ССР
5. Хоренаци Моисей. (1990). Ереван: Айастан.
6. Себеос. (1862). История императора Иракла. Санкт-Петербург: Императорская Академия Наук.
7. Ширакаци Ананий (1962). Ашхарацуйц (Космография). Ереван: АН Армянской ССР.

ç. Gürcü mənbələri

Erkən orta əsr şərq mənbələri içərisində özünəməxsus yer tutan gürcü mənbələrinin ilk nümunələri V əsrdə yaransa da, dövrümüzdə gəlib çatmış abidələr VI-VII əsrlərə təsadüf edir. Erkən orta əsr gürcü tarixi fikri üçün iki növ mənbə: 1) müqəddəslərin (dini) və 2) şahların (dünyəvi) həyatı, xarakterikdir. Yeni dövrə qədər gürcü salnamələri demək olar ki, adsız tərtib edilirdi. Tarix üzrə yaradılan salnamələr adətən «rissə», «matiane» (salnamə), Gürcüstanın həyatı (Kartlis Sxovreba), gürcülərin həyatı (Sxovreba Kartvelta), Gürcüstan salnaməsi (Matiane Kartlisa), Gürcüstan haqqında rəvayət (Ambavni Kartlisa), şahların həyatı, şahlar kitabı və s. kimi adlandırılırdı. Tarixdə aqioqrafik ədəbiyyat kimi tanınan dini

xarakterli hissələr fəsil və paraqraflara bölünürdü. Onlar əsasən şifahi xalq ədəbiyyatı bazasında yaradılmışdır. Bu mənbələrin böyük əksəriyyəti Gürcüstanın xristianlaşması və müqəddəslərin həyatına həsr olunmuşdur. Bunların içərisində xüsusilə məşhurlaşmış «Müqəddəs məlikə Şuşanikinin şəhidliyi», «Mxetskli müqəddəs Yevstafinin əzabları» və s. göstərmək olar. Erkən orta əsr gürcü tarixi təfəkkürünün ən parlaq nümunələri isə Vaxuşti Baqrationinin adı ilə bağlıdır. Onun Gürcüstan tarixinə həsr olunmuş əsəri ölkə tarixi və coğrafiyasından başqa, xronoloji faktlar, geneoloji cədvəllər, coğrafi atlaslarla zəngindir. Dini xarakter daşmasına baxmayaraq, gürcü aqioqrafik abidələri mülkü tarixlə sıx bağlı olmuş, bu əsərlərdə ölkənin ictimai-siyasi və sosial həyatı, xalqın məişəti, mədəniyyəti və mənəvi dəyərləti haqqında dəyərli məlumatlar öz əksini tapmışdır.

Gürcüstan dünyəvi abidələrinin ən qədim nümunəsi, «Gürcüstanın dönməsi (*dinini dəyişməsi*)» (Moksevey Kartlisay/მოქცევაი ქართლისაი), IX əsrin naməlum müəllifi tərəfindən yaradılmışdır. XI əsrdə əsər Leonti Mroveli tərəfindən yenidən işlənmiş və “Kartlilərin tarixi” (Kartlis Sxovreba) adlı salnamələr toplusuna əlavə edilmişdi. “Müqəddəs Ninonun həyatı” adlı əsər Moksevey Kartlisayın əsas məzmununu təşkil edir və mütəxəssislərin fikrincə Tao-Klarcet ədəbi məktəbinə məxsusdur. Ninonun Kartli ərazisində xristianlığı yayması haqqında ilk məlumatlardan biri erməni müəllifi Movse Xorenasinin əsərində qeydə alınıb. Bizans-Roma mənbələri Ninonun dini fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumat verməsələr də Erm Sozomen adlı din tarixi tədqiqatçısı əsərində yazır ki, “iverlər əsirin (Ninonun) məsləhəti ilə imperator Konstantinə elçi göndərdilər və öz tərəflərindən ona müdafiə-hücum üçün əməkdaşlıq təklif etdilər. Əvəzində isə ondan din xadimləri xahiş etdilər”. (Церковная, 1851, 94)

“Gürcüstanın dönməsi” iki hissədən ibarət olaraq, Makedoniyalı İsgəndərin şərq yürüşündən IX əsrə qədərki dövrü əhatə edir. Əsərdə qədim zamanlardan qeyd edilən dövrə qədər Gürcüstanı idarə etmiş şahların siyahısı və katolikosların adı daxil edilmişdir. Əsərin birinci hissəsində yazılır ki, “İsgəndər Lotun xələflərini qaçmağa vadar etdikdən və yarıqaranlıq ölkəyə sıxışdırdıqdan sonra ilk dəfə olaraq Kürün axarında dörd şəhər və onların ətrafında yaşayan vəhşi buntürk tayfasını gördü. Bu şəhərlər bunlardır: Sarkin, Kaspi, Urbnisi, Odzraxe. Onda İsgəndər çox təəccübləndi və öyrəndi ki onlar iyevuseylərin sələfləridir. Onlar bütün canlıları yeyirdilər, qəbirləri də yox idi, çünki ölüləri də yeyirdilər. Onlarla mübarizə aparmaq qabiliyyətində olmayan İsgəndər həmin zaman oranı tərk etdi. Həmin vaxt xaldeylərdən ayrılmış döyüşkən honnar gəldi və buntürklərin hökmranından vergi ödəməklə yaşamaq üçün yer aldı və onlar Zanavda məskunlaşdılar. O yeri xərac ödəməklə özlərinə etdilər və həmin yer indi Xerkidir (*qədim gürcü mənbələrində “xərac” “xarki” kimi qeyd olunur*). Bir müddət keçdikdən sonra dünyanın şahı olan İsgəndər gəldi və bu şəhərləri və qalanı dağıtdı, honları məğlub etdi. Sarkinə şəhəri ilə isə 11 ay müharibə etdi; qərb tərəfdə dayandı, üzümlük saldı, Ksanidən suvarma kanalı saldı, kanalın yanında insanlar düzdü, bu yer indi Nastaqisi (*gürcü dilində na-staqi-si kanalın özülü olan yer mənasını verir*) adlanır, sonra da Sarkinini ələ keçirdi. Buntürklər özləri bu yeri tərk etdilər. İsgəndər Arian-Kartli (*alimlərin fikrincə bu ərazi Gürcüstanın şimal vilayətlərini əhatə edirdi və tarixi ədəbiyyatda “Fars Gürcüstanı” kimi qeyd olunur, bu ərazi Gürcüstanın Əhəməni imperiyasına daxil olan hissəsi idi*) çarının oğlu Azonu öz yanında saxlayırdı, Mxetanı ona iqamətgah vermiş, sərhədlərini isə Ereti, Eqrusskali, Ərməniyəni (Somxiti) və Srol dağı və dərəsi olaraq müəyyənləşdirmişdi”. (Обращение, I, 24)

Salnamənin ikinci hissəsi Şərqi Gürcüstanda xristianlığın yayılmasına həsr edilmişdir. Əsərdə Gürcüstanın xristianlaşması məlikə Kapadokiyalı müqəddəs Ninonun adı ilə bağlanılır. Çox güman ki, əsərin tərtib edilməsi zamanı müəllif Qafqaz tarixinə həsr olunmuş əsərlərdən, erməni, siryani, fars və yunan mənbələrindən istifadə etmişdir.

Erkən orta əsr dünyəvi gürcü tarixi abidələri yazılı ənənələrə daha yaxın duraraq, lakonikliyi, faktların sadə nəqli, çoxlu sayda plaqiarizmləri ilə seçilir. Bu əsərlərdə dini abidələrdən fərqli olaraq, dini oponentlərə loyallıq münasibət üstünlük təşkil edir. Belə ki, müəllifləri dini problemlərdən çox siyasət və siyasi mənsubiyyət problemi maraqlandırır. Onların içərisində VII-IX əsr hadisələrinə həsr olunmuş «Moksevay Kartlisay», Cavanşirin XI əsr tarixi hadisələrinə həsr olunmuş «Vaxtanq Qorqasalın həyatı», Leonti Mrovelinin XI-XII əsrlərə aid «Kartli şahlarının həyatı» adlı əsərlərini göstərmək olar. Bu əsərlərdə erkən orta əsrlərin aktual ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi problemləri öz əksini tapmış, Qafqaz ərazisinə türkdilli tayfaların çoxsaylı basqılarından, həmçinin Qafqaz Albaniyasının siyasi və mülki tarixindən fraqmentlər daxil edilmişdir.

Sözsüz ki, gürcü tarixi məktəbinin ən parlaq nümunəsini XII əsrdən formalaşmağa başlamış və təqribən XIX əsrdə təkmilləşdirilən və tamamlanan Kartlis Sxovreba (Gürcüstanın həyatı) adlı salnamələr toplusu təşkil edir (Джанашивили, 1905). Kartlis Sxovreba ilk dəfə olaraq, əsərin XII əsrin ikinci yarısında tərtib edilmiş erməni versiyasında müqəddəs Arçilin həyatından sonra xatırlanır. Kartlis Sxovrebanın mövcud olan siyahılarının redaktə olunma xüsusiyyətləri, təkmilləşdirilmə yolları və tamamlanmasına görə iki qrupa bölmək olar: 1) XIV əsrdə yaradılmış və 10 tarixi əsərdən ibarət qədim Kartlis Sxovreba və 2) qədim Kartlis Sxovrebanın XIV-XVIII əsrlər arası redaktə olunmuş və tamamlanmış nüsxələrinin siyahısı. Gürcü tarixi

təfəkkürünün ən parlaq nümunəsi olan bu salnamələr toplusu təkcə Gürcüstanın deyil, erkən orta əsr Qafqazın digər xalqlarının tarixini tədqiq etmək üçün qiymətli mənbələrdən hesab edilir. Kartlis Sxovrebanın ilk tarixi salnaməsi Leonti Mrovelinin qələminə məxsus olduğu hesab edilən XII əsr abidəsi sayılan “Kartli carlarının tarixi” adlı əsəridir. Əsər qədim zamanlardan Kartli və Qafqazda baş verən hadisələri təsvir edir. Müəllifin fikrincə bütün Qafqaz xalqları, bunlar isə ermənilər, kartlilər, ranlar, movakanlar, erlər, meqrellər, leklər və “kavkasianlar”dır, Tarqamos adlı bir atanın övladları idilər. Tarqamos isə atası Tarşis və babası Yafət vasitəsilə Nuh peyğəmbərlə əlaqəlidir. Tarqamosun çoxsaylı nəslindən müəllif səkkiz qardaşın adını çəkir ki, bunlar da Qafqazın ən vacib etno-siyasi və coğrafi nöqtələrinin adına uyğun gəlir. Bunlar Qaos (Qayk), Kartlos, Bardos, Movakan, Eros, Lek, Kafkas, Eqrosdur. Mroveli Kartlos və onun rəhbərinə xüsusi diqqət verir və Şərqi Gürcüstanın beş vilayətini onun nəslilə bağlayır. Bu vilayətlər Mxeti, Qardabani, Kaxeti, Kuxeti və Qaçianidir. Mroveli yazır ki, Mxetinin rəhbəri Mxetosun nəslilə Gürcüstanın üç siyasi birliyinin əsasını qoymuşdu və bunlar da Uplissixe, Odzrixə və Cavaxetidir. Xəzərlərin Qafqaza hücumlarını təsvir edərkən müəllif yazır ki, bu hücum bütün Tarqamos nəslilə ərazilərinin işğalçılar tərəfindən zəbt edilməsilə başa çatdı və xəzərlər Ararat, Masis və Şimalın bütün şəhərlərini dağıtdılar. Mrovelinin sözlərinə görə Qafqazın böyük hissəsi xəzərlərin köləsinə və xərac verənlərinə çevrildi. (Mroveli, 1979, 26) Mroveli xəzərlərin Kartlidən qovulmasını Fars şahı Əfrudunun sərkərdəsi Ardəmin adı ilə bağlayır. Ardəm eyni zamanda Dəniz darvazaları yanında şəhər salan sərkərdə kimi təsvir olunur. Bu şəhər isə ““Darubənd”, yəni “darvazası bağlı/darvazanı bağladım” mənasını verir”. Kartlilərin farslarla azadlıq uğrunda mübarizəsini təsvir edən müəllif yazır ki, “Fars şahı Kekapos oğlu Faraboratı böyük ordu ilə ermənilərə,

kartlilərə və bütün tarqamosionlara qarşı göndərir. Lakin bütün tarqamosionlar birləşdilər, Farsları qarşılədilər və onlara Adarbadaqanda döyüş verdilər”. Mroveli yazır ki, Navuxodanasor Yerusəlimi işğal etdikdən sonra çoxlu yəhudi Kartliyə gələrək Msxeti hökmdarından yaşamaq üçün yer istəyir və hökmdar da Araqvi çayı sahilində Zanavi adlı yeri onlara verir. Mroveli yazır ki, Fars hökmdarı Ərdəşirin işğallarından sonra kartlilər də farsların xərac verəninə çevrildilər. “Kartlidə bütün tayfalar bir-birinə qarışdı, həmin zaman buralarda insanlar 6 dildə, erməni, gürcü, xəzər, siryani, yəhudi və yunan dillərində danışırıldı. Bu dilləri bütün Kartli çarları, kişilər və qadınlar bilirdi”. Mroveli dövrünün siyasi hadisələrinin təsvir edərəkən üç əsas məsələyə, müxtəlif vilayət və siyasi birliklərin rəhbərləri arasında mövcud olan qohumluq əlaqələrinə, azadlıq uğrunda Kartlinin mübarizə və müharibələrinə, Şimali Qafqaz xalqları ilə münasibətlərə xüsusi diqqət yetirir. O, ovslarla (abxazlar) Kartli çarının qohumluq əlaqələrindən bəhs edərək, onların liderlik uğrunda mübarizəsini təsvir edir. Mroveli yazır ki, Kartli çarı Saurmaqın dövründə yerli rəhbərlər ona qarşı üsyan qaldıranda və o, ölkədən qaçanda Saurmaq ovslar və durdzukların köməyindən istifadə edərək, Kartliyə hücum etdi və hakimiyyətini bərpa edə bildi.

Mroveli əsərində ermənilərin tarixinə xüsusi diqqət verir. O, yazır ki, Tarqamos xalqının yarısını və ən münbit torpaqlarını Qaosa (Qayk) verir, çünki, Qaos onun oğulları içərisində ən hündürü və güclüsü idi. Qaos öz atasının ölkəsini idarə edirdi və digər yeddi qardaşın da hökmdarı sayılırdı. Mroveli yazır ki, onun dili olan somxeti dilində (erməni) bütün qardaşların ölkələri danışırıldı. Mroveli eyni zamanda erməni çarlarının Kartliyə hücumları və onların nəticələri haqqında da məlumat verir. Məsələn, o yazır ki, erməni çarı Artaşan kartliləri və ovsları tabe etdikdən bir müddət sonra Kartli özünü dirçəltədi və ermənilərin farslara və yunanlara qarşı müharibə etməsindən

istifadə edərək, ovslarla birləşərək Cavaxetidə erməni şahzadəsi Zareni döyüşdə ağır məğlubiyyətə uğratdı.

Kartlis Sxovrebanın son hissələrində yer alan Vaxuşti Baqrationinin “Gürcü çarlığının təsviri” əsəri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kartli çarı VI Vaxtanqın nigahdankənar oğlu olan Baqrationi XVIII əsr müəllifi və Gürcü tarixi məktəbinin böyük mütəfəkkiri hesab edilir. Onun əsərinin birinci hissəsi Kartlis Sxovrebaya söykənir, ikinci, əsas hissə isə orijinal müstəqil əsər sayılır. Vaxuştinin əsəri Kartlis Sxovrebanın VI cildi kimi ilk dəfə 1973-cü ildə işıq üzü görüb. Vaxuştinin əsərində Səfəvilərin taxta çıxması belə təsvir edilir: “Elə o dövrdə Məsihin 1496-cı, gürcülərin 184-cü, tatarların isə 901-ci ilində şixin (şeyxin) oğlu şah İsmayıl peyda oldu. O, Ardavəli işğal etdi, oradan isə torpaqların işğalına başladı. Həmin dövrdə şixin özü Ardavəldə idi və onun əməlləri haqqında Ləng Teymura xəbər verdilər. Teymur onu görməyə gəldi. Onda şix Teymura şeytanın dörd möcüzəli əməlini göstərdi. Bu, Teymuru heyran etdi və o, dedi: “Sən nə istəyirsən, sənə nə bəxş edim?” Həmin şix Şamdan 12.000 əsir və Ardavəli istədi. Teymur bunları ona verdi. O vaxtdan da onlar Ardavəldə yaşayırlar, əsirləri isə azad etdilər”. (Барратиони, 1976, 188)

Beləliklə, gürcü mənbələri həm dini, həm də dünyəvi xarakterli məlumatlarla zəngin olaraq, Qafqaz tarixinin araşdırılmasında misilsiz əhəmiyyətə malikdirlər. Bu mənbələr dini-aqioqrafik ədəbiyyat, yunan-roma, siryani, erməni, bizans və s. mənbələrə söykənirlər. Bu mənbələrin təhlili ciddi tarixi biliklər, müqayisəli təhlil təcrübəsini tələb edir.

İSTİNADLAR

1. Багратиони В. (1976). История царства грузинской. Тбилиси: Мецниереба
2. Джанашвили М.Г. (1905). Картлис Цховреба. Жизнь Грузии. Сборник материалов для описания местностей и племент Кавказа. СМОМПК, вып.35
3. Обращение Грузии. (1989). Тбилиси: Мецниереба
4. Мровели Л. (1979). Жизнь Картлийский царей. Москва: Наука.
5. Церковная история Эрмия Созомена (1851). СПб.

d. Alban mənbələri

Erkən orta əsr alban tarixi təfəkkürünün formalaşması alban dövlətçiliyinin bərpası və möhkəmləndirilməsi, alban yazısının tərtibi və Qafqaz Albaniyası ərazisində xristianlığın yayılması ilə bir dövrə təsadüf edir. Məhz bu dövrdə alban tarixi ənənələrinin dirçəlməsi, alban çarlığı və alban kilsəsində irsilik və vərəsəlik prinsipinin qorunması fikrinin möhkəmləndirilməsi, vətənpərvərlik hisslərinin gücləndirilməsi fundamental tarixi əsərlərin yaradılmasını zəruri edir. Bu məqsədlə Mehrani sülaləsinin ən nüfuzlu hökmdarı Cavanşir ölkəsinin ümumi tarixinin yazılmasını sifariş edir. Bütövlükdə Albaniyada yaradılmış tarixi mənbələri tarixi-təsviri, dini, və qanunvericilik olmaq şərtilə üç qrupa bölmək olar. İlk növbədə qeyd olunmalıdır ki, bu mənbələrin əksər müəlliflərinin etnik mənsubiyyəti mübahisəlidir və yalnız rəsmi Azərbaycan tarixşünaslığında onlar “alban mənbələri” kimi tanındığından bu hissədə təqdim olunur. Tarixi-təsviri mənbələrə Moisey Kalankatlının «Aluank ölkəsinin tarixi», Mxitar Qoşun «Albaniya salnaməsi», Kirakos Qanzakesinin «Tarix» adlı əsərlərini daxil etmək olar. (Azərbaycan tarixi, 1989)

M.Kalankatlının «Aluank ölkəsinin tarixi» əsəri VII əsr Azərbaycan tarixi üzrə yeganə yerli orijinal yazılı mənbədir.(Kalankatuklu, 2006) Mənbə dövrümüzə qrabar dilində gəlib çatmışdır. Əsər haqqında ilk məlumatı X əsr erməni katolikosu Anani Monasi verir. «Aluank/Aqvan tarixi»nin müəllifi haqqında ilk məlumata isə XII-XIII əsr müəllifi Mxitar Ayrivansinin əsərində rast gəlinir. M.Kalankatlının əsərindən hissələr ilk dəfə olaraq, 1848-ci ildə fransız tədqiqatçısı E.Borenin fransız dilinə tərcüməsi şəklində nəşr olunmuşdur. 1860-cı ildə əsər bütünlüklə qədim erməni dilində N.O.Emin tərəfindən Moskvada işıq üzü görmüşdü. Əsərin rus dilində ilk nəşri 1861-ci ildə K.Patkanyan tərəfindən həyata keçirilmişdir. XX əsrin 60-cı illərində əsər ingilis dilində Ç.Dovset tərəfindən Londonda nəşr etdirilmişdir. (Dowset, 1961). İndiyə qədər M.Kalankatlının «Aluank ölkəsinin tarixi» əsərinin üç siyahısı müəyyənləşdirilmişdir: 1) Eçmiadzin siyahısı iki redaksiyadan (1279 -1311-ci illər redaksiyası və tarixi müəyyən edilməmiş bir redaksiya) ibarətdir; 2) Peterburq siyahısı 1829-cu il redaksiyasından ibarətdir; 3) Matenadaran siyahısı isə səkkiz (1289, 1664, XVIII əsr, 1761, 1829, 1839, 1848, 1858-ci illər) redaksiyadan ibarətdir. M.Kalankatlının tarixi əsərinin tədqiqi erməni alimi T.I.Ter-Qriqoryana və azərbaycanlı albanşünas F.C.Məmmədovaya məxsusdur. T.Ter-Qriqoryan belə hesab edirdi ki, «Aluank ölkəsinin tarixi» əsəri iki müəllif tərəfindən yazılmışdır. Əsərin qədim dövrdən VII əsrə qədər olan dövrünü əhatə edən birinci iki kitabı Moisey Kalankatlının, VII-X əsrləri əhatə edən üçüncü kitab isə X əsr müəllifi Moisey Dasxuransinin əməyinin məhsuludur. Bu fikirlə Azərbaycan tarixşünaslığı da (Z.M.Bünyadov, F.C.Məmmədova) razılaşır.

«Aluank ölkəsinin tarixi» əsərinin dövrümüzə qrabar dilində gəlib çatmasına baxmayaraq, onun orijinalının alban dilində yazılması ehtimal olunur. Tədqiqatçıların fikrincə əsərin

tərcüməsi ya alban, ya da erməni dilini yaxşı bilməyən bir şəxs tərəfindən həyata keçirilmişdir. Əsərin qrabar dilinə tərcüməsi isə çox güman ki, siyasi-sosial faktorlarla, yəni Albaniya əhalisinin bir qisminin erməniləşməsi və alban kilsəsinin qriqorianlaşması və erməni katolikosluğunun siyasəti ilə izah olunmalıdır.

M.Kalankatlının «Aluank ölkəsinin tarixi» əsərinin mənbəşünaslıq bazası olduqca geniş olmuş və əsər yerli yazılı və şifahi mənbələrdən başqa, erməni, gürcü, yunan, roma, bizans və siryani mənbələr əsasında tərtib edilmişdir. Əsərdə kompilyativ (köçürülmə) hissələrə rast gəlinə də, bu hal kütləvi xarakter daşımır. Bundan başqa müəllif köçürülən faktlara özünəməxsus şərh və düzəlişlər etməklə onlara tamam başqa rəkursdan yanaşır. «Aluank ölkəsinin tarixi» əsərinin müəllifinin ilkin informasiya mənbəsi erməni tarixi məktəbi nümunələri, xüsusən də F.Buzandın «Tarix» əsəri olmuşdur. Lakin erməni mənbələrindən fərqli olaraq, M.Kalankatlı əsərində Albaniya tarixinə aid olmayan hadisə və faktların şərhindən qaçır, ölkəsinin tarixini daha dərindən və hərtərəfli təhlil edir, erməni kilsəsi və erməni naxararlarının mövqeyini müdafiə edən informasiyaya tənqidi yanaşır. Əsərin quruluşu onun tərtibi zamanı iki xronoloji sistemdən istifadə edildiyini söyləməyə əsas verir. Əsərdə daxili hadisələr Alban çarları və katolikoslarının hakimiyyət illəri üzrə, xarici hadisələr isə İran və Bizans şahlarının hakimiyyət illəri üzrə şərh olunur.

Əsərin birinci hissəsində Bibliya tarixi, Albaniyanın coğrafiyası və Albaniyanın ilk real tarixi hökmdarları haqqında məlumat verilir. Moisey yazır ki, “yəhudilər, yazılarından romalıların da istifadə etdiyi latınlar, ispanlar, yunanlar, midiyalılar, ermənilər və aluanların yazısı vardır. Onların hamısı Midiyadan şimalda Qadironun sərhədlərinə qədər olan ərazidə məskunlaşmışlar”. Moisey yazır ki, qüdrətli erməni çarı Trdatın dövründə ermənilərlə qarqarlar arasında dəhşətli döyüş oldu. Bu

döyüş ermənilərin qələbəsilə qurtarsa da ermənilər böyük itki verdilər. Bu qələbədən sonra Trdad bütün şimal xalqlarını özünə tabe edərək Fars şahı Şapuhun üzərinə yürüdü. Moisey eyni zamanda qeyd edir ki, Trdatın ölümündən sonra Aluankda Paytakaran şəhərində Sanatruk adlı bir şəxs taxta çıxdı və o, ermənilərə qarşı müharibəyə başladı. “Trdatın oğlu Xosrov Antioxun başçılığı ilə yunan, Baqratın başçılığı ilə Qərb və Mihran qoşunlarını və İverin bdeşxini (*bdeşx fars sözüdür, mühüm sərhəd zonasında mülki və hərbi səlahiyyətlərə malik şah canişinlərinə deyilirdi*) topladı. Onlarla birləşərək Sanatrukun üzərinə Aluanka doğru yürüdü. Sanatruk böyük ordusu ilə Paytakaranı tərk edərək, fars şahı Şapuhun yanına getdi. Antiox çoxlu xərac və vergi toplayaraq, imperatorun yanına qayıtdı. Vəziyyətdən istifadə edən Sanatruk Şapuhun məsləhəti ilə 30.000-lik böyük ordu götürərək, Ərməniyəyə daxil oldu.

Moiseyin kitabında xəzərlər haqqında geniş informasiya verilir, onların fiziki görünüşü, yaşam tərzini, orduları və hərbi yürüşləri təsvir edilir. Moiseyin əsərində hun-undurlar haqqında da məlumat var. Moisey yazır ki, 626-cı ildə Cebu xaqan (Orxan) Ərməniyəyə yürüş təşkil edir. Bu yürüşdə onu Şad da (şad xaqanın oğlu Buluşad və ya Bulanşad idi) müşayət edirdi. Moisey yazır ki, 631-ci ildə Alban katolikosu və çarı Viro ölkəsini hun hücumlarından qorumaq üçün Şada bu torpaqların onun mülkiyyəti olduğunu bildirir.”...çünki atası Cebu xaqan bu üç ölkəni, Albaniya, Çula və Lbiniyanı ömürlük mülkiyyəti olaraq almışdı”. Moisey yazır ki, həmin dövrdə Kaspı sahilində ərazilərdə xəzərlərin birləşmiş qüvvələri Barsiliyada məskunlaşmışdılar. Sulak çayının cənub sahillərində isə Cebu xaqanın oğlu müstəqil hökmdar idi. Lakin sonralar o, Aşin nəslindən olan Xəzər xaqanının hökmranlığını qəbul etməli oldu. Bundan sonra o, “iltəbər” və ya “ilitvər” titulu daşdı.

Qafqaz Albaniyası tarixi məktəbinin ikinci böyük siması XII-XIII əsr müəllifi Mxitar Qoş olmuşdur. Tovuzlu Vardapet Yoxanesin şagirdi olmuş Mxitar Qoş (*qoş erməni dilindən tərcümədə “seyrəksaqqal” mənası verir*) 1130-cu ildə Gəncədə anadan olmuşdur. M.Kalankatlıdan fərqli olaraq, M.Qoşun milliyyəti mübahisə doğurur və bir qrup alim onun alban olduğunu qəbul etmir. Ənənəvi olaraq, erməni tarixşünaslığı M.Qoşun erməni, Azərbaycan tarixşünaslığı isə alban müəllifi olduğunu iddia edir. Lakin bu məsələ Azərbaycan tarixşünaslığında mübahisəlidir. Albaniya tarixinin tədqiqatçılarından T.M.Məmmədov M.Qoşun erməni olduğunu qəbul edir. Təhsilini Kilikiyada tamamlamış M.Qoş 1184-cü ildə alban katolikosu III Stepannosla münafişdən sonra Xaçenə köçür və yerli knyaz Vaxtanqın köməyi ilə Yeni Qetik monastrını inşa edərək, ömrünün axırınadək orada yaşayır. Dövrünün görkəmli alimlərindən sayılan M.Qoş ensiklopedik biliyə malik olmuşdur. Onun «Alban salnaməsi» əsəri XII əsrin sonlarında qələmə alınmış və əsasən Səlcuq dövrü tarixini, yəni 1130-1162-ci illərin tarixini, əhatə edir. (Qoş, 1993; Гом, 1960; Гом, 1954). Əsərin indiyə qədər iki redaksiyası, Venesiyadakı mxitarçı Sa-Lassarо monastrında yerləşən 1237 sayılı nüsxə və unitar monastrda yerləşən 8 sayılı nüsxəsi müəyyən edilmişdir. Əsər ilk dəfə 1901-ci ildə erməni dilində F.Əlişanyan tərəfindən çap olunmuşdur. 1958-ci ildə əsərin ingilis variantı Ç.Dovset tərəfindən nəşr etdirilib. Qələmə aldığı tarixi hadisələrin bilavasitə şahidi və müşahidəçisi olmuş alim tədqiqatçıların fikrincə M.Dasxuransinin əsərini davam etdirmək istəmiş, lakin ölkədə başlayan siyasi gərginlik üzündən bu işi yarımçıq qoymuşdur. Mxitar Qoş məlum zəlzələdən sonra dağılmış Gəncəyə Gürcü şahı Davidin oğlu Demetrin hücumundan, onun artıq dağılmış şəhəri necə talan etməsi və sağ qalan insanları necə öldürməsindən yazır və qeyd edir ki, bu hadisədən sonra “tacik əmiri, dünyanın ağası sayılan (*fars dilində bu “cahandar”*)

kimi səslənir) Xarasunqur (Qara Sunqur) Fars torpaqlarından çıxaraq, Aranın bu vilayətinə gəldi, məmləkəti, şəhərin divar və darvazalarını bərpa etməyə başladı və onun sərhədlərində sülhü təmin etdi. Bundan sonra o, vilayətini dağdanlardan qisas almaq məqsədilə Gürcülərin tabeliyində olan məmləkətə üz tutdu. O, bir neçə dəfə Gürcülərin ölkəsinə hücum etdi, oranı dağıtdı, onların möhkəmləndirilmiş yerlərini tutdu və özünə tabe etdi və oradan dağlıq vilayət olan Qeqamdan keçərək geri qayıtdı”. (Гош, 1960, 13)

Alban tarixi məktəbinin üçüncü tarixi-təsviri nümunəsi Kirakos Qanzakesi tərəfindən yaradılmışdır. (Ганзакеди, 1976). K.Qanzakesi, XIII əsrin müəllifi, M.Qoşun şagirdi Vanakan Vardapetin tələbəsi olmuşdur. M.Qoş K.Qanzakesinin xaç atası olmuşdur. Olduqca maraqlı və ziddiyyətli bir dövrün müasiri olmuş K.Qanzakesinin tarixi salnaməsi dini xarakterli mənbələrə (Qeysəriyyəli Yevsevi, Sokrat Sxolast və s.), müqəddəs kitab, alban, erməni mənbələrinə söykənir. Əsərdə Cənubi Qafqazın üç dövlətinin tamamlanmış tarixi verilir. Erməni tarixi 22, alban tarixi 18, gürcü tarixi isə 7 fəsildən ibarətdir. Əsərin maraqlı xüsusiyyətlərindən biri Qafqaz xalqlarının siyasi tarixinin əlaqəli şəkildə təsvir edilməsidir. K.Qanzakesi «Tarix» əsərində Cənubi Qafqaz xalqlarının siyasi tarixindən başqa, dini məsələlər, beynəlxalq münasibətlər, Hülaki işğalları və bu işğalların adı çəkilən ərazidə doğurduğu əks-sədanı təsvir edir. Albaniyanın tarixi qədim, əfsanəsi dövrdən, monqol işğallarına qədər təsvir edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, K.Qanzakesinin əsərinin bu hissəsi kompilyativ xarakter daşıyır, erməni mənbələri və M.Kalankatlının əsəri əsasında tərtib edilmişdir.

Alban mənbələrinin ikinci qrupunu qeyd edildiyi kimi dini mövzuda yazılmış əsərlər təşkil edir. Ermənistandan fərqli olaraq, Albaniyada Sasani nüfuzunun uzun müddət saxlanması, atəşpərəstliyin böyük sosial bazası, xristianlığın isə əksinə, geniş yayılmaması tarixi-dini əsərlərin və aqioqrafik (müqəddəslərin

həyatı) nümunələrin Cənubi Qafqazın digər regionları ilə müqayisədə nisbətən zəif formalaşmasına səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən albanların yazılı mənbələrə loyallıq münasibəti də yazılı abidələrin qorunub saxlanılmasına mane olmuşdu. Nəticədə dövrümüzdə alban dini ədəbiyyatından yalnız iki nümunə gəlib çatmışdır. Onlardan birincisi Mehrani Cavanşirin ölümünə şair Davdəkin həsr etdiyi elegiyadır. Mənbə VII əsr abidəsi hesab edilir. Əsərdə müəllif Cavanşirin ölümünün Albaniya üçün ağır itki olduğunu vurğulayır. İkinci mənbənin müəllifi artıq qeyd olunmuş Mxitar Qoşun «Xosrov Qanzaklının həyat və əzabları» adlı əsəridir. Əsər XII əsr nümunəsidir və iki hissədən ibarətdir. Əsərin giriş hissəsində Səlcuq işğalları dövrü baş vermiş ara müharibələri və feodal toqquşmalarının nəticəsində alban xalqının düşdüyü ağır və acınacaqlı vəziyyət təsvir olunur. Əsərin ikinci hissəsində isə müəllif bilavasitə qəhrəmanın, yəni Xosrov Qanzaklının, faciəsindən bəhs edir.

Alban yazılı abidələrinin üçüncü qrupu qanunvericilik sənədlərini təşkil edir. Bu qrup da iki mənbə ilə təmsil olunmuşdur. Onlardan birincisini III Vaçaqanın hakimiyyət dövrünə təsadüf edən Aquen kilsə məclisinin qəbul etdiyi qanunlar məəcəlləsi təşkil edir. Mənbə V əsrin sonlarında yaradılmışdı və xristian albanların ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatının tənzimlənməsi məqsədi daşıyırdı. Mənbə 21 maddədən ibarətdir ki, bunlar da şərti olaraq, dörd qrupa bölünürlər. Birinci qrupa din xadimlərinin status, vəzifə, hüquq və səlahiyyətlərini müəyyənləşdirən maddələr daxil edilmişdir. İkinci qrup din xadimləri ilə ali təbəqənin münasibətlərini nizamlayan maddələrdən ibarətdir. Üçüncü qrupa isə dini institutlarla sadə xalqın əlaqələrini nizamlayan maddələr aiddir. Nəhayət, dördüncü qrup hüquqi xarakterli maddələrdən təşkil olunmuşdur.

Beləliklə, tarixi şərait nəticəsində Qafqaz Albaniyası ərazisində yaradılmış alban dilli yazılı mənbələrinin hamısı

dövrümüzdə qədim erməni dilində (qrabarda) gəlib çıxmışdır. Bu mənbələrin təhlili və informasiya mənbəsinə çevrilməsi onlara tənqidi yanaşmanı tələb edir. Belə ki, alban mənbələrinin böyük əksəriyyəti erməni tarixi məktəbinin nümunələri əsasında yaradılmışdır. Bu səbəbdən mənbələrdə qeyd olunan informasiya və şərtlərin yoxlanılması və paralel, yəni sinxron mənbələrlə tutuşdurulması zəruridir. Digər tərəfdən alban mənbələrinin yaradıcılarının özləri də alban kilsəsinin apologeti kimi çıxış edərək, bəzən informasiyanın obyektivlik prinsipini pozmuşlar. Erkən orta əsr tarixi təfəkkürünün formalaşması dövrü üçün normal sayılan bu xüsusiyyətlər həmin dövrün mənbələrindən istifadə edilərkən nəzərə alınmalıdır.

İSTİNADLAR

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar.(1989). Bakı: Elm
2. Ганзакеци К. (1976). История Армении. Москва: Наука
3. Qoş Mxitar (1993). Alban salnaməsi. Bakı: Elm
4. Гош. М. (1954). Армянский судебник. Ереван: Ереванский Университет
5. Гош М. (1960). Албанская хроника. Баку: ЭЛМ.
6. Dowset C.J. (1961). The History of Caucasian Albanians by Movses Dasxuranci. London: Oxford
7. Kalankatuklu M. (2006). Albaniya tarixi. Qoş M. Alban salnaməsi. Bakı: Avrasiya Press.

e. Sıryani mənbələr

Aramey dilinin xüsusi dialekti olan Sıriya dili eramızın ilk əsrlərində Yaxın, Orta və Uzaq Şərqi beynəlxalq dilinə çevrilmişdir. Bu, ilk növbədə sıryalıların iki imperiyanın, Şərqi Roma imperiyasının şərq sərhədləri ilə Sasani imperiyasının qərb əyalətləri arasında yerləşən ərazilərdə məskunlaşması və iqtisadi proseslərlə izah olunmalıdır. Mahir tacir olan sıryalılar dəniz ticarəti ilə məşğul olmuş və bununla da öz dil və mədəniyyətlərinin geniş ərazilərə yayılmasına təkan vermişdilər. Sıriya dili erkən əsrlərdə monofizit və nestorian kilsələrinin rəsmi dili, VII əsrin sonlarına kimi isə Əməvilər xilafətində dövlət dili statusuna malik olmuşdur. Erkən orta əsrlərdə Sıryalı alimlər özlərinə qədər yaradılmış zəngin elmi irsi öz dillərinə tərcümə etmiş və bu irsin dünya xalqları içərisində yayılmasına təkan vermişdilər. Artıq II-III əsrlərdə Sıryalılar yunan elmi və ədəbi nümunələrinin böyük əksəriyyətini öz dillərinə çevirmiş, bununla kifayətlənməyərək, bu əsərləri elmin yeni nailiyyətləri ilə zənginləşdirmişdilər. Sıriya yazısı, estrangela, qədim türkdilli tayfalar arasında da yayılmışdı. Sıryani mənbələrin formalaşması eramızın II-III əsrlərinə təsadüf edir. Məhz bu dövrdə sıryalılar ilk məktəb və akademiya yaradmış, elmi biliklərini nizamlamağa, sıriya dili qrammatikasını təkmilləşdirməyə cəhd göstərmişlər. (Пигулевская, 1941). Bu dövrdə Sıriyada Bardesan, Avropada Afraat adı ilə tanınmış Fərhad, Sıryalı Yefrem, Reşaynli Serqi kimi alimlər yaşayıb yaratmışlar. Bu əsərlərin böyük əksəriyyəti dini mövzuda olsa da, onlar tarixin müxtəlif mərhələləri və problemlərinin bərpası üçün əvəzedilməz əhəmiyyətə malikdir. Bütövlükdə Sıriya tarixi fikri və məktəbinin formalaşması beş mərhələdən keçmişdir. Birinci mərhələ II-V əsrləri əhatə edir və dini xarakterli yazılardan, apokrif və martiroloqlardan ibarətdir. Bu yazılar xristianlığın müqəddəs kitabının müxtəlif müddəalarının şərh, müqəddəslərin həyatı, xristianlığın

təriqətləri və s. məsələləri işıqlandırır. Bu dövr Suriya elmi məktəbinin ən görkəmli nümayəndələri II əsr alimi Bardesan (*Bar-Daysan Daysanın oğlu anlamındadır*), IV əsrdə yaşamış Fərhad və suriyalıların peyğəmbəri sayılan Yefrim Sirin olmuşdur. Bardesan Suriya dilində erməni şahlarının tarixini yazmış ilk alimdir. Onun «Ölkələrin qanunu» kitabı fəlsəfə sahəsində yazılmış ən müdrik əsərlərdən sayılır.

Fars mənşəli müdrik filosof Fərhadın yaradıcılığı əsasən dini mövzularda əsərlərdən ibarətdir. Bunların ən məşhuru və dövrümüze qədər gəlib çatmışı xristian dininin müxtəlif məsələləri üzrə şərhlərə həsr olunmuş əsərdir. Mar Afrem (Yefrem Sirin) isə özünün “Şöhrətlənmə”, “Vəsiyyətnamə”, “Şərh” və “Əhdi-vədid” adlı dini kitabları ilə şöhrət tapmışdır.

Suriya tarixi fikrinin ikinci mərhələsini təşkil edən V-VI əsrlər tarixi şərhlərdən ibarət ilk kitabların işıq üzü gördüyü dövrdür. Bu dövrün ilk tarixi əsərinin müəllifi Efesli Ioan olmuşdur. Onun əsərində ilk dəfə olaraq, şəhərlər, vergi sistemi, feodal mükəlləfiyyəti, kəndli iğtişəşləri haqqında məlumatlar verilir. Suriyanın ən görkəmli təbibi, naturfilosofu Reşaynli Sirin də məhz bu dövrdə yazıb yaratmışdır. Bu dövrün ən tamamlanmış tarixi əsəri isə Mitilenli Zaxariya Ritora məxsusdur. Onun «Salnamə» adlı tarixi əsəri mülki tarixin gözəl nümunələrindən hesab edilməlidir. Əsərdə daxili və xarici proseslər, Sasani imperiyası ilə türkdilli tayfaların toqquşması (Firuzla hunların müharibəsi) təsvir edilir. Zaxariya əsərində Qafqazın etnik tərkibi, siyasi proseslər haqqında maraqlı məlumatlar verir. O, yazır ki, “Ptolemeyin “Coğrafiya”sında adı çəkilən sarmatlardan, skiflərdən və seriklərdən başqa bu şimal tərəfdə 24 yepiskopun olduğu daha 5 etiqad edən xalq var. Onların katolikosu Dvində, Fars Ərməniyəsinin böyük şəhərində oturur. Gurzan da Ərməniyədə olan torpaqdır, orada yunan dilinə yaxın dildə danışirlar, onların Farsa tabe olan xristian çarı var. Aran da Ərməniyədə olan xaça salınmış, öz dili olan və

farsa tabe ərazidir. Sisqan da dili və inancı olan xalqa malik, lakin bütperəstlərin yaşadığı ərazidir. Bazqun Kaspi sahilində və Kaspi darvazalarına qədər uzanmış, hunların sərhədlərinə çatan, öz dili olan ərazidir. Darvazanın o tayında isə barbar, bütperəst, öz dili olan burqarlar yaşayır, onların şəhərləri var və orada alanlar da yaşayır, onların da beş şəhəri var. Ayanqur düşərgələrdə yaşayan xalqdır. Ayqar, sabir, burqar, kurtarqar, avar, xəzər, burqar, sirirqur, baqrasik, kulas, abdəl, eftalit, bu 13 xalq düşərgələrdə yaşayır, vəhşi heyvanların əti, balıq və silah hesabına yaşayırlar. Onlardan da içəridə amazratlar.. , onlardan şimal və qərbdə isə amazonlar, bir döşü olan qadınlar yerləşir, onlar ayrıca yaşayır, silahla döyüşür və at üzərində olurlar. (Пигулевская, 1939)

Suriya tarixi məktəbinin formalaşmasının üçüncü mərhələsi VII-X əsrlərə təsadüf edir. Bu dövrdə Suriya dilinin qramatikasının formalaşması başa çatmış, tarixi hadisələrlə zəngin əsərlər yaradılmışdır. VII əsr müəllifi Efesli Yakovun «Salnamə»si Yaxın Şərqdə baş vermiş hadisələrə həsr olunmuşdur. Bar Penkayın «Ümumi tarix» üzrə kitabında ərəblərin tarixi xəlifə Muaviyənin dövrünə qədər təsvir edilmişdir. Həmin dövrdə ərəblərə həsr olunmuş daha bir anonim salnamə və Makedoniyalı İsgəndərin tarixinə həsr olunmuş əfsanə yaradılmışdı. Son illərdə yaradılmış əsərlərdə isə Səlcuq və Monqol işğalları dövrünün şərhə geniş yer almışdır.

Suriya tarixi təfəkkürünün formalaşması XI-XIII əsrlərə təsadüf edir. Bu dördüncü mərhələ həm də Suriya elminin çiçəklənməsi dövrüdür. Bu dövrün ən görkəmli alimləri Suriyalı Mixayıl və İoan Qriqori Bar Ebrey olmuşlar. Meliten şəhərindən olan Suriyalı Mixayıl XII əsrin görkəmli din xadimi, şərqin monofizit patriarxı olmuşdur. Yəhudi mənşəli olduğu ehtimal edilən bu alim özündən sonra zəngin bir irs qoymuşdur. Onun «Salnamə» adlı tarixi əsəri qədim dövrdən XI əsrin 40-cı illərinə

qədər baş vermiş hadisələrə həsr olunmuşdur. Suriyalı Mixayılın əsərinin ən erkən redaksiyası 1598-ci ilə təsadüf edir. Əsərin ən erkən tərcüməsi isə 1248-ci ildə erməni alimi tərəfindən həyata keçirilmişdir. Əsər giriş və 21 kitabdan ibarətdir. Əsərin giriş hissəsində müəllif informasiya mənbələri haqqında məlumat verir. Əsərdə erkən orta əsrlər dövrünün tarixi hadisələri, erkən türklər, kilsə tarixi, ərəblər və səlcuqlar haqqında geniş məlumatlar verilir. «Salnamə»də verilən son tarixi hadisə 1199-cu ili əhatə edir. 1195-ci ildən 1199-cu ilə qədər olan hadisələr isə Suriyalı Mixayılın qardaşı tərəfindən əlavə edilmişdir. Daranın ölümünü təsvir edən Mixayıl yazır ki, ona tabe olan xalqlar bu xəbəri eşidəndə çox sevindilər, çünki onlara həm irsən, həm də coğrafi cəhətdən yaxın olan farslar onları uzun müddət idi ki, tabeliyində saxlayırdı, onlardan həm irsən, həm də coğrafi cəhətdən uzaq olan yunanlar isə bu ərazilər üzərində yalnız nominal hakimiyyətə malik idilər, tezliklə yerli ərazilər özlərinin hökmlərini seçdilər. ...parfyalıların yaşadıkları və midiyalıların tabe etdiyi ərazidə yunanlar 74 il hökmlərini etdilər, lakin parfyalılar Arşak adlı birini taxta çıxardılar və o da tez bir zamanda öz hakimiyyətini elə yüksəltdi ki, ondan sonra taxta çıxanlar Arşakilər adlanmağa başladı...Ermənilər də özlərinə Böyük Ərməniyədə ... və İveriyanın bir hissəsində, Gurzanda dövlət yaratdılar.” (Гусейнов, 1960, 29) Mixayıl xəzərlər haqqında da maraqlı məlumatlar verir. O, yazır ki, “Daxili Skifiyadan üç qardaş çıxmış və birlikdə Tanais çayının sahillərinə kimi gəlmişlər. Bu bulqar qardaşlardan biri Qərbə getmiş, Roma imperatoru Mavrikidən Dunaya yaxın ərazilərdən torpaq alaraq orada məskunlaşmışdır. Onun tayfası bulqar adlandırılmağa başladı. İki digər qardaş isə alanların yaşadığı Bersiliya adlanan ölkəyə gəldilər. ...Bersiliya üzərində yad xalq hökmlərini edən zaman onlar Xazarik adlanan həmin böyük qardaşın adı ilə xəzərlər adlandırılmağa başladı. Bu, böyük və geniş yayılmış xalq idi”. (Гусейнов, 1960, 211-213)

Qeyd olunan dövrün ikinci böyük alimi Əbül Fərəc İoan Qriqori Bar Ebrey olmuşdur. XIII əsr alimi Əbül Fərəc ensiklopedik biliyə və böyük nüfuza malik bir şəxs idi. Marağada yerləşən Yeni Yakovit monastrında Evklid haqqında mühazirələr oxuyan Ə.Fərəc dövrünün bir sıra görkəmli siyasi xadimləri ilə (Abaqa xan, Əhməd Tokudar) şəxsən tanış olmuşdur. Alim özündən sonra zəngin elmi irs qoymuşdur. Onun yaradıcılığı tarixi, dini, fəlsəfi, tibbi, astroloji və bədii əsərlərdən ibarət olmuşdur. Ə.Fərəcin tarixə həsr olunmuş «Ümumi tarix» adlı əsəri iki hissədən ibarətdir:1) «Dünyəvi tarix», 2) «Kilsə tarixi». Birinci hissədə ən qədim dövrdən 1285-ci ilə qədər baş vermiş tarixi hadisələrin təsviri verilir. Əsərin 1286-1297-ci illər tarixinə həsr olunmuş hissəsi Ə.Fərəcin qardaşı Bar Sauma tərəfindən yazılmışdır. «Kilsə tarixi» adlı ikinci hissədə isə Ə.Fərəc avtobioqrafiyası və yaradıcılığı haqqında məlumatı və xristian kilsəsinin tarixini təqdim edir. Kilsə tarixi Antioxiya patriarxlarının fəaliyyətini əhatə edən V əsrdən 1285-ci ilədək olan dövrü əhatə edir. Burada eyni zamanda Suriya kilsəsinin şərqi qolunun (nestorian) tarixi də təsvir olunur. Bar Sauma bu tarixi 1286-cı ilə qədər davam etdirmişdir.

Suriyada elmi inkişafının son mərhələsi, XIV-XVII əsrlər, həm də onun tənəzzül dövrü hesab edilməlidir. Bu dövrdə yaradılmış ən maraqlı əsər XIII-XIV əsrlərin hadisələrinə həsr olunmuş əslən uyğur olan çinli III Yabalaxa və Rabban Saumanın həyatına həsr olunmuş əsərdir. Əsərdə Çindən Yerusəlimə ziyarət etməyi planlaşdırmış Yabalaxa və Saumanın səyahət etdiyi ölkələr, orada yaşayan xristian əhəlinin məişət və dini həyatı haqqında maraqlı məlumatlar qeydə alınıb. Səyahətlərinə Koşanqdan başlayan Yabalaxa və Sauma Tanqutu keçərək Kaşqara, oradan da Talas şəhərinə çatmış, Xorasan və Azərbaycanı (Adorbayqan) keçərək, Marağa, Mosul, Nizibi, Qazarat (Mosul ilə Amid (Diyarbəkir) arasında yerləşən şəhər)

və Mardində (Mərd) olmuş, oradan isə kilsələri, gözəl monastırları ilə məşhur olan Aniyə gəlmişdilər. Anidən Gürcüstana (Qurqaye) gedən səyyahlar bir müddət burada qaldıqdan sonra Bağdada yollanmışdılar. (Пигулевская, 1958). Arqun xanın göstərişi ilə Avropada olmuş, Papa IV Qonori, fransız kralları IV Gözəl Filip, I Karl və İngilis kralı I Eduardla görüşən Saumanın hekayəsi Şərq-Qərq münasibətlərinin, xristian-müsəlman əlaqələrinin araşdırılması üçün dəyərli məlumatlar əks etdirir. Əsər eyni zamanda Arqun, Əhməd və Keyxatu xanın dövrü və onların yeriddikləri siyasət haqqında da məlumat verir.

Beləliklə, siryani mənbələr erkən orta əsr tarixi fikrin formalaşması və inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edərək, antik dövr elmi və mədəniyyəti ilə orta əsr şərq və qərb dünyası elmi ictimaiyyəti arasında körpü rolunu oynamışdı. Onların qoruduqları və zənginləşdirdikləri antik yunan elmi müdriklüyü və mədəniyyət nümunələri ərəblər vasitəsilə qərbə ötürülmüş, sonradan bu nailiyyətlər gələcək elmi araşdırmalarda mühüm rol oynamışdır. Siryani tarixi mənbələr həmçinin Şərq dünyası tarixinin müxtəlif mərhələləri haqqında əvəzedilməz məlumatlar bazasıdır.

İSTİNADLAR

1. Гусейнов К.А. (1960). Сирийские источники об Азербайджане. Баку: АН Азербайджанской Республики
2. Пигулевская Н.В. *Сирийский источник VI века*. Вестник древней истории, 1939, 1
3. Пигулевская Н.В. (1941). Сирийские источники по истории народов СССР. Труды Института Востоковедения Академии Наук (ТИВАН). XLI.
4. Пигулевская Н.В. (1958). История Мар Ябалахи

и Раббана Саумы. Москва: Наука.

f. Ərəbdilli mənbələr

İslam tarixi mənbələri 500 ilə yaxın mövcud olan klassik filologiya və tarix elmini əhatə edir. Bu mənbələrin əsas xüsusiyyətini tarixin obyekt və konsepsiyasının müsəlman dini nöqteyi-nəzərindən şərh olunması təşkil edir. “Tarix” ərəb dilində “zaman”, “era” kimi tərcümə olunsada, erkən müsəlman tarixi ədəbiyyatında bu terminin müxtəlif izahları mövcud olmuşdur. İbn Haldun tarixin “xüsusi dövr və ya tayfanın xüsusiyyətlərini açıqlayan hadisələr”, Əl-Məqrizi “dünyada nə vaxtsa baş vermiş hadisələr haqqında məlumat verən elm» olduğunu qeyd edirdilər. (Rosenthal, 1952. 14)

Müsəlman yazılı abidələrinin əsasını qoymuş ərəb dünyasının islamdan əvvəlki tarixi baxışları və tarixi təfəkkürü haqqında fikir yürütmək mənbə çatışmamazlığı üzündən olduqca çətindir. Qədim Yunan və Roma tarixi məktəblərində olduğu kimi İslama qədərki ərəb tarixi ədəbiyyatında da ayrı-ayrı şəxslərin və tarixi hadisələrin, xüsusilə də hərbi döyüşlərin təsvirinə xüsusi diqqət verilirdi. Erkən ərəb tarixi ədəbiyyat nümunələrinin tədqiqatçısı V.Qaskelin fikrincə təsviri xarakterli ərəb tarixi mənbələri eramızın üçüncü əsrindən tez olmayaraq, yaranmışdır. Bu abidələr ərəb tarixi ədəbiyyatının inkişafında o qədər də dərin iz buraxmasalar da, onların yaradılma texnikası və forması müsəlman tarixşünaslığının formalaşmasına müəyyən təsir göstərmişdir. Bu abidələrdə döyüş təsvirlərindən başqa ərəb hökmdarlarının tarixi və geneoloji məlumatlar xüsusi yer tuturdu. Kifayət qədər informasiyanın olmaması üzündən erkən büdpərəst ərəb tarixi ədəbiyyatının formalaşmasında yəhudi və xristian ədəbiyyatının nə kimi rol oynadığını müəyyənləşdirmək təəssüf ki, çox çətindir. Müsəlman mənbələrinin yaranması sözsüz ki, ilk növbədə İslamın banisi peyğəmbər Məhəmmədin adı ilə bağlıdır. Xristian və yəhudi

tarixi görüşünə görə insan bu dünyada heç nədən yaranmır və öz-özünə mövcud olmur. İnsan müəyyən tarixi kontekstdə yaşayır, onun tarixi isə ondan çox-çox əvvəl yaranmış dünya ilə başlanır. Məhəmməd peyğəmbərin dünyagörüşünün formalaşması onun xristian və yəhudi dini fəlsəfəsi ilə tanışlığı əsasında baş vermişdir. Islama qədərki dinlərin formalaşdırdığı tarixi konstruksiyaya dəyişiklik gətirən Məhəmməd ilk növbədə dünyanın gələcəyini Məşhər günü ilə müəyyənləşdirmiş, əslində bu qüdrətli günün gələcək tarixin müəyyən edilmiş və məlum hadisəsi olmasını vurğulamışdı.

Xristian tarixşünaslığında olduğu kimi müsəlman mənbələrində də baş verəcək hadisələrin dini baxımdan tam dəqiqliyi ilə təsvirinə cəhd hiss olunur. Bu baxımdan erkən müsəlman tarixşünaslığı tarixi təfəkkürün inkişafına təkan verə bilmirdi. Çünki bu tarixşünaslıq yalnız bir qrup problemlərin təhlili əsasında formalaşmışdı. Lakin digər tərəfdən qeyd olunmalıdır ki, Məşhər günü haqqında fikirlər indiki günün, zamanın hadisələrinin şərhində irəliləyişlər yaradırdı. İslam dininin yaranması ilə müsəlman tarixşünaslığı tarixin inkişafının sona çatması və bu sonun peyğəmbərin özünün olması fikrini formalaşdırmağa başladı. Dünyanın tam tarixi isə Yaradanın arzusu və istəyi olması fikri ilə tamamlandı. Bu tarixdə ayrı-ayrı fərdlərin hərəkəti, keçmiş hadisələr, insanların yaşadığı tarixi şərait və s. faktlar dini əhəmiyyət baxımından təhlil olunmağa başlandı. Müsəlman tarixşünaslığı ilə onun heç zaman araşdırmağa cəhd göstərmədiyi ümumdünya tarixi arasında əlaqə isə Məhəmmədin varlığı ilə müəyyənləşdirildi. Lakin bu istiqamət təkcə müsəlman deyil, xristian tarixşünaslığına da xas olan bir cəhət idi. Bu baxımdan ilk dövrlərdə ərəb elmi dünyasında tarixin öyrənilməsinə olan laqeyd münasibət müsəlmanlığın müqəddəs kitabı olan Quranda qeyd edilmiş tarixi hadisələrin və faktların bolluğu və Quranın özünü tədqiqi ilə izah olunurdu.

Quranda əks olunmuş tarixi faktların bir qisminin obyektivliyi böyük şübhə doğururdu. Buraxılan prinsipial səhvlər isə ilk növbədə o dövrdə bir sıra tarixi hadisələrin saxtalaşdırılması ilə izah olunurdu. Bu saxtalaşdırmalar son dövr tarixçiləri tərəfindən qeydə alınsa da, onların Quranda dəyişdirilməsi qeyri-mümkün idi. Peyğəmbərin özü bu faktların mövcudluğunu xristian və yəhudi müqqəddəs yazılarında buraxılan səhvlərlə izah edirdi. Müasir tarixi hadisələrdən isə Qurana yalnız Bizans və Fars dövlətlərinə qarşı aparılan müharibələr əlavə olunmuşdu. Buna baxmayaraq, Məhəmmədin dünyagörüşü və əsasını qoyduğu İslam dini müsəlman tarixşünaslığının inkişafına təkan oldu.

Müsəlman tarixi məktəbi hər zaman İslam dini ilə sıx təllərlə bağlı olmuşdur və bu baxımdan müsəlman dünyasında tarix elminin inkişafı bilavasitə İslamın təsiri altında həyata keçirilmişdi. Əlverişli tarixi şəraitdən istifadə edən ərəblər hərbi şücaətləri və İslamın köməyi ilə çox qısa bir müddətdə dünyanın intellektual sərvətini özündə birləşdirən ərəziləri nəzarət altına almış, bu sərvəti mənimsəməyə başlamışdılar. Yunan, Suriya, Hindistan və digər qədim sivilizasiyaların elmi və dini ədəbiyyatının ərəb təfəkkürü süzgəcindən keçirilərək, ərəb dilinə tərcüməsi Ərəb xilafətində yeni elmi ideologiyanın, dövlət idarəçiliyinin, iqtisadi sistemin formalaşdırılmasına yardımçı oldu. Bütün bu səylər nəticəsində artıq IX əsrdə müstəqil İslam sivilizasiyasının formalaşması başa çatdı.

Yunan tarixi elmi biliyindən müsəlman tarixi biliyinə keçid tarixin müxtəlif sahələrinin təsnifatı ilə xarakterizə olunur. Bu mərhələdə ərəb elmi dünyasına artıq məlum idi ki, tarix fundamental elmlər sxeminə uyğun gəlmir. Bunun əsas səbəbi isə ilk növbədə yunan və erkən orta əsr tarixi ədəbiyyatının xüsusiyyətləri idi. Ellinist tarixi məktəbi əsasında formalaşmış müsəlman tarixşünaslığı yunanların elmi təsnifatından və tarixə münasibətindən istifadə edirdilər. Bu təsnifatda siyasət mühüm

yer tutur, tarix şərh olunmurdu. Müsəlman fəlsəfəsinin aparıcı qüvvəsi olan əl-Fərabî “Elmlərin siyahısı” əsərində, İbn Sina isə “İntellektual elmlərin bölünməsi traktatı” əsərində tarixi elmlərin ensiklopedik siyahısına daxil etməmişdilər. Bu dahilərin təsiri altında yazıb yaratmış sonrakı nəsillər də tarixi elm kimi qəbul etməmişdilər. Bu alimlərin bəzilərinin əsərlərində tarix yalnız ədəbiyyatın bir hissəsi, qeyri-elmi predmet kimi vurğulanırdı. Təəccüblüdür ki, hətta İbn Haldun öz “Tarixi”nə girişdə elmlərin siyahısını verərkən, tarixi qeyd etməmişdir. XIV əsrin müəllifi Əl-Əfqani öz ensiklopediyasında tarixi əsərlərin qısa siyahısını təqdim edərək, tarixin əhəmiyyəti haqqında yazsa belə tarixə müstəqil elm sahəsi kimi baxmamışdı. X əsr müəllifi İbn ən-Nədimi özünün ensiklopedik xarakter daşıyan “Fihrist” əsərində axırıncı fəslə “Tarixi məlumat” adlandıraraq, ora aşağıdakı məlumatları daxil etmişdir: fars şahlarının, xəlifə və müsəlman şahlarının, İslama qədərki Yəmən və digər qeyri-ərəb sülalələrinin, bədəvilərin, erkən İslam işğallarının, İslama qədərki ərəb rəhbərlərinin və nəhayət, sonda Bizans dövlətinin tarixi.

Ümumiyyətlə, ərəb alimləri çox zaman tarixi sərbəst bir elm sahəsi kimi qeyd etməyərək, ona praktik elm kimi baxmışdılar. Bu praktiki elm ərəb elmi dünyasında oxuma və yazma, qrammatika, iqtisadi hesablama, əlkimya, bioqrafiya, tarix və s. əhatə edirdi. X əsrin ortalarında Abu Zəyd əl-Bəlhinin şagirdi hesab edilən İbn Fəriqun tərəfindən tərtib edilmiş “Cavami əl-Ulum” əsərində tarix müdrüklük kimi xarakterizə edilir, onun nadir, unikal hadisələr, daşqınlar, zəlzələlər, epidemiyalar, aclıqlar, əsasında yazıldığı vurğulanırdı.

XI əsr incilərindən olan İsfəndiyar İbn Həzmin qələminə məxsus “Məratib əl Ulum” adlı əsərdə tarix teoloji elmlər sırasına daxil edilmişdir. Müəllif göstərmişdi ki, müsəlman tarixinin yaranması bilavasitə müsəlman dini qanunu nəticəsində mümkün olmuşdur. İbn Həzm tarixi xalqların tarixi olmaqla

müsəlman, İsrail, Yunan və s. tarixlərə bölür. Onun fikrincə tarixin əsas obyektı xalqları idarə edən sülalə və şahların həyatıdır.

XII əsrin II yarısında Fəhrəddin ər-Razinin “Hadaıq əl-anvar fi haqaiq əl-əsrar” adlı əsərində (*fars əsəridir*) tarix teologiyasının köməkçi fənni kimi qeyd olunur. ər-Razi tarix və tarixşünaslığı ilk növbədə filosof gözü ilə xarakterizə edir. Onun fikrincə başqa elmlərlə müqayisədə tarixşünaslıq öz problemlərinin sistematik tədqiqi metoduna malik deyil və bu da ona adi problemlərdən mürəkkəb problemlərə keçmək imkanı vermir. Tarixşünaslıq obyektiv informasiya ilə subyektiv informasiya arasında heç bir fərq qoymur. Məhz buna görə, onun fikrincə tarixin təhlilində məntiqi struktur tapmaq olduqca çətinidir. Lakin buna baxmayaraq, o, faktik informasiyasının təhlilini 9 fəsildə şərh edir. O, farsların qədim tarixindən başlayaraq, Məhəmmədin və xəlifələrin tarixinə keçir. Əliyə həsr olunmuş xüsusi fəsildə o, idarəçiliyin Əməvilərdən Abbasilərə keçməsinə təsvir edir. Sonrakı 4 fəsil bilavasitə müəllifin dövrünə yaxın olaraq, Sultan Mahmud Qəznəvinin, Səlcuqilərin və şah Abu əl-Müzəffər Tekeşin dövrünü (*1193-1200-ci illərdə hökmranlıq etmişdir*) əhatə edir.

Sonrakı əsr tarix elminin inkişafı onu teologiyasının xidmətində saxlamağa cəhd göstərən din xadimləri ilə mübarizədə keçmişdir. Məhz bu dövrlərdə müsəlman tarixi məktəbi tarixi informasiya, tarixi məlumat haqqında fikirlərini formalaşdırmağa başlayır. Müsəlman tarixi məktəbi artıq tarixi məlumatı və tarixi tədqiqatı ehtimallar kimi deyil, faktik informasiya (xəbər) kimi qiymətləndirir, tarixin yaradıcısı isə məlumatları toplayan (cami) adlandırılırdı. Bütün bunlara baxmayaraq, tarix müsəlman ali təhsilinin bir hissəsi kimi qəbul olunmurdu. Məhz buna görə tarix nə yunan elminin tədqiq edildiyi mühitdə, nə də müsəlman dini təhsilinin formal sistemində akademik elm sayılmamışdır. Sübutun kifayət qədər

tam olmaması, yəni tarixi informasiyanın obyektivliyinə inamsızlıq, İslamın mövcud olduğu hər bir mühitdə tarixin tədris planına salınmaması üçün kifayət etmişdir. Məhəmmədin bioqrafiyası bu sahədə öyrənilsə də, tarixi ədəbiyyat və mənbələrə istinad demək olar ki, nadir hal sayılırdı.

Bütün bunlara baxmayaraq, müsəlman elmində tarixi əsərlər yazılır və tələbələr şəxsi maraqlarından irəli gələrək, onlarla tanış olurdular. Ərəb dünyasında Quranın ən müdrik şərhçisi sayılan İbn Abu əl-Tayyibin vəfatından sonra (1065-ci il) onun kitabxanasında 4 kitab - qanunvericilik, gözəllik məktubları haqqında və 2 cilddən ibarət tarix haqqında kitab aşkar edilmişdi. Bu böyük filosofun tarixi əsərlər oxuması o dövr üçün təəccüblü idi. Müsəlman dini mədrəsələrində təhsil alan tələbələrin müraciət etdikləri tarixi kitablar içərisində Ət-Təbərinin tarixə həsr olunmuş məşhur əsəri, əz-Zübayr bin əl-Bakkərin “Ənşab” və İbn əl-Asirin “Ansəb” və “Kamil” əsərləri xüsusi yer tuturdu.

Müsəlman dini məktəbinin tarix elmini diqqətdən kənar saxlamasına baxmayaraq, əslində tarix müsəlman təhsilinin özəyində duran elmlərdən biri idi. Tarix ibtədai məktələrdə tədris olunan bir predmet olaraq, yeniyetmə və gənclərin intellektual inkişafında və mənəvi dünyasının formalaşmasında mühüm rol oynayırdı. Tarix gənc nəslin intellektual və mənəvi dünyasına təsir edərək, eyni zamanda ona İslamdan əvvəl yaranmış və mövcud olmuş sivilizasiya, mədəniyyət və irsiyyətə loyallıq və hörmətlə yanaşmağı aşılayırdı. Digər tərəfdən ərəb xilafətinin ali təbəqələri və idarəedici qüvvələrinin tarixi biliklərə malik olması, xalqların, şağların və ölkələrin tarixini öyrənməsi adi şərq ənənəsi olaraq, tarixə olan marağı artırırdı. Ərəb xilafətinin sülalə kitabxanası minlərlə tarixi kitabla zəngin idi. Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə Misir Fatimilər sülaləsinin iki milyon cilddən ibarət kitabxanasında təkcə Ət-Təbərinin “Tarix”inin 1220 əlyazması mövcud idi. (Rosenthal, 1952, 45)

Ərəb xilafəti xəlifələrinin və şahzadələrinin tarixə olan marağı və hörməti dövlət idarəetmə aparatı işçilərinin, rəsmi nümayəndələrin, tələbələrin də bu sahəyə olan marağının artmasına səbəb olmuşdu. Dövlət məmurlarının keçmiş bilməsinin eyni zamanda praktik əhəmiyyəti var idi. Belə ki, bu biliklər dövlət idarəçiliyində və işğal olunmuş ərazilərin idarə olunmasında istifadə olunurdu. Dövlət məmurları ən azı üç tarixi - Bizans, Fars və müsəlman tarixini bilməli idilər.

Tarixçi peşəsi ərəb xilafətində yaşamaq üçün heç bir imkan və şərait vermirdi. Məhz bu baxımdan ərəb tarixçiləri əsasən filologiya, geneologiya ilə məşğul olur, çox zaman isə dövlət xidmətində dururdular. Məşhur tarixçi-coğrafişünas Əl-Balazuri əl-Mütəvəkkilin nədimi (məsləhətçisi) idi. Ət-Təbəri öz dövrünün məşhur tarixçisindən çox, məşhur teoloqu idi. Ibn Haldun dövrünün məşhur dövlət xadimi, Əd-Dəhabi və Ibn Həcər isə məşhur dinşünas alimləri idilər. Müsəlman ədəbiyyatında fəaliyyəti tarixi tədqiq etmək ilə məhdudlaşmış yalnız bir neçə dahinin adını çəkmək olar ki, onların da ən məşhuru sözsüz ki, Əl-Məsudi idi. Hətta “Əl-Kamil fit tarix” kimi əsərin müəllifi olan Ibn əl-Asir belə yaşayışını Məhəmmədin ətrafında olan şəxslərin bioqrafiyasının tədqiqi və yazılması, dini mövzularda mühazirələr oxuması ilə təmin edirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, müsəlman elmi məktəbində tarixi əsərlərin yazılması ilə yaşayan tarixçilər də var idi. Bunların içərisində Bağdad kitabxanaçısı Ibn əs-Səyin adı çəkilməlidir. Onun yaradıcılığı olduqca bəhrəli idi, onun özü isə müasirləri içərisində xüsusi şöhrətə malik idi.

Tarixin yazılmasında müsəlman tarixi məktəbinin nümayəndələri əsasən sələflərinə və müasiri olduqları hadisələrin şərhinə əsaslanırdılar. Erkən müsəlman tarixi məktəbi heç zaman tarixə təbliğat aləti kimi baxmamışdı. Bu sahədə sual və problem doğuran yeganə məsələ yazılan əsərlərdə əks olunan informasiyanın və ya tarixi məlumatın obyektivliyi və yeniliyi

idi. Məhz buna görə sonrakı əsrlərdə din xadimləri və teologiya mütəxəssisləri tarixi yazanları istifadə etdikləri mənbələrin məlumatlarına tənqidi yanaşmağa və məlumatların obyektivliyini yoxlamağa çağırırdılar. Lakin xaç yürüşləri zamanı tarixçilər öz şahlarının xidmətində duraraq, onların siyasi maraqlarına xidmət etməyə başlayırlar. Məhz bu dövrdən müsəlman tarixşünaslığında hadisələrin siyasi mühakiməsinə cəhdlər edilir.

Müsəlman tarixi abidələrinin ən erkən nümunələri döyüşləri təsvir edən hekayələrdən o qədər də fərqlənmirdi. Bunlar əsasən bir neçə səhifədən ibarət konkret hadisələrə həsr olunmuş təsvirlər idi. Bu nümunələr “xəbər”(əxbar) adlanırdı. Bir qədər geniş həcmli tarixi nümunələrdə isə “xəbər” başlıq mənasında işlənirdi. Bundan başqa tarixi əsərləri “əmr”, “hədis” də adlandırırdılar. XV əsr müəllifi Əs-Sahəvinin “İlan” əsərində “tarix” termininin linqvistik və texniki araşdırılması verilir. Müəllifin fikrincə linqvistik cəhətdən “tarix” “zamanla əlaqəsi olan informasiya” mənasını verir. Texniki termin kimi isə “tarix” müəyyən hadisələrin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan şəraitin yaradılmasına xidmət edən zamanın müəyənləşdirilməsi deməkdir. (Rosenthal, 1952, 203-204)

Tarixi yazı olan “xəbər”i xarakterizə edən üç xüsusiyyəti qeyd etmək olar. Birincisi, təsvir olunan iki və ya bir neçə hadisələr arasında əlaqələrin müəyənləşdirilməsi xəbərlər üçün xarakterik deyildi. Hər bir xəbər müstəqil mövcud idi və müstəqil də təsvir olunurdu. Tarixi hadisələrin müqayisəsi lazım gəldikdə xəbərin yaradıcısı müxtəlif coğrafi şəraitdə baş vermiş bir hadisədən digərinə adlayır, lakin bu zaman hadisələr arasında olan zaman fərqi mütləq xronoloji baxımdan ardıcılıqla təsvir olunurdu.

İkincisi, xəbərlərdə tarixi hadisə onun iştirakçıları arasında dialoq kimi təqdim olunurdu ki, bu da tarixçini ən çətin məsələdən, yəni hadisənin təsvirinin nə məqsədlə həyata

keçirilməsini izah etməkdən azad edir və bu haqda mühakiməni oxucunun ixtiyarına buraxmağa imkan verirdi. Və nəhayət, üçüncüsü, xəbərlər poetik və parlaq təsvir ilə fərqlənirdi. Bu materiallarda bəzən hadisənin təsviri səviyyəsindən çox onun oxucuya daha yüksək səviyyədə, daha parlaq dildə və qısa şəkildə təqdim edilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi.

Erkən müsəlman tarixi abidələrinin demək olar ki, heç bir nümunəsi müasir dövrümüzdə qədər gəlib çıxmamışdır. İslama qədərki şifahi ədəbiyyat nümunələri əsasında yaranıb onlarla bəhrələnən bu dövr yazılı abidələri haqqında mühakimə yürütmək məhz bu cəhətdən olduqca çətindir. Erkən müsəlman tarixşünaslığının yarandığı dövrdə ərəb yazısı cəmiyyətin yalnız ali təbəqəsi tərəfindən istifadə olunurdu. Əbd əl-Məliyin dövründə ərəb qrafikası dövlət idarəçiliyində tətbiq olunmağa başlandı, bu proses isə o dövrdə yaradılmış tarixi kitabların yayılmasına əhəmiyyətli təsir göstərdi. Lakin erkən ərəb cəmiyyətinin yüksək təbəqələrini ərəb ədəbiyyatının inkişafından çox dövlət idarəçiliyinin ərəbləşdirilməsi problemi narahat edirdi. Məhz buna görə ərəb dünyasında kitabların yazılması və yayılması Məhəmmədin ölümündən yarım əsrlik bir dövr keçdikdən sonra inkişaf etməyə başlamışdır. Bu dövrə qədər isə bütün məlumatlar əsasən şifahi şəkildə ötürülürdü. Bu, ilk növbədə ərəblərin milli xüsusiyyətindən irəli gəlirdi. Olduqca gözəl yaddaşa malik ərəblər məlumatları yazılı şəkildə deyil, şifahi olaraq, yadda saxlamağa üstünlük verirdilər. Bütün bunlara baxmayaraq, hətta Abbasilər dövründə belə monoqrafik xarakterli tarixi əsərlər yaradılmışdı. Onların ən məşhurlarından biri kimi Əbu ibn Muhəmməd əl-Mədaininin (752/753-830/31) əsəri göstərilə bilər. “Fihrist” əsərində əl-Mədaini ayrı-ayrı döyüşlərin təsvirindən başqa müsəlman işğallarına, ayrı-ayrı məşhur şəxslərin bioqrafiyasına və ayrı-ayrı şücayətlərin təsvirinə xüsusi yer ayırır. Bu tiptə yazılmış digər əsərlər Əbu Mihnaf lüz bin Yahyaya (837-838-ci illərə aiddir) və İbn Həbibə

məxsusdur. Zaman keçdikdə müsəlman tarixi məktəbində ayrı-ayrı tarixi hadisə və faktlara maraq dini-siyasi hadisələrə olan maraq ilə əvəz olunmağa başladı. Bu isə öz növbəsində tarixi hadisələrin təsvirini genişləndirmək və onları daha ətraflı və dolğun etmək tələbi doğururdu. Belələklə, müsəlman tarixşünaslığı tədricən xəbərlər formasından annalara keçməyə başlayır.

Annal tarixşünaslığı xronoloji tarixşünaslığın xüsusiləşmiş formasını təşkil edir. Adından da görüldüyü kimi bu tarixi abidələr bir-birinin ardınca gələn illərdə baş vermiş hadisələrin təsvirini əhatə edir. Müsəlman tarixi məktəbində ilk annal nümunəsi yaradan böyük tarixçi Ət-Təbəri olmuşdur. Onun “Tarix”i ilk dəfə olaraq, X əsrin birinci on illiyində yaradılaraq, 914-15-ci illəri əhatə etmişdi. Lakin Ət-Təbərinin kitabının həcmi belə bir mülahizə yürütməyə imkan verir ki, ondan öncə də müsəlman tarixi məktəbində annal tipli əsərlər mövcud olmuşdur. Ət-Təbəridən bir neçə on il əvvəl yaşamış Əbu İsa bin əl-Münəccim yəhudi-xristian stilində yazılan xronoloji tarixi əsərləri analiz edərək, özünün “Dünyanın tarixi” adlı əsərini yaratmışdır. Çox güman ki, bu əsər müsəlman tarixşünaslığına aid deyil. Ondən başqa daha bir neçə tarixi əsərlər mövcud olmuşdur ki, onlarda xronoloji üsluba riayət edilib-edilməməsini söyləmək olduqca çətindir. Çox güman ki, müsəlman tarixi məktəbi nümayəndələri bu əsərlərlə tanış olmuş və onların yazılma üsulunu mənimsəmişdilər. Bundan başqa müsəlman tarixşünaslığı xronoloji tarixi yazı üsulunu xarici ölkə tarixşünaslığından da mənimsəyə bilirdi. Klassik yunan tarixi ədəbiyyatının heç bir nümunəsinin ərəb dilinə tərcümə olunmamasını nəzərə alaraq, qeyd edə bilərik ki, bu sahədə müsəlman tarixşünaslığı ilk növbədə siryani mənbələrə istinad etmişdir. Siryani mənbələr içərisində annal tipli bir neçə fundamental tarixi abidə mövcuddur. Bunların içərisində VI əsrdə yaradılmış Edes xronikasını, VII əsr abidəsi olan Edesli

Yakovun tarixi əsərini misal gətirmək olar. Bu tipli əsərlərin hamısında zəlzələlərə, yolxucu xəstəliklərə, aclığa, təbii fəlakətlərə xüsusi diqqət verilirdi. Məhz buna görə ehtimal etmək olar ki, annal tipli abidələr müsəlman tarixi məktəbinə yunan-siryani tarixi ədəbiyyat vasitəsilə gəlmişdir. Müsəlman və xristian tarixi ədəbiyyatı arasında sıx elmi əlaqələrin olmasını o dövrdə yaradılmış tarixi əsərlər də sübut edir. Bu əsərlər içərisində Yəhya ən-Nəhvinin “Tarixi” və Porfuriyin “Filosofların tarixi” adlı əsərlərini göstərmək olar. Müsəlman tarixi məktəbinin dahiləri sayılan ət-Təbəri, əl-Yaqubi və Abu l-Fida müsəlman tarixi məktəbində də məşhur olan və ilk xristian müəlliflərindən sayılan Yevsevinin əsərinə istinad etməsələr də xristian ərəb müəllifi Harun bin-Əzzurun əsərindən çox güman ki, istifadə etmişdilər. Sonrakı nəsəl müsəlman tarixi məktəb nümayəndələrinin əsərlərində isə Yevsevinin və ondan sonra yaşamış Andronikusun “Bizansın qısa tarixi”, Nisibisli Yeliazarın “Xronika” adlı əsərlərinə istinadlara daha tez-tez rast gəlinir. Ümumiyyətlə, keçmiş tarixi yazan alimlər istər-istəməz keçmiş və xarici alimlərin yazılarına istinad etməli olurdular. Məhz bu baxımdan müsəlman tarixşünaslığı da büdpərəst yunan və erkən xristian Roma tarixi məktəbi nümunələrini araşdırmış, onlarla yaxından tanış olaraq, onların məlumatlarını istifadə etmişdir. Müsəlman tarixşünaslığının formalaşmağa başladığı ilk dövrlərdən inkişaf etdirilən annal tipli tarixi abidələr heç bir tədqiqatçı tərəfindən təhlil və tənqid edilməyən çılpaq faktlara əsaslanırdı. Bu əsərlər ilk növbədə öncə yaradılmış alimlərin əsərlərinin zaman ardıcılığı ilə birləşdirilməsi ilə məhdudlaşırdı. Annalların üstün cəhəti onların müasir dövrə həsr olunan hissələri ilə izah olunur. Müasir dövrün hadisələri bu əsərlərdə ən xırda detalları ilə araşdırılır və təsvir edilirdi. Bu cəhətdən XIV-XV əsr tarixçiləri xüsusilə seçilirdilər. Onlar müasir dövr hadisələrini aylara və günlərə bölərək, daha ətraflı şərh edirdilər.

Tarixin irəlilədikcə daha çox materiallara istinad etməsi müsəlman tarixşünaslığında annaların strukturunun dəyişməsi və hadisələrin onilliklərə bölünən bölmələrdə şərh edilməsinə gətirib çıxardı. Əd Dəhabi “İslam tarixi” adlı əsərində Hicridən bu yana bütün tarixi on illiklərə bölərək, şərh etmişdir. Lakin bu tarix vətəndaş tarixindən çox bioqrafik tarixşünaslığı xatırladan teologiya ruhunda yazılmış bir abidə idi.

Ümumiyyətlə, müsəlman tarixi məktəbinə məxsus heç bir tarixi əsər xəlifə və hökmlərin idarəçiliyi dövrünə əsaslanan tarixi şərh strukturundan kənara çıxmamışdır. Bundan başqa çox zaman tarixi nəql hər hansı hökmdarın və ya xəlifənin taxta çıxması və ya ölümü əsasında qurulurdu. Belə bioqraflar çox zaman idarə edən şəxsin mənəvi, etik keyfiyyətlərini və fiziki quruluşunu da ətraflı təsvir edirdilər. Bu əsərlərdə xəlifə və hökmlərin ailə üzvləri, həyat yoldaşları və uşaqları haqqında geniş məlumat verilir. Beləliklə, müsəlman tarixşünaslığında annal tipli abidələrdə müqayisəli tarixi dövrləşmə yaranmağa başlayırdı.

Tarixin idarə edən şəxsin və ya sülalənin fəaliyyəti çərçivəsində təsviri yunan-bizans tarixi məktəbində geniş yayılmışdır. Müsəlman tarixşünaslığı isə bu sahədə etik və idarəçilik üsullarına xüsusi diqqət ilə seçilir. Çox güman ki, bu, fars tarixi məktəbi və ənənlərinin təsirindən irəli gəlirdi. Belə ki, qədim və erkən orta əsr fars tarixi məktəbi sülalə dövrləşməsinə xüsusi diqqət yetirir, tarixdə etik və siyasi idarəçilik məsələlərinə mühüm əhəmiyyət verirdi.

Ərəb dilində sülalə sözü (davlah) “dövr etmə, dönmə” mənasını verərək, islamda siyasi hakimiyyətin təkrar olunan dövrdən asılı olması nəzəriyyəsi ilə izah olunurdu. Müsəlman tarixçilərinin sülalə tarixşünaslığının mənşəyi haqqında özünəməxsus fikri mövcuddur. Sülalə tarixinə müraciət edən ilk tarixçi Muhəmməd bin Səlih Mihran bin ən-Nəttah (Abbasilər sülaləsinin tarixini əhatə etmişdir) olmuşdur. Bundan başqa Ibn

ən-Nəsrinin “Sülalə haqqında kitab” adlı əsəri mövcud olmuşdur.

Müsəlman tarixinin sülalə baxımından şərhli İslama qədərki tarixi ədəbiyyatın şərhli ilə bir vaxta düşür. Lakin xristian dünyasından fərqli olaraq (eramızdan əvvəl və bizim eramız kimi), müsəlman tarixşünaslığı heç bir zaman özü ilə İslama qədərki dövr arasında zaman sistemini müəyyənləşdirməmişdir. Məhəmməd peyğəmbərin yaşadığı dövrdə hər hansı bir hadisənin təsviri zaman zaman “Hicridən çox-çox əvvəl” kimi təsvir olunurdu. Sonrakı dövr tarixi əsərlərdə müsəlman tarixi ədəbiyyatı istifadə etdiyi mənbənin zaman tarixinə və Sələvkilər dövrü təqviminə istinad edirdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, müsəlman tarixi məktəbinin söykəndiyi İslama qədərki tarixi məktəb də zaman konsepsiyasında müsəlman tarixşünaslığı üçün müəyyən problemlər yaratmışdır. Müsəlman tarixi məktəbi dünyanın tamamlanmış tarixini Məhəmməd peyğəmbərin həyatı ilə başlayır və qeyri-müsəlman xalqların tarixini səhv tarix hesab edirdi. Bu isə müsəlman tarixi məktəbi ilə İslama qədərki tarixi məktəb arasında əlaqəyə mane olurdu. Yalnız fars tarixi ənənələri ilə tanışlıqdan sonra müsəlman tarixçiləri İslama qədərki tarixi biliklərlə bəhrələnməyə başladılar. Bununla belə dinin güclü təsiri altında olan ilk müsəlman tarixi məktəb nümayəndələri yalnız İran və yəhudi-xristian ədəbiyyatı ilə məhdudlaşaraq, Çin, Hindistan və yunan tarixi ənənələrinin müvəffəqiyyətlərinə göz yumurdular. Ət-Təbəriyədən sonra yaratmış əl-Yaqubi bu ənənədən kənara çıxaraq, qədim yunanların tarixini araşdırmış, lakin onların siyasi tarixinə laqeyd münasibət göstərmişdir. Çin və Hindistan tarixi abidələrinə münasibətdə isə müsəlman tarixşünaslığı siyasi tarixə maraq göstərməyərək, onları mədəniyyətin xüsusi nümunəsi kimi qeyd etmişdi.

Müsəlman tarixşünaslığının ən qədim bölgü növü təbəqə bölgüsünə əsaslanır. Bu bölgü yunan tarixi abidələrinə xas olan

sinxron bölgü ilə heç bir əlaqəyə malik olmayaraq, bilavasitə İslamın yaranması ilə bağlı idi. Sonralar bu cür bölgü siniflərin, ayrı-ayrı ərazilərin və bölgələrin təsviri zamanı geniş istifadə olunmuşdu. Bu cür bölgü tarixi ədəbiyyatdan çox elmi ədəbiyyat üçün xarakterik idi və bilavasitə dinin təsiri altında formalaşmışdı.

Müsəlman tarixşünaslığına xarakterik olan digər bölgü geneologiyaya əsaslanırdı. Bu bölgü ilk növbədə İslamın yeni yarandığı ilk iki əsrdə ərəblərin ictimai həyatında ailə münasibətlərinin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi ilə izah olunmalıdır. Erkən müsəlman tarixşünaslığının bu sxem üzrə yazılmış bir neçə məşhur abidəsi mövcuddur ki, onların içərisində əl-Balazurinin “Ənşab” əsəri xüsusi qeyd olunmalıdır. Lakin sonrakı dövrlərdə bu sxem geniş müsəlman sivilizasiyasının tarixini əhatə etmək imkanı vermədiyindən və siyasi tarixin isə ərəblərlə barbarlar arasında mövcud olan etnik ziddiyyətlərə qarşı çıxması üzündən ondan imtina edildi. Təxminən X əsr üçün şəcərə əlaqələri, ailə şəcərəsi formasında yazılan tarixi əsərlər müsəlman tarixşünaslığından silindi.

Müsəlman tarixi ədəbiyyatının inkişafı müxtəlif tarixi yazı tiplərinin sintezi nəticəsində baş vermişdir. Bu tiplərin biri qeyd edildiyi kimi geneologiya idi. Geneologiyaya olan maraq tarixi yazının yaranmasından əvvəl formalaşmışdır. Ərəb dünyasının ictimai maraqları, Qureyşilərin Əlinin ailəsi ilə bağlı sektant maraqları, və nəhayət, hər bir ərəb tayfasının öz nəslini fəxr etməsi bu tip yazıların çox erkən zamanlardan inkişaf etməsinə şərait yaratmışdır. Məhz buna görə müsəlman yazılı tarixi abidələrinə geneologiyanın xüsusi təsiri olmuşdur. əl-Balazurinin “Ənşab”, İbn əl-Asirin “əl Kamil fit tarix” əsərləri geneologiyanın ciddi təsiri altında yazılmışdır. Bu cür tarixi yazılarda təsvir olunan xəlifənin və ya sülalənin üzvlərindən başqa onların etnik mənşəyi (məs., Buid, Monqol, barbar sülalələri və s.) haqqında geniş məlumat verilir.

Müsəlman tarixi ədəbiyyatı nümunələrinin bir növü də bioqrafiyalar idi. Bioqrafiyalar tarixi təsvirin ən qədim və geniş yayılmış növlərindən biridir. Hələ qədim yunan alimləri öz tarixi əsərlərini yazarkən, giriş hissəsinə bioqrafik və coğrafi məlumatları əlavə edirdilər. Bu növ tarixi abidələr Roma tarixi fikrinə güclü təsir göstərmişdi. Bioqrafiyalar müsəlman tarixi fikrinin ilk dövrlərində mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş və müasir dövrə qədər də öz əhəmiyyətini itirməmişlər. Müsəlman dünyasında bioqrafiyanın bele böyük əhəmiyyət kəsb etməsinin bir neçə səbəbi var idi. Əvvəla, Məhəmməd peyğəmbərin həyatı İslamın fundamentinin yaradılması üçün əvəzedilməz informasiya mənbəyi idi. İslamın doqmatik gücü ayrı-ayrı fərdlərin və şəxslərin qüdrət və şücaətinə əsaslandığından bioqrafiyalar müsəlman mənbələrində uzun müddət aparıcı rol oynamış və tarixçilərə ayrı-ayrı şəxslər və tarixi hadisələr haqqında ətraflı məlumatlar toplamaq imkanı vermişdir. Peyğəmbərin həyatı və dini məsələlərlə məşğul olan din xadimləri üçün bioqrafik materialların istifadəsi çox əhəmiyyətli idi. Tarixçilər arasında əlaqələr də əsasən bioqrafiyalar vasitəsilə həyata keçirilirdi. Xəlifə və hakimlər, rəsmi dövlət nümayəndələri, eləcə də kütlələr keçmişdə yaşamış dahi şəxslərin həyatı ilə tanış olaraq, onların etik davranış qaydaları ilə bəhrələnidilər. Məhz bu baxımdan müsəlman cəmiyyətində bioqrafiyalar çox zaman tarix ilə eyniləşdirilirdi. Qeyd olunmalıdır ki, bioqrafiyalar çox zaman olduqca geniş tarixi monoqrafiyalarda əks olunan həqiqi, obyektiv tarixi material idilər.

Müsəlman tarixi bioqrafiyasının formaları və məzmunu onların kim tərəfindən yazılması və kimə həsr olunması ilə əlaqədar dəyişir. Lakin bu növ tarixi abidələrdə yalnız bir informasiyanın mütləq mövcudluğu qanuni şərtlərdən birinə çevrilmişdir. Müsəlman bioqrafiyasında onların həsr olunduğu şəxslərin anadan olduqları il çox zaman dəqiqliyi ilə göstərilməsə də, onların vəfat ili tam dəqiqliyi ilə qeyd olunurdu.

Ümumiyyətlə, müsəlman bioqrafiyası üçün əsərin onun həsr olunduğu şəxsin anadan olduğu il ilə başlayıb ölümü ilə tamamlanması bir qayda idi. Bioqrafiya stilində yazılmış müsəlman tarixşünaslığının ən məşhur əsəri olan Hatib əl-Bağdadinin “Bağdadın tarixi” adlı əsərini misal gətirmək olar. Bu əsərlərdə bioqrafik məlumatlarla yanaşı həyatı təsvir olunan şəxsin adının filoloji şərhinə də geniş yer verilir. Din xadimləri və teoloqların şərhində bioqrafik materiallar onların həsr olunduğu şəxslərin təhsil tarixi, onların təhsil aldıkları müəllimlər, olduqları yerlər haqqında məlumatlar idi. Bioqrafik materiallarda onların obyektlərinin etik və intellektual keyfiyyətlərinin hərtərəfli işıqlandırılması da mühüm yer tuturdu. Müsəlman bioqrafiyalarının böyük əksəriyyəti fundamental tarixi abidələrin bir hissəsi idi. Bu tarixi monoqrafiyalarda bioqrafiyalar müxtəlif illərin hadisələrinin şərh zamanı onlarda iştirak etmiş subyektlər haqqında hərtərəfli məlumat verilməsi ilə yaradılmışdır. Müstəqil tarixi yazı kimi bioqrafiyalara Məhəmməd peyğəmbərin həyat və fəaliyyətinin yazılması ilə başlanılmışdır. Bioqrafik tipli tarixi yazıların bir xüsusiyyəti də onlarda olan bioqrafik məlumata təsvir edilən dövr haqqındakı mülahizələr arasında dəqiq sərhədin olmamasıdır.

Müsəlman tarixi fikrinin erkən dövrlərində yaranmış bioqrafiya tipli tarixi yazılardan bir qismi də şairlərin həyatına həsr olunmuş əsərlərdir. Bu əsərlər tam bioqrafik xarakter daşımasa da, onlarda müəyyən bir poemaya həsr olunmuş əhvalat və rəvayətlər toplusu əks olunurdu.

Bioqrafik mənbələrin monoqrafiya üslubunda təqdiminə yenidən qayıdış X əsrin sonlarına təsadüf edir. Bu dövrdə Abu Zayd əl-Bəlhi və əl-Həsən bin Muəmməd əl-Vaziri Abu Zaydin həyatına həsr olunmuş əsər yazırlar. Bu növ tarixi mənbələrin inkişafı, tədqiq olunan obyektin həyat və

fəaliyyətinin bütün məqamlarının toplanaraq, kitab şəklində təqdimi üçün tarixçilərə təxminən iki əsr vaxt lazım olmuşdur.

Müsəlman tarixi mənbələri içərisində coğrafi informasiyanın üstünlük təşkil etdiyi əsərlər də mühüm əhəmiyyət təşkil edir. Müsəlman tarixçiləri coğrafi xarakterli məlumatların toplanması üçün müxtəlif ölkələrə səyahət edir, bu ölkələrin sakinləri vasitəsilə informasiya toplayırdılar. Tarixçi-coğrafişünas əl-Yaqubi öz əsərinin elmi məlumatlarını məhz bu yolla toplamışdır. O, ölkələri gəzərək, müsəlmanlar tərəfindən işğal olunmuş ərazilərin tarixi, coğrafiyası, iqtisadi və inzibati həyatı haqqında bilikləri qeyd etmiş, sonradan isə onları öz əsərinə daxil etmişdir. Şübhəsiz ki, onun müasirləri olan alimlərin böyük əksəriyyəti istədikləri məlumatları qədim mənbələrdə tapmadıqda bu üsuldən istifadə edirdilər. Coğrafi baxımdan işlənmiş müsəlman ədəbiyyatı nümunələrində tarixi məlumatlar xüsusi yer tuturdu. Bu tipli məlumatlar əsasən əlifba sırası ilə verilmiş coğrafi adlardan sonra gəlirdi. Tarixi məlumatın ardınca müsəlman tarixşünaslığının əsasını təşkil edən bioqrafiyalar, sonra isə dini maraqları əks etdirən fikirlər ifadə olunurdu.

Coğrafiyanın tarixlə sıx əlaqəsinin müsəlman tarixşünaslığı nöqtəyi-nəzərindən bir sıra səbələri var idi. Əvvəla, Məhəmmədin bioqrafiyasına həsr olunmuş əsərdə verilən coğrafi məlumatlar o qədər də aydın deyildi və onların izahına ehtiyac duyulurdu. İkincisi, ərəb işğalları coğrafi biliklərin genişləndirilməsi və inkişafını tələb edirdi. Ərəb xilafəti işğal etdiyi ərazilərin coğrafi koordinatlarını dəqiqləşdirməli, onlarda olan əhalinin sayını, bu ərazilərin iqtisadi imkanlarını müəyyənləşdirməli idi. Ərəb inzibati idarə aparatının effektiv fəaliyyəti, vergi sisteminin, xilafətin ayrı-ayrı hissələri arasında əlaqələrin yaradılması və s. üçün də coğrafi biliklərin inkişafı labüd idi. Nəhayət, müsəlman tarixşünaslığının əsaslandığı dini konsepsiyalar və işğal olunmuş ərazilərdə dini mərasimlərin tam

qayda ilə icra olunması zərurəti (namazın qılınması üçün Məkkənin istiqamətinin dünyanın istənilən nöqtəsində müəyyən eidləməsi, Həcc səyahəti) bu biliklərin inkişafına güclü təkan verirdi. Ərəblərin işğalçılıq yürüşlərinin nəticəsi olaraq, inkişaf etmiş ərəb coğrafi ədəbiyyatı müsəlman tarixşünaslığında ciddi dəyişikliklər doğurmadı. Bu prosesin nümunəsi kimi yaranmış əl-Balazurinin tədqiqatında coğrafi məzmunu az diqqət yetirilmişdir. Bu proses ilk növbədə tarix vasitəsilə coğrafiyaya müdaxiləni xatırladırdı. Coğrafi materialların müsəlman tarixi ədəbiyyatında inkişafı isə lokal tarixlə məşğul olan tarixçilərin əsərlərində daha geniş əks olunmuşdu. Bir qayda olaraq, yerli tarixlə məşğul olan tarixçilər əsasən topoqrafik məlumatlara, tikililərə, heykəllərə, antik dövr qalıqlarına xüsusi diqqət verirdilər. Və bu baxımdan lokal tarixçilərin əsərləri coğrafi dərslik kimi qəbul oluna bilər. Müsəlman tarixi ədəbiyyatında dünyanın başlanğıcı ilə əlaqədar yazıların artması da tarix ilə coğrafiyanın birləşməsi və kosmoqrafik ədəbiyyatın yaranmasına şərait yaratmışdı. Kosmoqrafik ədəbiyyatın yaranması təxminən IX - X əsrin əvvəllərinə təsadüf edir.

Müsəlman tarixi məktəbində tarixi və elmi coğrafiyanı birləşdirən ilk müəllif əl-Məsudi olmuşdur. Bu üslubda yazan dahi alim əl-Yaqubinin əsərində belə tarixi və coğrafi məlumatlar ayrı-ayrılıqda təqdim olunmuşdur. əl-Məsudi isə tarixi rəvayətə keçməzdən öncə yer üzünün formasının, şəhərlərin, diqqəti cəlb edən coğrafi fenomenlərin, okeanların, dağların, çayların, adaların, göllərin, fiziki keçidlərin və s. təsvirini verir. Əsərin «Tənbih» hissəsində müəllif ona məlum olan xristian alimlərinin tarixi kitablarından məlumat verərək, müasiri olduğu dövr üçün tarix və coğrafiyanın yüksək səviyyədə kombinasiyasından ibarət bir əsər yaratmışdı. Əsərin girişində, «Murüc» hissəsində, dünyanın başlanğıcı, kosmoqrafiya və coğrafiya haqqında məlumat verən əl-Məsudi bunları islamın dini qaydasından uzaq olaraq, elmi predmet

adlandırmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, müsəlman tarixi məktəbində bu tipli əsərlərin yaradılması heç də qeyri-adi deyildi və dövrün tələbi ilə şərtlənirdi. Vaxtilə xarici ölkələrin tarixi və xalqları ilə maraqlanan yunan məktəbi nümayəndələri də bu yolla getmişdilər. Onların əsərləri ilə dərinədən tanış olmaq imkanına malik olan müsəlman tarixi ədəbiyyatı eyni şəraitin tələbləri üzündən coğrafi məlumatlara müraciət etmiş və təxminən X əsrdən coğrafi məlumatlar tarixi ədəbiyyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdi.

Orta əsr müsəlman tarixinə güclü təsir göstərən elm sahələrindən biri də astrologiya olmuşdur. Dünya tarixinə və İslama qədərki dövrə müraciət edən alimlər çox vaxt hadisələrin baş vermə zamanını müəyyənləşdirmək üçün astrologiya elminə müraciət edirdilər. Lakin onlar demək olar ki, heç zaman astrologiyanın verdiyi proqnozların həqiqiliyi haqqında düşünmür və buna əhəmiyyət vermirdilər. Astrologiya da öz növbəsində keçmişin mədəni və tarixi hadisələri ilə az maraqlanırdı. Astroloji informasiyanın mövcud olduğu ilk tarixi əsərlər artıq IX-X əsrlərdə yaranmağa başlamışdır. Bu cür əsərlər əsasən “Dünyanın illərinin inqilabı” (Təhvil sini al əlam) adı altında çap olunur və bilavasitə illik xəstəliklər, aclıqlar və s. ilə bağlı olurdu. Bizə məlum olan Əbu Maşarın “Kitab al uluf” adlı əsərində çoxlu tarixi faktlar və məlumatlar qeydə alınmışdır. Bu məlumatlar əsasən əl-Məsudi və Həməzə əl-İsfahaninin tarixi əsərlərindən götürülmüşdür.

Astroloqlar illər haqqında olduqca kamil biliyə malik idilər. Alimlərin fikrincə astroloqların və ya münaccimlərin fəaliyyəti 7 sahəni əhatə edirdi: 1) dini qruplar və sülalələr; 2) hakimiyyətin bir xalqdan başqasına, bir ölkədən başqasına keçməsi; 3) hökmlərin dəyişməsi, müharibələr və bu hadisələrlə bağlı baş verən ziddiyyətli proseslər; 4) hər il baş verən hadisələr, məs., qiymətlərin qalxması və enməsi, bolluq və quraqlıqlar, ölüm, xəstəliklər, və s.; 5) gündəlik baş verən

hadisələrin aybaay, günbəgün təsviri; 6) ayrı-ayrı fərdlərin doğulması və 7) itmiş, yox olmuş və oğurlanmış əşyaların tapılması və şübhələrə cavab verilməsi. Beləliklə, münəccimlər tarixlə bağlı hər bir şeylə maraqlanırdılar. Onlar gələcəyin müəyyənləşdirilməsi üçün tarixi biliklərin nə qədər vacib olduğunu anlayır və buna xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Məhz bu baxımdan orta əsr müsəlman tarixşünaslığı astrologiya ilə sıx əlaqələrə malik idi.

Fəlsəfə yəqin ki, bəşər cəmiyyətinin tarix qarşısına qoyduğu sualların bir çoxunun həllinə effektiv yardımçı olan bir sahədir. Lakin bu elm heç bir zaman müsəlman tarixşünaslığı tərəfindən lazımi səviyyədə istifadə olunmamışdır. Tarixi informasiya və materialların tarixi həqiqəti nə dərəcədə düzgün və obyektiv əks etdirməsi sualı din xadimləri və filosofları düşündürsə də, müsəlman tarixi abidələrində bu sual öz ətraflı şərhini tapmamışdır. Hələ İbn Haldun qeyd edirdi ki, əgər tarixçi səhvədən və tarixin saxtalaşdırılmasından uzaq olmaq istəyirsə, onun iki şeyə-tarixi informasiyanı rəngarəngləşdirməyə və onu yaxşı tənqid etməyə, ehtiyacı var. Müsəlman tarixi məktəb nümayəndələrinin istifadə etdikləri tarixi informasiya və faktlara münasibət isə ilk dövrlərdə tənqidi təhlili ilə seçilməmişdir. Bununla əlaqədar Qərb aliminin bir fikrini misal gətirmək yerinə düşərdi. C.Bodin öz “Metod” kitabında yazırdı: “Türklər deyilənə görə keçmişə ona görə heç bir əhəmiyyət vermirdilər ki, onun (keçmişin) hər hansı bir insan tərəfindən şaiyələrə əsasən həqiqi yazılacağına inanmırdılar. Lakin onlar eyni zamanda hadisələrin müasiri olmuş insanların da yazdıqlarına etibar etmir və bu yazıların qorxu, rüşvət və ya şahzadələrə nifrətdən doğduğunu iddia edirdilər». (Rosenthal, 1952, 100-101)

Ərəb tarixi ədəbiyyatına fəlsəfi müdriklik müsəlman tarixi məktəbinə çox güman ki, fars tarixşünaslığından keçmişdir. Bioqrafik materiallara müraciət edən fars alimləri hər zaman

həyatlarını təsvir etdikləri şəxslərin müdrikliyinə fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən yanaşırdılar. Məhz buna görə həyatın qısalığı, şöhrətin ömrünün azlığı haqqında fəlsəfi mühakimələr müsəlman tarixşünaslığında geniş şərh olunurdu. IX əsr tarix dünyasına Yunan və Hindistan tarixi fikrinin daxil olması müsəlman tarixi ədəbiyyatında fəlsəfi ideyalara geniş istinad edilməsi ilə nəticələndi. Eyni zamanda məhz bu dövrdə müsəlman ədəbiyyatında tarixi tənqid məsələlərində fəlsəfəyə xüsusi yer ayrılması cəhdləri hiss olunmağa başlayır. Sinan bin Təbibin “Tarix” adlı əsəri bioqrafik abidə nümunəsi olub, etik və siyasi məsələlər üzrə Əflatunla diskussiya şəklində təqdim olunmuşdu. Tarixlə fəlsəfənin sıx əlaqələri əl-Mutahhar bin Tahir əl-Məqdisinin “Bad va-t-tarih” (966-cı il) adlı əsərində daha qabarıq göstərilmişdir. Kitabın giriş hissəsində dünyanın başlanması və tarixə həsr olunmuş mülahizələr bilik və intellekt haqqında nəzəri diskussiya və universal olanın və onun tarixinin fəlsəfi aspekti baxımından şərh olunurdu. Yaradanın xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, İslama qədərki mədəniyyət və fəlsəfənin əhəmiyyəti məsələsinə müsəlman dini sektaları arasında mövcud olan doqmatik müxtəlifliklər prizmasından yanan müəllif mümkün olduğu qədər elmi və fəlsəfi informasiyanı müəyyənləşdirməyə çalışmışdı. Lakin əl-Məqdisi tarixin intellektual proses olması ideyasını öz əsərində möhkəmləndirə bilməmişdi.

Ərəb işğalları Sasani İranının bütün mənəvi sərvətlərini darmadağın etməyə cəhd göstərsə də, müsəlman tarixi məktəbinin inkişafı bir neçə istiqamətlərdə Fars tarixi məktəbinin nailiyyətlərinə söykənmişdi. Müsəlman siyasi elmi bilavasitə Fars tarixi ədəbiyyatı və Yunan etikası əsasında yaranmışdı. Ümumiyyətlə, bioqrafik xarakterli ədəbiyyat olması baxımından müsəlman tarixşünaslığı həmişə siyasi elmlərə yaxın durmuş və bu sahənin inkişafı tarixşünaslıq zəminində baş vermişdi. Bu əsərlərdə hökmranların etikası, idarəetmə qabiliyyəti və

mədəniyyəti, idarəetmənin ədalətlik prinsipi ön plana çəkilməmişdi. Bu baxımdan Ibn ət-Tiqtadanın “Fəhri” və Ibn İsfəndiyarın “Təbəristanın tarixi” adlı əsərlərini misal gətirmək olar. Lakin dövlət və siyasi sistemlər haqqında müsəlman məktəbi konsepsiyası nəzəriyyədən çox praktikaya əsaslanırdı. Xilafat dövründə baş verən bütün hadisələr müsəlman tarixi ədəbiyyatında əks olunsada, onların nəzəri təhlili həyata keçirilmirdi.

Sosial elmlər isə müsəlman ədəbiyyatına yunan iqtisadiyyatı vasitəsilə daxil olmuşdu. Yunan mənşəli ensiklopediya adlandırılan bu əsərlərin bir qismi tarixi şərh və materiallara malik idi, lakin onlarda tarixlə sosial elmlərin təhlili həyata keçirilməmişdi. Bu əsərlərdə vergi sistemi və maliyyə problemləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Müsəlman alimləri statistik materiallardan, iqtisadi məlumatlardan geniş istifadə edir və onları əsərlərinə daxil edirdilər. Bu əsərlərdə tarixi və sosial ideyalar vasitəsilə müsəlman iqtisadi nəzəriyyəsinin inkişaf istiqamətlərini qeyd etmək olar. Bu əsərlər içərisində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən Qudama ibn Cəfərin “Xərac” adlı əsəridir. Özündən əvvəl yaratmış və iqtisadi problemlərlə maraqlanan Cudca Abu Yusif və Yəhya ibn Adəmin, eləcə də maliyyə idarəsinə həsr olunmuş Abdu Ubayd bin Salləmin əsərlərindən istifadə edən Qudama ibn Cəfər onlardan fərqli olaraq, kitabının ən böyük hissəsini müsəlman işğallarına həsr etmişdi. Bütün işğallar leqal bazaya malik müsəlman vergi sistemi ilə əsaslandırılmış və imkan daxilində işğalların sübutu kimi vergi sistemi problemlərinə həsr olunmuş yazılar misal gətirilmişdi. Qudamanın misalında vergi problemlərinin müzakirəsi tarixi materialların coğrafi və tarixşünaslıq məlumatları əsasında genişləndirilməsi cəhdi idi. Qudama öz əsərinə nəinki işğallar haqqında materiallar, hətta Ərəstun, İsgəndər, Ənuşirvan və s. haqqında informasiyanı birləşdirən tarixşünaslıq məlumatları da daxil etmişdi. Əsərinə sosial və

siyasi elmlərin sistemətik təsvirini daxil edən Qudama eyni zamanda insan varlığının geyimə, qidaya, cinsi əlaqələrə olan ehtiyac səbəbləri, xüsusi sosial idarə orqanlarına malik şəhərlərin, pulun, əşyaların, xüsusi keyfiyyətlərə malik və xüsusi siyasət yeridən hökmdarların, siyasi məsləhət verən spesifik qrupların mövcudluğu səbəbləri haqqında geniş mülahizələr yürütmüşdü. Qudama ibn Cəfərdən sonra bu ənənəni davam etdirən ən qüdrətli alim XIV əsrin son rübündə yaşamış Ibn Haldun olmuşdur. O, tarix elmini siyasi, sosial, fəlsəfi və iqtisadi elmlər ilə əlaqələndirməyə cəhd etmiş ilk alim idi. Bilik mənbəyinin elmlər, hüquq və tarixşünaslığın fundamental prinsipləri olduğunu qeyd edən Ibn Haldunun ən böyük xidməti siyasi və sosial ideyaların tarixlə birləşdirilməsi cəhdləri olmuşdur. Onun fikrincə məhz bu yol tədqiqatçıya davam etməkdə olan müasir dövrlə keçmiş arasında sıx əlaqə yaratmaq imkanı verir. Ibn Halduna görə insan və ətraf mühit, fərdlərin cəhdləri və qrupların təşkilatı tarixin çiy materialıdır. Tarixə bu cür yanaşma Ibn Haldunu müsəlman tarixi məktəbinin digər nümayəndələrindən ayırırdı.

Müsəlman tarixi ənənələrinə görə müasir tarixi yaradarkən alimlər keçmiş dövrün yazılı və şifahi qalıqlarına o qədər də fikir vermir və onların tənqidi təhlili ilə demək olar ki, maraqlanmırdılar. Müasir sənədlərlə işləyən müsəlman tarixçiləri mənbələrin tənqidi təhlili məsələləri haqqında keçmiş materialların araşdırılması zamanı düşünməyə başlayırlar. Məhz bu dövrdən tarixi ədəbiyyatda mənbələrin yazılı ədəbiyyatda istifadəsinin ən gözəl nümunələri ilə rastlaşmaq olar. Müsəlman dünyasında küllü miqdarda tarixi sənəd və mənbələrin toplanıb saxlanması ailə, tayfa ənənələri və imtiyazlarla izah olunurdu. Məşhur şəxslərin, din xadimlərinin, peyğəmbərin məktubları, məşhur ailələrə, tayfalara və hökmlərə məxsus bioqrafiyaların, məktub və materialların saxlanması müsəlman dünyası üçün xarakterik hal idi. Bundan başqa yazılı

materialların saxlanması inzibati idarəçilik ehtiyacı ilə də izah olunurdu. Bu cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edən, müəyyən imtiyazlar verən qanunvericilik sənədlərinin və ailə arxivlərinin qorunub saxlanması təqdirə layiq bir fakt idi. Lakin müsəlman tarixşünaslığı bu zəngin irsdən lazımi dərəcədə istifadə etmirdi. Müsəlman tarixi dünyasında ciddi leqal və inzibati əsasın üstün olduğu sənədlərdənsə qəribə və qeyri-adi və az inandırıcı olan filoloji və mistik əhvalatların istifadəsinə daha çox üstünlük verilirdi. Erkən İslam dövründən uzaqlaşdıqca alimlərin ötən əsrlərin sənədlərinə olan maraq və ehtiyacları artır, bu isə onların istifadəsinin kamilləşdirilməsinə imkan yaradırdı. Müsəlman tarixi məktəbində mənbələrin istifadəsinin bir neçə yolları mövcud idi. Əvvəla, orta əsr müsəlman tarixi məktəbi yazılı abidələrdən başqa şifahi tarixi qalıqlara, tikililər və onların üzərində qeyd olunmuş yazılara, qədim sikkələrə, möhürlərə və s. böyük əhəmiyyət verirdi. Yazılı abidələr içərisində ərəblər təkcə ərəb dilində deyil, onlara tanış olan bütün dillərdə, və əsasən də fars dilində olan mənbələri, tədqiq edirdilər.

Bütövlükdə müsəlman tarixşünaslığını təşkil edən yazılı abidələri (1) qarışıq tarixi əsərlər, (2) incəsənət tipli əsərlər və (3) tarixi novellalar olmaqla üç qrupa bölmək olar. Öz növbəsində hər bir qrupa daxil olan yazılı ədəbiyyat nümunələri bir neçə hissəyə ayrılır. Qarışıq tipli tarixi abidələr içərisində dünya tarixinə, yerli tarixə və müasir tarixə həsr olunmuş əsərləri ayırmaq olar.

X əsrdən başlayaraq, müsəlman tarixşünaslığında üç tip dünya tarixinə rast gəlmək olar. Bunlar Bibliya, Fars və İslama qədərki dövr tarixinin sinxronlaşdırılmış tarixidir. Universal tarixin üç tipini özündə birləşdirən ilk əsər əl-Yaqubinin “Tarix” əsəridir. əl-Yaqubinin həyatı haqqında o qədər də geniş məlumat yoxdur, lakin onun adı onun haqqında lazımi informasiya verir. Bu informasiyaya görə əl-Yaqubi dövrünün varlı və nüfuzlu dövlət xadimi olan, xəlifə al-Mənsurun dövründə Azərbaycan və

Ərməniyənin canişini olmuş şiə Vadixin nəslindəndir. əl-Yaqubi müsəlman tarixində ilk dəfə olaraq, müsəlman ölkələrinin tarixini ətraf xalqların tarixi ilə yanaşı təqdim edib. Bütün dünya Yaqubinin əsərində 4 rübə bölünür: şimal, cənub, şərq və qərb. Şərq rübünə Yaqubi Bağdaddan başlayaraq, türklərin ölkəsinə qədər olan əraziləri daxil edir. Cənub rübə Qərbi İraq, Mədinə və Məkkə də daxil olmaqla Hicaz və Yəmən, şimal hissəyə Şərqi İraq daxil edilir. Qərb qütbə alim Şimal-şərqi Ərəbistanı, Sindi, Hidistan və Çini daxil etmiş, lakin onların təsvirini verməmişdir. Əsərin girişini dünyanın yaranması və Bibliya tarixi ilə başlayan müəllif, xronoloji ardıcılıqla peyğəmbərlərin, şahların həyatını təsvir edir. Incilin təsvirindən sonra əl-Yaqubi siyasi tarixdən mədəni tarixə keçir. Bu hissədə yunan, Hindistan və İslama qədərki ərəblər haqqında məlumat verən müəllif qədim dövrün məşhur alimləri Ərəstun, Hipokrat, şərq şairləri, şahmatın yaranması və s. bu növ məlumatları xatırladır. Mümkün olduğu qədər qədim mənbələrə müraciət edən əl-Yaqubi dini ədəbiyyatdan geniş istifadə edir və xronoloji ardıcılığa riayət edərək, müsəlman mədəniyyəti və tarixinin təsvirini verir. Müsəlman tarixində əl-Yaqubi vacib bilik sahəsi, müdriklik nümunəsi olan Əli bin Əbu Talibə xüsusi diqqət yetirir. Müəllifin istifadə etdiyi küllü miqdarda ədəbiyyat və mənbələr əsərin biblioqrafiya hissəsində qeyd edilmişdir. Peyğəmbərin həyatı və fəaliyyəti müsəlman tarixşünaslığına xas olan qayda ilə şərh edilmişdir. Xəlifələrin həyatı və idarəçiliyini təsvir edərkən illərin xronoloji ardıcılığı və münəccimlərin fikir və mülahizələri qeyd olunmuşdur. Hər bir xəlifin hökmranlıq ili fərdi xəbər başlığı ilə ayrılmışdır.

Müsəlman tarixi məktəbinin dünya tarixinə həsr olunmuş ikinci qüdrətli əsəri ət-Təbərinin qələminə məxsusdur. ət-Təbərinin əsəri teologiya, siyasət və hüquq elminin məlumatlarına əsaslanmışdır. Onun əsəri nəinki müasirləri, hətta gələcək nəsil tarixçiləri üçün də tarixin yazılması nümunəsi

olmuşdur. Onun yaratdığı İslama qədərki tarix Bibliya, Ərəb və Fars tarixinin sinxronlaşdırılmış təqdimi idi. Məhəmməd peyğəmbərin həyatı bu əsərdə sirah üslubunda təqdim olunmuş, xəlifələrin hökmranlığı isə ayrı-ayrı xəbərlərdə təqdim edilmişdir. Hər hansı bir il üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən hadisələr aid olduqları illərin təsviri hissəsinin girişində verilmişdir. ət-Təbəri əsasən xəlifələrin hökmranlığının son illərinə xüsusi diqqət yetirirdi. Təsvir etdiyi tarixi hadisələr haqqında mühakimə yürütməyən ət-Təbəri dövrünə yaxınlaşdıqca öz mövqeyini şərh etməyə başlayır. Əsərə daxil edilmiş “Zayl al muzayyal” adlı xüsusi hissədə ilk müsəlmanların həyatı haqqında məlumat verilir.

Müsəlman tarixşünaslığının dünya tarixinə aid üçüncü fundamental əsəri əl-Məsudinin “Murüc” əsəridir. Müəllifin kiçik şərhinin yerləşdirildiyi “Kitab ən tənbiḥ” hissəsində tarixi mənbələrə əsaslanaraq, verdiyi təhlil ona dünya tarixini bütövlükdə əhatə etmək imkanı vermişdi. əl-Yaqubidən fərqli olaraq, əl-Məsudi tarixin universal mədəni şərhini yaratmağa müyəssər olmuşdu. “Murüc” əsərində müəllif dünyanın yaranmasını yer üzünün təsviri ilə başlayır. İslama qədərki ərəb dünyasının mədəni nailiyyətlərindən söz açan müəllif bu hissədə X əsr ərəb dünyasına tanış olan bütün xalqlar haqqında informasiya verir. əl-Məsudinin əsərində peyğəmbərin həyat və fəaliyyətinə o qədər də geniş yer verilməmişdir. Peyğəmbərin həyatı və fəaliyyəti ciddi xronoloji qayda ilə Hicridən əvvəl və sonra olmaq şərti ilə qısa təsvir edilmişdir. Xəlifələrin tarixi onların hökmranlıq etdikləri illər üzrə şərh edilmişdir. Poetik, ədəbi və bu istiqamətdə yazılmış əsərlər müəllifin xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdu. Əsərə bir sıra siyasi-fəlsəfi məlumatlar da daxil edilmişdi.

Əl-Yaqubi, ət-Təbəri və əl-Məsudinin əsərləri X əsr dünya tarixinə həsr olunmuş müsəlman tarixi məktəbi üçün tipik tarixi abidələr idi. Bu əsərlərdə tarixi problemlər fəlsəfi nöqteyi-

nəzərdən şərh olunurdu. Fəlsəfi, teoloji və elmi mübahisələr çox zaman bu əsərlərin tarixi xüsusiyyətinə kölgə salır, onlarda İslam tarixinə azacıq bir hissənin həsr edilməsinə gətirib çıxarırdı.

X əsr müsəlman ədəbiyyatının digər nümunələrindən biri də xristian dünya tarixinə həsr olunmuş Məhbub bin Güstandin əl-Mənbicinin (Aqafius) əsəridir. Bu tamamlanmış tarixi əsərdə dünya coğrafiyasının elmi təsviri, Bizans xronikalarında rast gəlinən bitkin tarixi məlumat, yunan mifologiyası və mədəni tarixi, ellinist, Roma və Yaxın Şərq siyasi tarixi ilə sinxronlaşdırılmış Bibliya tarixi əks olunmuşdu. Xristian dünya tarixinə həsr olunmuş digər əsərin müəllifi Səid bin Bitrigdir. Əsəri böyük ümidlə başlayan müəllif qeyd edir ki, mənasız işlərdən uzaq olmağa çalışan hər bir alim öz sahəsinin əslinin, özəyinin nə olduğunu müəyyənləşdirməlidir. Əsərinin məntiqi əsası üçün Əflatun və Ərəstuna müraciət edən müəllif çox təəssüf ki, tarixşünaslığın bazası haqqında yazarkən yalnız “Tövrət və buna oxşar kitabları” qeyd edir. Bununla belə onun əsərinin mənbəşünaslıq bazası olduqca geniş olub, Yunan, Roma, Bizans, Fars və Xristian ədəbiyyatını əhatə etmişdi. Dini maraqları ilə əlaqədar manilik və nestorianlığa qarşı çıxan Bitrig Hicrini müsəlman tarixini xristian müəlliflərindən ayıran dövr kimi qeyd edir. Məhəmməd peyğəmbərin həyatına toxunmayan müəllif xəlifələrin hökmranlıq illərini digər müsəlman tarixi abidələrində olduğu kimi şərh edir. Ümumiyyətlə, müsəlman tarixi üçün xarakterik olan annallar dünya tarixi ilə məşğul olan və müsəlman tarixini şərh edən xristian və yəhudi tarixşünaslığına da yad deyildi. Suriya tarixinə müraciət edən Suriyalı Mixail müsəlman tarixinə çatdıqda onun nəqli annal şəkli almağa başlayır.

X əsr dünya tarixinin yaradıcıları içərisində bir sıra yəhudi müəllifləri də olmuşdur ki, müsəlman tarixşünaslığında onların əsərlərindən geniş istifadə edilmişdi. Bunların içərisində

Saadyah Qaonun “Tarix” əsəri, Oksford anonimi qeyd olunmalıdır.

X əsr intellektual inkişafın nəticəsi olaraq, İsmaililik fikrinin və şiəlik konsepsiyasının formalaşması bir sıra qüdrətli tarixi əsərlərin yaranmasına təkan verdi. Bu əsərlərin içərisində dini təfəkkürün inkişaf istiqamətlərini özündə daha parlaq əks etdirən Fars filosofu Miskəveyhin qələminə məxsus “Tacarib əl-umam” əsərini göstərmək olar. Bu əsərdə tarixi mənbələrdə küllü miqdarda istifadə olunmamış zəruri informasiya və məlumatların olduğunu qeyd edən müəllif xalqların təcrübəsini oxuculara misal kimi göstərməyə hazırlaşdığını qeyd edirdi. Siyasi tarixi Fars şahlarının tarixi ilə başlayan ibn Miskəveyh əsəri Fars imperiyasının məğlubıyyəti ilə davam etdirir. Dünya tarixinin ayrı-ayrı dövrlərinə və müxtəlif ölkə və xalqların tarixinə toxunan alim hər zaman tarixi hadisələri Fars tarixi ilə bağlamağa cəhd göstərir.

X əsr müsəlman tarixi məktəbinin inkişafı və püxtələşməsi bilavasitə İslam dininin siyasi səhnədə hakim mövqə tutması və Abbasilər xilafətini çıxəklənməsi ilə bağlı idi. XI əsrdə müsəlman tarixşünaslığındakı eksperimentlər mərhələsinə son qoyuldu. Bu dövrdə yaradılmış İbn əl-Cavzinin “Muntazam” əsəri müsəlman tarixşünaslığına məxsus ən zəif tarixi traktat idi. Bu əsərdə tarixi şərhə tarixi hadisə arasında kəskin sədd qoyulmuş oldu. Hadisələri qeyd edən əl-Cavizi onlardan sonra əlifba sırası ilə öz şərhələrini yerləşdirirdi. İş üsulunu yalnız mühüm əhəmiyyət kəsb edən tarixi faktların qeyd olunması zəruriliyi ilə izah edən müəllif özündən əvvəl yaradılmış əsərlərdə şübhə doğuracaq küllü miqdarda məlumatların toplanmasını tənqid edirdi. Bununla belə İbn əl-Cavizinin “Tarix”i ilə biz ilk dəfə olaraq, tarixi dərsliyin nümunəsi ilə rastlaşmış oluruq. Bu kitabda tarixin ən mühüm hadisələrinin qısa şərhə verilmişdir. Bu əsərlə demək olar ki, eyni bir zamanda tarixi ədəbiyyatda zaman cədvəlləri təqviminin istifadəsinin

əsası qoyulur. Tarixi hadisələrin təqviminin tərtibi yeni bir kəşf olmayıb hələ əl-Biruninin “Əsər əl-bağiyyah” əsərində istifadə olunmuşdu. Lakin sonrakı dövr tarixçiləri bu üsulu demək olar ki, unutmuş və təqvimlərin əks olunduğu əsərlərin yenidən yaranmasına XIV əsrdən başlanılmışdı. Müsəlman tarixi ədəbiyyatının annal formasından təqvim formasına keçidi bu dövrdə başa çatmışdı. Bu əsər tipinin ən gözəl nümunələrindən birini universal tarixin əks olunduğu İbn əl-Cavizin nəvəsinin yazdığı “Mirat əz-zaman” əsəri təşkil edir. Lakin onunla müqayisədə sözsüz ki, İbn əl-Asirin “əl Kamil fit Tarix” əsəri çox böyük üstünlüklərə malik idi. Olduqca sxematik şəkildə tərtib olunmuş bu əsər dünyanın yaranması və ya Bibliya tarixi ilə başlanır. Bu hissədə müqəddəslər, xristian dünyası və İslama qədərki dövrün ərəbləri haqqında məlumat verilir. Məhəmməd peyğəmbərin həyatını təsvir edən İbn əl-Asir sələflərindən fərqli olaraq tarixin bu hissəsinə kifayət qədər çox yer ayırmır və bunun tarixi təsvir edərkən müsəlman dünyasını bütövlükdə əhatə etmək və tarixi balans qorumaq zərurətindən irəli gəldiyini göstərir. Onun tarixi təhlil və tənqidi öz dövrünə yaxınlaşdıqca daha dəqiq, dolğun və hərtərəfli şəkil alır. Müəllifin əsəri yazarkən küllü miqdarda mənbələrin məlumatına istinad etməsi tarixin obyektiv bərpasına cəhdləri ilə izah olunmalıdır. Bu obyektivliyi qorumaq üçün İbn əl-Asir eyni hadisəyə aid bir neçə mənbələrin məlumatlarından istifadə edərək, faktiki olaraq, onların müqayisəli təhlilinə cəhd göstərmişdi.

XIII əsrdə Ərəb və Fars ədəbiyyatının dünya tarixinə həsr olunmuş abidələrində stabillik dövrü başlanır. Bu dövrdə İslama qədərki dövrün tarixi və teoloji məlumatları dünyanın yaranması və Bibliya tarixi ilə əlaqədar xatırlanır. Bu dövrün ən xarakterik əsəri İbn Kasirin «Bidəyah və-n-nihayah» əsəridir. Dini əsərlərdə İslama qədərki dövr isə lazımsız bir dövr kimi demək olar ki, tamamilə unudulur. Tədricən dünya tarixinə həsr

olunmuş əsərlər müəyyən illərdə anadan olmuş ayrı-ayrı şəxslərin bioqrafiyasına çevrilir. Çox zaman bu əsərlər sadəcə olaraq İslamın tarixinə həsr olunurdu. Beləliklə, XII əsrin sonu XIII əsrə doğru müsəlman tarixşünaslığının dünya tarixinə həsr olunmuş əsərlərində tarixi material öz yerini tədricən dini və bioqrafik xarakterli məlumatlara vermiş olur. Universal tarixşünaslıq dünya tarixinin hərtərəfli təsvirini vermək gücünü itirmiş olur. Bu dövrdə yazılmış əsərlərdə yalnız müsəlman dünyası tarixi üstünlük təşkil edir, dünyanın qalan hissəsi isə getdikcə daha səthi və zəif işıqlandırılmağa başlayır.

Müsəlman tarixi məktəbində yerli tarixə diqqətin yaranması və inkişafı bilavasitə İslamın teoloji-hüquqi təfəkküründən irəli gəlmişdir. Başqa xalq və ölkələrin tarixinə xüsusi əhəmiyyət vermək və eyni zamanda öz ölkəsinin tarixinə laqeyd münasibət orta əsr müsəlman tarixi ənənəsində tənqid olunurdu. Yerli tarixə aid əsər yazmış tarixçilər ilk növbədə dünya tarixinə həsr olunmuş ənənə və üsluba riayət edirdilər. Lakin dünya tarixini tədqiq edən alimlərdən fərqli olaraq, yerli, lokal tarixə müraciət edən tədqiqatçılar daha çox müstəqilliyə malik idi və bu da onlara tədqiqatlarda annal formasından başqa müxtəlif nəql üsullarından istifadə etmək imkanı verirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, yerli tarixə həsr olunmuş ədəbiyyatda iki əsas istiqamətin inkişafı qeyd olunmalıdır. Bunlar dünyəvi və dini yerli tarix növləridir.

Müsəlman dünyasının dünyəvi yerli tarixə həsr olunmuş abidələri əsasən İslama qədərki dövrün bir sıra elementlərini qoruyub saxlamışdı. Çox güman ki, bu ənənələr müsəlman dünyasına müəyyən coğrafi və mədəni nöqtəyi-nəzərdən yaxın olan ərazilərdən keçmişdi. Bu tip nümunələr içərisində Antiox, Konstantinopol kimi şəhərlərdə yaradılmış əsərləri misal gətirmək olar. Ərəb ədəbiyyatının özü xristian mənşəli bir sıra lokal tarix nümunələrinə malikdir. Bu mənbələr əsasən, bütpərəstlik ehramları, İsa peyğəmbərin müasiri olduğu dövrün

şəhərləri və onların tarixi (məs., Roma şəhərinin, Antioxun əfsanəvi tarixi, Konstantinopolun ərəb dilində təsviri) haqqında maraqlı məlumatlar verirlər. Bizim dövrümüzdə gəlib çıxmış ən erkən lokal xarakterli və xristian təsirli əsər Mesopatamiya ərazisində yaradılmışdı. Bu əsərin təhlili göstərir ki, lokal xarakterli tarixi abidələr həm yazılma üsulu, həm də məzmununa görə ümumi tarixin xüsusiləşmiş forması olaraq, annal tipli abidələrdən kəskin fərqlənirdi. Yalnız bir müddət keçdikdən sonra bu tipli abidələr dini ədəbiyyatın təsiri altında müəyyən dəyişikliklərə məruz qalaraq, müxtəlif bölgə, region və mədəniyyətlərin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməyə başlayır. X-XI əsr Mesopatamiya ərazisində yaradılmış geniş yerli tarixi abidələrin yalnız iki nümunəsi bizim dövrümüzdə gəlib çıxmışdı. Bunlardan biri Əhməd bin Abu Tahir Tayfurun “Bağdadın tarixi”, ikincisi isə Əbu Zəkəriyyə əl-Yəzdinin “Mosulun tarixi” adlı əsərlərdir. Əbu Tahirin əsəri Abbasilər xilafətinin tarixinə həsr olunaraq, müsəlman imperiyasının ümumi tarixini əhatə etməli idi. Əsərin topoqrafiya hissəsinə tarixi təsviri əlavə edən müəllif Bağdad haqqında geniş informasiya verir. Əsərə şəhər haqqında tarixi və coğrafi məlumatlardan başqa mədəniyyət və iqtisadiyyata aid çoxlu statistik materiallar da əlavə edilmişdi. Əbu Zəkəriyyənin əsəri Mosul haqqında yazılmış ən gözəl tarixi abidə sayılır. Bu əsərdə şəhərin Hicridən 101-124-cü illəri əhatə edən yüksək səviyyədə həyata keçirilmiş analitik tarixi təqdim edilmişdir.

Müsəlman dünyasının qərb hissəsində lokal dünyəvi xarakterli abidələr Məğrib və müsəlman İspaniyasının təsvirinə həsr olunmuşdu. İslamın bu hissəsinin tarixi digər hissəsinin tarixindən köklü şəkildə fərqlənir və ümumdünya tarixinin annal və sülalə tipli analogiyasını təşkil edirdi.

İrənin şərqində isə bu dövrdə Fars vətənpərvərliyindən irəli gələn yerli dünyəvi tarixi ədəbiyyatın çiçəklənməsi prosesi başlanmışdı. Bəlx və Xorasanın tarixi İrənin ziyalıları tərəfindən

mədh edilirdi. Lakin ilk dövrlərdə bu əsərlər tarixdən çox coğrafiya və mədəniyyətə aid idilər. Həmzə əl-İsfahani tərəfindən yazılan “İsfahanın tarixi” keçmiş və müasir dövrün ən mühüm tarixi hadisələrinin qeyd olunması və şərh baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. ən-Narşahinin “Buxaranın tarixi” əsərində isə giriş hissəsindən sonra Buxaranın tarixi, topoqrafiyası və iqtisadi həyatı əks olunmuşdu. Bu sırada Həsən bin Muhəmməd əl-Quminin qələminə məxsus “Qumun tarixi” adlı əsər qeyd oluna bilər. Bu əsərdə topoqrafik və iqtisadi xarakterli məlumatlarla yanaşı siyasi tarixə, ilk ərəb köçürmələrinə, xüsusilə də Abu Talibin xələflərinin tarixinə geniş yer verilmişdi. Fars tarixçilərinin əsərləri içərisində Ibn İsfəndiyarın “Təbəristanın tarixi” adlı əsəri xüsusi maraq doğurur. Əsər tarixşünaslıqla başlayır və ayrı-ayrı siyasi şəxslərin həyatı və siyasi tarix haqqında məlumatlarla zəngindir.

Sözsüz ki, orta əsr şərq tarixi dünyanın təsvirinin müxtəlif forma və üslubunu yarada bilərdi, lakin müsəlman işğalları bu prosesə güclü təsir göstərərək, onun istiqamətini dəyişmişdi. Müsəlman işğallarının praktik tələblərindən irəli gələrək, müsəlman rəsmilərinin işğal olunmuş ərazilərin dəqiq vergi və inzibati statusunun müəyyənləşdirilməsi istəyi tarixi abidələrin elmi coğrafi və tarixi məlumatlar ilə tamamlanmasını tələb edirdi. Bütün bunlar isə ümumdünya tarixindən yerli tarixə keçidi zəruriləşdirirdi. Digər tərəfdən işğal olunmuş ərazilərin İslama qədərki dövrü haqqında kifayət qədər coğrafi və tarixi materialların olmaması, eyni zamanda işğallardan sonra bu ərazilərin inzibati və siyasi tarixi haqqında informasiya qıtlığının olması yerli dünyəvi abidələrin inkişafına təkan verirdi. Bu ənənə IX əsrdən başlayaraq, uzun müddət davam etdirilmişdir.

Yerli tarixə həsr olunmuş dini xarakterli tarixi əsərlər dünyəvi əsərlər kimi rəngarəng və hərtərəfli olmasa da onların müsəlman tarixi məktəbində özünəməxsus yeri vardır. Bu ədəbiyyatın ilk nümunələri sayılan əl-Əzraqinin və əl-Fəkihinin

Məkkənin tarixinə həsr olunmuş əsərlərinin üzərində “tarix” sözü yazılmasa da, onlar “əxbar” adlandırılırdılar. Bu əsərlərdə dəqiq tarixi illər və hadisələr göstərilmirdi. Müəlliflərin vəzifəsi ilk növbədə tarixi deyil, müsəlmanların müqəddəs şəhəri olan Məkkənin tarixi haqqında məlumat vermək idi. Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, bu əsərlərin 3/4 hissəsi İslama qədərki dövrə aid hadisələrlə zəngindir.

Müsəlman tarixşünaslığını təşkil edən digər mənbələrə müasir tarix və memuarları (və ya qısa bioqrafiyalar) aid etmək olar. Bu tarixi abidələr dünya və yerli tarixə həsr olunmuş tarixi yazılardan o qədər də fərqlənmirdi. Müasir dövr haqqında əsər yazan tarixçilər mütləq keçmiş tarixə müraciət edir və bu haqda qısa da olsa məlumat verirdilər. Bu məlumatlar müasir tarixi hadisələri anlamaq və dərk etmək üçün açar rolunu oynayır. Beləliklə, müasir tarixi əsərlərdə bir tərəfdən keçmiş tarixi məlumatlar əks olunur, digər tərəfdən isə müəllifin müasir dövr haqqında mülahizələri şərh edilirdi. Adətən bu əsərlərin yazılması hər hansı hökəmranın və ya sülalənin müasir tarix üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən fəaliyyətinin onun bioqrafiyası baxımından şərhinə əsaslanırdı. Mahmud Qəznəvi, Səlahəddin, Sultan Süleyman haqqında yazılmış əsərlər bu səpgidəndirlər. Bu əsərlərin yaradılması üçün mənbə rolunu onu yazan şəxsin xatirələri, qeydləri və ya gündəliyi təşkil edirdi. Sözsüz ki, bu növ materiallarda əks olunan məlumatların obyektivliyi və dəqiqliyi müəyyən suallar doğurur, lakin onlarda orta əsrlər haqqında olduqca qiymətli məlumatlar əks olunub.

Müsəlman tarixşünaslığına daxil olan yazılı tarixi abidələrin digər növünü incəsənət yazıları təşkil edir. Bu yazı növləri öz növbəsində iki yerə bölünürlər: 1) qafiyə şəklində yazılanlar; 2) şeir formasında yazılanlar.

Qafiyə şəkilli tarixi abidələrin yaranması ilk növbədə müsəlman ədəbiyyatı və fəlsəfəsinin inkişafı ilə izah olunmalıdır. Bu növ tarixi əsərlərdə qafiyənin istifadə olunması ilk

növbədə onu yaradanın tarixi faktları təhlil etmədən, onların sadəcə təsviri cəhəndən başqa bir şey deyildi. Qafiyə növlü tarixi abidələr gözəl ədəbi dilin istifadəsinə baxmayaraq, hadisələrin ciddi və ardıcıl təsviri ilə seçildilər. Bu üslubda yazılmış əsərlər içərisində Toğrulbəyin “Səlcuqların tarixi”, əl-Fəth əl-Bundarinin “İmad” adlı əsərlərini misal gətirmək olar. Bu əsərlərdə yazılı üslubun tələbləri veriləcək tarixi informasiyanın qısaldılmasına gətirib çıxarır, tarixi faktlar və tarixi təfəkkürü əks etdirən məlumatlar isə qafiyənin qurulması qanununa tabe etdirilirdi. Bu yazı üsulu eyni zamanda tarixi materialların rəngarəngliyini və verilən materialın asan mənimsənilməsinə təmin edirdi.

Tarixi hadisələrin qafiyə şəklində təqlim olunması nə qədər çətindirsə, onların şeir şəklində ifadə olunması bir o qədər qəlizdir. Tarixi materialların şeir formasında təqdim olunması əsasən fars tarixşünaslığına xas olub, fars vətənpərvərliyinin inkişafı ilə izah oluna bilər. Bu üslubun şah əsəri sözsüz ki, Firdovsinin (933/936-1020/1025) “Şahnamə”sidir.

Dövrü tarixin şeir üslubunda təhlili cəhdləri ərəb tarixi məktəbi üçün həmişə yad olmuşdur. Bu sahədə ilk dövrlər bir neçə cəhd göstərilə də XIII əsrə doğru bu ənənələr unudulmuşdur. Ərəb tarixşünaslığı üçün yalnız ən vacib müasir hadisələrin şeir dili ilə şərhli xarakterik olmuşdur. Müsəlman poeziyasının tarixi şərhə istifadə etdiyi ən dəyərli xüsusiyyət insan varlığına bəxş edilmiş xoşbəxtlik, var-dövlət və hakimiyyətin əbədi olmaması ideyası idi.

Müsəlman tarixi ədəbiyyatının digər növünü təşkil edən tarixi rəvayətlər ərəb ədəbiyyatının ən zəngin hissəsidir. Bu tarixi abidələr həm yazılma üsulu və formasına, həm də intellektual səviyyəsinə görə ərəb elmi ədəbiyyatının ən yüksək sərvətləri sayılmalıdır. Ərəb mənşəli şifahi ədəbiyyat növü olan tarixi rəvayətlərin əsas obyekt cənub-qərbi Ərəbistanın İslama qədərki dövrünün əfsanəvi tarixi idi. Müsəlman işğalları və

İslamın geniş yayıldığı dövr tarixi rəvayətlərin xarakterinin dəyişilməsinə səbəb olur. Bu dövrdə yaradılan tarixi rəvayətləri iki qrupa bölmək olar: 1) müsəlman işğallarının təsvir olunduğu fütuvatlar və 2) tarixi və əfsanəvi qəhrəmanların həyatına həsr olunmuş siyarlar. Rəvayət xarakterli tarixi abidələrin ən yüksək inkişafı xaç yürüşləri dövrünə təsadüf edir. Sözsüz ki, tarixi rəvayətlərin yaranması bazası dünya və müasir tarixə müraciət etmiş ət-Təbəri kimi dahilərin tarixi əsərlərinə əsaslanmışdır. Tarixi rəvayətlərin məzmunu ərəb tarixi məktəbində geniş yayılmış xəbərlərin məzmunundan bir o qədər də seçilmirdi. Bu əsərlərdə qafiyə üsulundan geniş istifadə olunurdu. Çox zaman onların tədqiqat obyektini real tarixdən uzaq olurdu. Fütuvatlarda qəhrəmanlıq, siyarlarda isə məhəbbət təcəssüm olunurdu. Bu tarixi yazı növündə İslamın yaranması və yayılması, Məhəmməd peyğəmbər və onun məsləkdaşları haqqında maraqlı məlumatlar da verilir. Müsəlman tarixşünaslığının bu növü İslam tarixinin formalaşdırılmasına yardımçı olan bir hissəsi idi.

Ərəb tarixi ədəbiyyatı müsəlman xalqlarının yazılı ədəbiyyatı içərisində xüsusi yerə malikdir. Bu ədəbiyyat müsəlman intellektual dünyasına olduqca güclü təsir göstərərək, müsəlman sivilizasiyasının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Yarandığı VIII əsrdə Bizans, Yunan, Suriya, Hindistan, İran və Çin intellektual dünyasının və mədəniyyətinin güclü təsiri altında olmuş Ərəb elmi dairəsi özünün qızıl dövrünə Abbasilər zamanı çatmışdır. Xaç yürüşləri və İspan müsəlman ədəbiyyatının formalaşdığı bir dövrdə tarix müasir dövrün hadisə və faktlarının əks olunması ilə zənginləşdi.

Müsəlman tarixşünaslığı qərb sivilizasiyasına da güclü təsir göstərmişdi. İlk növbədə unudulmuş Yunan, Sıryani elmi ədəbiyyatın tərcüməsi, astronomiya, coğrafiya və tibb sahəsində əldə edilən nailiyyətlər Qərb sivilizasiyasını zənginləşdirmişdi. Qərb tarixşünaslığından fərqli olaraq, müsəlman tarixşünaslığı daha zəngin, daha dolğun, daha parlaq və çox şaxəli idi. Bu da

Qərb tarixşünaslığının müsəlman tarixşünaslığı ilə bəhrələnməsinə şərait yaratmışdı. Müsəlman tarixi ədəbiyyatında toplanmış küllü miqdarda tarixi faktlar və informasiya Qərb tarixşünaslığına tanış deyildi, bu məlumatlarla tanışlıq müsəlman tarixşünaslığı hesabına baş vermişdi. Xristian qərb tarixşünaslığında dini istiqamətlər tarixi materialların obyektiv təhlilini, tarixin həqiqi bərpası üçün metodların təkmilləşdirilməsi imkanlarını məhdudlaşdırırdı. Hər bir hadisənin Allahın hökmünə tabe olması fikri və nəzəriyyəsi üzərində qurulmuş xristian tarixi ədəbiyyatı mənbələrin tənqidi təhlili ilə məşğul olmamış, tarixin tədqiqat metodlarını təkmilləşdirməmişdir. Orta əsr tarixşünaslığında bu sahədə edilən ilk cəhdlər müsəlman tarixşünaslığına məxsusdur. Bütün bunlar isə uzun müddət müsəlman tarixşünaslığının qeyri-müsəlman tarix dünyasında üstün mövqə tutmasına səbəb olmuşdu.

Dünya uzun müddət öz tarixini müsəlman tarixi məktəbinə məxsus yazılı abidələr vasitəsilə bərpa etmişdi. Bu cəhətdən Qafqaz tarixi də istisna deyil. Belə ki, ərəbdilli mənbələr Qafqazın bir neçə əsr tarixinin (təx.VII-XV əsrlər) bərpasında misilsiz əhəmiyyətə malikdir. Qafqaz tarixinin müxtəlif mərhələ və problemlərini əhatə edən müsəlman tarixi mənbələri məzmun və xarakterinə görə sırf tarixi, tarixi-coğrafi, tarixi-iqtisadi olmaq şərti ilə üç qrupa bölünürlər.

Ərəblərin Qafqazla ilk tanışlığı bu ərazilərin coğrafi təsviri, əhalinin adət-ənənələrinin və məişət həyatının öyrənilməsilə başlanmışdı. Ərəb alimləri və dövlət qulluqçuları tərəfindən toplanılan bu məlumatların ərəb xilafətinin idarə olunması üçün praktik əhəmiyyət daşımasına baxmayaraq, onlar özlərində region tarixinin mühüm və əhəmiyyətli məqamlarını əks etdirirlər.

Qafqaz tarixinin müxtəlif mərhələlərinin əks olunduğu ilk tarixi əsərlər IX əsrdə yaradılmışdı. Tarixi əsərlərdə siyasi,

vətəndaş tarixinin müxtəlif problemləri (ərəblərin Qafqazı işğalı, yerli əhali ilə münasibətlərin nizamlanması, köçürmə siyasəti, ərəblərin idarəçilik sistemi, milli-azadlıq hərəkatı, siyasi və iqtisadi həyat, şəhərlərin inkişafı, İslamın yayılması və s.) öz əksini tapmışdı. Müsəlman tarixi məktəbinin bu istiqamətdə ən uğurlu nümunələri Ət-Təbəri (IX-X) Cəfər əl-Yaqubi (VIII-IX), əl-Məsudi (VIII-IX), Əbu Dulaf (X), Əhməd ibn əl-Kufi (X) və s. qələminə məxsusdur. Ət-Təbərinin məşhur «Tarix ər-rusul və-l-muluk» adlı əsəri ərəb yürüşlərində bilavasitə iştirak etmiş şəxslərin (əl-Vahidi, əl-Mədaini, Abu Minhaf, Əbu Maşar və s.) məlumatları əsasında yazılmışdır. Bu baxımdan Ət-Təbəri qələmə aldığı hadisələr haqqında kifayət qədər dolğun və hərtərəfli məlumat verir. Məhz buna görə Ət-Təbərinin əsəri ərəb hərbi komandanlığı ilə yerli əhali arasında bağlanmış ilk müqavilələrin mətnləri saxlanılan nadir mənbələrdən sayılır. Bu əsərdə Utba ibn Fərhadın 639-cu ildə «Azərbaycanın, onun düzləri və dağlarının əhalisi» ilə bağladığı mühafizə fərmanı, Bukayrın «Muğan əhalisi» ilə bağladığı fərman, Surakın Ərməniyə və əl-Arranın əhalisi ilə bağladığı fərmanların mətni verilmişdir. Müəllif yazırdı ki, Məsləmə dövründə ərəblər Şimali Qafqaza yiyələnmək üçün yerli hökmdarlarla danışığa girir, onları ələ alırdılar. Belə hökmdarlardan əl-Balazuri Şirvanşah, Liranşah, Tabarsaranşah, Falanşah, Caranşah və Maskatın adını çəkir.

IX əsrin digər müəllifi Cəfər əl-Yaqubinin «Tarix» adlı əsəri də Qafqaz tarixi üzrə orijinal məlumatlarla zəngindir. Al-Məsudinin «Muruc az-zahab və maadin al cavahir» adlı əsərində isə Cənubi Qafqazın qədim şəhərlərinin tarixi, Şimali Qafqaz əhalisinin etnik tərkibi, Xəzər xaqanlığı, Qafqaz xalqları arasında mövcud olan siyasi münasibətlər, İslam və onun yayılması kimi məsələlər əks olunmuşdur. Əl-Məsudi X əsr hadisələrini təsvir edərkən yazır ki, 912-ci ildə hər birində 100 nəfər olmaqla 500 gəmi Bontusun (Pont, Qara dəniz) Xəzər

dənizi ilə birləşən qoluna daxil oldu. Orda isə Xəzər çarının qurudan və su yolu ilə bu ərazilərə daxil olmaq isyətən ordunun qarşısını ala biləcək qüvvələri dururdu. Məsələ bundadır ki, türk olan quzlar bu əraziyə qışlamaq üçün gəlirlər. Hərdən Xəzər dənizini Bontusla birləşdirən su elə donur ki, quzlar öz atları ilə onun üzərindən keçərək gedirlər. Buradan Xəzərlərin ölkəsinə gedirlər və əgər orada olan adamlar onların hücumlarını dəf edə bilmirsə, Xəzər çarı onlara qarşı çıxır və onları bu buz üstündən keçməyə qoymur. Və öz tərəfindən onlara hücum edir. Yayda isə quzlar bu çayı keçə bilmirlər. (Материалы, 1939, II, 18). Abu Dulafın «Qeydlər» adlı əsəri ərəblərə qarşı yönəlmiş xürrəmilər hərəkatı haqqında maraqlı məlumatlarla zəngindir. Əhməd ibn al-Kufinin «İşğal tarixi» adlı əsərində Əbu Bəkrin hakimiyyət illərindən əl-Mustainin dövrünə qədərki tarixi hərtərəfli təsvir olunmuşdur. Bu əsərdə Qafqazın şəhərlərinin tarixi, iqtisadi və siyasi həyatı, mədəni vəziyyəti haqqında maraqlı məlumatlar var. Əl-Kufinin əsərində xilafətin şimal bölgələrinin məskunlaşdırılması prosesi, bu ərazilərdə gedən feodallaşma, torpaq mülkiyyət formaları və s. haqqında da informasiya vardır. Dərbənd şəhərinin etnik tərkibi məsələsinə toxunan alim ərəb işğalları dövründə şəhərin Xəzər əhalisinin ərəb əhalisi ilə dəyişdirilməsi, şəhərin hərbi-siyasi mərkəzdən, iqtisadi, ticarət və mədəni mərkəzə çevrilməsi haqqında məlumat verir. Abu Dulaf səyahətini təsvir edərək yazır ki, “Oradan Mukana qədər dağlardan keçərək Azərbaycana gəldim. Mən ağacların altı ilə Böyük Tabasaran (Xəzər) dənizi boyunca 80 fərsəx Şirvanın vilayətlərinə aid olan Bakuya adlanan yerə çatanacan getdim. Mən orada gündəlik icarə haqqı 1000 dirhəm olan neft yataqları tapdım, onun yanında isə digər gecə-gündüz fasiləsiz axan jəsmın yağına oxşayan ağ neft gördüm, onun icarə haqqı əvvəlinki kimi idi. ...Oradan isə mən Tiflisə çatana qədər ermənilərin ölkəsinə getdim. Bu, o şəhərdir ki, ondan o tərəfə İslam yayılmayıb. Şəhərin ortasından dənizə tökülən al-Kurr

çayı axır. ...Oradan da Ərdəbilə getdim”. (Абу Дулаф, 1960, 38)

Ərəb tarixi məktəbinin yaratdığı zəngin coğrafi ədəbiyyat Qafqaz tarixi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən problemlər üzrə məlumatları əks etdirir. Görkəmli coğrafişünas alimlərdən Ibn Xordadbeh (IX-X), əl-Balazuri (VIII-IX), əl-Həmədani (X), əl-İstəhri (IX-X), Ibn-Hövqəl (X) və b. əsərlərində coğrafi məlumatlardan başqa tarixi, etnoqrafik, mədəni informasiya da qeydə alınmışdır. Xronoloji cəhətdən ən erkən yaradılmış coğrafi əsərlərin birinin müəllifi olan əl-Balazuri «Ölkələrin işğalı kitabı» adlı əsərində ərəblərin işğalları, işğal olunmuş ərazilərdə yaşayan əhalinin iqtisadi və siyasi həyatı, mədəni inkişaf səviyyəsi haqqında maraqlı məlumatlar verir. Əsərdə ərəb hərbi komandirlərinin yerli əhalinin nümayəndələri ilə apardığı danışıqlar, bağlanan müqavilələr və ərəblərin köçürmə siyasəti haqqında informasiya da vardır. əl-Balazuri (eləcə də Ibn Asama əl-Kufi) yazırdı ki, sülh müqavilələri ərəb hərbciləri tərəfindən onlara uzunmüddətli və şiddətli müqavimət göstərən şəhərlərin əhalisi ilə bağlanılırdı. əl-Balazurinin yazdığına görə ərəblərin ilk yürüşlərində Şimali və Cənubi Qafqaza Kufi hərbi dəstələri göndərilirdi. Məsləmənin dövründə Dərbənd əhalisi əsasən Suriya və Fələstindən gəlmiş ərəblərdən ibarət düşərgəşəhərə çevrilmişdi. Artıq bu dövrdə antiəməvi əhval-ruhiyyəli Kufi dəstələrinin işğal olunmuş ərazilərə göndərilməsi dayandırılmışdı.

Əsərin digər hissəsində Xəzər yürüşlərindən narahat olmuş I Xosrov Ənuşirvan ilə xaqanın danışığı haqqında məlumat verilir, bu görüşdən sonra iki dövlətin hökmdarı arasında yeni sərhədlərin müəyyənləşdirildiyi haqqında yazılır. Ibn Xordadbehin «Kitab əl-masalik va-a-mamalik» (“Yolların və ölkələrin kitabı”) əsəri onda olan unikal məlumatları ilə qiymətlidir. Əsərdə Qafqazın ərəblərə qədər mövcud olmuş inzibati bölgüsü, tarixi və coğrafi sərhədləri, təbii sərvətləri

haqqında məlumatlar var. Xordadbeh yazır ki, “ərəblərə qədər Arran, Curzan və as-Sisacanın vilayətləri xəzərlərə məxsus idi. Dabil, Naşava, Sirac, Baqravənd, Xilat, Bacunays bizanslara məxsus idi. Farslar Şirvana qədər bütün torpaqları ələ keçirdilər....Kubad əl-Baylaqan, Bərdə və Qəbələ şəhərlərini tikdirdi”. (İbn Xordadbeh, 1986, §74)

«Kitab əl-buldan» əsərinin müəllifi əl-Həmədani Azərbaycanın qədim tarixi, «Azərbaycan» sözünün mənşəyi və bu ərazilərdə ərəblərin yeritdikləri vergi siyasəti haqqında məlumat verir. Əl-İstəhrinin əsəri kompilyativ xarakter daşısa da (*onun əsərinin əsas mənbəyi X əsr müəllifi əl-Bəlxinin «İqlimlərin təsviri» əsəri olmuşdu və əl-İstəxri bu əsəri atlasları və xəritələri ilə birgə öz əsərinə daxil etmişdi*) Qafqazın hər iki tərəfi haqqında maraqlı məlumatlarla doludur. Əsərdə Azərbaycan, Arran və Ərməniyə bir iqlimdə təsvir edilir. Bu ölkələrin ən böyük şəhərlərinin təsviri və xarakteristikası verilir. Müəllif Arranın ən böyük şəhərləri içərisində Bərdə, Əl-Bab və Tiflisin adını çəkir. Dəbil və onun ətrafında yaşayan əhalinin erməni, Bərdə və onun ətrafında yaşayan əhalinin isə arran dilində danışdığını qeyd edən müəllif göstərir ki, Ərməniyə, Arran və Azərbaycanda əsasən fars və ərəb dili işlənir. Əl-İstəxri yazır ki, “kürtlərin darvazası” adlanan Bərdə darvazalarının yanında əl-Kürkü adlı bazar yerləşir. (Ал-Истахри, 1986, 169-170) Müəllifin sözlərinə görə Bab-əl-Abvab dağlarının hündürlüklərində 70 müxtəlif tayfalar yaşayır və onların hər birinin öz dilləri var. Xosrov bu əraziləri türk və kafirlərdən qorumaq üçün müdafiə məqsədi ilə bura inanılmış tayfaları köçürmüşdü. Əl-İstəhrinin məlumatına görə yəhudiliyi qəbul etmiş Xəzər xaqanının əhalisi əsasən xristian və müsəlmandır. Onların dili isə nə türklərin, nə də farsların dilinə uyğundur. Xəzərlər türklərə də oxşamırlar, qara saçlıdırlar və iki sinfə bölünürlər, qarabuğdayı və ya midiyalılar kimi tamam qara olanlar və ağlar, gözəllikləri ilə seçilənlər. Şimali Qafqaz

xalqları içərisində müəllifə görə ən cəsur olanlar ləzglər, laklar və qazıqumuğlardır. Əl-İstəxri Sərirə təsvir edərkən onun əhalisinin “çox guman ki, əvvəllər ləzgi” olduğunu yazır. Müəllif yazır ki, Ərəb-Fars toqquşması zamanı Sasani çarı Yezdigərd ərəblərdən qaçarkən Bəhram Çubinin nəslindən olan bir adamı xəzinəsi və qızıl taxtı ilə birlikdə özündən qabaq yollamışdı. Xosrov öldürüldü, onun adamı isə Dağıstana çataraq orada şah oldu, taxtı özü ilə gətirdiyindən ona “sahib əs-sərir”, yəni taxtın sahibi deyirdilər.

Mənşəcə iranlı olan İbn Hövqəlin yazdığı əsərdə X əsrin mühüm siyasi hadisələri haqqında məlumat verilir. Qafqaz və onun böyük şəhərlərinin xəritələrini təqdim edən müəllif bolqar və xəzərlərin ruslarla toqquşması haqqında yazır. Əl-İstəhrinin əsəri əsasında yazan İbn Hövqəl xəzərlərin şəhəri Səməndəri belə təsvir edir: “Xəzərlərin tərəfində Səməndər adlanan şəhər var, ... orada çoxlu bağlar var, deyirdilər ki, orada 40 mindən çox üzümlük var. Mən bu haqda Curcanda 58-ci ildə bu şəhəri yaxından tanıyan birindən (şəhər haqqında) soruşdum və o, dedi ki, orada elə bağ və ya üzümlük var idi ki, kasıbların sədəqəsi idi, indi orada budaq üstündə yarpaqdan başqa bir şey qalmayıb. Ruslar gəldilər, nə üzümlük, nə də üzüm qaldı. Şəhərin əhalisi isə müsəlman və digər dinlərin nümayəndələri idi, və onlar oradan getdilər, amma şəhərin mərifəti sayəsində heç üç il keçməz yenə də hər şey əvvəlki kimi olar. Səməndərdə məscidlər, kilsələr və sinaqoqlar var idi və ruslar İtilin sahilində olan kim var idisə, xəzərlər, bulqarlar, burtaslar, hamısına hücum etdilər, tutdular və İtilin əhalisi Bab əl-Abvabda sığınacaq tapdı, bir hissəsi isə qorxu içərisində Siyah-Kuix adasına sığındı”. (Древнейшие государства, 1976, 92)

Ərəb alimlərinin bilavasitə iqtisadi problemlərə həsr olunmuş əsərləri o qədər də çox deyil. Ümumiyyətlə, ərəbdilli mənbələrin hamısında ərəblərin vergi siyasəti, torpaq mülkiyyəti formaları və s. haqqında məlumatlar vardır. Ərəb müəlliflərinin

yazdığı kimi ərəblərin işğal olunmuş ərazilərə münasibəti işğalın xarakteri ilə müəyyənləşdirilirdi. Bu prinsipə görə Ərəb xilafətinə qatılmış torpaqlar üç kateqoriyaya bölünürdülər: 1) silah gücünə işğal olunmuş ərazilər, bu torpaqlar bilavasitə dövlətin mülkiyyəti hesab olunur, hərbiçilər arasında bölüşdürülür və ya xəlifin arzusuna uyğun paylaşdırılırdı; 2) «kafirələr» tərəfindən tərk edilmiş torpaqlar əsasən müsəlmanların mülkiyyəti hesab edilirdi. Bu kateqoriyaya daxil olan torpaqlar ya dövlətin mülkiyyətinə çevrilir, ya da vəqf torpaqları statusu alırdılar; 3) məğlubiyət və ya müqavilə nəticəsində əldə edilmiş torpaqlar xərac və cizyənin ödənilməsi şərti ilə əvvəlki sahiblərinin ixtiyarında qalırdı.

VIII əsr müəllifi, Bağdadın qazisi Əbu Yusif əl-Kufinin «Xərac» adlı əsəri müsəlman qanunvericiliyinə, Ərəb xilafətinin iqtisadi qanunlarına və vergi siyasətinə həsr olunmuşdur. Ərəb xilafətinin iqtisadi qanunlarına və vergi siyasətinə həsr olunmuş digər əsər X əsrin müəllifi Kudama ibn Cəfər tərəfindən yazılmışdır. Müəllif Azərbaycanın Ərdəbil, Mərənd, Varsan və s. şəhərləri haqqında məlumat verir, Azərbaycanın illik vergisinin 4.500.000, Ərməniyənin isə 4.000.000 dirhəm məbləğində olduğunu vurğulayır. Kudama yazır ki, «Xəzərlərin ərazisi Ərməniyədən Xorasan Xuvarezminə qədər uzanır. ...Taxta çıxan Ənuşirvan-ibn Qubad Ərməniyədə Şabiran, Maskat və Bab və əl-Abvab şəhərlərini salıb. Onlar yollar üzərində dağlarda tikildiyi üçün Abvab adlandırılır.

Bütövlükdə ərəbdilli mənbələr Qafqazın siyasi, vətəndaş və hərbi tarixi haqqında zəngin məlumatlarla doludur. Bu mənbələr ərəb işğallarının tarixi və xarakteri, ərəblərin işğal olunmuş ərazilərdə yaratdıqları inzibati-idarə sistemi, İslam dininin yayılması, ərəblərin vergi siyasəti, iqtisadi qanunları, mədəni-elmi tədbirlər və s. məsələlərə aydınlıq gətirir.

İSTİNADLAR

1. Абу Дулаф. (1960). Вторая записка. Москва: Наука.
2. Ал-Истахри (1986). Книга путей государств. Москва: Молодая гвардия.
3. Ибн Хордадбех. (1986). Книга путей и стран. Москва: Наука
4. Древнейшие государства на территории СССР. (1976). Материалы и исследования. Москва: Наука
5. Материалы по истории туркмен и Туркмении. (1939), т.1, VII-XV вв. Арабские и персидские источники. Москва-Ленинград: АН СССР
6. Rosenthal, F. (1952). A History of Muslim Historiography. Leiden: E.J.Brill

V. Qafqaz klassik feodalizm dövründə

1. Klassik feodalizm dövrü mənbələrinin təsnifatı, xüsusiyyətləri və tədqiqat metodları

Ənənəvi olaraq, XI-XV əsrlər klassik feodalizm dövrü hesab edilir. Lakin bu zaman çərçivəsi region və ölkələrin tarixi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, dəyişir. Qafqazda bu dövr təxminən XVIII əsrə qədər davam etmişdir. Klassik feodalizm dövrü dünya əhalisinin sayının kəskin sürətdə artması, kənd təsərrüfatı alətlərinin, texnika və metodların təkmilləşdirilməsi, qismən isti və yumşaq hava şəraitinin hökm sürdüyü, işğalların sayının antik dövrlə müqayisədə azaldığı bir dövrdür. Bu dövr həmçinin Avropa və Asiyada mərkəzləşmiş dövlətlərin yaranması, iqtisadi-ticari əlaqələrin yüksək inkişaf mərhələsinə çatması, böyük şəhərlərin inkişafı və urbanizasiyanın başlanması dövrüdür. Klassik feodalizm eyni zamanda müasir Qərbi dövləti

nümunəsinin yaranması, Papa nüfuzunun bütün Xristian dünyası üzərinə yayılması və möhkəmlənməsi dövrüdür. Bu dövr Osmanlı imperiyası hakimiyyətinin Qərb üzərində möhkəmlənməsi, bir çox müasir Qərb dövlətlərinin Osmanlılar tərəfindən idarə olunması dövrüdür. Klassik feodalizm dövrü eyni zamanda iki sivilizasiyanın, Xristianlıqla İslamın açıq hərbi toqquşmalarla müşayət olunan qarşıdurması dövrü, xaç yürüşləri, dini zəmində baş verən kütləvi qırğınlar, təmizləmələr dövrüdür.

Klassik feodalizmzdə Şərq və Qərb elm və mədəniyyətin inkişafında mühüm nailiyyətlər əldə edərək, intibah dövrü yaşayıblar. Texnoloji, hərbi, elmi kəşf və nailiyyətlər biliyin artırılması və sürətlə yayılması istiqamətində mühüm addımlara səbəb olub. Bütün bu xüsusiyyət və əlamətdar hadisələr dünya tarixini əks etdirən yazılı mənbələrə də təsir göstərmiş, informasiyanın toplanması, saxlanması və yayılmasında bir sıra nailiyyətlər əldə edilmişdi. Kitab çapı əldə edilən biliklərin həcmnin, əhatə dairəsinin genişlənməsini, daha sürətlə yayılmasını təmin etmiş, xalqlar və sivilizasiyaların yaxınlaşmasına təkan vermişdi.

Klassik feodalizm dövrünü əks etdirən yazılı mənbələr təsviri, qanunverici, akt-sənəd, kargüzarlıq, iqtisadi-coğrafi-statistik, şəxsi mənşəli olmaqla bir nəçə yerə bölünürlər. Bu mənbələrin böyük bir qisminin yaranması Qafqazı nəzarətdə saxlayan dövlətlərin bilavasitə siyasi və iqtisadi fəaliyyəti ilə bağlı idi və cəmiyyətlərin həyatını nizamlayırdı. Bu baxımdan klassik feodalizm dövrü mənbələri zəngin məlumat bazasına və geniş əhatə dairəsinə malikdir. Bu mənbələrin təhlili təsviri-müqayisəli, kəmiyyət və keyfiyyət metodları vasitəsilə həyata keçirilir. Mənbələrdə çatışmayan informasiya və məlumatların bərpası zamanı tədqiqatçılar riyazi üsullardan, alternativ

mənbələrin məlumatından geniş istifadə edirlər. Klassik feodalizm dövrü Qafqazda Xəzər xaqanlığının tarix səhnəsindən silinməsi, Şimali Qafqazda Alanıyanın siyasi nüfuzunun artması, ruslarla ilk təmas, qıpçaqların Qafqazda möhkəmlənməsi, erkən feodal dövlətlərinin yaranması, bir-birini əvəz edən Türk dövlətlərinin hökmranlığı, Monqol və Teymuri işğalları, ara müharibələri və nəhayət iki türk-müsəlman dövlətin, Osmanlılarla Səfəvilərin uzun sürən müharibələri ilə müşayiət olunub. Bu dövrün dərin, hərtərəfli şərhə əsasən fars, ərəb, türk, rus və Qafqaz dilli mənbələrdə əks olunub.

2.. Farsdilli mənbələr

XI-XVII əsrləri əhatə edən klassik feodalizm dövrü farsdilli tarixi məktəb bir neçə inkişaf mərhələsi keçmişdir. Ərəb işğalları ilə qədim tarixi ənənələrinə müvəqqəti son qoyulmuş İran dövlətində yerli feodal xronikalarının yaradılması xilafətin süqutu ilə demək olar ki, eyni vaxta təsadüf edir. Məhz bu dövrdə fars dilində orijinal əsərlərin yaradılmasına ilk cəhdlər göstərilmişdi. Bu sahədə ilk addımı isə Samani vəziri, X əsr müəllifi Məhəmməd əl-Baləmi atmışdır. 963-cü ildə Məhəmməd əl-Baləmi ərəb alimi ət-Təbərinin məşhur «Peyğəmbərlərin və şahların tarixi» adlı əsərini fars dilinə tərcümə etmişdi. Artıq bu dövr üçün yeni fars dilinin, darinin, formalaşması başa çatmışdı. Bu dildə ilk əsərlərin XI əsrin ortalarında yaradılmasına baxmayaraq, onlar dövrümüzə tam şəkildə gəlib çatmamışdı.

Bütövlükdə XI əsr fars ədəbiyyatı və tarixi ənənələrinin dirçəlməsi dövrü hesab edilməlidir. Bu dövrdə naməlum müəllifin «Dünyanın sərhədləri» adlı coğrafi əsəri, Abd əl-Hay-i Qardizinin «Xəbərlərin bəzəyi» adlı əsəri yazılmışdır. Axırıncı əsər yeni fars, yəni dari dilində yazılmış ilk orijinal əsər idi. Fars dilli tarixi abidələrin formalaşması Səlcüq, Monqol, Teymuri və Səfəvi dövrlərində özünəməxsus inkişaf mərhələsi keçmişdi.

Səlcüq dövləti türk mənşəli olmasına baxmayaraq, türklər dövlət aparatını fars məmurlarına həvalə edərək, yalnız hərbi və vergi sahəsini nəzarətdə saxlayırdı. Bu isə dövlət aparatında yazışma və sənədləşmənin fars dilində aparılmasına şərait yaratmış, nəticədə fars yazılı əsərlərinin inkişafı üçün geniş imkanlar açılmışdı. Təəssüf ki, Səlcuq dövründə Qafqaz tarixinin bərpası üçün kifayət qədər mənbə bazası yaradılmamışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri kimi Səlcuq imperiyasında baş verən arasıkəsilməz hərbi yürüşlər və işğallar göstəriləlidir. Digər tərəfdən natural təsərrüfatın hökmranlığı, iqtisadi və ticari əlaqələrinin zəifliyi fundamental tarixi əsərlərin yaradılmasına imkan vermirdi. Bu dövrün ən məşhur tarixi əsərləri sırasında Səlcuq Alp Arslan və oğlu Məlikşahın vəziri olmuş Nizam əl-Mülkün «Siyasətnamə» kimi tanınan “Siyar al-Moluk” (*Şahların yolları*) və Nizami Əruzi Səmərqəndinin «Dörd məqalə» əsəri qeyd olunmalıdır. Səlcuq sultanlarından Alp Arslanın və onun oğlu Məlikşahın vəziri olmuş Nizam əl-Mülk Səlcuq dövlətinin olduqca geniş əraziləri əhatə etdiyi bir dövrdə 30 il dövləti demək olar ki, idarə etmişdi. Onun «Siyasətnamə» əsəri Səlcuq dövlətinin idarə sistemi, vergi qaydaları, hərbi quruluşu və digər qayda-qanunlarını öyrənmək üçün mötəbər tarixi mənbələrdən sayılır. (Сиасет-намэ, 1949) Əsərin yazılma səbəbi kimi müəllif keçmiş tarixlərin, şah və hökmdarların idarə-üsulunun təhlili, baş verən mənfi hadisələrin araşdırılması və səbəblərinin aşkarlanması, idarə sisteminin kamilləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsini ön plana çəkir. Əsər şərq tarixinin ərəb xilafətindən başlayaraq, təhlilinə həsr edilmişdir. Əsərin ikinci hissəsini Məlikşahla münasibətlərinin korlandığı bir vaxtda yazmış müəllif hökmdara xitabən bir insana iki vəzifənin verilməməsini, heretik və dağıdıcı təriqətləri hökumətindən uzaq tutmağı tövsiyyə edir. İslamdan əvvəl və sonra idarə etmiş hökmdarların təcrübəsini misal götürən Nizam-əl-Mülk dövlətə qarşı olmuş və dini ideologiyaya söykənən 20

qiyamın (Məzdək, Babək, Qarmatilər, Batinilər və s.) detallı tarixini nəql edir.

Tarixi yazı ənənələrinin bərpası monqol dövründə daha da inkişaf etdirilmişdi. Monqol dövrü fars dilli mənbələrin xarakterik xüsusiyyəti onların əsasən siyasi və hərbi tarixə həsr olunmasıdır. Bu əsərlərdə sosial-iqtisadi, ticari, məişət məsələləri olduqca səthi əks olunur. Onlarda fundamental tarixə də az rast gəlinir. Köçəri həyat təzi keçirən monqollar oturaq həyat (şəhər həyatı) ilə bağlı problemlərə ciddi yanaşmır və onların qorunması və inkişafı barəsində düşünmürdülər. Nəticədə monqolların ilk işğalları dövrü Qafqaz iqtisadi və mədəni tənəzzülə uğrayır. Hülakilər dövründə monqolların işğal etdikləri ərazilərdə yeritdiyi siyasət kəskin dəyişmiş, hakimlər köçəri əyanlardan çox, yerli əyanları dəstəkləməyə və oturaq həyat təzini dirçəltməyə cəhd göstərmişlər. Məhz bu dövrdə fars tarixi məktəbi bir sıra maraqlı tarixi əsərlərlə zənginləşmişdi. Onların ən parlaq nümunəsi monqol vəziri Rəşidəddinə məxsusdur. Fəzlullah Rəşidəddin dövrünün yüksək təfəkkürə, ensiklopedik biliyə malik şəxsiyyətlərindən olmuş və maraqlı həyat yolu keçmişdir. İxtisasca təbib olan F.Rəşidəddin faktiki olaraq, Elxani hakimləri Arqun və Qazan xanın vəziri olmuş, bu dövlətin ərazisində böyük xeyriyyəçilik işləri aparmış, elm və mədəniyyətin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Qazan xan islahatlarının əsasında Rəşidəddinin siyasi ideyaları dururdu.

F.Rəşidəddin zəngin irsə malik alimlərdəndir. Onun «Cami ət tavarix» və ya «Ümumdünya tarixi» (və ya «Salnamələr məcmuəsi») adlı əsəri Qazan xanın sifarişi ilə yazılmağa başlamış (təxminən 700/1300-1301-ci il), lakin Qazan xanın ölümündən sonra, 1307-ci ildə tamamlandıqından qardaşı Ulcaytu xana təqdim edilmişdir. (Рашид ад-Дин, 1952) Əsərin yaranmasını şərtləndirən amillərdən biri kimi o dövr Yaxın Şərqdə yaranmış vəziyyət əsas götürülməlidir. Belə ki,

müxtəlif ərazilərdə hakimiyyətə gəlmiş türk sülalələri öz tarixi ənənələrinə söykənmiş tarixi əsərlərin yazılmasında maraqlı idilər. Məhz bu baxımdan Rəşidəddinin «Cami ət tavarix» adlı əsəri türk tayfalarının tarixinə həsr olunmuş və bu tarixi dünya tarixi kontekstində təqdim etmiş ilk fundamental əsərdir. Əsər tam şəkildə dövrümüzə qədər gəlib çıxmasa da, onun müxtəlif hissələri və fraqmentləri türk tayfalarının ictimai və siyasi həyatı haqqında dolğun və hərtərəfli fikir yaratmaq imkanı verir. Rəşidəddin üç cildlik əsər yazmağı planlaşdırsa da onun yalnız birinci iki cildini tamamlaya bilmişdir. Əsərin əsas mənbələri Çingiz xanın rəsmi tarixi sayılan «Qızıl kitab», monqol yürüşlərinin hərtərəfli təsvirini qorumuş monqol əlyazmaları və Cuveyninin salnaməsi olmuşdur. Əsərin birinci cildi iki hissədən ibarət olaraq, monqol və türk tayfalarının adlarının sadalanması və Çingiz xan və onun xələflərinin tarixini əhatə edirdi. İkinci cild də iki hissədən ibarətdir və sultan Ulcaytunun hökumranlığı dövrü və dünya tarixini əhatə edir.

«Cami ət tavarix»in bir fraqmenti hesab edilən «Oğuznamə» əsərinin nə zaman və harada yaradılması haqqında müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Alimlərin fikrincə (A.N.Bernştam, I.P.Petruşevski, R.M.Şükürova və b.) əsər ya Azərbaycan, ya da Anadolu ərazisində və Qazan xanın hakimiyyətinin son dövrü və ya Ulcaytunun hökumranlığı dövründə yazılmışdır. Əsərdə əsas hadisələr Oğuz xanın hakimiyyəti dövrü ilə onuncu hökmdar İnalsır Yavkunun dövrünə təsadüf edir. Beləliklə, əsər b.e.ə. VII əsrdən başlayaraq, iki min illik tarixi əhatə edir. Yəhudi tarixi ənənələrinə dərinədən bələd olan Rəşidəddin məhz İudey tarixi fikrinə söykənərək Orta Asiya türk tayfalarının qərb yürüşünü b.e.ə.VII əsrə bağlayır. Yazılı deyil, şifahi xalq yaradıcılığı əsasında formalaşmış «Oğuznamə»nin əsas xüsusiyyətlərindən biri onda reallıqla əfsanəvi tarixin vəhdət təşkil etməsidir. Bu baxımdan əsərin mənbə kimi istifadəsi xüsusi mənbəşünaslıq

təhlili tələb edir. Digər tərəfdən «Oğuznamə» hansısa konkret tayfanın və ya xalqın yaradıcılıq məhsulu deyil. Bu mənbədə türk və şərqi digər tayfa və xalqlarının tarixi gerçəkliyi əks olunmuşdur.

F.Rəşidəddinin xüsusi maraq doğuran əsərlərindən biri də onun «Yazışmasıdır». Rəşidəddinin məktubları onun ölümündən bir neçə il sonra oğlu tərəfindən kitab halında toplanmışdı. “Rəşidəddinin fikir və düşüncələri” adı ilə hazırlanmış bu əsər Elxani dövləti tarixinin mühüm bir sahəsini, dövlət idarəçiliyinin, iqtisadi və vergi siyasətinin əsas istiqamətlərinin öyrənilməsi üçün əvəzsiz mənbədir. Əsərdə müəllif alimdən çox, dövlət xadimi, kamil iqtisadçı və bacarıqlı idarəçi kimi çıxış edir. Tarixdə Qazan xan islahatlarının ideoloqu kimi tanınmış F.Rəşidəddin bu əsərində Elxani dövlətinin idarə sistemi, dövlət aparatının iş mexanizmi haqqında hərtərəfli informasiya verir. Əsərdə şərqi beş tarixi mərhələsi-patriarxax və sinfi münasibətlərin formalaşması, hun dövrü, Mode ilə birləşmə, VI-VIII əsr türk dövrü və IX-XII əsr peçeneq-qıpçaq dövrü, təsvir olunur. Rəşidəddinin “Yazışmaları”nda Elxani dövlətində qulların statusu maraq doğuran məsələlərdəndir. Onun məktublarından XIII-XIV əsr İranda, İrakda, Rumda (Kiçik Asiya), Cənubi Qafqazda çoxlu qulların olduğu, qul bazarlarının fəaliyyət göstərdiyi, Efiopiyadan bu ərazilərə qulların gətirildiyi qeyd olunur. Oğlu Cəlala ünvanlanan 17 sayılı məktubda Rəşidəddin Rubi-Rəşidi yaxınlığında saldıqı kəndlərdə müxtəlif ölkələrdən olan qulların (gürcülərin, efiopların, zəncilərin) yaşadığı məskənlər haqqında məlumat verilir və Rumdan olan qullara ehtiyac olduğu bildirilir. (Рашидаддин, 1971, 53) Oğlu Şixabəddinin Tustər və Ahvazın hakimi olan zaman ona göndərdiyi məktubda Rəşidəddin dövlət idarəçiliyi ilə əlaqədar bunları qeyd edir: “Əgər dövlətin idarəsinin kökünə baxsan orada ədalətin durduğunu görərsən, mən sənə bunu ərəb və fars dillərində dairə şəklində izah

edirəm. Şahlığı ordu olmadan ələ keçirə bilməzsən, ordunu verginin hesabına yığa bilərsən, vergini isə rəiyyəət vasitəsilə əldə edə bilərsən, rəiyyəti isə ədalət hesabına saxlaya bilərsən. Vergisiz ordu, ədalətsiz isə rəiyyəət olmur. Beləliklə, dəlillərlə sübut olunub ki, ədalət torpağın əkilməsi və dirçəldilməsinin əsasını təşkil edir.”

F.Rəşidəddinin şagirdi, məsləkdaşı, görkəmli tarixçi Həmdallah Qəzvini «fars tarixşünaslığının qızıl əsrlərinin» (V.V.Bartold) müasiri olmuşdur. XIV əsrdə yaşamış Həmdullah Mustovfi Qəzvini dövrünün məşhur dövlət xadimi və tarixçisi olmuşdur. Dövrümüze onun bir neçə əsəri gəlib çıxmışdır. Onların içərisində «Tarix-e qozide» (Seçilmiş tarix), «Zeyl-e tarix-e qozide», «Zəfərnəmə», «Nüzhət əl kolob» (Ürəklərin rahatlığı) və s. göstərmək olar. H.Qəzvininin birinci iki əsəri tarixi proseslərin qədim dövrdən XIV əsrin ortalarına qədər olan xronoloji təsviridir. Bir çox tarixi hadisələrin şahidi olmuş müəllif əsərlərində feodal ara müharibələri, xalq çıxışları, ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyət haqqında geniş məlumat verir. 1344-cü il Təbriz üsyanı haqqında ətraflı məlumat verən alim xalq kütlələrinin ağır vəziyyəti və bunun səbəbləri üzərində dayanır. Coğrafi traktat olan «Nuzhat əl qolob» adlı əsərində isə H.Qəzvini monqol işğallarına məruz qalmış ölkələrdə yaranmış siyasi şərait, bu istilalardan əvvəl və sonra məşhur şəhərlərdə baş vermiş dəyişikliklər, təbii şərait, sosial-iqtisadi durum, əkinçilik, sənətkarlıq və ticarətin vəziyyəti haqqında maraqlı məlumatlar verir. H.Qəzvinin bu əsərində Azərbaycan vilayəti belə təsvir olunur: “Bu vilayət 9 tümən və 27 şəhəri əhatə edir. Onun böyük hissəsində iqlim sərt, yalnız az hissəsində mülayimdir. Onun sərhədləri İraq Farsı, Muğan, Gürcüstan, Arman və Kürdüstana qədər uzanır. Bakıdan Xalxala qədər onun uzunluğu 95 fərsəxdir. Azərbaycanın paytaxtı əvvəllər Marağa, indi isə Təbrizdir. Bu, Azərbaycanın ən gözəl və möhtəşəm şəhəridir. Səlcuq və Atabəylərin dövründə

Azərbaycanın dövlət vergisi 20 milyon dinar idi. (Казвини, 1983, 38)

H.Qəzvininin oğlu Zeynəddin Qəzvini «Zeyl-e tarix-e qozide» adlı əsərində atasının təsvirini davam etdirir. Bu əsərdə 1341-1392-ci illərdə baş vermiş hadisələr əks olunur. (Qəzvini, 1990). Teymuri yürüşlərinin şahidi olmuş müəllif əsəri yazarkən, özündən əvvəlki tarixçilərin məlumatlarına istinad etmişdir. Onun mənbələri içərisində atası H.Qəzvininin əsərlərindən başqa, Azərbaycan tarixçisi Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin «Tarix-e şeyx Uveys» adlı əsəri qeyd olunmalıdır. Bu əsər orta əsr Azərbaycanında baş vermiş tarixi hadisələrin bərpası üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müəllif əsasən Azərbaycanda və ətraf əyalətlərdə baş vermiş hadisələri qələmə almağa çalışmışdı. Z.Qəzvini də əsasən siyasi tarix üzərində dayanır, feodal çəkişmələri nəticəsində xalqın düşdüyü ağır vəziyyəti şərh etməkdən çəkinmir.

XIV əsr fars tarixi məktəbinin incilərindən biri də Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-Əhərinin qələminə məxsusdur. Onun «Tarix-e şeyx Uveys» adlı əsəri geniş tarixi çərçivəyə malik olub Adəmdən müəllifin dövrünə qədər olan hadisələri əhatə edir. İki hissədən ibarət olan bu əsərdə müəllif ərəb alimi Ət-Təbərinin, Firdovsinin, Nizami Gəncəvinin əsərlərindən geniş istifadə edir. Əsərin birinci hissəsi kompilyativ xarakter daşıyır. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, iqtibas məsələsi fars tarixi məktəbində xüsusi yer tutur və onun bir neçə növü mövcud olmuşdur. Azərbaycan alimləri M.D.Kazımov və V.Z.Piriyevin yazdığı kimi fars mənbələrində məlum materiallardan istifadə etmə və onu yeni şəkildə təqdim etmə bir yaradıcılıq üslubuna çevrilmişdi. (Восточные источники, 1980)

Bu cəhət Z.Qəzvini və əl-Əhərinin əsərlərində də özünü biruzə verir. İqtibas vermənin ikinci üsulu isə tam şəkildə köçürmədir. Bu üsul əvvəlki müəlliflərin əsərlərində verilmiş

tarixi hadisələrin olduğu kimi köçürülməsi və ya müəyyən təhriflərlə yeni əsərə daxil edilməsindən ibarətdir. XIV əsrin digər görkəmli Azərbaycan alimi Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani olmuşdur. Onun «Dastur əl-kətib» adlı əsərinin indiyədək altı nüsxəsi tapılmışdır. Əsər Fars tarixi məktəbinin mürəkkəb dildə yazılmış nümunələrindən sayılır. Əsərdə 100-dən çox terminin siyahısı verilir, onların mənası açıqlanır. Bundan başqa əsərdə çoxlu ərəb, türk, fars mənşəli sözlər var ki, bunlar da tərcüməni çətinləşdirən faktorlardandır. Əsər 1366-cı ildə tamamlanmışdır. M.Naxçıvaninin əsəri məktublar şəkilində yazılmış və onda məktublارın, cavabların, şikayətlərin, müxtəlif silkin nümayəndələri arasında aparılan yazışmaların nümunəsi verilmişdir. Əsər ön sözdən, iki hissədən və nəticədən ibarətdir. İki kitabdan ibarət olan birinci hissə 4 mərtəbəni (bölməni) birləşdirir. Birinci mərtəbə 23 fəsildən ibarətdir və şahların, onların həyat yoldaşlarının, uşaqlarının titullarına, ləqəblərinə və onlar arasında gedən yazışmalara həsr olunmuşdur. İkinci mərtəbə əmirlərin, qazilərin, vəzirlərin və digər dövlət qulluqçularının titul və ləqəblərini və onlar arasında yazışmaları açıqlayır. Bu mərtəbə 43 fəsildən ibarətdir. 57 fəsildən ibarət olan üçüncü mərtəbədə kübar insanlar arasında yazışmalar şərh edilir. Və nəhayət, 20 fəsildən ibarət olan dördüncü mərtəbədə hökmran sülalənin üzvləri ilə dövlət aparatı işçilərinin yazışmaları verilir.

Kitabın ikinci hissəsi iki babdan (hissədən) təşkil olunmuşdur. Birinci bab monqol əmirlərinə, vəzirlərinə və din xadimlərinə vəzifələrin verilməsinə (57 fəsil), ikinci bab isə xeyirxah işlərə, müxtəlif müraciətlərə, məhdudiyətlərə, qadağalara həsr olunmuşdur (32 fəsil).

Bütövlükdə monqol dövrü fars tarixi abidələrinin təhlili onların bir neçə xüsusiyyətinin aşkarlanmasına imkan verir. Qeyd edildiyi kimi bu əsərlərdə sosial-iqtisadi problemlər, aşağı təbəqələrin vəziyyəti, həyat şəraiti, iqtisadi problemlərlə bağlı

baş vermiş ixtişaşlar haqqında olduqca səthi məlumatlar var. 1344-cü il Təbriz üsyanı yalnız H.Qəzvininin əsərində geniş şərh olunur. Fars mənbələrində əsasən siyasi və hərbi tarix ön plana çəkilir. Bu mənbələrdə etnik problemlər, dini, maliyyə məsələləri, şəhər quruculuğu, tarixi terminlər və s. məsələlərə də rast gəlinir. Demək olar ki, bütün fars abidələri Hülaki dövləti tarixini bütövlüklə əhatə edir. XIII-XIV əsr farsdilli mənbələrin bəzində Axxərbaycana xüsusi diqqət verilir. Bu isə ilk növbədə Azərbaycanın Hülakilər dövlətinin mərkəzi vilayəti olması, Təbrizin isə onun paytaxt olması ilə izah olunur. Bəzi farsdilli mənbələr salnamə şəklində tərtib olunmuşdu. Abdallah Kaşaninin «Tarix-e Ulcaytu» əsəri bu qəbildəndir. Ümumiyyətlə, moңqol dövrü fars abidələri nəsrə yazılmışdır. Lakin onların içərisində şeirlə yazılan əsərlərə (*H.Qəzvininin «Zəfərnəmə»si*) rast gəlinir.

Demək olar ki, bütün farsdilli abidələrdə müəllif özü haqqında geniş məlumat verir. Lakin bəzilərində bu ənənə pozulur. Z.Qəzvini əsərində özü haqqında yalnız kimin oğlu olması barəsində məlumat verməklə kifayətlənir. Farsdilli abidələrin xronoloji çərçivəsi də müxtəlifdir. Onlar içərisində bir ilin (naməlum müəllifin «Tarix-e vaqiyya-e Təbriz»), on illiyin (H.Qəzvini), bir əsrin (F.Rəşidəddin) tarixinə həsr olunmuş əsərlər var.

XIV-XV əsr fars dilli abidələri Teymuri imperiyasının yaranması dövrünə təsadüf edir. Dövrümüzə Əmir Teymurun onun sifarişi ilə yazılmış rəsmi tarixinin üç versiyası gəlib çatmışdır. «Zəfərnəmə» adlı bu əsərin müəllifi Şərafəddindir. Bundan başqa Teymurun bir neçə rəsmi tarixi də yazılmışdır ki, onlar dövrümüzə kiçik hissələrlə gəlib çatmışdır. Teymuri dövrünün ilk mənbələrindən biri Təbrizli alim Nizaməddin Şami tərəfindən yaradılmışdır. Teymur Təbrizi işğal edərkən bu şəhərdə yaşamış alim ondan sadədilli bir tarixi salnamə yazmaq sifarişi almış və əsəri çox güman ki, XV əsrin əvvəllərində

tamamlamışdı. Teymuru səfər və yürüslərində müşayət etmiş alim Cənubi Qafqazda əmirin apardığı xarici siyasəti şərh etmişdi. «Zəfərnəmə» adlı əsərdə 1399-cu ildən başlayaraq, on il ərzində baş vermiş hadisələr şəxsi müşahidilər əsasında qələmə alınmışdı.

Teymuri dövrünün ən məşhur və kamil əsəri isə Hafiz Əbrunun qələminə məxsusdur. XV əsr müəllifi Hafiz Əbrü ümumi tarixə aid iki əsər hazırlamışdı ki, onların birincisi kompilyativ (köçürmə) xarakteri daşıyır. Bu əsərdə qədim dövrdən 908-ci ilədək olan hadisələr Ət-Təbərinin «Tarix al rusul va-l-muluk» əsərinin al-Baləmi tərəfindən həyata keçirilmiş tərcüməsinə, 908-ci ildən 1304-cü ilə qədər olan hadisələr, əsasən də monqol işğalları və monqol dövrü tarixi, F.Rəşidəddinin «Ümumi tarix» adlı əsərinə istinadən yazılmışdı. Bu dövrdən sonra gələn hadisələr, Teymurun tarixi və işğalçı yürüsləri isə Nizaməddin Şəminin «Zəfərnəmə» əsəri əsasında bərpa edilmiş və hadisələrin şərhini 1403-cü ilə qədər çatdırılmışdı. Əsərin son hissələri, Monqol dövlətinin İran dövrü (1304-cü ilə qədər), Teymurun hökmranlığının son illəri və Şahruxun 1446-cı ilə qədərki hakimiyyət illəri isə bilavasitə H.Əbrü tərəfindən yazılmışdı.

1423-cü ildə H.Əbrü özünün tarixə aid orijinal əsərini yazmışdı. Ümumdünya tarixinə həsr olunmuş bu əsər Şahruxun oğlu Baysunqurun sifarişi ilə yazılmışdı. «Zubdat ət-tavarix» (Salnamələrin qaymağı) adlı bu əsər dörd cilddən ibarətdir. Əsərin birinci cildi müsəlmanlığa qədərki tarixi əhatə edir. İkinci cildə peyğəmbərin və ilk xəlifələrin tarixi verilir. Üçüncü cildə isə müəllif şərqli müsəlman və monqol sülalələrinin tarixini şərh edir. İki hissədən ibarət olan dördüncü cildə isə Teymurun və Şahruxun tarixi verilir. H.Əbrunun əsərində Azərbaycanla baş verən hadisələrə xüsusi fikir verilir. Lakin Azərbaycan ilə yaxından tanış olmayan müəllif çox vaxt coğrafi adların yerini, hadisələri dəqiq şərh etmir.

XV əsrin digər müəllifi Mirxond «Peyğəmbərlərin, şahlar və xəlifələrin həyatına aid bağlar təmizliyi» adlı əsərin müəllifidir. Yeddi cildən ibarət bu əsərdə dünya tarixi aşağıdakı struktur üzrə şərh edilir: 1) müsəlmanlığa qədərki tarix; 2) peyğəmbər və ilk xəlifələrin tarixi; 3) 12 şiə imamlarının, Əməvi və Abbasilərin tarixi; 4) İran və Hinqdistanda Əməvi və Abbasilərin müasirləri olmuş sülalələrin tarixi; 5) monqol imperiyasının tarixi; 6) Teymur və Teymurilərin 1469-cu ilə çatdırılmış tarixi və nəhayət, 7) sultan Hüseynin 1469-1506-cı illər arası tarixi. Əsərin sonunda Mirxond coğrafi əlavələr vermişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Mirxondun əsəri sonralar onun nəvəsi Qiyasəddin tərəfindən davam etdirilmişdir.

Teymuri dövrünün digər maraqlı əsəri Fasih Əhməd ibn Cəlaləddin əl-Xavafiyə məxsusdur. «Fasihin əsəri» adlı bu kitabda ümumdünya tarixi qədim dövrdən XV əsrədək şərhini tapmışdı. Əsər iki hissədən ibarətdir. Birinci hissə qədim zamanlardan 622-ci ilədək olan hadisələri, ikinci hissə isə 622-ci ildən 1442-ci ilədək olan hadisələri əks etdirir. Əsərdə Azərbaycanla yanaşı İran, Əfqanıstan, Qızıl Orda, İraq, Türkiyə və digər şərq ölkələrinin tarixinə geniş yer verilir.

XV əsrin ikinci yarısından baş vermiş hadisələr, xüsusilə də Teymuri imperiyasının dağılmasından sonra İran və Azərbaycan ərazisində baş vermiş ara müharibələri, qarşıdurmalar və hakimiyyət uğrunda mübarizə Əbu Bəkr Tehraninin «Kitabi-Diyarbəkriyyə» əsərində öz əksini tapmışdı. XV əsrin müəllifi, İsfahan hakiminin dəftərxanasında münşi vəzifəsində çalışan Əbubəkr Tehrani təsvir etdiyi hadisələrin çoxunun şahidi olmuşdur. Belə ki, o, Şahruh Cahanşahın bir sıra yürüşlərində iştirak etmişdi. «Kitabi-Diyarbəkriyyə» Ağqoyunlu dövlətinin banisi Uzun Həsənə həsr olunmuşdu. İki hissədən ibarət olan bu əsərdə Ağqoyunluların Osman bəy Qarayolukdan başlayaraq, 1457-ci ilədək olan tarixi şərh edilir. Əsərin ikinci hissəsi isə Qaraqoyunlulara, xüsusilə də Cahanşah Qaraqoyunluya və

Teymurilərə həsr edilmişdi. Müəllif XV əsrdə İranda və Cənubi Qafqazda yaranmış siyasi şəraitdən bəhs edir, Uzun Həsənin Gürcüstana iki yürüşündən, Sarvanqulunun rəhbərliyi ilə Təbrizdə baş vermiş üsyandan söz açır. Əsər Uzun Həsənin İranın vilayətləri və Azərbaycan üzərində hakimiyyətinin bərqərar olunması, Əbu Səid Teymurinin Azərbaycana yürüşünün təsviri ilə tamamlanır. Əbu Bəkr Tehrani Qaraqoyunlu və Ağqoyunluların dövlət institutları, hərbi təşkilatı, feodal yerarxiyası, şərti torpaq sahibliyi, türkdilli tayfalar, bu dövlətlərin etnik tərkibi haqqında geniş məlumat verir. Əbu Bəkr siyasi hadisələri təsvir edərkən, feodal ara müharibələri və çəkişmələri nəticəsində xalqın düşdüyü ağır vəziyyəti obyektiv təsvir edir. Təəssüf ki, bir çox hadisələr haqqında məlumat verən alim onların dəqiq tarixi haqqında informasiyanı qeydə almır.

XVI-XVIII əsrləri əhatə edən Səfəvi dövrü mənbələri fars tarixi məktəbinin yaratdığı abidələr içərisində səthi öyrənilənlərdəndir. Özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan Səfəvi dövrü mənbələri sosial-iqtisadi, şəhər həyatı, kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq, ticarət əlaqələri, əhalinin vəziyyəti haqqında olduqca ötəri məlumat verir. Bu mənbələrdə hərbi və siyasi tarix əsas tədqiqat obyektinə çevrilir. Səfəvi sülaləsinin olduqca geniş bir əraziyə hökmranlıq iddiası bu hakimiyyətin qanuni və irsi olması fikrini əsaslandıracaq əsərlərin yaradılmasını tələb edirdi. Səfəvi sülaləsindən olan hökmranlar bu ideyanın yaradılması və möhkəmləndirilməsi üçün fundamental tarixi əsərlərin yazılması və Səfəvi dövləti tarixinin bütövlükdə İran dövləti kontekstində təqdim edilməsində maraqlı idilər. Bu sahədə ilk addımı da məhz ilk hökmdar şah İsmayıl atmışdır. Qeyd olunan dövrdə yaradılmış ilk təsviri əsərin müəllifi Sədrəddin Soltan İbrahim əl-Əmini olmuşdur. Dövrünün görkəmli alimlərindən olan Xorasanlı əl-Əmini Teymuri şahzadəsi sultan Müzəffər Hüseyn Mirzənin yanında

xidmət edirdi. 1507-ci ildə Xorasan və Herat Şeybanilər tərəfindən tutularkən bütün səlahiyyətlərindən və mülkündən məhrum edilmiş alim təqiblərə məruz qalır. Səfəvilərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra əvvəlki vəziyyətini bərpa etmiş alim İsmayıl Səfəvi tərəfindən saray tarixçisi vəzifəsinə təyin edilmişdir. əl-Əmininin Şah İsmayılın sifarişi ilə yazdığı «Şah zəfərləri» adlı əsəri iki hissədən ibarətdir. Əsər şah İsmayılın 1513/14-cü illərə qədər apardığı hərbi yürüşlərə həsr edilmişdir. İki cildli əsərin birinci hissəsi beş fəsildən ibarətdir. Birinci fəsildə dünyanın yaranması və müsəlman dininin banisinin mənsubiyyətindən bəhs edilir. İkinci fəsildə Məhəmməd peyğəmbərin həyat və fəaliyyətindən danışılır. Üçüncü fəsil xəlifə Əli və Şiə imamlarının tarixinə həsr olunmuşdur. Dördüncü fəsildə şah İsmayılın sələflərindən danışılır və onların imam Musa əl-Kazım ilə qohumluq əlaqəsinə malik olması və onun vasitəsilə peyğəmbərlə qohumluğu fikri irəli sürülür. Qeyd edək ki, bu fikir Səfəvilərin geneologiyasına aid ən qədim mənbələrdə səsləndirilən fikirlə ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, Səfəvilərin geneologiyasına aid ilk əsər XIV əsrin müəllifi İbn Bəzzaz tərəfindən yazılmış Səfət əl-Səfa (الصفاء صفوة) əsəridir. Əsər Sufi şeyxi Səfiəddinin həyatına həsr olunmuş və onun oğlu və xələfi Sədrəddin Musanın sifarişi ilə yazılmışdı. 12 hissədən ibarət əsərin yalnız iki hissəsi, 2 və 11-ci hissə Şeyx Səfiəddinin həyatına həsr olunub, qalan hissələrdə Şeyxin qeyri-adi bacarıqlarından bəhs edilir və Şeyx tərəfindən Qurana edilən ayrı-ayrı şərhlər və hədislər verilir. Bu əsərin ən qədim əlyazması XV əsrin sonlarına təsadüf edir və bu əlyazmada Səfəvilərin geneoloji kökü “Səncandan olan kürd Firuz şah Zərin Qulaq “ ilə əlaqələndirilir. İsmayıl taxta çıxdıqdan sonra üzü köçürülən əlyazmalarda isə Firuz Zərin Qulaq İmamların xələfi elan edilir. Süleyman şahın dövründə Hüseyn ibn Abdal Zahedi tərəfindən yaradılan Silsilət ən-nəsəb-i Səfəviyyə (النسب سلسلة ۱۱۶، ۱۳۴۳) əsərində isə Səfəvi sülaləsinin geneologiyası artıq

Hicazdan olan ilk Şiə imamı Şeyx Səfiəddin ibn Fəttahla əlaqələndirilir. Maraqlıdır ki, bu əlyazmada Səfiəddinin babasının atası olan Əbu Bəkrin adı (*çox guman ki, Rəşidun xəliflərindən Sünnülərin çox ehtiram göstərdikləri Əbu Bəkr adı ilə eyni olduğu üçün*) belə çıxarılıb. İsmayla həsr olunmuş əsərin beşinci fəslə bilavasitə İsmayılın həyatını əks etdirir. Bu hissədə İsmayılın uşaqlıq dövrü əhatə olunur. Əsərin «Şahaşahnamə» adlanan ikinci cildində isə şah İsmayılın hərbi yürüşləri şərh edilir.

Qafqaz tarixinin Səfəvi dövrünün bərpası üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən mənbələrdən biri də XVI əsrin naməlum müəllifinin dövrümüzə çatmış «Tarix-e şah İsmayıl Səfəvi» adlı əsəridir. Əsər şah İsmayılın sələfləri tarixinə qısa şərhlə başlayır, İsmayılın hökmranlıq illərini tam əhatə edərək, I Təhmasibin Təbrizdə taxta oturması ilə tamamlanır. Bu əsərin indiyə qədər iki nüsxəsi aşkar edilmişdir. Nüsxələrin hər ikisi İngiltərədə saxlanılır. 307 səhifədən ibarət bu əsərə 21 miniatür daxil edilmişdi. Çox güman ki, müəllif əsəri yazarkən Xondəmirin «Həbib əs-siyar», Bezzadın «Səffət əs-səfa» əsərlərindən mənbə kimi istifadə etmişdi. Əsərdə bütün hadisələr xronoloji ardıcılıqla əks olunur. Müəllif qızılbaşlar hərəkatının ilk dövrləri haqqında maraqlı məlumatlar verir. Bununla yanaşı əsərdə Azərbaycan və İranın Xəzəryanı əyalətlərinin sosial-iqtisadi vəziyyəti haqqında da məlumatlar vardır.

«Tezkire-ye şah Təhmasib» adlı digər mənbə bəzi tədqiqatçıların fikrincə şah Təhmasibin qələminə məxsusdur. Memuar şəklində yazılmış bu əsərin iki variantı mövcuddur. «Şah Təhmasibin Rum səfirləri ilə apardığı söhbətləri» adı ilə tanınan bu mənbənin iki siyahısı (Sankt-Peterburq və Tbilisi) mövcuddur ki, onlar da tam identikdir. Mənbədə hadisələr birinci şəxsən, yəni şah Təhmasibin adından şərh edilir. Xronoloji ardıcılığa riayət edilməsə də mənbədə hadisələrin şəxsi düşüncələr ilə müşayət olunması onun dəyərini daha da

artırır. Sankt-Peterburq nüsxəsi beş müstəqil rəvayətdən ibarətdir: 1) Ulama bəy haqqında rəvayət; 2) Qazı xan Təkəli haqqında rəvayət; 3) Alxas Mirzə haqqında rəvayət; 4) Isgəndər paşa haqqında rəvayət; 5) Sultan Bəyazid haqqında rəvayət. Mənbədə şah İsmayılın ölümündən sonra baş vermiş qızılbaş üsyanı, XVI əsrin I yarısı Səfəvi-Osmanlı hərbi münaqişəsi, Şirvanşahların Səfəvi dövlətinə birləşdirilməsi və s. haqqında ətraflı məlumat verilir.

XVI əsrin görkəmli şəxsiyyətlərindən olan Əli Zeynalabdin Abdi bəy Şirazinin «Xəbərlərə əlavə» adlı əsəri Səfəvi dövrünü tədqiq etmək üçün maraqlı mənbələrdən biridir. Əsər dörd fəsildən ibarətdir və onun sonuncu fəslə Səfəvilərin ilk iki hökmdarının hakimiyyəti dövrünə həsr edilmişdir. Əsərdə XVI əsrin ictimai-siyasi məsələləri geniş işıqlandırılır.

XVI əsrin digər görkəmli elm xadimi Qubad əl Hüseyni şah Təhmasibin sarayında yaşamış Əhmədnahar hökmdarının nümayəndəsi olmuşdu. Onun «Nizamşahdan sonrakı tarix» adlı əsəri ümumdünya tarixinə həsr olunmuş və yeddi fəsildən ibarətdir. Əsərin sonuncu fəsillərində Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin siyasi tarixi, Səfəvilərin hakimiyyəti dövrü və Osmanlı-Səfəvi müharibələri haqqında məlumatlar verilir.

Səfəvi dövlət aparatının kiçik məmurlarından olan Budaq Qəzvini 678 səhifədən ibarət bir əsərin müəllifidir. Əsər avtobioqrafik xarakter daşıyır və Səfəvi dövlət aparatının kiçik rütbəli məmurunun həyat və fəaliyyəti təmsalında Səfəvi dövləti idarə aparatının strukturu və işi, sosial-iqtisadi vəziyyəti, vergi siyasəti və s. məsələləri işıqlandırır. Əsərin xronoloji çərçivəsi olduqca genişdir və müsəlmanlığa qədərki dövrdən II Şah İsmayılın hakimiyyəti illərinə qədər olan bir dövrü əhatə edir. Mənbədə Şah Təhmasibin ölümündən sonra ölkədə yaranmış hərc-mərclik, qızılbaş qiyamları və s. haqqında maraqlı məlumatlar vardır.

XVI əsr müəllifi Həsən bəy Rumlu özünün çox cildli «Əhsən ət-tavarix» adlı əsərində Qafqaz və eləcə də Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrləri haqqında maraqlı məlumatlar verir. Əsərin sonuncu hissəsində Məhəmməd Xudabəndənin hakimiyyətə gəlməsi və onun dövrünə aid tarixi hadisələr qeydə alınmışdır. H. Rumlu öz əsərində xalqın sosial vəziyyəti, ixtişaş və üsyanlar (1571-73-cü il Təbrizdə yoxsulların üsyanı), bu ərazilərdə yaşayan müxtəlif xalqlar haqqında dəyərli informasiya verir.

Səfəvilər dövrünə aid digər mənbənin müəllifi Qazi Əhməd Hüseyn Kumi zəngin yaradıcılığa malik alimlərdən biridir. Onun «Xülasat ət-tavarix»(Tarixin xülasəsi) adlı əsəri elm aləminə 1935-ci ildən məlumdur. Təəssüf ki, əsərin yalnız axıncı hissələri dövrümüze qədər gəlib çıxmışdır. Bu hissələrdə Səfəvi dövlətinin tarixi əhatə olunmuşdu. Qazi Əhməd bu əsəri yazarkən Həsərinin «Fütuhati-şahi», Seyfi Qəzvininin «Lübbət ət-tavarix», Mir Mahmud bin Xondəmirin, Qazi Əhməd Qaffarinin, Həsən bəy Rumlunun və s. əsərlərindən mənbə kimi istifadə etmişdi.

XVI əsrin digər müəllifi Qazi Əhməd Qaffari əl Qəzvinin dövrünün görkəmli alimi, şairi, filosofu, salnaməçisi olmuşdu. Şah İsmayılın oğlu Sam Mirzənin sarayında yaşayan Qaffari mühüm tarixi sənədləri əldə etmək imkanına malik idi. Bundan başqa o dövrünün bir çox mühüm hadisələrinin bilavasitə iştirakçısı və ya şahidi olmuşdu. Bütün bu faktlar onun verdiyi məlumatların dəqiqliyi və obyektivliyinə dəlalət edir. Onun «Dünyanı bəzəyən tarix» adlı əsəri böyük bir tarixi dövrü əhatə edir və əsasən Səfəvi dövlətinin tarixi üzərində dayanır. Qaffarinin ikinci tarixi əsəri «Nigaristan» adlanır. Əsərdə 300 tarixi rəvayət, nağıl və əhvalatlar toplanmışdır.

Ruhani ailəsində tərbiyə almış XVI əsr müəllifi Mahmud bin Hidayətulla Natanzi iki cildlik tarixi əsərini Təhmasibin ölümündən başlayır. İyirmi üç illik tarixi əhatə edən bu əsərdə

olduqca maraqlı və orijinal məlumatlar toplanmışdır. Natanzinin əsərində II Şah İsmayılın ölümündən sonra ölkədə yaranmış hərc-mərclik, sosial-iqtisadi vəziyyət və həyata keçirilən islahatlar haqqında geniş məlumatlar verilir.

XVI əsrin digər müəllifi, Bidlis vilayətinin hakimi, Şərəfxan Bidlisinin «Şərəfnamə» adlı əsəri kürd xalqının tarixinə həsr edilmiş ən mükəmməl və orijinal tarixi əsər hesab edilir. Şərəfxan Bidlisinin tutduğu mövqe və tarixi proseslərdə bilavasitə iştirakı ona obyektiv və tarixi reallığı tam gerçəkliyi ilə əks etdirən bir əsər yaratmaq imkanı vermişdi. Müəllif dövrünün mühüm hadisələrini əks etdirərək Azərbaycanca mövcud olan daxili vəziyyət, vergi sistemi, 1578-ci il Osmanlı işğallarına qədər mövcud olmuş şərait haqqında qiymətli məlumatlar verir.

Mir Yəhya ibn Əbdüllətif əl-Hüseyni əl-Qəzvini «Lübbət ət-tavarix» (Tarixin ürəyi) adlı əsərin müəllifidir. Bu əsər şah Təhmasibin dördüncü oğlu şahzadə Bəhram Mirzəyə həsr edilmişdi. Dörd hissədən ibarət olan bu əsərdə tarix Məhəmməd peyğəmbərin həyatından başlayaraq, I Təhmasibin dövrünə qədər davam etdirilir. Əsərin əsas xüsusiyyətlərindən biri onda sosial-iqtisadi vəziyyətə dair küllü miqdarda faktik materialın toplanmasıdır. Müəllif I Şah İsmayılın İranın müxtəlif vilayət hakimləri ilə mübarizəsindən bəhs edir, feodal-torpaq münasibətlərinə aydınlıq gətirir.

Tarixçi Mirxondun nəvəsi Xondəmir ləqəbli Qiyasəddin əl-Hüseyni Sultan Hüseynin böyük oğlunun yanında xidmət edirdi. 1524-cü ildə tarixi əsərini tamamlayan Xondəmir Hindistanda Böyük Moğol imperiyasının banisinin yanında xidmət etmişdi. Üç cilddən ibarət bu əsərdə müəllif siyasi proseslərlə yanaşı sosial-iqtisadi şərait, xalq kütlələrinin ağır vəziyyəti, Uzun Həsən və Gökək Əhmədin islahatları haqqında məlumat verir. Əsərin son hissələri I Şah İsmayılın dövrünü

əhatə edir. Qızılbaşlar dövlətinin qızgın tərəfdarı olan alim Səfəvilərin hakimiyyət dövrünü müsbət qiymətləndirir.

Beləliklə, klassik feodalizm dövrü fars tarixi məktəbi olduqca uzun və mürəkkəb inkişaf mərhələsi keçmişdi. Siyasi proseslərin və ictimai hərəkətlərin bilavasitə təsiri altında yaranmış farsdilli mənbələr aid olduqları dövrün özünəməxsus xüsusiyyətlərini və xarakterini əks etdirir. Klassik dövr Fars dilli mənbələr bir qayda olaraq Şimali Qafqaz haqqında cənuba nisbətən daha az məlumat verirlər. Fars tarixi məktəbi nümunələrinin böyük əksəriyyəti tarixi şəxsiyyət və hökmlərin sitfarişi ilə yazılmışdı. Bu baxımdan onların elmi dövriyyəyə gətirilməsi zamanı müəllifin cəmiyyətdə tutduğu mövqe, sosial mənşəyi, siyasi hakimiyyətə münasibəti və s. şəxsi məsələlərin aydınlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əhəmiyyət kəsb edən digər məsələ fars dilli mənbələrin müəlliflərinin informasiya mənbəsinin müəyyənləşdirilməsidir. Fars dilli mənbələr adətən uzun bir tarixi dövrü əhatə etdiyindən müəllflər çox zaman keçmiş tarixi bərpa etmək üçün özlərindən əvvəl yazılmış əsərlərə müraciət edir və bu zaman informasiya müəllifinin nə qədər obyektiv olduğunu yoxlamağı lazım bilmirdilər. Fars tarixi məktəbi üçün xarakterik olan mənimsəmələr isə onlarda olan səhvlərin təkrarlanması və ya təhrifi ilə nəticələnirdi. Bu baxımdan digər mənbələrdə olduğu kimi fars dilli mənbələrdə də müəlliflərin istəyindən asılı olmayaraq, tarixi hadisələrin saxtalaşdırılması, faktların dolandırılması və s. rast gəlinir. Əlbəttə bütün bunlar fars tarixi məktəbi nümunələrinin tarixi şahidliyinə xələl gətirməyərək, tədqiqatçının daha professional və hazırlıqlı olmasını tələb edir.

İSTİNADLAR

1. Восточные источники по истории Дагестана. (1980). Махачкала

2. Zeynəddin Bin Həmdullah Qəzvini. (1990). Zeyl-e tarix-e qozide. Bakı: Elm
3. Казвини Хамаллах (1983). Нузхат ал-кулуб Баку: ЭЛМ
4. Сиасет-намэ (1949). Москва: Наука
5. صفویة النسب سلسلة; Silsilat al-nasab-i Safavīyah, nasabnāmah-i pādishāhān bā ‘uzmat-i Safavī, ta'līf-i Shaykh Husayn pisar-i Shaykh Abdāl Pīrzādah Zāhedī dar 'ahd-i Shāh-i Sulaymnān-i Safavī. (1343) Berlīn: Chāpkhānah-'i Īrānshahr.
6. Рашид ад-Дин. (1952). Сборник летописей. Москва- Ленинград: АН СССР.
7. Рашидаддин. (1971). Переписка. Москва: Наука.

3. Osmanlı mənbələri

Müasir dövrümüzün irili xurdalı 38 dövlətini uzun müddət hakimiyyəti altında birləşdirmiş Osmanlı imperiyası 600 ildən çox mövcud olmuşdu. Bu tarixi dövr ərzində imperiya ərazisində baş vermiş hadisələr, tarixi reallıq və gerçəkliklər Osmanlı alimləri tərəfindən tərtib edilmiş səfərnamələrdə (səyyahətlər haqqında kitab), zəfərnamələrdə (qələbələr şəərəfinə yazılmış əsərlər), və fəthnamələrdə (işğallar haqqında əsərlər) əks etdirilmişdir. Dövrümüzə qədər gəlib çatmış, Qafqaz haqqında da məlumatlar verən klassik feodaldizm dövrü Osmanlı mənbələrini iki yerə ayırmaq olar: 1) təsviri xarakterli narrativ əsərlər və salnamələr; 2) osmanlı dəftərləri adlandırılan sənəqli mənbələr.

Osmanlı təsviri materialları və salnamələri əsasən dövrün ən maraqlı və əhəmiyyətli problemlərinə, yəni Osmanlı sultanlarının apardığı işğalçı müharibələrə, hərbi toqquşmalara və siyasi proseslərə həsr edilmişdir. Strukturuna görə Osmanlı

salnamə və xronikaları ərəb və fars tarixi nümunələrindən bir o qədər fərqlənmiş, hətta eyni adlara (Cami ət-tavarix, Ümdəd əl-əxbar və s.) malikdirlər. Bu əsərlər giriş, hissə, fəsil (bab), bölmə və nəticədən ibarət idi. Osmanlı narrativ mənbələrində giriş mühüm əhəmiyyət kəsb edir və müəllifin özü haqqında qiymətli materiallar verirdi. Girişdə müəllif eyni zamanda əsərin yazılma səbəblərini də açıqlayırdı. Adətən Osmanlı təsviri mənbələrinin birinci hissəsi qədim dövrləri əhatə edir və əfsanəvi tarixin təsviri ilə tamamlanırdı. İkinci hissə İslama qədərki dövrlərin tarixi və Məhəmmədə qədərki peyğəmbərlərin həyatını əhatə edirdi. Üçüncü hissədə müəlliflər Məhəmmədin həyatı və yeni dinin yaranması haqqında informasiya verirdilər. Dördüncü hissədə isə ilk dörd xəlifənin, Həsən və Hüseyin həyatı əks olunurdu. Osmanlı təsviri mənbələrinin beşinci hissəsi adətən qüdrətli müsəlman dövrlərinin tarixini əks etdirirdi. Osmanlı müəllifləri bu hissəyə 50-yə yaxın müsəlman dövlət və sülalələrin tarixini daxil edirdilər. Osmanlı mənbələrinin sonuncu, altıncı hissəsi isə bilavasitə Osmanlı imperiyasının tarixinə həsr edilirdi. Bu struktur demək olar ki, uzun müddət dəyişilməz qalmış və Osmanlı yazılı tarix nümunələrini xarakterizə edən xüsusiyyətlərdən birinə çevrilmişdi. Yalnız XVII əsrdən başlayaraq, Osmanlı alimləri əsərlərin strukturunda kiçik dəyişikliklər etməyə başlayırlar. Bu dəyişikliklər, ilk növbədə əsərlərə elmi nailiyyətlərin, qeyri-müsəlman dövlət və sülalələr, antik imperiyalar, erkən orta əsr feodal dövlətləri haqqında informasiyanın daxil edilməsi ilə bağlı idi.

Xronoloji cəhətdən dövrümüzdə gəlib çatmış ilk Osmanlı təsviri nümunəsinin müəllifi XV əsrdə yaşamış Dursun bəydir. Onun «Tarixi Əbül Fəth-sultan Mehmet xan» adlı əsəri də məhz yaşadığı dövrün tarixi hadisələrini əks etdirir. Dursun bəy Anadolu və Rumeli defterxanalarında defterxana katibi vəzifəsində çalışmışdı. Əsərdə II Muradın dövründən II

Bəyazidin dövrünə qədərki tarixi hadisələr (1451-1512) şərh edilmiş, Mehmet Fateh ilə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən arasındakı siyasi münaqişə və hərbi toqquşmalar əks olunmuşdu. Dursun bəy yazır ki, Trabzon üzərinə yürüş təşkil etmiş Mehmet çox çətin yollardan keçməli olur, bəzən qoşunun irəliləməsi üçün baltaçılar öndə gedərək, ağacları qırmalı olurlar. Belə bir çətin yolların birində Mehmetin atı büdrəyir və o, atdan yığılaraq, əllərini qanadır. Müəllif yazır ki, Trabzonla daha əvvəldən qohumluq münasibəti qurmuş Uzun Həsən anası Sara xatunu Mehmeti bu səfərdən vaz keçirmək üçün göndərir. Sara xatun Mehmetin yaralı əllərinə baxaraq, ona belə müraciət edir: “Ey oğul! Xan oğlu xansan, ulu hökmdarsan! Trabzon kimi kiçik bir qala üçün bu məşəqqətlər dəyərmə?” Mehmet Sara xatunun bu sualına cavab olaraq bildirir ki, o, torpaq uğrunda deyil, İslam uğrunda bu yürüşə başlayıb, “əlimizdə İslamı təbliğ etmək.... imkanı olduğu halda sakit həyat seçərək, qazi adı qazanmağımızın” doğru olmadığını vurğulayır. (Tursun Bey, 1974, 5)

Bidlisli Şükrünün və Mustafa Cəlalzadənin «Səlimnamə» adlı əsərlərində Osmanlı-Səfəvi toqquşmaları, Çaldıran döyüşü, sultan Yavuzun Azərbaycana, sultan Səlimin isə Əcəmə yürüşü əks etdirilir. Xoca Sadəddin Əfəndinin «Tacut tavarix» əsəri bir qədər geniş dövrü əhatə edir. Əsərdə XIII–XVI əsrin birinci rübündə baş verən hadisələr təsvir olunur. Mehmet Fatehlə Uzun Həsən arasında baş vermiş 1473-cü il Otluqbeli döyüşü və sultan Səlimlə şah İsmayıl arasında 1514-cü ildə baş vermiş Çaldıran döyüşü əsərdə xüsusi rəngarəngliklə təsvir edilmişdir. (Hoca Sadəddin, 1992). Xoca Sadəddin Əfəndi Osmanlının 22-ci şeyxülislamı, bayandur nəslindən olan kamil alimlərdən idi. Onun ulu babası Hafiz Mehmet Sultan Selimin şah İsmayıl üzərində qələbəindən sonra Təbrizdən İstanbula gətirilmiş elm və mədəniyyət xadimlərinin arasında olub. Xoca Sadəddin iki Osmanlı sultanının, Murad və Mehmetin müəllimi olmuş,

onların daxili və xarici siyasətlərinə ciddi təsir göstərmişdi. III Mehmeti Avstriya yürüşünə ruhlandıran Xoca Sadəddin Əfəndinin Xaçova döyüşündəki rolu müasir tarixçilər tərəfindən qeyd edilib. Xammer yazırdı ki, Xoca Sadəddin Əfəndinin cəsarət və təsiri ilə qazanılan Xaçova döyüşü Mohac və Çaldıran döyüşləri ilə müqayisə edilən parlaq zəfərdir.

XVI əsr müəllifi Mustafa Əli Əfəndi Osmanlı tarixi məktəbində xüsusi yeri olan alimlərdəndir. Onun «Gülxül əxbar» adlı əsəri strukturuna görə digər narrativ mənbələrdən fərqlənir. Alim əsərinin birinci hissəsinə ilk dəfə olaraq, dünyanın coğrafi təsvirini daxil etmişdi. Onun əsərlərinə ictimai-siyasi, hərbi tarixdən başqa sosial-iqtisadi problemlərə, şəhər həyatı, yerli hakimlərin tarixinə aid maraqlı və qiymətli məlumatlar daxil edilmişdi. Müəllif Şirvanın, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu hökmdarlarının tarixini, şah İsmayılın həyatını təsvir edir. Mustafa Əli Əfəndinin «Nüsrətnamə» və «Fürsətnamə» adlı əsərlərində Osmanlı işğalları, xüsusilə də Sənan Cığalzadənin Qafqaz yürüşü təsvir olunmuşdu.

XVI əsr müəllifi İbrahim Rəhimzadə bir neçə əsərin müəllifi olmuşdu. Onun «Zəfərnameyi sultan Murad Sales» adlı əsərində dövrün siyasi hadisələri əks olunur. «Gənceyi-fəthi Gəncə», «Qönçeyi-baği Murad» adlı əsərləri isə Osmanlı sultanlarının şərq yürüşünə həsr olunmuşdu. «Tarixi Cövrü» əsərinin müəllifi Cövrü Çələbi III sultan Muradın Qafqaz yürüşünü təsvir etmişdi. XVII əsr müəllifi Mehmet Qüdsi Ramazanzadə «Dünyanın güzgüsü» adlı əsərində Osmanlı imperiyasının və dövrünün əhəmiyyətli hadisələrinin təsvirindən sonra dünyanın müxtəlif ölkələri, xalqları, onların adət-ənənələri, mədəniyyəti, dili haqqında maraqlı məlumatlar verir. Osmanlı narrativ əsərlərinin strukturunda edilən bu dəyişikliklər sonralar XVII əsrin digər müəllifi Xəzərferen tərəfindən istifadə edilmiş və «Tənqih ət tavarix» əsərində Roma imperiyasının, Bizans, Çin tarixinin təsviri verilmiş, sonra isə Amerikanın kəşfi

haqqında məlumat daxil edilmişdi. XVIII əsr müəllifi mənşəcə macar olan İbrahim Peçevinin «Tarix» adlı əsəri isə iki əsrlik bir dövrü əhatə edərək, əsasən kompilyativ xarakter daşıyır.

Osmanlı təsviri mənbələri içərisində tarixi, siyasi və hərbi məsələlərə həsr olunmuş əsərlərdən başqa coğrafi xarakterli yazılara da rast gəlinir. Türk dilində coğrafi xarakterli ilk mənbə Kətib Çələbinin qələminə məxsusdur. Onun “Cihannüma” adlı əsəri XVII əsrin ortalarında yazılmağa başlanmış, 1732-ci ildə türk nəşriyyatının banisi İbrahim Mütəfərrik tərəfindən nəşr edilmişdi. Kətib Çələbi kitabı yazarkən çoxlu sayda mənbələrdən istifadə etmişdi, onların içərisində Həmdallah Qəzviniyə məxsus “Nuzhat-al-kulub” kitabının xüsusi yeri var. Kitabda Ərməniyənin təsvirinə həsr olunmuş olduqca maraqlı informasiya qeydə alınmışdı. K.Çələbi yazır ki, “Azərbaycan, Arran və Ərməniyə ərəziləri bir-birinə daxil olan, tez-tez dəyişən üç böyük dövlətdir, ona görə də onları ayrı-ayrılıqda təsvir etmək çox çətindir və bu səbəbdən də alimlər onları bir yerdə təsvir edirlər”. K. Çələbi yazır ki, “hazırda Böyük Ərməniyə Van, Kare, Ərzurum, Kiçik Ərməniyə isə Adana və Marat əyalətlərindən ibarətdir”. K.Çələbi Van əyalətini təsvir edərkən yazır ki, “Van Osmanlı dövlətinin şərq sərhədlərində yerləşir. Şərqdən Azərbaycan adlı ölkənin Təbriz vilayəti ilə, cənubdan Kürdüstan və Sultaniyə nahiyəsi ilə, şimalda Kare və Çıldır əyalətləri ilə, qərbdə isə Diyarbəkir əyaləti ilə həmsərhəddir”. Əsərdə Ərməniyə belə təsvir olunur: “Ərmən iki hissədən, Böyük və Kiçik Ərməniyədən ibarətdir. Kiçik Ərməniyə İrənin tərkibinə daxil deyil, Böyük Ərməniyə ondan şərqdə, Rum şimalda, Şam cənubda, Rum dənizi isə qərbdə yerləşir. Hər il onlar xərəc olaraq, İrana 3 tükən ödəyirlər. Böyük Ərməniyə İrənin tərkibinə daxildir. ..və Əhlət tükəni kimi tanınır. Əksərən mülayim iqlimə malikdir. Onun sərhədləri Kiçik Ərməniyə, Rum, Diyarbəkır, Kürdüstan, Azərbaycan və Arandır. Divanın vergisi əvvəllər 2 müasir tükənə bərabər idi,

indi isə 39 tükündür". (Джихан-ньюма, 1973, 24-25) Müəllif eyni zamanda qeyd edir ki, Sultan Süleymanın 1534-cü il Qafqaz yürüşü zamanı Van əyalətinin şah İsmayıl tərəfindən işğal edilməsinə baxmayaraq, yalnız böyük vəzir İbrahim paşanın yürüşü zamanı əyalət Osmanlı sultanının tabeçiliyini qəbul etmişdi.

Coğrafiyaya həsr olunmuş kitabların ən məşhuru sözsüz ki, Evliyə Çələbinin qələminə məxsus «Səyyahın tarixi» adlı əsəridir. XVII əsr ərzində iki dəfə Qafqazda olmuş E.Çələbi bu ərazilərin coğrafiyasını olduqca diqqətlə öyrənmiş və maraqlı məlumatlarla zəngin bir əsər yaratmışdı. 10 cilddən ibarət olan əsərin 2, 3, 4-cü cildləri Cənubi, 7-ci cildi isə Şimali Qafqaz haqqında məlumat verir. Əsərdə Qafqazın yaşayış məntəqələri, sosial-iqtisadi durumu, tarixi, mədəniyyət abidələri, adətləri, və s. haqqında qiymətli materiallar vardır. (Evliyə, 2000; Эвлия, 1983).

Osmanlı təsviri mənbələri içərisində özünəməxsus yerə malik Osmanlı salnamələri əsasən hərbi və siyasi tarixi əks etdirir. Bunların içərisində dövrümüzə qədər gəlib çatmış Gürcüzadənin «Tbilisi şəhərinin işğalı tarixi» və Mustafa Kəmani Ağanın «İrəvan şəhərinin işğalı tarixi» əsərləridir. Adları çəkilən əsərlərdə XVIII əsrin əvvəllərində baş vermiş hadisələrdən, yəni Cənubi Qafqazın Osmanlı ordusu tərəfindən işğalı və bu ərazidə Osmanlı idarə üsulunun tətbiqi məsələsindən, eləcə də Qafqaz xalqlarının Osmanlı işğalçılara qarşı təşkil olunmuş müqavimət hərəkətindən danışılır. Müəlliflər Osmanlı sərkərdələrinin yürüşləri zamanı Qafqaz əhalisinin bir cəbhədə vuruşduğunu, azərbaycanlı, gürcü və ermənilərin osmanlılara qarşı birgə mübarizəsini əks etdirir. Mustafa Kəmani Ağanın əsərində İrəvan qalasının alınması və erməni-qızılbaş əlaqələri xüsusilə geniş təsvir edilir.

Osmanlı tarixi mənbələrinin digər qrupunu qeyd edildiyi kimi sənədli materiallar təşkil edir. Bu materiallar sosial-iqtisadi

tarixin öyrənilməsi üçün əvəzedilməz əhəmiyyətə malikdir. Osmanlı dəftərləri adlandırılan bu mənbələr dövlət, inzibati və maliyyə orqanlarının qeyd, sərəncam, qərar və aktlardan ibarət kitablarıdır. Məzmun və tərtib olunma xüsusiyyətlərinə görə bu sənədlər bir neçə qrupa bölünürlər: 1) Osmanlı sultanlarının xarici dövlət başçıları ilə yazışmalarından, beynəlxalq müqavilə və aktlardan ibarət olanlar. Onlar “nameyi-humayun dəftərləri” adlandırılır; 2) sultan tərəfindən verilən mühüm sərəncamların qeydiyyat kitabçası olan “mühüm dəftərlər”; 3) sənədlərin nüsxəsindən, daxil olan və göndərilən materialların qeydiyyatından ibarət “kuyudat dəftərləri”; 3) əhalinin siyahıya alınmasını əks etdirən “təhrir” və ya “hakan” dəftərləri; 4) gəlirlərin əks olunduğu “varidad dəftərləri”; 5) maliyyə hesabatlarından ibarət “mühasibə dəftərləri”; 6) yançıar korpusunun fəaliyyətini əks etdirən dəftərlər və s. Dəftərlər hər yeni Osmanlı sultanı taxta çıxarkən təzələniirdi, buna görə də dəftərlər 30-40, bəzən də 10 ildən bir tərtib edilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət dəftərxanasının maliyyə qulluqçuları tərəfindən hazırlandığı və iqtisadi əhəmiyyətli olduğu üçün bu dəftərlər ilk növbədə dəqiqliyi və obyektivliyi ilə seçilir. Osmanlı dəftərlərinin iki növü - geniş və qısa növü məlumdur. Bu dəftərlər hazırlanarkən tədqiq olunan ərazilərdə hər bir evin (hane) sosial-iqtisadi durumu müəyyənləşdirilir, əldə edilən məlumatlar ümumiləşdirilir və bunun əsasında vergi siyasətinin istiqamətləri hazırlanırdı. Dəftərlər qanunnamə ilə başlanır və iki nüsxədə tərtib olunurdu. Dəftərin birinci nüsxəsi divana, ikinci nüsxəsi isə müvafiq bölgəyə göndərilirdi. Qafqazın XVI-XVIII əsr sosial-iqtisadi tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bu mənbələrdə Səfəvi-Osmanlı müharibələrindən sonra yaranmış vəziyyət hərtərəfli əks olunmuşdu. Məsələn, “1727-ci il Gəncə şəhərinin geniş dəftəri”, XV-XVI əsrə aid “Kəfə sancaqlığının dəftəri”, “1727-ci il Naxçıvan sancaqlığının geniş dəftəri” adlı mənbələrdə qeyd olunan inzibati vahidlərin

dəqiq coğrafi sərhədləri, əhalisinin sayı və etnik tərkibi, inzibati bölgüsü, əhalinin sosial-iqtisadi durumu, məşğuliyyəti haqqında qiymətli məlumatlar əks olunmuşdu. 1520 və 1529-cu illərə aid Kəfə üzrə dəftərlərdə Kırkkilsə, Çirmən, Silistr, Vizə və Niqbolu üzrə maraqlı məlumatlar yerləşdirilib. Osmanlı İmperiyasının Krım yarımadasındakı mülklərinə həsr olunmuş dəftərdə Kəfədə 6 qaziliyin olduğu (Kefe, Sudak, Manqur, Kerç, Taman və Azov) qeyd olunur. Kəfənin əhalisini təsvir edən ən qədim dəftər 1520-ci ilə aiddir. Mənbəyə görə XVI əsrdə Kəfədə 39 müsəlman məhəlləsində 5000-dən çox adam yaşayırdı. Kəfənin əhalisi təsvir olunarkən müsəlman və müsəlman olmayan iki hissəyə bölünür. Müsəlman olmayanlar isə icmalar üzrə (erməni, yunan, yəhudi, karaim, çərkəs, rus) təsvir edilir. Bu icmalar içərisində erməni və yunan icmaları daha böyük idilər, ən böyük icma ermənilərə (7000-dən çox) məxsus idi. Osmanlı işğallarının və işğal olunmuş ərazilərdə Osmanlı siyasətinin araşdırılması baxımından Osmanlı dəftərləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Gəncə şəhərinin işğalını (1725-1733) əhatə edən Osmanlı dəftərlərində ordunun döyüş sursatları və ərzaqla təminatı, sərdənkeçdilər (XVIII əsrin əvvəllərində yanışar siivari korpusuna qoşulan könüllülər) xidmət haqqları və s. haqqında məlumatlar Şirvan və Gəncənin işğalı zamanı Osmanlı İmperiyasının hərbi və maliyyə siyasətini izləmək imkanı verir. (Османские документы, 1725)

Beləliklə, Osmanlı təsviri və sənədli mənbələri bütövlükdə Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövrünü əhatə edərək, dövrün ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi durumunu müəyyənləşdirmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdirlər. Bu mənbələrin demək olar ki, böyük əksəriyyəti dəqiqliyi və obyektivliyi ilə seçilir. Osmanlı mənbələrinin üstün cəhəti onların Qafqazın hər iki tərəfini hərtərəfli təhlil etməsidir. Bu mənbələrin müəllifləri çox zaman təsvir etdikləri hadisələrin şahidi və ya bilavasitə iştirakçısı olmuşlar. Səfəvilərin rəqibi olan Osmanlı

mənbələrinin çatışmayan cəhəti kimi onların ciddi şəkildə siyaisləşməsi göstərilə bilər.

İSTİNADLAR

1. Evliye Çelebi (2000). Seyahat-namesi. İstanbul: Yarı Kredi Yayınları.
2. «Джихан-ньюма» и «Фезлеке» Кятиба Челеби как источники по истории Армении. (XVII в.) (1973). Ереван: АН Армянской ССР.
3. Носа Sadeddin Efendi. (1992). Tacut-tavarih. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. 4 basım.
4. Османские документы. (1725). Народная библиотека им. Кирилла и Мефодия. Болгария, София, ф.313а, арх.ед.189а, л.4
5. Tursun Bey. (1974). Tarihi-Ebül-Feth. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti yayınları
6. Эвлия Челеби. (1983). Книга путешествия. Москва: Наука.

4. Qərb mənbələri

a.Şəxsi mənşəli mənbələr

Şəxsi mənşəli mənbələr klassik feodalizm dövründə geniş yayılmağa başlayır; bu yazılı mənbələrin çiçəklənmə dövrü isə kapitalizmə təsadüf edir. Memuarlar, gündəliklər, məktublar, yazışmalar və s. qruplara bölünən bu sənədlər həm yazı üslubu, həm də tarixə şahidlik üsulu baxımından digər yazılı

mənbələrdən kəskin şəkildə fərqlənirlər. Bu mənbələrdə tarixi faktlar, hadisə və proseslər həddən artıq çoxdur. Çünki şəxsi mənşəli mənbələrin yaradıcısı ya bu hadisələrin müasiri və şahidi olmuş, ya da təsvir etdiyi tarixi proseslərdə bilavasitə iştirak etmişdi. Məhz bu baxımdan şəxsi mənşəli mənbələr digər tarixi mənbələrin verə bilmədiyi bir imkanı, yəni təsvir etdiyi dövrün abı-havası, siyasi və sosial atmosferasını bərpa etmək imkanı verir. Məhz bununla da bu mənbələrdə cəmiyyətin müxtəlif sosial təbəqə və siniflərinin bu və ya digər tarixi hadisəyə, prosesə münasibətini müəyyənləşdirmək, onların bu proseslərdə tutduğu mövqeyini aydınlaşdırmaq mümkün olur.

Şəxsi mənşəli mənbələrin mənfə cəhəti də mövcuddur. Adətən müəlliflər bu sənədləri hadisələrin baş verdiyi dövrdən bir qədər sonra qələmə alırlar. Bu da bəzən mənbələrdə qeyd olunan adların təhrif edilməsi, tarixi faktların, zaman və illərin qarışdırılması ilə nəticələnir. Bundan başqa müəllif tarixi hadisələri onların baş verdiyi dövrün təsiri deyil, yazıldığı dövrün təsiri altında təqdim edir. Bu mənbələrin digər mənfə cəhəti onlarda əsas diqqətin tarixi hadisə və proseslərə deyil, müəllifin özünə yönəldilməsidir. Hər hansı bir dövrü və ya hadisəni təsvir edən müəllif ön sıraya öz fəaliyyətini və bu proseslərdə oynadığı rolu çəkir. Bu isə bəzən daha əhəmiyyətli məsələlərin arxa plana keçməsi ilə nəticələnir. Lakin bu faktlar şəxsi mənşəli mənbələrin obyektivlik səviyyəsinə o qədər də xələl gətirmir. Belə ki, bu mənbələr təsvir etdiyi dövr haqqında subyektiv məlumat versə də onun yaradıcısı haqqında tam obyektiv və qərəzsiz məlumat əldə etmək imkanı yaradır.

Şəxsi mənşəli mənbələr əhatə etdiyi dövr və problemin çərçivəsinə görə də fərqlənir. Elə xatirə və memuarlar var ki, onlarda yalnız bir tarixi hadisə təsvir olunur, bəzi memuarlar müəyyən tarixi dövrü və ya yarım əsrlik bir tarixi mərhələni əhatə edir. Bəzi xatirələr, memuarlar yarım protokol xarakteri daşıyır, onlarda tarixi hadisələr xronoloji ardıcılıqla, faktların,

hadisələrin sadalanması ilə tərtib olunur. Bəziləri isə əksinə tarixi sənəddən çox bədii ədəbiyyat nümunəsini xatırladır. Bütün bu xüsusiyyətlər şəxsi mənşəli mənbələrin təhlili və tədqiqata cəlb olunması zamanı nəzərə alınmalı, onların informasiya vermə qabiliyyətindən maksimum istifadə olunmalıdır.

Qafqaz tarixinin bərpası üçün istifadə olunan şəxsi mənşəli mənbələrin yaradılması dünyanın müxtəlif nöqtəsindən müxtəlif məqsədlərlə bu ərazilərə gəlmiş səyyahların, siyasətçi-diplomatların, missionerlərin, tədqiqatçı-alimlərin, kəşfiyyatçıların və s. adı ilə bağlıdır. Xronoloji cəhətdən ilk belə mənbənin müəllifi XIII əsrdə yaşamış səfir Gilyom de Rubrukdur. Roma papası IV Innokenti və Fransa kralı IX Lyudoviq tərəfindən Böyük Monqol xaqanı Münge xanın yanına Qaraqoruma göndərilmiş G.Rubruk Cənubi və Şimali Qafqazın bir neçə məşhur şəhərlərində (Dərbənd, Şamaxı, Muğan, Naxçıvan və s.) olmuş, Kiçik Asiya ərazisindən keçərək, vətəninə dönmüşdü. Səyahətini başa vurduqdan sonra öz xatirələrini kitab halına salmış G.Rubruk klassik dövr Qafqazın və monqolların sosial-siyasi, mənəvi-mədəni həyatı haqqında maraqlı məlumatlar verir. 1253-cü ildə bolqarların “Böyük dəniz” adlandırdığı Qara dənizə daxil olan G.Rubruk burada türklərin və yunanların mülkləri olduğunu, səyahəti zamanı Türkiyə və Rusiyadan çoxlu tacirlərə rast gəldiyini qeyd edir. (The journal, 1253, XX)

Qafqaz haqqında şəxsi mənşəli digər mənbənin müəllifi məşhur səyyah Marko Polodur. Onun XIII əsrin sonlarına təsadüf etmiş səyahəti «Dünyanın müxtəlifliyi haqqında kitab» adlı əsərin yaranması ilə başa çatmışdı. Əsər M.Polonun söhbətləri əsasında tərtib olunub; orada Qafqazın sosial-iqtisadi həyatı, şəhərləri, təsərrüfatı haqqında maraqlı məlumatlar toplanmışdı. Uzun müddət alimlərin Marko Poloya məxsus faktlara şübhə ilə yanaşmasına baxmayaraq, bu kitab XIV-XVI əsr dənizçilərinə, səyyahlarına, kartoqraflarına ciddi təsir

göstərmiş, hətta Xristofor Kolumb belə Hindistana yol axtararkən ondan istifadə etmişdi. M.Polo Böyük Ərməniyəni təsvir edərkən yazır ki, "...burada ermənilər yaşayır və onlar tatarlara tabedirlər. Ən yaxşı şəhəri Ərzincadı (*Ərzincan*). Orada arxiyepiskop yaşayır. Ölkə olduqca böyükdür və yayda bura çoxlu Levant (*Şərqi Aralıq dənizi regionu nəzərdə tutulur*) tatarları gəlir...Cənub-şərq tərəfdən Böyük Ərməniyə Mosulla həmsərhəddir. Buradakı əhali xristian, yakobit və nestoriandır. ...şimalda isə gürcülər yaşayır". (Yule, 1923, I, 3)

Qafqaz haqqında məlumatlar verən digər mənbənin müəllifi "Şərqi Kolumbu" adlandırılan Macarlı Yuliandır. XIII əsrin əvvəllərində macarların vətəni Böyük Macarıstanı tapmaq məqsədilə şərqə iki dəfə (1235, 1237) səyahət etmiş dominikanlı missioner Yulian Monqol dövrünə aid olduqca maraqlı və qiymətli məlumatlar verir. İlk səyahətini Macarıstanın Peşt şəhərindən başlayan Yulian müasir Almaniyanın, Rumıniyanın, Bolqarıstanın ərazilərindən keçərək, əvvəlcə Konstantinopola, sonra isə gəmi vasitəsilə Volqanın qərb sahili boyunca üzərək, Qırğız düzlərini keçib Alaniyaya çatır. Uzun məşəqqətlərdən, aclıq və səfalətdən sonra Böyük Bulqariyanın şəhərinə (*müasir Orenburq*) çatan səyyah bir qadının bələdçiliyi ilə Etil çayına, oradan da şərq macarların məskəninə çata bilmişdi. Bütpərəst yerli əhalinin onun anladığı macar dilində danışdığını qeyd edən müəllif onların tatarlarla qonşuluqda yaşadığını, lakin onlara tabe olmadığını yazır. Yulian yazır ki, cəsur və mərd döyüşçü olan macarlar hərbi toqquşmada tatarları məğlub etmiş, sonra da onların müttəfiqlərinə çevrilmişdilər. Onlar birlikdə 15 çarlığı məğlubiyyətə uğradaraq, özlərinə tabe etmişdilər. Yulian bu ərazidə tatar hökmdarının altı dildə (macar, rus, kuman, tatar, german və sarasin) danışan elçisi ilə qarşılaşır. Orada macarların və tatarların adətləri, məişət həyatı ilə tanış olduqdan sonra geriyyə dönür. Yulianın səyahət qeydləri Alaniya, Böyük Bulqariya, Siburlar və Başqardlar ölkəsi (Başqırdıstan) haqqında

qiymətli məlumatları, tatarların Avropanı işğal planını əhatə edir. Məllif tatarların dini dözümlülüyü, Basqar və Sibur ölkəsində xristian əhalinin sayı haqqında məlumat verir. (Archivum, 1937, III, 1-52)

XIV əsrin sonu-XV əsr Qafqaz ərazisində feodal dağınıqlıqları, ara müharibələri, yürüşlər və işğallar dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu dövr həm də Qafqaz ərazisinə müxtəlif dövlətlərdən göndərilən missionerlər, xəfiyyələr və hərbiçilərin aktiv fəaliyyətə başladığı bir dövr idi. Xarici dövlətlər şərqi strateji mövqeyə və zəngin təbii sərvətlərə malik bu hissəsini xristianlaşdırmaq, kiçik dövlətləri bir-birinə saldırmaqla onları zəiflətmək və regionda siyasi çaxnaşmanı saxlamaq məqsədi güdürdülər. Bu, onlara qeyd olunan ərazini tam və daha asan nəzarətdə saxlamaq imkanı verirdi. Naxçıvanı xristianlaşdırmaq məqsədilə Roma papası tərəfindən Qafqaza göndərilmiş arxiyepiskop Ioann Qolonifontibus Soltaniyənin (o zaman katolik Roma kilsəsinin arxiyeparxiyası olan Soltaniyəyə Naxçıvan, Təbriz, Tiflis, Marağa, Kvilona, Səmərqənd yeparxiyaları daxil idi) arxiyepiskopu təyin edilmişdi. Yerli əhalinin adət-ənənələri, dini baxışları, mənəvi-etik, ədəbi normaları ilə yaxından tanış olmuş müəllif bunları «Dünyanı dərk etmək haqqında kitab» adlı əsərində geniş şərh etmişdi. Müəllif yazırdı ki, “Qara dənizin sahillərində iki azsaylı xalqlar, tatlar və qotlar yaşayır. Dinlərində onlar yunanlara yaxındılar və onların da hərflərindən istifadə edirlər. Qotlar şotlandlardan törədiklərini iddia edirlər və ingilislər kimi danışrlar. Onlar Kəfənin yaxınlığında, həmçinin Tatariya və Kumaniyada yaşayırlar. Qərbdə Böyük Tatariya Valaxiya, şimalda Rusiya ilə həmsərhəddir və Çinin şimalına qədər uzanır, şərqdə Xorəzmlə və bir neçə səhralıqla həmsərhəddir....Qara dəniz və ya Tanaya Böyük Tatarıyanın qərbində yerləşir. Onun cənub qonşuları isə olduqca hündür Qazqaz və Xəzər dağları, Bakı dənizi və Farsdır”. Müəllifin sözlərinə görə olduqca geniş bir ərazini əhatə

edən bu dövltədə müxtəlif xalqlar yaşayırdı. “Bu ölkədə çoxlu xristian, yunanlar, müxtəlif ermənilər, ziklər, qotlar, tatlar, volyaklar, ruslar, çərkəslər, leklər, yaslar, alanlar, avarlar, kazikumışlar yaşayırdı ki, onların da demək olar ki, hamısı tatar dilində danışırdı”. (Сведения, 1979, 14)

XV əsr Osmanlı-Avropa qarşıdurmasını ləngitmək məqsədilə Avropa dövlətlərinin bir qisminin, xüsusilə də şərqlə ticarəti nəzarətdə saxlayan Venesiya respublikası və Genuya diplomatlarının Qafqaz ərazisində fəaliyyəti nəticəsində dövrün siyasi proseslərini və beynəlxalq vəziyyəti əks etdirən maraqlı mənbələr yaradılmışdı. XV əsrin ikinci yarısından XVI əsrin sonlarınaqədək qeyd olunan dövlətlər Qafqaz ərazisində mövcud olmuş imperiya-dövlətləri (Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətləri) Osmanlı dövləti ilə toqquşdurmağa cəhd edərək, bununla Osmanlıların qərb yürüşünü ləngitməyə çalışmışdılar. Bu məqsədlə Ağqoyunlu dövlətinə göndərilmiş Venesiya respublikasının səfirləri Katerinə Dzeno (1471-73-cü illərdə Uzun Həsən sarayına göndərilmişdi), Iosaffat Barbaro (1474-78-ci illərdə Uzun Həsən sarayına göndərilmişdi), Ambrocio Kantarini (1474-1477-ci illərdə Uzun Həsən sarayın göndərilmişdi), Covanni Dario (XV əsrin sonlarında Azərbaycana göndərilmişdi), Konstantino Laskari (XVI əsrin əvvəllərində Şah İsmayılın hərbi düşərgəsində olmuşdu), Vinçenso d’Allesandri (XVI əsrin sonlarında şah Təhmasibin sarayına göndərilmişdi) və başqaları öz respublikalarının parlamentinə təqdim etdikləri hesabatlarda, məktub və yazışmalarında hər iki şərq dövlətinin siyasi durumu, hərbi imkanları, qarşılıqlı münasibətləri və s. haqqında maraqlı məlumatlar vermişlər. XVI əsrin italyan salnaməçisi Marino Sanudanın «Gündəliklər»ində də Qafqaz tarixinin klassik feodalizm dövrünə aid zəngin məlumatlar toplanmışdı. 42 cilddən ibarət bu salnaməyə Səfəvi dövrünə aid 937 sənəd daxil edilmişdi. «Gündəlik»də şah İsmayıl Səfəvinin ilk hərbi yürüşləri, şiəliyin yayılması, Səfəvi dövlətinin sosial-

iqtisadi vəziyyəti, siyasi tarixi haqqında materiallar vardır. İ.Barbaronun “Tanaya səyahət” adlı əsəri xüsusi maraq doğurur. Bu əsərdə gənc tacir Azov, Qara dəniz, Volqa ətrafı və qismən də Qafqaz ərazisində ticarət fəaliyyətini təsvir edir.

Orta əsrlər Qafqazında italyan səfir və missionerlərindən başqa alman dövlətlərinin də nümayəndələri olmuşdur. XVII əsrin birinci yarısında alman dövlətinin Qafqaza ilk nümayəndələri gəlmişdi. Stefan Kakaşın rəhbərlik etdiyi bu səfirliyin əsas missiyasını səfirliyin katibi Qeorq fon der Yabel Tektander həyata keçirmişdi. XVII əsrin əvvəllərində imperator II Rudolf tərəfindən İrana göndərilmiş Q.Tektander 1603-cü ildə şah Abbas tərəfindən qəbul edilmiş və iki ilə yaxın bu ölkədə yaşamışdı. 1605-ci ildə vətənə dönən Q.Tektander səyahəti haqqında imperatora ətraflı hesabat vermişdi. Hesabatda XVII əsr Qafqazın daxili və xarici vəziyyəti, sosial-iqtisadi durumu, şah Abbasın siyasəti, hərbi yürüşləri haqqında maraqlı məlumatlar toplanmışdı. Səyahət haqqında məlumatlar 1609-cu ildə “Moskva vasitəsilə İrana səyahət” adı altında nəşr olunmuşdu. Səyahətini təsvir edərkən, Q.Tektander gördüyü şəhərlərdə yaşayan xalqlar, onların adətləri haqqında da qeydlər aparır. Tatarların əkinçiliklə çox az məşğul olduqlarını, çörəkdən yox, ətdən daha çox istifadə etdiklərini yazır. Həmin dövrdə insanlar arasında olan münasibətləri təsvir edərkən, Q.Tektander tatarların bir-birini, atanın öz övladlarını və əgər sonsuzdursa həyat yoldaşını, ağanın öz qullarını və əsirləri çox ucuz qiymətə satmasından yazır. Təbrizə şah Abbasın şəhəri türklərdən geri aldığı 12-ci gün çatan Q.Tektander yazır ki, saraya girəndə hamı kimi yerdə oturan şahı əvvəl tanımayıb, “çünki o hamıdan pis geyinmişdi”. (İter Persicum, 1877, 43-56; Какаш, 1896, 8-16) Gözü önündə əsir türk əsgərinin şah Abbas tərəfindən öldürüldüyünü yazan Tektander qeyd edir ki, şahın getdiyi hər bir şəhərdə, kənddə əhali könüllü olaraq, farslara tabe olurdular, bunu Tektander “Midiyanın Mərənd, Ərməniyənin Culfa və

Naxçıvan şəhərlərində” gördüyünü, şahın hər yerdə əhali tərəfindən sevinclə qarşılandığını qeyd edir. Müəllif yazır ki, “Ərməniyədə də şaha heç bir müqavimət göstərilmədi, güclü qalası olan və tamamilə xristian ermənilərdən ibarət əhalisi olan Culfada (onu) xüsusilə böyük hörmətlə qarşıladılar”. Q.Tektander dini cəhətdən bir-birinə çox yaxın olan türklərlə farsların savaşını belə izah edir: “3 il bundan öncə Böyük Moskva knyazı Roma imperatorunun təhriki ilə indiki Fars şahını türklərə qarşı açıq müharibəyə başlamağa razı sala bilməmişdi”. (İter Resicum, 58-59; Казань, 1896, 27-29) Farsların təhsil və kitablarından yazan müəllif qeyd edir ki, orada bütün kitablar əl ilə yazılır, tarixi isə onlar çox yaxşı bilirlər: “onlara əcdadları haqqında onların bilmədiyi nə isə demək mümkün deyil”. Şah Abbasın Culfadan Yerevana yürüşünü təsvir edən müəllif yazır ki, Üçkilsəyə girərək, orada erməni keşişlərlə görüşmüşdü. Tektanderlə gürüşdə ermənilər dinlərinə və ayinlərinə azad şəkildə ibadət etmələri üçün ondan şaha xahişlərini çatdırmağı rica etmişdilər.

Qafqaz haqqında maraqlı məlumatlar toplamış digər alman səyyahı, məşhur alim Adam Olearidir. 1636-1639-cu illərdə iki dəfə Moskva dövlətində və Qafqazda olmuş A.Oleari «Moskvaya, Moskvadan İrana və geriyyə səyahətin təsviri» adlı əsərin müəllifidir. Əsərdə şərqin bir sıra inkişaf etmiş şəhərləri (Dərbənd, Qəzvin, Sultaniyyə, İsfahan, Cavad, Şamaxı, Ərdəbil, Muğan və s.), regionun yollarının təsviri, müxtəlif etnik qruplar, ərazinin coğrafiyası, təbii şəraiti və s. haqqında məlumatlar verilir. A.Olearinin əsəri illüstrasiya və şəkillərlə bəzədilmiş, Xəzərin, Qafqazın və Gilanın xəritələri daxil edilmişdi. A.Oleari Xəzərdə dayandıqları ilk ölkənin əvvəllər Şirvanın bir hissəsi olan Müzkür olduğunu qeyd edir və yazır ki, “bu ölkə Kaspı dənizi boyunca Dərbənddən Gilana qədər uzanaraq, 200 yaşayış məskəni əhatə edir və Dərbənd sultanı tərəfindən idarə olunur”. Hətta dekabr ayında bələ hər tərəfinin yaşıllıq olduğu

bu ölkədə torpağın münbit və bərəkətli olması müəllif tərəfindən xüsusi qeyd olunur. A.Oleari Niyazabaddan Şamaxıya gedən yolu təsvir edərkən Mordov adlı yaşayış yerinin adını çəkir və göstərir ki, burada Padar adlanan xalq yaşayır və onlar fars dili ilə türk dilinin qarışığı olan bir dildə danışır, türklərin dininə sitayiş edirlər. (Baron, 1967; Подробное описание, 1869, 525-528)

XVI əsrin ikinci yarısından başlayaraq, İngiltərə dövlətinin Qafqaza və İranın Xəzəryanı vilayətlərinə olan marağı güclənir. (Английские путешественники, 1937). Bu maraq ilk növbədə şərqlə ticarətin nəzarətə alınması və bu sahədə əldə edilən gəlirlərin Osmanlı xəzinəsinə axmasının dayandırılması ilə bağlı idi. Bu məqsədlə İngiltərə hökuməti 1557, 1561-63, 1566-72-ci illərdə A.Cenkinskonun rəhbərliyi altında Rusiyaya, İran dövlətinə və onun Xəzəryanı vilayətlərinə kəşfiyyat xarakterli bir neçə ekspedisiya göndərmişdi. Bu ekspedisiyaların əsas məqsədi İran mallarının Avropaya Osmanlı imperiyanının nəzarət etdiyi Kiçik Asiya ərazisindən deyil, Volqa-Xəzər dənizi yolu ilə göndərilməsinin təşkili idi. Bu missiyanın uğursuz başa çatmasına baxmayaraq, (Osmanlı imperiyası ilə yeni sülh müqaviləsi bağlamış Səfəvilər yenidən müharibəyə başlamaq iqtidarında olmadığından bu planı rədd etdilər) A.Cenkinskonun tərtib etdiyi xəritə və atlaslar, səyahət marşrutunun təsviri o dövr tarixinin bərpası üçün olduqca dəyərli məlumatlar verir.

Qafqaz haqqında maraqlı məlumatlar tərtib etmiş digər ingilis tədqiqatçısı R.Conson olmuşdu. İlk dəfə 1558-ci ildə A.Cenkinskonun, sonradan isə 1565-ci ildə özünün rəhbərlik etdiyi iki ekspedisiyanın iştirakçısı olmuş R.Conson olduqca maraqlı marşrut seçmiş və Azərbaycandan keçərək, cənuba doğru irəliləmişdi. XVI əsrin ikinci yarısında ingilis tacirlərinin Qafqaz mallarının İran vasitəsilə Hidistana daşınması planı da uğursuz nəticələnmişdi. Şah Təhmasib yerli tacirlərin təzyiqi altında ingilislərin tranzit ticarət təklifini rədd etməli olmuşdu.

Təhmasiblə danışıqları təsvir edən İngilis tacirləri gündəliklərində Səfəvi dövlətində mövcud olmuş sosial-siyasi vəziyyət haqqında maraqlı məlumatlar verirlər. (Məmmədli, 23)

Klassik feodalizm dövründə Qafqaz ərazisində fəaliyyət göstərmiş bir qrup missioner və səyyahlar Fransanı təmsil edirdi. Onların içərisində A.Filin və C.Şardenin adlarını çəkmək olar. A.Filin fransız yezuit ordeni tərəfindən qərbdən Çinə apararıq yollarının tədqiqi məqsədilə göndərilmiş missioner idi. Cənubi Qafqazı qarış-qarış gəzmiş fransız missioneri tərtib etdiyi hesabatda keçdiyi marşrut üzrə yerləşmiş şəhərlərin hərbi vəziyyəti, yolların texniki imkanları, dayanacaq məntəqələrində şərait haqqında məlumatlar verir.

C.Şardenə gəlincə, o uzun müddət İranda yaşamış, fars dilini öyrənmiş, yerli adət-ənənələrlə yaxından tanış olmuşdu. Onun topladığı məlumatlar bir neçə əsərdə əks olunmuşdu. Tarixi hadisələr “Fars şahı III Süleymanın taxta çıxması haqqında hekayət» və “Fars müəlliflərinə əsasən tərtib olunmuş Farsın qısa tarixi xülasəsi”ində toplanmışdı. Coğrafi məlumatlar “Farsın coğrafiyası” adlı əsərdə şərh edilmişdi. C.Şardenin məşhur “Səyahət” adlı əsərində isə Parisdən Menqreliyaya apararıq yolun təsviri verilmiş, bununla paralel iqtisadi, sosial, siyasi, hərbi və mülkü tarixə ekskursiyalar daxil edilmişdi. C.Şardenin müəllifi olduğu mənbələrin çatışmayan cəhəti məlumatların yerli əhalidən deyil, bu ərazilərə gəlmiş xarici, əsasən də xristian missionerlərdən toplanmasıdır. Bu məlumatlar çox zaman təhrif edilmiş və saxtalaşdırılmış şəkildə təqdim edilirdi.

Qafqaz tarixi üzrə mövcud olan şəxsi mənşəli mənbələr əsasən xarici missionerlər, səyyah və səfirlərin nümayəndələri tərəfindən tərtib olunmuş tarixi abidələri təşkil edir. Bu abidələrin yaradılması zamanı informasiya mənbəsinin dəqiqləşdirilməsinə və yoxlanılmasına fikir verilməmişdi. Müəlliflər informasiya mənbələrinə tənqidi yanaşma ilə seçilmirlər. Lakin

bu mənbələrdə əks olunan məlumatların rəngarəngliyi və müxtəlifliyi, bir qisminin isə rəsmi hökumət dairələrinin sifarişli ilə tərtib edilməsi onlarda dəqiq və obyektiv informasiyanın mövcudluğuna dəlalət edir. Şəxsi mənşəli mənbələrdə tarixi abidənin yaradıcısının fəaliyyətinin ön plana çəkilməsi, onun mənbənin qəhrəmanına çevrilməsi çox zaman diqqətin əsas tarixi faktlardan yayınmasına gətirib çıxarır. Bununla belə, bu mənbələr yaradıcının aid olduğu sosial təbəqənin, sinfin siyasi və mədəni görüşlərinin, etik normalarının öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İSTİNADLAR

1. Английские путешественники в Московском государстве в XVI в. (1937). Ленинград: ОГИЗ
2. Archivum Europae Centro-Orientalis. (1937). Budapest: Hongrie
3. Baron S. The Travels of Olearius in Seventeenth-century Russia. (1967). California: Stanford University Press.
4. İter Persicum (1877). Paris: Ernest Leroux
5. Какаш и Текандер. (1896). Путешествие в Персию через Московию в 1602-1603 гг. Москва: Императорское общество истории и древностей Российских.
6. Мəmmədli Ş.(2011). XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan-Hindistan ticarət əlaqələri. Bakı: Şərq-Qərb
7. Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1637 годах, составленное секретарем посольства Адамом Олеарием. Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. № 1, 1869, Москва.
8. Сведения о народах Кавказа. (1979). Баку: ЭЛМ

9.The journal of friar William de Rubruquis a French man of the order of the minorite friers, into the East parts of the world. (1253). South Australia: The University of Adelaide.

10.Yule H; Cordier H. (1923). The Travels of Marco Polo. Mineola: Dover Publications.

b.İqtisadi-coğrafi təsvirlər

Akt sənədlərinin bir növü olan iqtisadi-coğrafi təsvirlərin yaranması və inkişafı klassik feodalizm dövrünün son mərhələsinə təsadüf edir. Əsasən dövlət mənşəli olan bu sənədlərdə ərazilərin sosial-iqtisadi və təbii-coğrafi təsviri öz əksini tapmışdı. Qafqaz tarixinin müxtəlif məsələlərinin iqtisadi-coğrafi materiallarda təsviri Rusiya imperiyası inzibati orqanlarının bu ərazidə fəaliyyəti ilə başlayır. Bir neçə növə bölünən iqtisadi-coğrafi təsvirlərdə tədqiq edilən ərazinin sosial və iqtisadi durumu, əhalinin etnik və sosial tərkibi, məşğuliyyəti, sənaye və ticarətin inkişafı, təbii sərvətləri, coğrafi imkanları və s. haqqında hərtərəfli məlumatlar toplanmışdı.

Iqtisadi-coğrafi təsvirlər 1) iqtisadi qeydlər, 2) hərbi-topoqrafik qeydlər, 3) səyyah qeydləri, 4) coğrafi lüğətlər, 5) təsərrüfat və statistik qeydlər, 6) qubernator hesabatları və s. olmaqla bir neçə növə bölünürlər. Bu materialların böyük qismi xəritələr, atlaslar və digər texniki əlavələrlə zənginləşdirilmişdi. Bu sənədlərin mütəxəssislər və müşahidəçilər tərəfindən tərtib edilməsi onlarda əks olunan informasiyanın dəqiqliyinə və obyektivliyinə dəlalət edir. Digər tərəfdən bir çox sənədlər hökumətin sifarişi ilə tərtib edildiyindən onların dəqiqliyi və obyektivliyi ən yüksək səviyyədə təmin edilmişdi.

Ümumilikdə ***iqtisadi qeydlər*** ölkə ərazisinin maliyyə-iqtisadi təsvirinin tamamlanması üçün həyata keçirilmiş torpaqların mərzləşdirilməsi idi. Bu sənədlər vahid struktura və sistemə malik idilər və ərazinin iqtisadi-maliyyə durumunu

müəyyənləşdirən geniş suallar qrupunu əhatə edirdilər. XIX əsrin ikinci yarısında bu sənədlərin tərtibat qaydasında müəyyən dəyişikliklər baş verdi və onlarda torpaq məsələlərindən başqa sənaye-ticarət xarakterli məlumatlar əks olunmağa başladı.

Hərbi-topoqrafik qeydlər XIX əsrin birinci yarısından tərtib olunmağa başlanmışdı. XIX əsrin ortalarında Ali ştab tərəfindən hazırlanmış 18 cildli «Rusiya imperiyasının quberniya və vilayətlərinin hərbi-statistik təsviri» adlı məcmuə nəşr edilmişdi. Hər bir cildi 6 bölmədən ibarət olan bu məcmuədə inzibati vahidlərin ərazisi, əhalisi, sənayesi, ticarəti və kənd təsərrüfatı, əhalinin təhsilinin səviyyəsi, hərbi-topoqrafik təsviri, qəza şəhərləri və s. haqqında ətraflı məlumat tolanmışdı. Qafqazın ilk mükəmməl hərbi-topoqrafik xəritəsi 1877-ci ildə işıq üzü görüb. Onun hazırlanmasında məşhur rus alimi F.F.Şubertin böyük xidmətləri olmuşdur.

Alim-səyyahların qeydləri o dövrün iqtisadi-sosial durumunun öyrənilməsi üçün qiymətli informasiya mənbəyi sayılır. Alman səyyahı E.Kempfer XVII əsrin sonlarında Moskva və İran dövlətinə göndərilmiş İsveç səfirliyinin katibi kimi Qafqazda olmuş və missiyanı başa vurduqdan sonra məşhur «*Amoenitates Exotisae*» adlı əsərini yazmışdı. Əsərdə Xəzər dənizinin fiziki təsviri, Xəzər ətrafı vilayətlərin fauna və florası, Abşeron yarımadasının təbii sərvətləri, əsasən də neft mənbələri, Qafqaz sıra dağlarının quruluşu haqqında məlumatlar verilir. Əsərin sonuna Abşeronun, Bakı, Şamaxı, Ağsu və s. şəhərlərin təsviri və xəritəsi daxil edilmişdi. E.Kempferin ölümündən sonra 1723-cü ildə “Həştərxan, Qazan, Gürcüstan və çara, sultana, şaha vergi ödəyən və tabe olan bir çox başqa ən yeni dövlətlərin tarixi” adlı əsəri alman dilində çap olunmuşdu. Kitabın beşinci fəslə bütövlükdə Çərkəzə və çərkəz xalqının mədəni-məişət həyatına həsr olunmuşdu. Çərkəzləri türk adlandıran müəllif onların vətəninə şərqdə Kaspi dənizi, qərbdə Meot gölü (*Азов*), cənubda Qara dəniz, şimalda isə onu

Gürcüstan ilə ayıran Qafqaz dağları və Don çayı ilə həmsərhəd olduğunu yazır. E.Kempfer çərkəzlərin yalnız bir şəhərinin, Tərkinin adını çəkir. Həmin dövrdə Cərkəz Rusiya tabeçiliyində idi və ona vergi ödəyirdi. Müəllif yazırdı ki, alanlar və svanlar da çərkəzlərə aiddir, çərkəzlərin qonşuları isə “onlar qədər vəhşi olmayan abxazlardı”. Müəllif yazır ki, “dünənə qədər bütperəst olan çərkəzlər sünnət olunurlar, Allaha inanırlar, amma nə müqəddəs kitabları, nə də din xadimləri var...indi bütün xalq Yunan dininə etiqad edir”. (Kaempfer, 1683; Адьги, 1974, 116)

XVIII əsrin sonlarında Rusiya Elmlər Akademiyasının sifarişilə Qafqazın tədqiqi ilə məşğul olmuş alim-botanik, Sankt-Peterburq Universitetinin professoru S.Qmelinin «Təbiətin üç şahlığının təsviri üçün Rusiyaya səyahət» adlı beş cildlik kitab hazırlamışdı. Bu nəşrdə Qafqazın təbii-coğrafi təsviri ilə yanaşı əhalinin etnoqrafik tarixi, şəhərlərin vəziyyəti (Bakı, Dərbənd, Ənzəli, Rəşt və s.), ayrı-ayrı siyasi xadimlərin bioqrafiyası (Fətəli xan, Gilanlı Hidayət xan, Nadir şah) haqqında geniş məlumatlar toplanmışdı. Təsvirin 3-cü cildinə rus-türk-fars-gilan lüğəti daxil edilmişdi.

XVIII əsrin digər məşhur təsviri alman alimi, kimyaçı professor, həkim Yakob Reyneqs tərəfindən tərtib olunmuşdu. Uzun müddət Gürcüstan hakimi II İraklinin sarayında xidmət etmiş Y.Reyneqs Qafqazı hərtərəfli öyrənmiş, Qafqaz dillərinin bəzisinə yiyələnmişdi. Onun tərtib etdiyi «Qafqazın və orada yaşayan müxtəlif xalqların tarixi, topoqrafik və fiziki təsviri» adlı əsəri 1786-cı ildə knyaz Potyomkinə təqdim edilmişdi. Əsərdə Qafqazın tam coğrafi təsviri, xəritə və atlaslarla yanaşı, Qafqaz xalqlarının linqvistikası, iqtisadi həyatı, tarixi, etnoqrafiyası və s. haqqında maraqlı məlumatlar toplanmışdı. Y.Reyneqsın Şimali Qafqaz xalqları haqqında verdiyi informasiya olduqca maraqlıdır. O, yazır ki, “Terekin sağ sahili, Şərqi Qafqazın bütün şimal-qərb hissəsi və şimaldan şimal-qərb tərəfə doğru bütün dağ silsiləsi özlərini “inquş” adlandıran xalq

tərəfindən məskunlaşmışdır. Onlar özlərini macar adlandırırlar və mənşələri haqqında bundan başqa bir şey bilmirlər. Onların şimalında kistlər yaşayır, onlar Plininin “qisti” və Moisey Xorenskinin “xust” adlandırdığı xalq olmasın?...İstənilən halda onlar bu yerlərin ən qədim əhalisi hesab edirlər, çünki onların dilini şimal-şərq dağları boyunca heç bir xalq başa düşmür”. (Кавказ, 2010, 183) Y.Reyneqs qeyd edir ki, “Şərqi Qafqazla Terekin və Kaspinin qərb sahilləri arasındakı münbit düzənlik qədim tatar rəvayətlərinə uyğun olaraq, Dəşdi-Qıpçaq adlandırılır. Sonradan bu yerlər Kuin adlandırılıb, hal-hazırda isə yenə də Kıpçak adlandırılır”. (Кавказ, 2010, 181). Müəllif yazır ki, qədim tədqiqatçılar Qafqazın qədim əhalisi kimi skiflərin adını qeyd edirlər, lakin o, bu adın bir xalqa deyil, bir neçə etnik qruplara və müxtəlif xalqlara aid olduğuna inanır. Qafqaz xalqlarının şifahi ədəbiyyatı və dili ilə tanışlıq müəllifə burada yaşayan xalqları tarixi ardıcılıqla düzmək imkanı verir. Y.Reyneqs yazır ki, “ilk və ən qədim dövr lezqlərə aiddir. İkinci gisrlərə və ya xəzərlərə aiddir. Üçüncü monqollara, dördüncüsü isə ərəblərə aiddir. Çingizxan beşinci, sonuncu dövrün əsasının qoymuşdur ki, bu dövr də Teymurləng və Batu işğalları ilə sona çatmışdı.” (Кавказ, 2010, 182). Müəllif çərkəzlər haqqında olduqca maraqlı məlumatlar verir: “Bəzən kabardin adlandırılan çərkəzlərin tarixi də olduqca əfsanəvidir. Bu tarix X əsr müəllifi molla Fərraxəddin tərəfindən yazılmışdır və bütün savadlı çərkəzlər tərəfindən qəbul edilir. Burada yazılan məlumatlara qədim yazıçıların əsərlərində də rast gəlinir, hərçənd molla bu məlumatları oxuması şübhəsiz mümkün deyil. Bu əsərdə göstərilir ki, bu xalqın əcdadları şifahi məlumata uyğun olaraq əvvəllər Misirin Kupt və ya Kopt vilayətində yaşamış və sonradan oradan qovulmuş zinci irqindən törəmədirlər”. (Кавказ, 2010, 192)

XVIII əsrin digər alman dilli müəllifi İoann Gerber “Qeydlər”inin “Car xalqı” adlı hissəsində Azərbaycan və

Dağıstan ərazisində baş vermiş etnik proseslər, asimiliyaya və etnik yerdəyişmələr haqqında maraqlı məlumatlar verir. Etnik tərkibi avarlardan, müsəlmanlaşmış gürcülərdən və türkdilli muğallardan ibarət olan Cənub haqqında yazan müəllif ərazinin iqtisadi-sosial problemlərinə də toxunur. Müəllif eyni zamanda Şimali Qafqaz xalqları, çərkəzlər, adıqlar, qaraçaylılar, xəzərlərin qədim şəhəri Macar, Dağıstan şəhəri Təri haqqında maraqlı məlumatlar verir. (Адыгы, 1974, 153-154)

Bütövlükdə iqtisadi-coğrafi təsvirlər Qafqaz ərazisinin qeyd olunan dövrdə hərtərəfli öyrənilməsi və sosial-iqtisadi durumunun, təbii sərvətlərinin, flora və faunasının tədqiqi baxımından əvəzənilməz mənbələrdir.

İSTİNADLAR

1. Адыгы, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII-XIX веков. (1974). Нальчик: Эльбрус
2. Кавказ: Европейский дневники XIII-XVIII веков. (2010). Нальчик: М.и В.Котляровых
3. Kaempfer E. (2203). Volume 6 Russlandtagebuch. München: Iudicum Verl.

5. XVII-XVIII əsr Qafqaz mənbələri

XVII-XVIII əsrlər Qafqaz tarixinin ziddiyyətli, mürəkkəb və qarışıq dövrlərindən biridir. Arası kəsilməyən Səfəvi-Osmanlı müharibələri, Əfqan tayfalarının işğalları, Nadir şahın yürüşləri, Qacarların yüksəlişi, Rus-İran və Rus-Türk müharibələri regionda sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi durumu olduqca gərginləşdirmiş, xalq kütlələrinin vəziyyətini dözülməz etmişdi. Bu dövrdə yaradılmış yazılı mənbələrin əsasən siyasi

xarakter daşması da məhz bununla izah edilməlidir. Səfəvi-Osmanlı müharibələrindən ən çox əziyyət çəkən sərhəd zonalarında məskunlaşmış əhali və sənətkarlar qrupu idi. Müharibə və talanlar əhalinin bu hissəsinin bir dövlətin təbəliyindən digərinə keçməsinə məcbur edir, insanları adət etdikləri mühit və şəraitdən qoparırdı. Bütün bu problemlər gürcü, erməni, türk və ərəbdilli mənbələrdə dolğun və ətraflı şərh edilir.

Klassik feodalizm dövrü Qafqaz tarixi müsəlman elm xadimlərinin əsərlərində geniş yer alıb. XI-XV əsrlərdə Dağıstanda tarixi salnamələrin yerli regional janrı geniş yayılmağa başlayır. Bir müddət sonra şəhərlər və onlara bitişik əyalətlərin tarixinə vilayətlərin və daha geniş ərazilərin, məsələn Dağıstan və Şirvanın tarixi əlavə olunur. Bunlara Məhəmməd Rəfinin “Tarixi Dağıstan”, “Xınalıklı Mahmudun salnaməsi” və s. əsərlər aiddir. “Tarixi-Dağıstan” əsəri XIV əsrə aid ərəbdilli salnamədir. Bu əsər bir neçə əsrə tamamlanmış, müxtəlif müəlliflər tərəfindən zənginləşdirilərək, XIX əsr hadisələrini də əhatə etmişdi. Əsərin ilkin hissəsi dörd müstəqil tarix üzərində qurulmuşdu: 1) bütperəstlərin və Avarın tarixi; 2) Dağıstan cəmiyyətlərinin müsəlmanlaşması; 3) Şamxalların tarixi, onların vergi siyasəti, geneologiyası; və nəhayət, 4) Ət-Təbərinin xəlifə Ömər haqqında məlumatı. Müəllif Avar (Sərir) haqqında olduqca ətraflı məlumat verir. Tədqiqatçılar bunun əsas səbəbini Məhəmməd Rəfinin hansısa salnamədən istifadə etməsində görürlər. Məhəmməd Rəfi Dağıstanın tarixini daha möhtəşəm etmək üçün onu xəlifə Ömər vasitəsilə Yaxın Şərqlə tarixi ilə bağlamağa cəhd edir. Bu əsərin ən qədim nüsxəsinə ilk dəfə A.Bakıxanovun kitabında istinad edilir. Ərəb müəlliflərinə istinadən müəllif yazır ki, Dağıstanın böyük hissəsi X əsrdə bütperəst olaraq qalırdı. Məhəmməd Rəfi yazır ki, Kumık XI, Avar isə XIII-XIV əsrdə İslamlaşmış. Salnamə boyunca müəllif bir neçə dəfə Türk (çox guman ki, monqol), Avar və Qaytaq

qüvvələrinin müsəlman Kumıkına olan dağıdıcı yürüşlərindən yazır. Məhəmməd Rəfi tarixi informasiya ilə yanaşı iqtisadi və coğrafi əhəmiyyətli məlumatlara da yer verir. Bunlar əsasən şamxalların vergi siyasəti, regionun toponimikası ilə bağlıdır. (Мухамед-Рафи, 1875)

XVI-XVII əsr müəllifi Muhəmməd Aktaşi Avabi əl-Əndiravi Dağıstan hakimi Gərayların nəslindən olan şamxallardan birinin xahişi ilə yazdığı “Dərbəndnamə” adlı əsərində kumık-türk salnamə ənənələrini davam etdirərək, ona məlum olan yazılı tarixi mənbələr əsasında orijinal tarixi əsər yaratmışdı. 40-dan çox əlyazması olan bu əsər Azərbaycan və kumık dillərində yazılmış və Dərbənd tarixinə həsr edilmiş mükəmməl əsərlərdən sayılır. IX-X əsr ərəb müəlliflərinin əsərlərinə istinad edən müəllif eyni zamanda salnaməyə yeni məlumatlar da daxil etmişdi. (Акташи, 1992)

Müsəlman salnamə ənənəsinin digər nümunəsi Car-Tal cəmiyyətlərinin qazisi Məhəmməd əl-Carinin qələminə məxsus “XVIII əsr Car müharibələrinin salnaməsi” adlı əsərdir. Əsərdə Car-Tal cəmiyyətlərinin (Car, Balakən, Muxak, Cinik, Tal) ictimai-siyasi quruluşu, sosial-iqtisadi vəziyyəti, sosial münasibətlər, qonşularla əlaqə və sair mühüm məsələlər işıqlandırılır. Car-Tal cəmiyyətlərinin ən ciddi xarici rəqibi olan Nadir şah qoşunları ilə toqquşma Məhəmməd əl-Carinin əsərində ətraflı təsvir edilir. Əslində XVIII əsr salnamə və məktublar külliyyatı olan Car salnaməsində siyasi tarix dini kontekstdə, yəni şüəklə sünnülüüyün qarşıdurması kimi, təqdim edilmişdi. Car-Tal cəmiyyətlərinin qazisi olan Məhəmməd əl-Carinin salnaməsi XVIII əsrdə və bundan öncə də hərbi mükəlləfiyyət daşıyan, sərhəd qoruyucusu rolunu oynayan və buna görə də vergi toxunulmazlığı qazanmış Car-Tal cəmiyyətlərinin Qafqaz tarixində tutduğu yeri müəyyənləşdirmək baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. (Петрушевский, 1993)

XVII əsrin ictimai-siyasi hadisələrini xronoloji cəhətdən dolğun və ardıcıl əhatə etmiş ilk salnamə xarakterli tarixi mənbələr erməni din xadimləri və elm adamları tərəfindən yaradılmışdı. Moŋqol işğallarından sonra uzun müddət dərin tənəzzül dövrü yaşamış erməni tarixi fikri XVII əsrdən başlayaraq, yenidən bir sıra parlaq əsərlər yaratmışdır ki, bunların içərisində Arakel Davrijetsi-Təbrizlinin «Tarixlər kitabı» adlı əsəri xüsusi yer tutur. XVII əsrin 50-60-cı illərində yazılmış və öz dövrünün hadisələrini əks etdirən bu əsər 35 fəsildən ibarətdir və Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin səbəb olduğu sosial və iqtisadi bəlalar, əhalinin, xüsusən də xristian əhalinin həyatında baş vermiş dəyişiklikləri təsvir edir. Qələmə aldığı hadisələrin bilavasitə şahidi olmuş müəllif əsərinə dəqiq faktlar, hadisələr, rəqəmlər və adları daxil edir ki, bunlar da təkcə erməni deyil, qonşu xalqların (gürcülər, aərbaycanlılar, türklər və farsların) tarixinin işıqlandırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif ömrünün çox hissəsini Eçmiadzin monastrında keçirmiş və erməni tarixi ənənələrinə sadıq olaraq, erməni əhalisinin başına gələn müsibətləri təsvir etməyə çalışmışdı. Müharibələr dövrü müsəlman dövlətlərinin yeritdiyi vergi siyasəti, iqtisadi problemlər, köçürmə siyasətinin mahiyyəti və s. məsələlər Osmanlı imperiyası və Səfəvi dövləti ərazisində yaşayan erməni əhalisinin tarixi fonunda təsvir edilir. A.Davrijetsi müasir Cənubi Azərbaycanı Atrpatakan, Kürdüstanı Marlar ölkəsi, kürdləri isə mar tayfası kimi təqdim edir. Şah Abbasın erməni əhalini yaşadıkları ərazidən köçürdüynə rəğmən, Osmanlılardan daha insafly və xristianlara qarşı daha dözümlü olduğunu qeyd edən müəllif yazır ki, məhz buna görə və çoxlu gürcü şahzadələrinin İranda girov saxlanıldığı üçün Gürcü hökmdarları da Osmanlıları deyil, Səfəviləri dəstəkləyirdi. Müəllif Yerevan qalasının əldən-ələ keçərkən sərkərdələrin dinindən asılı olmayaraq, yerli əhali ilə çox sərt davrandığını qeyd edir və yazır ki, “Yerevanın hakimi Amirquna

xan Gəncə əhalisini, Allahverdi xan Arske, Arçes, Berkri və Vanın əhalisini, digər xanlar isə Arçes, Manazgerd, Alaşgerd, Makunun əhalisini köçürmüşlər”. Davrijetsi yazır ki, xanlar Karsdan, Kazxvandan, Basen, Ərzurum və Xnusdan da əhalini köçürdülər. Davrijetsi 1605-ci il Osmanlı-Səfəvi qarşudurması, Cıqal oğlunun yürüşü ərəfəsində xristian və müsəlman əhalinin kəndlərdən və şəhərlərdən zorla köçürülməsini təsvir edərkən, Fars qoşunlarının evləri, tikililəri dağıtdıqlarını, ərzaq tədarükünün məhv edildiyini də qeyd edir.(Даврижеци, 1973)

XVII əsrin digər müəllifi Aqulisli Zakarinin əsəri «Gündəliklər» adlanır. Bu əsərdə 1647-ci ildən 1688-ci ilədək baş vermiş tarixi hadisələr xronoloji ardıcılıq və dəqiqliklə təsvir edilir. Müasir Naxçıvanın Əylis (*Aqulis*) kəndindən olan Zaxari tacir olmaq məqsədi ilə valideynləri tərəfindən yerli keşiş Melkumun yanına göndərilir. Aqulis kəndinin əhalisi torpaq çatışmamazlığı və su qıtlığı üzündən, kəndin mühüm ticarət yollarına yaxın olması səbəbindən kənd təsərrüfatı ilə deyil, ticarətlə məşğul olurdular. Bu kəndin sakinləri böyük vətənləri, xüsusi zövqləri ilə digər Cənubi Qafqaz ermənilərindən seçilirdilər. Aqulisdən başlayaraq, Avropaya gedən ticarət yollarını Zakari belə təsvir edirdi: “Aqulis-Naxçivan-Ərzurum-Tokat-İzmir-Stambol-İzmir-Venesiya-Frankfurt-Düsseldorf-Amsterdam”.(Дневник, 1939, 18-23) Getdiyi ticarət yollarını təsvir edən Zakari eyni zamanda Osmanlı və Səfəvi dövlətləri arasında diplomatik əlaqələrə də toxunur.

Culfadan olan tacirlər cənub istiqamətində ticarətin inkişafında mühüm rol oynamışdılar. XVII əsrin sonlarında Culfa tacirləri ilə Ost-Hind kompaniyası arasında bağlanan müqaviləyə əsasən Xoca Panas Kələntər qiymətli daşların ticarəti üzərində inhisar hüququ əldə etmişdi. (Məmmədli, 53) Ticari əlaqələrlə bağlı mənbələr qərb şirkətləri ilə bağlanan

müqavilələrin şərtləri, ticari dövriyyə, idxal-ixrac məhsullarını adları və s. bu kimi əhəmiyyətli məlumatları əks etdirir.

«Salnamə» adlı əsərin müəllifi Kanakerli Zakari də dəqiq-liyi və obyektivliyi ilə seçilən müəlliflərdəndir. Onun əsəri Osmanlı-Səfəvi müharibələri zamanı xalqın düşdüyü ağır vəziyyəti, iqtisadi və sosial problemləri təsvir edir. Z.Kanakerlinin əsəri XVII əsrin sonlarında yazılmışdı.

XVIII əsr Qafqaz tarixində mərkəzləşmiş dövlətlərin süqutu və feodal dağıncılığı və ara müharibələri ilə xarakterizə olunur. Bu dövrdə yaradılmış mənbələrin böyük əksəriyyəti məhz bu problemlərə həsr olunmuşdu. XVIII əsr feodalizm dövrü fundamental tarixi salnamələrin yazıldığı son dövr kimi xarakterizə oluna bilər. Bu dövrdə yazıb-yaratmış erməni tarixi məktəbinin nümayəndələri əsas diqqəti Qafqazın xristian əhalisinə yönəldirlər. Arasıkəsilməz müharibələrdə xristian əhalinin daha çox əziyyət çəkdiyi, yurdlarından didərgin salındığı, iki dövlət arasında alver mənbəyinə çevrildiyi qeyd olunur. Erməni tarixi məktəbi nümunələri erkən orta əsrlərdə olduğu kimi XVIII əsrdə də əsasən erməni katolikosları və dini institutların nümayəndələri tərəfindən yazılmışdı. Bu əsərlər Erməni tarixinə və erməni xalqı və kilsəsinə xidmət edir, onun mənafeyini müdafiə edirdi. Məhz bu baxımdan erməni müəlliflərinin əsərlərindən istifadə edərkən onların yaradıldığı tarixi şərait və müəlliflərin qarşısında duran məqsəd və vəzifələr nəzərdən qaçırılmamalıdır. XVII əsrin birinci yarısında yaşamış Stepanos Şaumyants «Davud bəyin tarixi» adlı əsərində XVII əsrin 20-ci illərinin hadisələrini, İran hərbi xadimi Tamaz Qulu xanın (Nadir xanın) Cənubi Qafqazda apardığı işğalçılıq müharibələrini və onların region üçün nəticələrini təsvir etmişdi. İrəvanlı Avraam «Müharibələr tarixi» adlı əsərində 1721-36-cı illər Cənubi Qafqaz ərazisində getmiş Osmanlı-Səfəvi müharibələrini və onların nəticələrini şərh etmişdi. 1734-37-ci illərdə ermənilərin katolikosu olmuş Avraam Kretasi «Hekayət»

adlı əsərində şahidi və iştirakı olduğu siyasi hadisələr haqqında maraqlı məlumatlar verir. İştirakçısı olduğu Muğan qurultayı və Nadir şahla görüşlərini təsvir edən müəllif əsərdə olan erməni və gürcülərin Nadir şahdan alınması, ona ödənilən məbləğ haqqında ətraflı nəql edir. (Кретацки, 1973) 1759-63-cü illərdə ermənilərin katolikosu olmuş Şamaxılı Akop «Tomaz Qulu xanın yürüşü və onun İran şahı seçilməsi» adlı əsərin müəllifidir. Əsərdə dövrün tarixi hadisələrinin xronoloji təsviri verilmişdi. Ondan sonra katolikos olmuş İrəvanlı Simeon «Yaddaş kitabı» adlı əsər yazmışdı. Əsərdə Qafqazın xristian əhalisi (erməni və gürcülər) haqqında məlumat verilir, onların sosial və siyasi həyatı təsvir edilir.

XVII-XVIII əsrlər Qafqaz tarixi Mehranilər sülaləsinin nümayəndəsi Yesai Həsən Calalyanın «Alban ölkəsinin qısa tarixi» adlı əsərinin əsas mövzudur. Müəllif 1702-1728-ci illərdə Qanzasar monastrının patriarxı olmuşdu. Yazdığı əsər ilk dəfə qohumu Qarabağ mitropoliti Baqdasar Həsən Calalyan tərəfindən 1839-cu ildə Şuşada nəşr etdirilmişdi. Altı fəsildən ibarət olan bu əsər 1702-1722-ci illərin tarixi hadisələrini əhatə edir. Əsəri yazarkən Yesayi Həsən Calalyan Təbrizli Arakel Davrijetsinin kitabına istinad etmişdi. Alban ölkəsinin qədim dövründən XVIII əsrə qədərki tarixini əhatə etmiş müəllif qızılbaşların hakimiyyətə gəlməsi, Şimali Qafqaz tayfalarının Alban ölkəsinə hücumları, Gəncənin İberiya hökmdarı Vaxtanqa qarşı mübarizəsi, Səfəvi hakimiyyətinə qarşı qiyamlar və s. haqqında maraqlı məlumatlar verir. (Есан Хасан, 1989)

Klassik feodalizm dövrü tarixi hadisələri gürcü yazılı mənbələrində də ətraflı işıqlandırılıb. Gürcü müəllifləri bir qayda olaraq, yüksək təbəqəni təmsil edir. Onların içərisində siyasi və dini hakimiyyət nümayəndələri üstünlük təşkil edir. Bu insanların rəsmi sənədlərə, tarixi materiallara birbaşa çıxışı olduğunu nəzərə alaraq, onların etibarlılığının yüksək olduğunu söyləmək olar. Bunların böyük əksəriyyəti gürcü dilindən başqa

dillərə tərcümə olunmadığı üçün geniş tədqiqatçı və oxucu kütləsinə açıq deyil. Gürcü mənbələrinin bir qisminin müəllifliyini müəyyənləşdirmək mümkün olmayıb. Bunlara XIV-XV əsrlərin “Salnamə”, “Çar sarayının gündəlik həyatı”, “Çar Annanın külliyyatı”, “Şahnamə”nin prozaik tərcüməsi olan “Rostomiani” və s. aiddir. Klassik feodalizm üzrə məşhur gürcü tarixi əsəri Baxuşti Baqrationsinin qələminə məxsusdur. “Sakartvelos sxovreba” (Gürcüstanın həyatı) onun ən məşhur əsəridir. XVIII əsrin birinci yarısında yazılmış bu əsər tarixi və tarixi-coğrafi olmaqla iki hissəyə bölünür. Əsərə daxil edilmiş xronoloji cədvəllər və xəritələr onun dəyərini daha da artırır. Vaxuştinin əsəri xronoloji cəhətdən iki dövrü, Gürcüstanın qədim dövrdən 1469-cu ilə qədərki tarixi və 1469-cu ildən, yəni ölkənin parçalanmasından sonrakı tarixi. Əsərin birinci hissəsi “Kartlinin həyatı” adlı tarixi əsərə istinadən yazılmışdı. Hakim dairəyə məxsus olması Vaxuştiyə zəngin tarixi abidələrədən istifadə imkanı vermiş, Gürcüstanın siyasi rəhbərliyinin geneologiyasını yaratmağa yardımçı olmuşdu. Əsərdə müəllif tarixi prosesləri ardıcılıq və dəqiqliklə nəql edir, İran, Şimali Qafqaz, Türk dövlətləri ilə Gürcü çarlarının münasibətləri haqqında maraqlı məlumatlar verir. Müəllif 1469-cu ildə Gürcüstanın İmereti, Kartli və Kaxeti olmaqla 3 yerə bölünməsinə gürcü xalqının böyük fəlakəti kimi qeyd edir. Səfəvi-Gürcü münasibətlərinə toxunan Vaxuşti Şah İsmayılın 1522-ci il Gürcü səfəri haqqında yazır, onun gürcü çarı Davidi yanına çağıraraq, müsəlmanlığa dəvət etməsi məsələsinə toxunur. Müəllif yazır ki, müsəlman olacağı təqdirdə İsmayıl Davidə ölkəsini və taxtını bağışlayacağını vəd etsə də David bu təklifi qəbul etmir və “mesxləri, kaxları, qafqazlıları və dağlıları köməyə çağıraraq, Tiflisi möhkəmləndirir. Bu xəbəri eşidən şah İsmayıl Yağlıca dağını aşaraq, Qara-Qoyunlu döyüşçülərinə hücum əmri verir”. Müəllif yazır ki, gürcülər şah İsmayıl

döyüşü Davidin buraxdığı səhvlər üzündən uduzurlar. (Вахушти, 1976, 32-33)

XVII əsrin ikinci yarısında yaşamış David Baqrati qərbi çar nəslinə mənsub idi. Taxta olan hüququnu itirdikdən sonra Rusiyaya köçmüş David Baqrati bir sıra elmi əsərlərin, o cümlədən “Gürcüstanın tarixi” adlı əsərin müəllifidir. Əsər gürcü, erməni, yunan dilli mənbələr əsasında rus dilində yazılıb. Əsərdə müəllif Gürcü çarlarının həyatı, qonşu xalqlarla münasibətlər, işğallar, daxili və xarici müharibələr haqqında maraqlı məlumatlar verir. David Baqrati monqolların Gürcüstanda hökmranlığı zamanı baş vermiş faciəli hadisələrdən yazaraq qeyd edir ki, “Qazan xanın nümayəndəsi Novruz böyük hakimiyyətə yiyələnərək xalqa, xüsusilə də iveriyalılara qarşı qəddar rəftar edirdi”. (Давид, 1971, 124-126)

Qeyd edildiyi kimi, XVII-XVIII əsrlər Qafqaz tarixinin ziddiyyətli və mürəkkəb bir dövrünü əhatə edir. Səfəvi dövlətinin dağılması, ayrı-ayrı vilayətlərin müstəqillik tendensiyasının güclənməsi, torpaqlar arasında başlanan qarşılıqlı və ara müharibələri, Rusiyanın Qafqazda aktivliyinin artması, Osmanlı-Rusiya və Rusiya-İran münasibələrinin kəskinləşməsi regionda siyasi gərginliyin güclənməsi ilə nəticələndi. Sosial-iqtisadi problemlər bir sıra qiyam və üsyanlara səbəb oldu ki, bunlar da əhalinin ciddi yerdəyişməsi ilə müşayiət olunurdu. Müharibələr, sosial qarşılıqlı, əhalinin kütləvi yerdəyişməsi və köçürülmələr bütövlükdə Qafqazın etnik və siyasi strukturunda nəzərə çarpacaq dəyişikliklərə gətirib çıxardı.

Müstəqilliyini elan etmiş ərazilərin siyasi hakimiyyəti hökmranlıqlarının qanuniliyini təsdiqləmək və möhkəmləndirmək üçün yerli, regional salnamələrin yaradılmasına çalışırdılar. Qafqazın Rusiya tərəfindən işğalından əvvəl bu regionda mövcud olmuş ən güclü ərazi vahidləri torpaqların birləşdirilməsi və mərkəzləşdirilmiş dövlət yaradılmasına can atsalar da müəyyən səbəblər üzündən bu mümkün

olmadı. Bu dövrdə yaradılan tarixi salnamələr siyasi prosesləri izləmək, tarixi şəraiti bərpa etmək baxımından böyük maraq doğurur. Regional salnamələrin böyük əksəriyyəti Qarabağ ərazisində yaradılmışdı. Bunun əsas səbəbi kimi xanlıqda mövcud olmuş ictimai-siyasi vəziyyət, onun etnik tərkibi və inzibati quruluşu göstərilməlidir. Erməni mülüklərinin Rusiyayönlü siyasəti, sonuncunun bu ərazilərə olan marağı, Qarabağ xanlığının strateji mövqeyi regional salnamələrinin yaradılmasını şərtləndirən əsas amillər kimi qiymətləndirilməlidir. Mirzə Camal Cavanşir Qarabağının «Qarabağın tarixi» adlı əsərində Ağa Məhəmməd şah Qacarın yürüşündən sonra xanlıqda yaranmış sosial-iqtisadi şərait və siyasi proseslər təsvir olunur. Əhməd bəy Cavanşirin «Qarabağ tarixi» adlı əsərində əsas diqqət beynəlxalq münasibətlərə, Rusiya imperiyası ilə Qarabağ xanlığının əlaqələrinə, Cənubi Qafqaz dövlət vahidlərinin yeritdiyi siyasətə yönəldilir. Mirzə Adıgözəl bəyin eyni adlı əsərində XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində baş vermiş siyasi hadisələr təsvir edilir. Qafqaz dövlətlərinin Rusiya imperiyası və İran dövləti ilə əlaqələri, Qafqazda mövcud olmuş dövlətlərarası münasibətlər, Rus-İran müharibələri əsərin əsas mövzusunı təşkil edir. Milliyyətçə erməni olan Mirzə Yusif Qarabağının fars dilində yazılmış «Tarixi-Səfi» adlı əsərində XIX əsr Rus-İran müharibələrinin gedişi, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixi təsvir olunur. Bundan başqa Qarabağ tarixini, Azərbaycan və Qafqazın XIX əsr tarixini əhatə edən Mir Mehti Xəzaninin «Qarabağ tarixininin kitabı» adlı əsəri mövcuddur. Əsərdə XVIII əsrin sonu-1826-cı illərə qədər olan siyasi, tarixi hadisələr qələmə alınmışdı. (Qarabağnamələr, I, II, 2006) Nəhayət, Kərim ağa Fatehin «Şəki xanlarının qısa tiarixi» əsəri regional tarixin bir nümunəsi kimi qeyd olunmalıdır. Əsərdə Hacı Çələbi dövrü Şəki xanlığının ictimai-siyasi vəziyyəti, iqtisadi proseslər və s. haqqında məlumat verilir. (Из истории, 1958)

Bütövlükdə regional xarakterli salnamələr dövrün ictimai-siyasi vəziyyətinin, beynəlxalq münasibətlərin xarakter və məzmununun, gələcək tarixi proseslərin səbəbinin araşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edildiyi kimi ən çox tarixi yazılan Qarabağ xanlığıdır. Bu, bir tərəfdən xanlığın siyasi əhəmiyyəti, ikinci tərəfdən isə İbrahim Xəlil xanın şəxsi nüfüzü ilə izah olunmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, İbrahim Xəlil xanın siyasi oriyentasiyası Şimali və Cənubi Azərbaycanın bir neçə xanlıqları üçün həlledici əhəmiyyət kəsb etmiş və Rusiya imperiyası ilə yaxınlaşmasını sürətləndirmişdi.

XVII-XVIII əsr tarixinin sosial-iqtisadi problemləri sosial xarakterli akt və sənədlərdə əks olunmuşdu. Sənədli mənbələr hesab edilən bu materiallar feodalizmin son dövrlərində Qafqaz ərazisində baş vermiş sosial-iqtisadi dəyişikliklər, Rusiya imperiyasının bu ərazidə yeritdiyi proteksionizm (*himayədarlıq*) siyasəti, kəndli hərəkatı və s. haqqında təsəvvürlərin formalaşdırılmasına yardım edir. Tarixə «Qızlar komendatlığının sənədləri» və «Dərbənd komendatlığının sənədləri» adı ilə daxil olmuş bu materiallarda qaçqın kəndlilərin sosial statusu, etnik tərkibi, Şimali Qafqaz mülkədarları ilə kəndlilərin münasibətlərinin nizamlanması, Rusiya imperiyasının Qafqazda sosial dayaq yaratmaq məqsədi ilə qaçqın kəndlilərdən istifadə etməsi, imperiyanın erməni məsələsinə münasibəti və s. məsələlər işıqlandırılır. Qızlar komendatlığına məxsus sənədlərin birində Rusiya imperiyasının qaçqın kəndlilərlə əlaqədar 1783-cü il sərəncamı saxlanılır. Sənəddə xristianlığı qəbul etmiş qaçqın kəndlilərin sahibinə təhvil verilməsi qadağan olunur və onların Tambov vilayətinə göndərilməsi tövsiyyə edilir. Qaçqın erməni və gürcü kəndlilərinə gəlincə isə onların həmin sərəncama uyğun olaraq, «Həştərxanda və ya onların istədiyi yerdə» məskunlaşmasına icazə verilməsi zəruri sayılır. (Тюркоязычные документы, 1981)

Sənədli mənbələrin digər növü iqtisadi xarakter daşıyan «Şamxalların gəlirlərinin siyahısı» adlı materiallar toplusudur. Bu mənbə ilk dəfə Mirzə Kazım bəy tərəfindən Məhəmməd Rəfinin «Dərbəndnamə»sinə əlavə kimi 1851-ci ildə nəşr etdirilmişdi. «Şamxalların gəlirlərinin siyahısı» üç redaksiyada mövcuddur: 1) Sankt-Peterburq siyahısı 1742-1743 illərə aiddir; 2) Dağıstanda şəxsi kolleksiyada saxlanılan ikinci siyahı XVIII-XIX əsrlərə aiddir; 3) Dağıstanda şəxsi kolleksiyada saxlanılan üçüncü siyahının dövrünü məyyən etmək mümkün olmamışdı. Mənbədə şamxalların nəzarət etdikləri ərazilərin sərhədləri, bu ərazilərdə baş vermiş tarixi hadisələr əks olunmuşdu. Mənbə qədim dövrdən XIX əsrə qədər baş vermiş prosesləri əhatə edir. Mənbənin maraqlı məlumatlarından biri Şimali Qafqaz xalqlarının ərəblərə qarşı ruslarla hərbi ittifaq yaratmaq cəhdidir.

Şimali Qafqaz sosial-iqtisadi tarixinin öyrənilməsində əsas mənbələrdən sayılan «Avar cəmiyyətlərinin razılaşmaları» bu ərazidə hüquqi normativlərin inkişaf tarixini izləmək imkanı verən sənədlərdəndir. Ərəbdilli “Avar razılaşmaları” XVIII əsrdə tərtib edilmiş və icma üzvləri arasında, icma üzvləri ilə Dağıstan şamxalları arasında iqtisadi və hüquqi münasibətlərin nizamlanmasına həsr olunmuşdu. XVIII əsrin Kumux şəxsi aktları da bu qəbildən olan sənədlərdir. Bu sənədlərdə Kumux cəmiyyətlərində torpaq ticarətinin və sələmçiliyin inkişafı xarakterizə olunur.

Beləliklə, XVII-XVIII əsr Qafqaz mənşəli mənbələrin təhlili və elmi dövriyyəyə gətirilməsi müasir dövrdə xüsusi aktualıq təşkil edən bir sıra sosial-iqtisadi, siyasi və hüquqi məsələlərin işıqlandırılmasına imkan yaradır. Bu mənbələr Qafqazda vətəndaş cəmiyyəti tarixinin izlənilməsi, iqtisadi həyat və sosial normativlərin şərhə baxımından əvəz edilməzdirlər.

İSTİNADLAR

1. Акташи Аваби Мухаммед. (1992). Дербент-намэ. Махачкала: ДНЦ РАН
2. Вахушти Багратиони (1976). История царства грузинской. Тбилиси: Мецниереба.
3. Qarabağnamələr. (2006). С.І. II, Bakı: Şərq-Qərb
4. Давид Багратиони. (1971). История Грузии. Т.6, Тбилиси: Мецниереба.
5. Даврижеци А. (1973). Книга Историй. Москва: Наука
6. Дневник Закария Акулиского. (1939). Ереван: АРМФАН
7. Есаи Хасан Джалалян. (1989). Краткая история страны Албанской. Баку: ЭЛМ
8. Из истории Шекинского ханства. (1958). Баку: ЭЛМ
9. Кретацци Авраам. (1973). Повествование. Ереван: АРМ ФАН
10. Məmmədli Ş. (2011). XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan-Hidistan ticarət əlaqələri. Bakı: Şərq-Qərb
11. Мухамед-Рафи. (1875). *Извлечение из истории Дагестана*. ССКГ. Тифлис, вып.5
12. Петрушевский И.П. (1993). Джаро-Белоканские вольные общества в первой половине XIX века. Махачкала:ДНЦ РАН
13. *Тюркоязычные документы архива Кизлярского комендантства-источник для социально-экономической истории народов Северного Кавказа*. Бартольдские чтения. 1981. Москва: Наука

6. Rus dilli mənbələr

Rus dilli yazılı mənbələr klassik feodalizm dövrünün məhsulu olaraq, Rusiyada dövlətçilik ənənələrinin formalaşması,

xristianlığın yayılması və Kiril əlifbasının yaranması ilə bağlıdır. İlk yazılı mənbələr IX-X əsrlərdə yaranaraq, erkən orta əsrlər Rus cəmiyyətinin siyasi, sosial-iqtisadi inkişafı, təsərrüfat və məişət həyatının bərpası üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qədim dövr Rus tarixinə aid yazılı mənbələrin məlumatları informasiya bazasının zəifliyi və ziddiyyətliyi ilə seçilir. 988-ci ildə qədim Rus ərazisində xristianlığın möhkəmlənməsi və Bolqarıstanda formalaşmış Kiril əlifbasının bu ərazidə yayılması yazılı mənbələrin daha geniş və rəngarəng bazasının formalaşmasına təkan vermişdi. Qədim Rus ərazisində XII əsrə qədər saxlanılmış və “qlaqolitsa” adlandırılan qədim slavyan yazı sistemi isə sonralar yalnız gizli yazışma üçün istifadə edilmiş və tarixi mənbələrin yaradılmasında cüzi rol oynamışdı. Rus dilli yazılı mənbələrin böyük əksəriyyəti dövrün tələbinə uyğun olaraq, əlyazma şəklində saxlanılmışdı. Yaradılan yazılı mənbələrin bəzən 2-3, bəzən isə 100-ə yaxın siyahısı (surəti) olurdu. Bəzən yazılı mənbələri köçürən şəxslər onları bildikləri məlumatlarla zənginləşdirir, onlara ciddi əlavələr edirdilər ki, bu da bir mənbənin bir neçə redaksiyasının (təqdimat və ya versiya) yaradılmasına səbəb olurdu. Rus dilli mənbələr digər xristian ölkələrində olduğu kimi əsasən kilsələrdə din xadimləri tərəfindən yazılırdı. Klassik feodalizm dövrü rus mənbələri salnamə, qanunvericilik sənədləri, aktlar, dini yazılar, iqtisadi-coğrafi sənədlər olmaqla bir neçə qrupa bölünürlər. Bunların içərisində salnamələrin xüsusi çəkisi vardı. Qafqaz tarixinə dair məlumat verən ilk rus dilli mənbələr salnamələrdir. Salnamələrdə Rus dövlətinin tarixi xronoloji ardıcılıqla təsvir olunur. İstənilən rus salnaməsi hər hansı bir ildə baş vermiş konkret hadisənin təsvirindən ibarətdir. Bu hadisələr isə dövlət əhəmiyyətli, mühüm proseslərdən, knyazların xarici yürüşləri, mühüm daxili tədbirləri, dini institutlarda baş vermiş əlamətdar hadisələri və s. əhatə edir. Orta əsr Rus tarixi üzrə ən görkəmli salnamə “Ötən illərin hekayəsi” (Povest vremennıx let) adlanır.

Bu salnamə XII əsrin əvvəllərində Kiyevdə XI əsr üzrə mövcud olmuş bir sıra salnamə toplusunun əsasında yazılmağa başlamışdı. Salnamə 852-ci ildən 1113-1116-cı ilə qədər olan tarixi hadisələrin təsvirinə, Slavyan xalqlarının məskunlaşması və qonşuları ilə əlaqələrin nizamlanmasına həsr edilmişdi. Salnamənin Kiyev-Peçor monastrının keşişi olan Nestor tərəfindən yazıldığı qəbul edilir. Salnamənin dövrümüzə qədər gəlib çatmış ən qədim siyahısı XIV əsrə aiddir. Nestor salnaməni yazarkən özündən əvvəl yaradılmış salnamələrin məlumatlarından başqa xalq hekayələrindən, mahnılardan, monastrlarda saxlanılan sənədlərdən, dini məzmunlu yazılardan və s. mənbələrdən geniş istifadə etmişdi. Salnamədə tarixi hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrinin araşdırılmasından, onların şərhindən qaçılır, hadisələr yalnız təsvir edilir. Salnamədə slavyanların məskunlaşmasından, xristianlaşmadan, hərbi yürüş və müharibələrdən geniş bəhs edilir. Mənbə yazır ki, slavyanlar Dunay sahillərində yaşayanda skiflərdən, “yəni xəzərlərdən bulqar adlananlar gəldilər və Dunay ətrafında məskunlaşaraq, slavyanların torpaqlarında yaşamağa başladılar. Onların ardınca ağ uqlar (mans, xans və macar xalqlarına yaxın xalq) gəldilər və Slavyan torpaqlarında yaşamağa başladılar. Bu uqlar çar İraklinin dövründə gəldilər və Fars şahı Xosrovla vuruşurdular. Bu dövrdə obrlar (avarlar nəzərdə tutulur) da gəldilər və İrakli ilə müharibəyə başladılar və az qala onu yaxalayacaqdılar. Bu obrlar slavyanlara qarşı vuruşur və dulebləri, slavyan olanları (şərqi slavyan tayfası) sıxışdırırdılar”. Salnamədə rus knyazlarının qonşularla, xüsusilə də Qafqaz və türk tayfaları ilə münasibətinin geniş təsviri Qafqaz tarixinin araşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir. XI əsrin tarixi hadisələri təsvir edilərkən müəllif Rus dövlətində gedən ara müharibələri, qonşu tayfalardan bu mübarizədən istifadə edilməsi, onlar arasında mövcud olan müttəfiqlik və rəqabət məsələlərinə xüsusi diqqət yetirir. 1019-cu ildə Svyatopolkla Yaroslav arasında hakimiyyət

uğrunda gedən müharibəni təsvir edən müəllif yazır ki, “Svyatopolk peçeneqlərlə birgə qəzəbli bir güc kimi gəldi və Yaroslav ona qarşı coxlu döyüşçü səfərbər edərək, ona qarşı Alta çayına çıxdı”. (Повесть, 2007, 341). 1022-ci il hadisələrindən bəhs edərkən, müəllif Rus knyazı Mstislavın Tmutarakana (Xəzərlər dövrünün Tuman-Tarxan şəhəri) gedərək, kasoqlar (*müasir çərkəzlər və ya adıqlar nəzərdə tutulur*) üzərinə hücumundan danışır. Mənbə yazır ki, Mstislavın hücum xəbərini alan kimi kasoqların knyazı Rededya onu öz dəstəsilə qarşılıyır və ona təkbətək döyüş təklif edir. Döyüş Rededyanın məğlubiyyəti ilə bitir. Tmutarakana girən Mstislav burada müqəddəs Məryəm kilsəsinin əsasını qoyur. 1036-cı ildə Mstislavın ölümündən sonra bütün hakimiyyət Yaorslavın əlinə keçir. Onun hakimiyyəti dövründə peçeneqlər (*Avropa və yunan mənbələrində “paçinaqlar”, ərəb mənbələrində isə “bacan” kimi qeyd olunan türkdilli tayfa ittifaqı*) Kiyevi mühasirəyə alaraq, varyaq və slovenlərin birləşmiş qüvvələrinə qarşı qanlı döyüşə girdilər. Mənbə yazır ki, bu döyüş peçeneqlərin məğlubiyyəti ilə bitdi.

Xİ əsrin ikinci yarısında Rus torpaqlarına qıpçaqların ilk yürüşləri başlayır. 1061-ci ildə ruslarla qıpçaqlar arasında baş vermiş ilk döyüşdə rusların knyazı Vsevolod məğlub olur, qıpçaqlar torpaqları işğal edərək geriye, vətənlərinə dönürlər. “Ötən illərin hekayəsi” yazır ki, “bu, murdar və allahsız düşmənlərdən gələn ilk bəla idi”. Qədim rus mənbələri içərisində Rus-Qafqaz münasibətlərinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən yazılı abidələrdən biri də “Oleqin nəvəsi, Svyatoslavın oğlu İqorun yürüşü haqqında hekayə” adlı əsərdir. Əsər dövrümüzə XV-XVI əsr siyahısında gəlib çıxmışdı. Mənbənin əsas məzmununu şimali Novqorod knyazı İqor Svyatoslavoviçin 1185-ci ildə qıpçaqlar üzərinə uğursuz yürüşü təşkil edir. Mənbədə qədim zamanlardan XII əsrə

qədərki dövrdə baş vermiş daxili çəkişmələr, müharibə və yürüşlər də təsvir edilir. Qıpçaqlarla ruslar arasında iki gün davam edən qanlı döyüş İqorun məğlub olması və əsir düşməsi ilə başa çatır.

Klassik feodalizm dövrü rus dilli abidələri içərisində şəxsi mənşəli mənbələr, diplomatik missiyaların sənədləri və dəftərxanası, iqtisadi-coğrafi xarakterli sənədlər və s. mühüm əhəmiyyət kəsb edir. XV əsrdən başlayaraq, Qafqaz ərazisində rus tacirləri, missioner və səfirlərin aktivləşdiyi müşahidə olunur. Qafqaza böyük səyahət təşkil etmiş ilk rus səyyahı məşhur tacir Afanasi Nikitin olmuşdu. 1466-72-ci illərdə bu ərazilərdə olmuş A.Nikitin əsasən yerli əhalinin iqtisadi həyatı, məişəti, sosial şəraiti, ticarət yollarının vəziyyəti və s. ilə maraqlanmışdı. Siyasi problemlər və mülkü tarixə səyyah-tacir öləri toxunmuşdu. A.Nikitinin topladığı məlumatlar onun ölümündən sonra Moskvanın böyük knyazı Vasilinin dyakonu Mamıryev tərəfindən tapılmış və rus salnaməsinə daxil edilmişdi. «Üç dəniz ətrafına səyahət» adlı əsər ilk dəfə elmi dövriyyəyə M.Karamzin tərəfindən gətirilmişdi. (Хождение, 1999) Qafqaz haqqında digər məlumatların müəllifləri XVII əsrdə Rusiya dövlətinin İrana göndərdiyi səfirliklərin nümayəndələridir. 1613-14-cü illərdə İran hökumətinə səfir kimi göndərilmiş M.N. Tixonov Xəzəryanı vilayətlərin bir sıra şəhərlərində (Lənkəran, Şamaxı, Ərdəbil və s.) olmuş, onlar haqqında maraqlı məlumatlar toplamışdı. Bu məlumatlar səfirliyin fəaliyyətini əks etdirən məcmuəyə daxil edilmişdi. 1618-ci il M.P.Baryatinski səfirliyinin tərtib etdiyi “Maddələr üzrə düzülmüş siyahı”da Qafqazın sosial-iqtisadi vəziyyəti, feodal münasibətlərinin xüsusiyyəti, yerli zadəganlarla mərkəzi hakimiyyət arasında olan münasibətlər və s. işıqlandırılır. XVII əsrin ortalarında Rusiyanın Şimali Qafqaz icmalarının ərazisindən keçərək İmeretiya gedən elçiliklərinin “Maddələr üzrə sıralanmış siyahılar”ında Kabarda, Balkariya, Gürcüstan və

s. ərazilər haqqında maraqlı məlumatlar qeydə alınıb. A.İyevlev və N.Toloçanovun 1650-1652-ci illərdə İmeretiya səyahət etmiş səfirliyinin sənədlərində Şimali Qafqazdan Gürcüstana gedən dağ aşırımları, iqlim şəraiti, siyasi vəziyyət, sosial münasibətlər haqqında məlumatlar vardır. Bu sənədlərdən məlum olur ki, Balkariya səfirlərin “əldən -ələ” verildiyi, vergi və rüsumların ödənilməsi əsas ərazi idi və Rusiya ilə İmeretiya arasında əlaqələndirici torpaq funksiyasını yerinə yetirirdi. Səfirliklərin sənədlərində 1657-ci ildə Kaxetiya çarı Teymurazın İran Səfəvilərinə qarşı mübarizə üçün rus çarı Aleksey Mixayloviçdən yarım almaq məqsədilə Balkariya ərazisindən keçərək, Moskvaya səyahət etdiyi, bu zaman onun balkarlar tərəfindən qonaqpərvərliklə qarşılandığı qeyd olunur. Sənəd yazır ki, gürcü səfirliyinin tərkibində Balkar zadəganı Artutay adlı birisi də var idi ki, bu, rus hökuməti ilə Balkar ali təbəqəsinin ilk təmas girməsi idi. Moskvada təmtəraqla qarşılanan səfirliyin üzvlərinə bahalı hədiyyələr təqdim edilmişdi. Sənəd Gürcü çarı Teymurazı Rusiya çarının təbəsi adlandırır, eyni zamanda qeyd edir ki, rus çarı balkar zadəganına çar maaşının verilməsini tapşırır.

XVII əsrin birinci rübünə aid rus mənbəli digər mənbənin müəllifi F.Kotovdur. 1623-cü ildə Qafqazda olmuş F.Kotov səyahəti bitdikdən sonra «Fars dövlətinə yol» adlı ticarət yolçusu tərtib etmişdi. Bu məlumat kitabçasında Moskvadan Həştərxana kimi dəniz yolu təsvir edilmiş, bu marşrut boyunca məskunlaşmış əhalinin adət-ənənələri, dini, bayramları, şəhərləri və s. haqqında məlumatlar verilmişdi. (Хождение, 1958). XVII əsrin sonu-XVIII əsrin əvvəllərinə dair mühüm siyasi məsələlərin işıqlandırıldığı digər mənbənin müəllifi Böyük Pyotrun İran dövlətinə elçisi, dövlət xadimi A.P.Volniskidir. 1715-ci ildə İran şahı yanına ticarət müqaviləsi bağlamaq üçün göndərilmiş A.P.Volniski İranın şimal əyalətlərinin hərtərəfli təsvirinin olduğu hesabat hazırlamışdı. Hesabatda qeyd olunan

ərazinin iqtisadi durumu, hərbi-siyasi vəziyyəti, şəhərlərin inkişaf səviyyəsi və s. məlumatlar daxil edilmişdi. (Алиев, 1979)

XVII əsrdən başlayaraq, uğurlu xarici siyasət nəticəsində genişlənən və imperiyaya çevrilən Rusiya yeni əldə edilmiş torpaqların iqtisadi-coğrafi, sosial-siyasi imkanlarının araşdırılması və Qafqazın işğalına bəraət qazandırılması üçün bir sıra mühüm layihələri reallaşdırdı. Bu layihələr iqtisadi, coğrafi və sosial məlumatlarla zəngin informasiya bazasının, yeni tipli rus dilli mənbələrin yaranmasına təkan vermişdi. İqtisadi-coğrafi təsvirlərin mükəmməl formalarından biri Rusiya maliyyə naziri Y.Kankrin və general-feldmarşal İ.Paskeviç tərəfindən hazırlanmış «Qafqazın o tərəfindəki Rusiya müklərinin təhlili» adlı təsvirdir. 1827-ci ildə Qafqazın öyrənilməsi zəruriliyi ilə əlaqədar imperatora müraciət etmiş bu iki dövlət xadimi çara təqdim etdikləri layihədə hərbi-komendant idarə-üsulunun özünü doğrultmadığını sübut edirlər. Onların hazırladığı layihədə Qafqazın inzibati, məhkəmə və hüquq sahəsindəki idarəsini ümumimperiya idarəçiliyi sisteminə tabe etmək və yerli qüvvələrdən idarəetmə aparatında istifadə təklif olunurdu. Layihə 1836-cı ildə qəbul edilmişdi. Layihədə Qafqaz əhalisinin sayı, etnik tərkibi, dil və dini mənsubiyyətə görə mənşəyi, tarixi, sosial durumu və s. haqqında ətraflı məlumat toplanmışdı. (Обозрение, 1836)

Qeyd olunan dövrə aid ilk orijinal coğrafi lüğət «Böyük cizgi kitabı» adlı məlumat kitabçasıdır. Özündən əvvəl tərtib edilmiş bütün cizgilərin, atlas və xəritələrin məlumatlarını birləşdirən bu kitab coğrafi lüğət tərtibatının ilk təcrübəsi idi. 8 redaksiyadan ibarət olan «Böyük cizgi kitabı»nın ilk nəşri 1775-ci ildə N.I.Novikov tərəfindən Sankt-Peterburqda həyata keçirilmişdi. Qafqaz haqqında bir sıra mühüm məlumatların da daxil olduğu bu liqətdə Azərbaycanın şimal-şərqi şəhərləri haqqında geniş informasiya verilir. (Книга, 1950)

Təsərrüfat, statistik qeydlər və qubernator hesabatlarına gəlincə qeyd etmək lazımdır ki, onların tərtibatının geniş tətbiqinə XVIII əsrin II yarısından başlanılmışdı. Rəsmi xarakterli bu məlumatlara inzibati-ərazi vahidinin sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni durumunu müəyyən edən müxtəlif məlumatlar daxil edilirdi. Bu məlumatlar adətən qubernatorun idarə aparatı tərəfindən toplanılır və ildə bir dəfə olmaq şərti ilə mərkəzə təqdim edilirdi. Rusiyanın Qafqazı işğalından sonra bu ərazilərə aid informasiya regionun müvafiq dövlət qurumları tərəfindən tərtib edilərək, mərkəzə göndərilirdi.

Klassik feodalizm dövrünün son əsrlərində Rusiya imperiyasının aktiv işğalları və Qafqaza doğru irəliləməsi regionun rus alimləri, elm və dövlət xadimləri tərəfindən hərtərəfli araşdırılması və tədqiq edilməsinə şərait yaradır. Əldə edilmiş məlumatlar əsasında yaradılmış mənbələr Qafqazın etnik-dini, sosial-siyasi vəziyyətinin zəngin və dolğun təhlili üçün əvəzedilməz tarixi abidələr hesab olunur.

İSTİNADLAR

1. Алиев Ф. (1979). Миссия посланника Русского государства А.П.Вольнского в Азербайджан (1916-1718 гг.). Баку: ЭЛМ
2. Книга Большому Чертежу. (1950). Москва-Ленинград: АН СССР.
3. Обзорение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. (1836). СПб.
4. Повесть временных лет. (2007). Москва: Наука
5. Хождение за три моря Афанасий Никитина (1999). СПб.: Наука

6. Хождение купца Федота Котова в Персию (1958). Москва: Восточная литература.

VI. Yeni dövr mənbələri: səciyyəvi xüsusiyyətləri və təhlil metodları

Orta əsrlərdən yeni dövrə keçid uzun sürən tarixi proses kimi yazılı mənbələrin həm tərtibində, strukturunda və növlərində, həm də etibarlılıq, dəqiqlik və obyektivlik baxımından məzmununda ciddi dəyişikliklərlə müşayiət olunub. Böyük coğrafi kəşflər, sənaye çevrilişi, kapitalizmin inkişafı, Avropa ölkələrində baş vermiş burjua inqilabları kimi önəmli proseslər yeni dövrün başlanmasına dəlalət edən əsas kriteriyalar kimi qiymətləndirilir. Mənbəşünaslıq baxımından yeni dövrə keçid yazılı mənbələrin həm xarici, həm də daxili tərtibatında baş vermiş ciddi dəyişikliklərlə şərtlənir. Bu dəyişikliklər hələ XV əsrdən başlasa da, XVI-XVII əsrlərdə daha nəzərə çarpacaq hal alır. Belə ki, bu dövr üçün tarixi prosesləri əks etdirən qədim yazılı mənbələr, salnamələr, dini məzmunlu müxtəlif informasiya daşıyıcıları öz əhəmiyyətini itirir; qanunverici, statistik sənədlər, şəxsi mənşəli mənbələr ciddi struktur və məzmun dəyişikliyinə məruz qalır. Yeni dövrdə mərkəzləşmiş dövlətlərin güclənməsi, hökumət orqanlarının cəmiyyət həyatına müdaxiləsinin genişlənməsi, dövlət-cəmiyyət, hökumət-cəmiyyət əlaqələrinin yeni mərhələyə qədəm qoyması yazılı mənbələrin yeni növlərinin yaranmasına, mövcud olan mənbələrin isə struktur və məzmununun dəyişilməsinə səbəb olmuşdu. Yazılı mənbələrə təsir göstərən digər əhəmiyyətli amil insan faktoru ilə bağlıdır. Yeni dövrdə insan təfəkküründə, cəmiyyətlərin siyasi, iqtisadi və mənəvi baxışlarında baş vermiş inqilabi dəyişikliklər də yazılı mənbələrə ciddi təsir göstərmişdi. Bu dövrdə mövcud olan yazılı mənbələri akt sənədləri (1),

qanunvericilik aktları (2), kargüzarlıq sənədləri (3), statistik sənədlər (4), dövrü mətbuat (5), memuaristika və ya şəxsi mənşəli materiallar (6) olmaqla bir neçə qrupa bölmək olar. Bu yazılı mənbələrin özünəməxsus xüsusiyyəti onların struktur və məzmununda ümumi müddəaların, istiqamət və xəttin olmasıdır. Məsələn, yeni dövr Qərbi Avropa və Şimali Amerika qanunvericiliyində şəxsiyyətin hüquqları məsələsinin mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi bu problemlərlə bağlı xüsusi qanunvericilik aktlarının yaranmasına təkan vermişdi. Dünyanın bəzi ölkələrində, o cümlədən Qafqazda, hüququn əsas mənbəyi olan adət-ənənələr, şəriət qanunları öz yerini tədricən sivil, mülkü qanunlara vermişdi. Qəbul edilən bir çox qanunlar (məsələn, “qanunu bilməmək məsuliyyətdən azad etmir”) onların nəşrini, geniş ictimaiyyət arasında yayılmasını zəruri və vacib etmişdi. Dövlət və özəl sahədə mövcud olan orqanların fəaliyyət və müvəffəqiyyətinin qeydə alınması yeni növ mənbələrin, idarəçilik problemlərinin həll edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən statistikanın inkişafına təkan vermişdi.

Yeni dövr yazılı mənbələrinin təhlili və tədqiqat metodları tədqiq edilən problem və tədqiqata cəlb olunan yazılı mənbənin növündən bilavasitə asılıdır. Yeni dövr mənbələrini qədim dövr və orta əsr mənbələrindən fərqləndirən ən mühüm məsələ onların həqiqiliyinin və etibarlılığının təsdiqlənməsinin asan olmasıdır. Lakin qədim və orta əsr mənbələrindən fərqlə olaraq, yeni dövr mənbələrində obyektivlik, intellektual müəlliflik və s. bu kimi məsələlərin həlli tədqiqatçılar üçün ciddi problemlər yaradır, onları alternativ informasiya mənbəyi axtarmağa məcbur edir. Yazılı mənbələrdə keyfiyyət xarakterli informasiyanın çoxluğu onların təhlili zamanı tarixi-genetik, müqayisəli, sistemli metodların, statistik, dövrü mətbuat kimi kütləvi mənbələrin mövcudluğu isə riyazi- kəmiyyət və statistik metodların geniş istifadəsini mümkün edir. Təsviri mənbələrin

tədqiqi zamanı tekstoloji, germeneytik, linqvistik və s. metodlar tətbiq edilir.

Yeni dövr mənbələrinin təhlili ilk növbədə onların sosial mənşəyinin araşdırılması ilə başlanmalıdır. Mənbəni yarananın sosial-siyasi kimliyi və mənbənin yaranma məqsədi onda əks olunan informasiyanın həqiqiliyi və obyektivliyinə təsir göstərən ən önəmli faktorlardandır. Bundan başqa mənbələrin təhlili zamanı onların yarandığı tarixi dövr haqqında hərtərəfli biliklərə malik olmaq da əhəmiyyətlidir. Mənbələrin təhlili və qiymətləndirilməsi onlarda əks olunan məlumatın təqdim olunma üsulu və digər mənbələrdə əks olunan məlumatlarla münasibətindən də aslıdır.

Yeni dövrdə cəmiyyət və dövlətdə fərdlərin fəaliyyət sahəsinin genişlənməsi, insan hüquqlarının tanınması, ictimai münasibətlərin inkişafı tarixi mənbələrin yaranma arealına və növlərinə ciddi təsir göstərmişdi. Yeni yaranan yazılı mənbələr əsasən şəxsi və ictimai mənşəli olaraq, cəmiyyətin siyasi və iqtisadi həyatda fəallığının artmasına işarə edirdi.

1. Aktlar

Məzmun və hüquqi mahiyyətinə görə bir-birindən fərqlənən sənədləri adətən aktlar və ya fərmanlar adlandırırlar. Xüsusi mülkiyyətin yaranması dövrünə təsadüf edən bu tarixi mənbələr mərkəzləşmiş hakimiyyətin və dövlətin yaranmasından sonra inkişaf edərək yeni forma almışlar. Aktlar təsnifatına görə şəxsi və dövlət mənşəli olmaqla iki yerə bölünürlər. Akt və fərmanlar onlarda əks olunan məlumatlara əsasən aşağıdakı növlərə bölünürlər: 1) feodalların torpaq uğrunda mübarizəsini əks etdirən sənədlər; 2) feodalların gəlir və işçi qüvvəsi uğrunda mübarizəsini əks etdirən sənədlər; 3) sənətkar-tacir əhalinin vəziyyətini əks etdirən sənədlər; 4) xarici

siyasəti müəyyənləşdirən sənədlər; 5) feodal mülklərini dövlət vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edən aktlar; 6) ticarət və tranzit gömrüyündən azad edən aktlar; 6) torpaq alqı-satqısını rəsmiləşdirən sənədlər və s. Tamamlanmış şəkildə aktlar və fərmanlar üç hissədən ibarət olurlar: protokol, əsas mətn və son protokol. Sənədlərin birinci hissəsində dini mətn, sənədi tərtib edən şəxsin titulu, adı, sənədin göndərildiyi şəxsin adı, titulu və kordinatları göstərilir. Əsas mətn preambula, sənədin tərtib olunma səbəbi, əxz olunan işin mahiyyəti və onu döğüran tarixi şərait və onu icra etmək üçün sərəncamı əhatə edir. Bu hissədə müəllif işin icra edilmədiyi halda mümkün olan cəza növünü də qeyd edir. Son protokolda sənədin tərtib olunduğu yer və vaxt, sənədin tərtib edilməsi ilə əlaqədar dini müraciət əks olunur.

Qafqaz tarixi üzrə sənəd və aktların yaranması bu ərazidə ilk dövlət qurumlarının formalaşması ilə bağlıdır. Mərkəzləşmiş dövlətlərdə fərmanlar əsasən iqtisadi və siyasi xarakter daşıyırdı. Sosial və dini məzmunlu aktlar bir qədər gec, yəni orta əsrlərdə yaranmışdır. Klassik dövr orta əsr akt və sənədlərin tam formalaşdığı və geniş yayıldığı bir mərhələni təşkil edir. Orta əsr fars dilli sənədlər bu cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sənədlərdə dövlətdə mövcud olan iqtisadi şərait, vergi siyasəti, əhalinin şikayətləri və müxtəlif məsələlərlə əlaqədar yazılmış şah fərmanları (məs., torpaqların bağışlanması), mərkəzi orqanlarla yerli idarə orqanlarının əlaqəsi və onlar arasında mövcud olan münasibətlər və s. əks olunur. XIII-XIV əsrlərdə bu sənədlər «yarlıq», XV-XVIII əsrlərdə «sözümüz» və ya «fərman» adlandırılır. Yazılış qaydasına və tərtibatına görə aktlar və sənədlər aşağıdakı növlərə bölünür: 1) hökmdarların dilcavabı və ya yazılı göstərişi əsasında tərtib olunanlar; 2) ərizə əsasında ayrıca kağız üzərində yazılanlar; 3) təqdim olunmuş ərizənin kənarında dərkənar şəkildə yazılmış və hökmdarın möhrü ilə təsdiq edilənlər; 4) yüksək rütbəli şəxslərin yazılı qeydləri əsasında tərtib edilən, sonra isə hökmdarların möhrü ilə

təsdiqlənənlər; 5) yüksək divanın daimi dəftərlərindəki məlumatlar əsasında yarananlar. Fars dilli sənədlər adətən «dünyaya “itaət etməli” hökm oldu» cümləsi ilə başlanırdı. Səfəvi dövrünə aid ən geniş fərmanlar toplusu 1989-cu ildə A.Navayinin redaktorluğu ilə “Şah İsmayıl Səfəvi. Tarix üzrə sənəd və yazışmalar məcməsinin qeydlərlə şərhli” adı altında Tehranda nəşr olunmuşdu. (اسماعیل شاه, ۱۹۸۹).

Qafqaz tarixi üzrə digər geniş yayılmış aktlar və fərmanlar sənətkar-tacir təşkilatların, yəni axilərin, daxili strukturunu, dini-mənəvi-etik əsaslarını əks etdirən fütufatnamə və risalələrdir. Bu sənədlər adətən üç dildə-fars, türk və ərəb dillərində tərtib edilirdilər. Onların içərisində ən məşhurları XV əsr abidələri olan türk dilində tərtib olunmuş Pir Ömər Xəlvətinin, fars dilində tərtib olunmuş Seyyid Hüseyinin, XVI əsr abidəsi olan Vaiz Kaşifinin fütufatnamələridir. Fütufatnamələr əsasən axilərin daxili qaydalarını əks etdirirdi, xüsusi aktlar olan risalələr isə bu təşkilatların istehsalat mexanizmlərini açıqlayırdı.

Səfəvilər dövlətinin süquta uğraması və Nadir şahın ölümündən sonra Qafqazda güclənən mərkəzdənqaçma tendensiyası aktlar və fərmanların tərtibatında ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. İlk növbədə dövlət mənşəli sənədlərin tərtibatının azalması və yerli xarakterli sənədlərin üstünlük təşkil etməsi müşahidə olunur. Digər tərəfdən yaranmış tarixi şəraitlə əlaqədar iqtisadi xarakterli sənədlərin tədricən azalması, əksinə beynəxalq münasibətləri və xarici siyasəti təsvir edən abidələrin sayının artması diqqəti cəlb edir. Bu, ilk növbədə yaranmış feodallıqlar arasında gedən müharibələr, qarşıdurma və toqquşmaların nəticəsi idi. Qafqaz üzrə tərtib olunmuş siyasi xarakterli sənədlərin, akt və fərmanların böyük əksəriyyəti italyan alimi T.Berşenin 1865-ci ildə tərtib etdiyi «Venesiya Respublikası və İran» adlı məcmüəsində toplanmışdı. XVI-XVII əsr üzrə tərtib edilmiş akt və fərmanların digər toplusu isə

Marino Sanudonun “Gündəliklər”ində nəşr olunmuşdu. (L Diarii, 2012)

Qafqazın yeni dövr tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən aktlar toplusu Qafqaz Arxeografiya kommissiyası tərəfindən XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində rus alimi A.P.Berjenin redaktəsi altında nəşr olunmuşdu. (Акты, 1866-1904). X əsrdən 1862-ci ilə qədər yaradılmış aktları əhatə edən nəşr 1866-1904-cü illərdə 12 cilddən ibarət olaraq çap olunmuşdu. Fars, ərəb, erməni, gürcü, tatar, türk dillərində olan tarixi sənədlər rus dilinə tərcümədə təqdim olunmuşdu. Nəşr Rusiya imperiyasının Qafqazda işğalçılıq planlarına bəraət qazandırmaq məqsədi ilə həyata keçirilsə də onun çox mühüm əhəmiyyəti var idi. Nəşrdə iqtisadi-sosial məsələlərdən çox siyasi-hərbi məsələlər üstünlük təşkil edir. İşğalçılıq müharibələri, döyüşlər, istintaq materialları, Qafqazlıların azadlıq mübarizəsi ilə yanaşı yerli hakimlərin şəcərələri, hökumranlıq dövrü haqqında nəşrdə maraqlı məlumatlar yer alıb. Qafqaz Arxeografiya Komissiyasının topladığı sənədlər içərisində Nadir şahın Car və Tallıların cəzalandırılması və qiyamçılar tərəfindən zəbt edilmiş Tiflis qalasının işğalı ilə bağlı Gürcü katolikosuna göndərdiyi fərmanda qeyd olunur ki, “Marağalı Əliqulu xana, bəylərbəy Mustafaxana və Yerevan bəylərbəyi Məhəmmədqulu xana... mənim tərəfimdən tapşırıq verilib ki, özləri ilə 2000 nəfərlik dəstə götürərək suyu keçsinlər və Qaraçorlu Nəcəf sultana Car və Tavlıları cəzalandırmaq üçün yardım etsinlər; oradan aləhəzrət Tiflisli Aslamış xanın və Gürcüstan sərdarının yanına gələrək, Tiflis qalasını işğal etsinlər, düşmənləri cəzalandırsınlar.....1147 (1734)-ci il rəcəb ayının 29-da yazılmışdır”. (Акты, 1866, I, отд.3, д.7, 73) Digər sənəddə, Gürcü taxtında vərəsəlik prinsipinin dəyişdirilməsi ilə əlaqədar Rus imperatoru Pavelin qəbul etdiyi qərara Amilaxvarın göstərdiyi etimadsızlıq və narazılıqla əlaqədar Şahzadə Teymurazın 1801-ci ildə tərtib etdiyi məktubda yazılır:

“Əgər tezliklə mövqeyini dəyişməsən bu, Hökmdar tərəfindən xəyanət kimi qiymətləndiriləcək. Hökmdar tərəfindən çar təyin olunmuş adama qarşı sən necə çıxma bilərsən? Sən bilirsən ki, David çar kimi qəbul edilib və onun olduğu torpaqlarda sən qala bilməzsən, Rusiyaya getsən səni Hökmdar xəyanətkar kimi cəzalandırır; İmeretiyada da yaşaya bilməzsən; Türkiyəyə getsən səni də olmasa uşaqlarını Türk qanunlarına çevirəcəklər. Sən nə üçün özünü belə cəzalandırırsan?”

Akt və fərmanların tənqidi təhlili ilk növbədə onların yarandığı tarixi şərait, zaman və yerin müəyyənləşdirilməsi ilə başlamalıdır. Akt və fərmanların məzmununun təhlili və şərhini onların xarakter və mahiyyətinin araşdırılması üçün lazımdır. Bu sənədlər aid olduqları dövrün ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsi, siniflər arası münasibətlər, sosial konfliktlərin mənşəyi, idarəçilik aparatının iş mexanizmi, xarici dövlətlərlə əlaqələrin istiqaməti və s. məsələləri aydınlaşdırmağa imkan verir.

İSTİNADLAR

1. Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией. (1866), т.1, Тифлис: Главное Управление наместника Кавказского
2. L Diarii Di Marino Sanuto: (Mccccxvi-Mdxxxiii). Dall' Autografo Marsiano Ital. Cl.VII Codd. Cdxix, Volume 20, 2012
3. اسماعیل شاه (۱۹۸۹). Şah İsmayıl Səfəvi. Məcmua-ye-asnad-o-mokatebat-e-tariki hamrah ba yaddaştha-e-tafsili. Tehran

2. Qanunvericilik sənədləri

Qanunvericilik sənədlərinin formalaşması cəmiyyətin siniflərə və sosial qruplara bölünməsi, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin yaranması ilə bağlıdır. Tipinə görə xüsusi və rəsmi mənşəli olan qanunvericilik sənədləri ali hakimiyyət tərəfindən elan edilən, hər hansı bir dövlətin sərhədləri çərçivəsində ali hüquqi gücə malik mənbələrdir. Qafqaz ərazisində ilk qanunvericilik sənədlərinin yaranması və formalaşması bu ərazidə mövcud olmuş dövlət institutlarının fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Yeni dövrdə Rusiya imperiyasının tərkibinə qatılan Qafqazın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi həyatı Rusiya imperiyası qanunvericilik aktları və sənədləri ilə nizamlanırdı. Bu dövrdə imperator qanunvericilik təşəbbüsü ilə çıxış edə biləcək yeganə qüvvə idi. 1865-ci ilin aprel ayında verilən çar reskriptinə görə dövlət quruculuğu ilə bağlı bütün məsələlər üzrə həlledici sənəd və qanunların qəbul edilməsi bilavasitə çarın səlahiyyətində idi. 1905-07-ci illər rus inqilabı nailiyyəti olan Dumanın çağırılması belə bu qaydanı ləğv etmədi. Dövlət Dumasına qanunvericilik təşəbbüsü ilə müraciət səlahiyyəti yalnız imperatora məxsus idi.

Rusiya imperiyasında mütləqiyyətin mövcudluğu qanunvericilik sənədlərinin dəqiq təsnifatına imkan vermir. Belə ki, qəbul edilmiş qaydaya görə imperatorun istənilən istək və arzusu qanun ola bilərdi. Buna baxmayaraq, qanunvericilik sənədlərinin aşağıdakı təsnifatı mövcuddur: 1) Manifestlər-fövqəladə hadisələrlə əlaqədar verilən və ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi həyatında mühüm dəyişikliklərlə əlaqədar olan qanunlar; 2) Əsasnamələr-qanunvericilik aktlarının forması olaraq, dövlət və özəl təşkilatların fəaliyyətini nizamlayan sənədlər; 3) qanunlar - Rusiya imperiyasında Dövlət Dumasının yaranmasından sonra meydana gəlmiş, ali hüquqi statusa malik sənədlər; 4) fərmanlar-Dumadan kənar yaranmış qanunvericilik aktları olaraq, müxtəlif məsələlərin hüquqi

normalarını müəyyən edən sənədlər; 5) nizamnamələr-siyasi üstqurumda mühüm dəyişiklikləri əks etdirən sənədlər; 6) Dövlət Şurasının aktları-iqtisadi məsələləri nizamlayan sənədlər; 7) beynəlxalq paktlar- beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasəti müəyyənləşdirən sənədlər. Sonuncular özləri bir neçə növə bölünürlər. Onların içərisində məktubları, müqavilə və sazişləri, konvensiya və protokolları göstərmək olar.

Qanunvericilik sənədlərinin mənbəşünaslıq təhlili bu sənədlərin yaranma tarixi və şəraitinin aydınlaşdırılmasını tələb edir. Bu isə öz növbəsində aşağıdakıları müəyyənləşdirməyi zəruri edir: 1) siyasi üstqurumda və dövlət quruculuğunda baş vermiş dəyişikliklərin öyrənilməsi; 2) hər hansı qanunun yaranmasını zəruri edən şəraitin, konkret faktların, hadisə və proseslərin araşdırılması.

İstənilən qanunvericilik sənədinin formalaşması qanunvericilik təşəbbüsünün yaranması, qanunvericilik layihəsinin yazılması və müzakirəsi, qanunvericilik sənədinin təsdiqi və elanından ibarətdir. Bu sənədlərin tənqidi tədqiqi qanunvericilik sənədlərinin hazırlandığı müəssisə və təşkilatların kargüzarlıq materiallarının təhlili, qanunların variant və layihələrinin öyrənilməsini tələb edir. Rusiya imperiyası tərkibində olan Qafqazın idarəçiliynə aid qanunvericilik sənədləri üç cilddən ibarət «Rusiya imperiyası qanunlarının tam külliyyatı» toplusunda nəşr olunmuşdur. Toplunun sonuncu iki cildi 1881-ci ildən 1917-ci illərə qədər olan qanunları əhatə edir.

Bu sənədlər Qafqazın idarə olunması sistemi və mexanizminin, Rusiya imperiyasının müstəmləkəçilik siyasəti və mahiyyətinin, Qafqazın sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi həyatının nizamlanması, mənəvi və mədəni-dini dünyasının istiqamətləndirilməsi və s. məsələlərin işıqlandırılması və öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İstənilən qanunun təhlili onun sosial mənşəyinin, yəni hansı sosial qrupun mənafeyinə xidmət etdiyinin müəyyənləşdirilməsi ilə başlayır.

Bu təhlil həm siyasi hakimiyyətin, həm də hakimiyyəti təmsil edən qüvvələrin sosial siyasətinin müəyyənləşdirilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Məsələn, Rusiya imperiyasının Qafqazda dini siyasətinin araşdırılması baxımından imperator I Aleksandrın 30 iyun 1805-ci ildə “Yelizavetpol dairəsi Müsəlman ruhaniliyi haqqında qaydalar” adlı fərmanı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. General P.D.Sisianovun təşəbbüsü ilə hazırlanan və imperiyanın işğal etdiyi Gəncə xanlığında mövqeyini möhkəmlətmək məqsədi daşıyan fərmanda yerli müsəlmanlara rus hakimiyyətinin təyin etdiyi din xadimlərinin rəhbərliyi altında ibadət etmək azadlığı verilir. Fərmanda din xadimlərinin maaşı dəqiqləşdirilir, xütbələrin oxunması, dini ayinlərin icrası zamanı rus imperatoruna və rus hakimiyyətinə sədaqətin nümayiş etdirilməsi qeyd olunurdu. Fərmanda axund və mollanın xəyanət etdiyi təqdirdə “ona heç bir güzəştin edilməyəcəyi və Sibirə sürgün ediləcəyi” də bildirilirdi. (Полное собрание, 1830, 28, 1099-1100).

Qanunvericilik sənədləri yeni dövrdə Qafqazın sosial-siyasi həyatını nizamlamaqla yanaşı Rusiya imperiyası qanunvericiliyinin, qanunvericilik institutları və qanunun icrasını təmin edən idarə və təşkilatların inkişaf və iş metodlarının təhlilinə də geniş imkanlar yaradır.

İSTİNADLAR

1. Полное собрание законов Российской империи. (1830). СПб.

3. Kargüzarlıq sənədləri

Kargüzarlıq sənədləri müəssisə, təşkilat və idarələrin idarə aparatının fəaliyyətini əks etdirən mənbələr toplusudur. Bu sənədlərin yaranması kapitalist münasibətlərin inkişafı ilə bir dövrə təsadüf edir. Onların yaranma səbəblərini isə ilk növbədə dövlət aparatının idarəedmə funksiyasının genişlənməsi, ictimaiyyətin idarəetmə orqanlarının fəaliyyəti ilə bağlı məlumata olan tələbatının artması və kargüzarlıq sənədlərini qeydə almağa imkan verən texnikanın meydana gəlməsi ilə izah etmək olar. Kargüzarlıq sənədinin bir neçə tipi mövcuddur. Bunlara 1) dövlət müəssisə, təşkilat və idarələrin sənədləri; 2) şəxsi təsərrüfat, təşkilat, müəssisə, kompaniya və bankların kargüzarlıq sənədləri; 3) məhkəmə-istintaq orqanlarının sənədləri; 4) siyasi partiya və təşkilatların sənədləri daxildir. Kargüzarlıq sənədlərinin hər bir tipi öz növbəsində bir neçə növə bölünür. Məsələn, dövlət müəssisə, təşkilat və idarələrin kargüzarlıq sənədlərinin aşağıdakı təsnifatı mövcuddur: 1) protokol sənədlər; 2) hesabat sənədləri; 3) icra orqanlarının hesabatları; 4) reyestrlər; 5) müraciətlər; 6) yazışmalar; 7) göstərişlər; 8) eyni məzmunu malik müxtəlif ünvanlara göndərilən məktublar (sirkulyarlar); 9) sərəncamlar; 10) diplomatik sənədlər və s. Bunların içərisində icra orqanlarının (çar Rusiyasında qubernatorların) hesabatları mühüm əhəmiyyətə malikdir. (Описание, 1823). Bu sənədlərdə inzibati ərazi vahidinin, yəni quberniya ərazisinin təbii şəraiti və imkanları, sərvətləri, əhalisi, əhalinin sosial statusu, dini mənsubiyyəti, kənd təsərrüfatının vəziyyəti, sənayenin inkişaf səviyyəsi, kəndli və fəhlə hərəkatı və s. haqqında maraqlı məlumatlar əks etdirilir. (Закавказский край, 1857) Hesabat sənədlərində əsasən sosial-iqtisadi xarakterli məlumatlar toplanmışdır. Bu sənədlərdə əmək haqqları, kənd məsələsi, fəhlə və mühəndis heyətinin tərkibi, dövlət müəssisələrinin iş üsulu və s. haqqında informasiya vardır. (Отчет, 1873)

Diplomatik sənədlər əsasən beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasəti əks etdirən materiallardan ibarətdir. Bu sənədlər öz növbəsində notalar, memorandumlar, yaddaş qeydləri və s. bölünürlər. Notalar şəxsi və verbal olmaqla iki növə malikdir. Bunlar dövlətlərin ayrı-ayrı öhdəlikləri əsasında tərtib olunan sənədlərdir. Yaddaş qeydləri hər hansı faktın düzgün şərh edilməməsinin qarşısını almaq məqsədilə imzalanırdı. Memorandumlar isə konkret məsələlərin hüquqi tərəfini təsdiqləyən sənədlərə deyilir.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında ictimai-siyasi gərginliyin artması, inqilabi hərəkət və təşkilatların güclənməsi müşahidə olunur. Bununla əlaqədar çar hökumətinin siyasi cəhətdən etibarsız saydığı qüvvələrə qarşı mübarizəsini əks etdirən sənədlər siyasi proseslərin daha obyektiv, elmi və dərinlən təhlili baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bunun üçün məhkəmə-istintaq orqanları materiallarının təhlili xüsusi maraq doğurur. Axtarışların, dindirmələrin, ifadələrin protokolu, hesabat sənədləri, mühakimə aktları və s. ibarət olan bu sənədlər təkcə siyasi prosesləri izləmək baxımından deyil, çar Rusiyasının istintaq-məhkəmə orqanlarının iş metodları və üsullarının tədqiqi baxımından da aktualıq təşkil edir.

XX əsrin əvvəlləri Rusiya imperiyasında mövcud olmuş siyasi gərginlik millətlərarası münasibətlərə də ciddi təsir edir. 1905-1906-cı illərdə Azərbaycanın bir neçə bölgəsində baş vermiş erməni-azərbaycanlı qarşıdurması, etnik təmizləmələr və kütləvi qırğınlarla müşayiət olunmuşdur. Rusiya imperiyası idarə aparatı üzvləri arasında yazışmalar, hesabat və təhlillər etnik münasibətlərin nizamlanması və tənzimlənməsi sahəsində görülən işlər haqqında mühüm məlumatları əks etdirir. Bununla əlaqədar Nazirlər Şurasının sədri və Daxili İşlər naziri P.A.Stolpının Qafqaz canişini qraf İ.İ.Vorontsov-Daşkova göndərdiyi 11 aprel 1908-ci il tarixli məktubunda qeyd edilmiş

məlumatı göstərmək olar. Adı çəkilən məktubda P.A.Stolipin yazır ki, “Son iki ildə Daxili İşlər Nazirliyinə Qafqazda terrorçu fəaliyyətin həddən artıq genişlənməsi, yüksək gərginlik həddinə çatması, çoxlu sayda insan tələfatı və onlar üzərində vəhşiliklər haqqında məlumatlar daxil olur. ...Həmin məlumatlara görə regionda həm sırf milli, həm də Rusiyadakı inqilabçıların fəaliyyətilə sıx əlaqədar olaraq ümuminqilabi zəmində, təbliğat da genişlənir. ...Belə ki, 1906-cı ilin ikinci yarısında İrəvan quberniyasında ermənilərin molokanlar və ləzgilər üzərinə sistemətik təcavüzü ləzgiləri molokan və tatarlarla birləşərək ermənilərə silahlı müqavimət göstərmək fikrinə sövq edib. Bu haqda ləzgilərdən təklif alan molokanlar hələ ki, qanunun aliliyinə inamlarını nümayiş etdirərək, bu ittifaqdan imtina ediblər, lakin elə həmin ilin sentyabrında hakimiyyət qarşısında ermənilərn tərk silah edilməsi barədə məsələ qaldırıblar və ...təklif rədd edildiyi təqdirdə təcavüzkarlara qarşı qanlı zorakılıq tətbiq edəcəklərini bildiriblər.” (Красный архив, 1929, III (34), 188) Məktubda nazir yazır: “Yelizavetpol quberniyasında gizli fəaliyyət göstərən və erməni əhalinin böyük hissəsini özünə tabe etməyə müvəffəq olmuş “Daşnaksyutun” partiyasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. “Daşnaksyutun”un belə müvəffəqiyyət qazanmasının səbəbi... isə 1907-ci ilin yanvar və fevralında partiyanın sağ qolunun Yelizavetpol quberniyasında öz üzərinə polis funksiyasını götürməsi, təcavüzkarları tutması və qanuni polisin yerinə əhalini qarət və basqınlardan qoruması olmuşdu. Eyni vəziyyət şəhərlərdə də mövcud idi. Nəticədə, 1907-ci ilin aprelinde “Daşnaksyutun” faktiki olaraq, ermənilər üzərində məhkəmə və polis hakimiyyətinə malik oldu, və tatarlarla mübarizə adı altında böyük pul vəsaiti yığıb, silah alır, bomba hazırlanması üçün emalatxanalar və laboratoriyalar təchiz edir, özünün həbsxanalarını yaradır və “komitə”dən yan keçərək, məhkəmə və polisə müraciət edənləri azadlıqdan məhrum edir və ya onlara qarşı pul cəriməsi tətbiq edirdi.”

Şəxsi müəssisə, təsərrüfat, təşkilat və bankların kargüzarlıq sənədləri sosial-iqtisadi xarakterli materialları əhatə edir. Bu sənədlər müttəfiq və kontrmüttəfiq aktlarından, mühasibat sənədlərindən, direktorların hesabatlarından, kargüzarlıq statistikasından və s. ibarətdir. Bu sənədlər təkcə əhalinin müxtəlif sosial təbəqə və qruplarının durumu və sosial vəziyyəti haqqında deyil, inqilabi hərəkatın, ilk növbədə fəhlə hərəkatının yaranması və inkişafı tarixindən, sənaye və kənd təsərrüfatının inkişaf istiqamətlərindən də məlumat verir.

Ötən əsrin siyasi tarixinin araşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edən sənədlərin digər toplusunu siyasi partiya və təşkilatların kargüzarlıq sənədləri təşkil edir. Bunlar partiya və təşkilatların proqram sənədlərini (nizamnamə və proqramı), mətbuat orqanlarının fəaliyyətini tədqiq etmək imkanı verir. Kargüzarlıq sənədləri mürəkkəb və müxtəlif struktura malik tarixi mənbələrdir. Bu sənədlərin təhlili müəyyən qaydalara riayət olunmasını tələb edir. İlk növbədə nəzərə almaq lazımdır ki, bu sənədlərin müəlliflərinin, yarandığı yer və tarix şəraitin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İkincisi, kargüzarlıq sənədləri ayrı-ayrılıqda tam tarixi şəraiti bərpa etmək imkanı vermir, onlarda əks olunan məlumatın kompleks şəkildə tədqiqi zəruridir. Tədqiqata cəlb edilən kargüzarlıq sənədləri mütləq müəyyən prinsip əsasında sistemləşdirilməlidir. Bu zaman sənədlərdə əks olunan mövzu, yəni məzmun, sənədlərin tərtibat strukturu və ya aid olduğu müəssisə və təşkilata görə sistemləşdirilməsi mümkündür. Nəhayət, kargüzarlıq sənədlərinin tam və obyektiv tədqiqi onların malik olduğu variant, nüsxə və qaralamalarının da təhlil edilməsini tələb edir.

İSTİNADLAR

1. Закавказский край. (1857). СПб.

2. Красный архив. (1929). Москва: Центральный Архив
3. Описание Карабахской провинции. (1823). Тифлис: Главное Управление наместника Кавказского.
4. Отчет Главного Управления Наместничества Кавказского за первое десятилетие управления Кавказом и Закавказским краем Великим князем Михаилом Николаевичем. 1862-1872. (1873). Тифлис: Главное Управление Наместничества Кавказского.

4. Statistik sənədlər

XIX əsrdən başlayaraq, statistik məlumatların toplanmasında keyfiyyət dəyişiklikləri baş verdi. İlk dəfə olaraq, tarixi gerçəkliyi əks etdirən informasiya təsviri deyil, rəqəmsal xarakter daşımağa başladı. Statistik məlumatlar əsasən iqtisadi-coğrafi mənbələrdə əks olunurdu. Statistik mənbələr onlarda əks olunan informasiyanın məzmunu baxımından bir neçə növə bölünürlər: 1) demoqrafik statistika; əhalinin siyahıya alınması xalq təsərrüfatının, iqtisadiyyatın, sosial problemlərin idarə olunması üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir; 2) aqrar statistika; əsasən kənd təsərrüfatının inkişaf istiqamətləri və sürətinin müəyyənəşdirilməsi üçün tərtib olunur; 3) sənaye statistikası; iri sənaye müəssisələrindən tutmuş orta və xırda, kустar müəssisələrin idarə aparatının statistik məlumatlarını əhatə edir; 4) idarə və müəssisələrin statistikası; ayrı-ayrı nazirliklərin nəzdində fəaliyyət göstərən statistik şöbələrin işini əks etdirir; 5) şəxsi təşkilatlar, müəssisələr və kompaniyaların statistikası; əsasən xüsusi kapitala məxsus idarələrin mühasibat hesabatını, maliyyə sənədlərini əhatə edir.

Qafqaz üzrə ilk statistik materialların toplanması bilavasitə kapitalist münasibətlərinin inkişafı və bu ərazinin Rusiya imperiyası tərkibinə qatılması ilə bağlıdır. Rusiya statistikası

sistematik olmayıb, pərakəndə xarakter daşıyırdı. Rusiya imperiyasında iki mərkəzləşmiş statistik orqan fəaliyyət göstərirdi. Bunlar 1863-cü ildə Daxili İşlər Nazirliyinin nəzdində yaradılmış Mərkəzi Statistika Komitəsi və Statistik Şuradır. Bundan başqa imperiyanın hər bir nazirliyinin nəzdində statistik şöbələr var idi ki, onlar da statistik informasiya toplanması ilə məşğul olurdular.

a. Demografik statistika

İmperiya ərazisində əhalinin ilk siyahıya alınması 1897-ci ildə həyata keçirilmişdi. Bu statistik mənbədə imperiya əhalisi təsərrüfatlar üzrə qeydə alınmışdı. Siyahıya alınma sənədində aşağıdakı suallar qeyd olunurdu: vətəndaşın adı, soyadı, atasının adı, təsərrüfat sahibi ilə əlaqəsi, cinsi, yaşı, sosial zümrəsi, dini mənsubiyyəti, anadan olduğu yer, il, qeydiyyat yeri, ana dili, təhsil səviyyəsi, əsas məşğuliyyəti. Bu informasiyanı xüsusi təhkim olunmuş inspektorlar toplayırdı. Rusiya statistikasını iki metodla işləyirdi-ekspedisiya və anket sorğusu. Birinci metod xüsusi hazırlanmış inspektorların əvvəlcədən müəyyən edilmiş anket üzrə əhali arasında məlumat toplanmasından ibarət idi. İkinci üsul isə informasiyanın bilavasitə tədqiqat obyektləri, yəni vətəndaşlar tərəfindən verilməsindən (xüsusi tərtib olunmuş anketlərin doldurulması ilə) ibarət idi. İlk demografik statistika Qafqaz ərazisində yaşayan əhalinin sayı, etnik, sosial, dini mənsubiyyəti, iqtisadi vəziyyəti və s. haqqında olduqca zəngin informasiya mənbəyidir. (Население, 1905). 1897-ci il Mərkəzi Statistika Komitəsinin rəsmi məlumatına görə Qafqaz ərazisində 9 milyon 354 min 800 nəfər yaşayırdı. Əhalinin 85%-dən çoxu kənd yerlərində, qalanlar (təxminən 14.5%) isə şəhərlərdə məskunlaşmışdı. Bu rəqəmlər bütövlükdə Rusiya imperiyası və Rusiya imperiyasının Avropa hissəsi üçün də keçərlidir. Qafqazda mövcud olan 20 quberniyadan yalnız dördündə (Tiflis, Bakı, Batum və Qara dəniz) şəhər əhalisi əhalinin ümumi

sayının 20%-dən çoxunu təşkil edirdi. Bütövlükdə Qafqaz üzrə kişilərin sayı qadınların sayından çox idi və yalnız Stavropol quberniyası və Kuban vilayətində qadınlarla kişilərin sayı bərabər idi. 1897-ci il statistikasına görə milli mənsubiyyət əsas danışq dili ilə müəyyənləşdirilirdi və Rusiya imperiyasının yalnız 44.35% rus dilində danışdı. İmperiyanın əsas əhalisi isə slavyan mənşəli idi: 75%. Dil mənsubiyyətinə görə türkdilli xalqlar 7%-lə ikinci, yəhudilər isə 4%-lə üçüncü yerdə idilər. Dini mənsubiyyətə görə Qafqaz əhalisinin böyük hissəsini (təxminən 51%) pravoslavlar, 34%-dən bir qədər çoxunu isə müsəlmanlar təşkil edirdi. Erməni xristianlar imperiya əhalisinin 0.96% təşkil edirdilər və əsasən Cənubi Qafqaz ərazisində məskunlaşmışdılar: İrəvan quberniyasında 53%, Yelizavetpol quberniyasında 34%, Qarsda 25%, Tiflisdə 21.83%. Qara dəniz quberniyasında 10.85%, Bakı quberniyasında isə 6.16% erməni-qriqoryan yaşayırdı. Qafqaz imperiyasının yaş tərkibinə görə cavan hissəsini təşkil edirdi, lakin əmək qabiliyyətli əhalinin faizinə görə orta rəqəmdən aşağı göstəriciyə malik idi. 1897-ci il demoqrafik statistikasında əhali 5 kateqoriya üzrə (zadəgan, ruhani, tacir, meşan, kəndli) təbəqələşdirirdi. Bundan başqa bəzi inzibati vahidliklərdə yerli əhali “qeyri-millət” kimi təsnifatlandırılır, kazaklar xüsusi qrup kimi qeydə alınmışdılar. Rusiya imperiyasının demoqrafik hesabatlarında Avropa mənşəli millətlərin nümayəndələri “qeyri-millət” kimi qeyd olunmuşdular. “Qeyri-millətlər” imperiyanın Mərkəzi Asiya, Sibirdə yaşayan yerli əhalisi idi. 1897-ci il statistikasına görə Qafqazda hər 1000 kişidən 182-si, hər 1000 qadınlardan 60-ı savadlı idi.

Bütövlükdə 1897-ci il statistikasına Qafqaz əhalisinin sosial yaşam tərzi, elmi-mədəni səviyyəsi, dini baxışları, münasibətlər və s. haqqında əhəmiyyətli məsələləri əks etdirir.

b. Aqrar stiatiska

Rusiya imperiyası ərazisində aqrar statistikanın toplanması müxtəlif dövrlərdə müxtəlif idarələr tərəfindən həyata keçirilib. Mərkəzi Statistika Komitəsindən başqa Əkinçilik və dövlət mülkiyyəti nazirliyinin əkinçilik və kənd sənayesi departamenti, kənd iqtisadiyyatı və kənd təsərrüfatı statistikasına şöbəsi, Daxili İşlər Nazirliyinin veterinar idarəsi, ictimai təşkilatlar və s. aqrar statistikanın toplanması ilə məşğul olurdular. Rusiyada məhsuldarlığın müəyyənləşdirilməsi, vergi siyasətinin nizamlanması, ölkənin kənd təsərrüfatı mallarına olan tələbatının ödənmə dinamikasının araşdırılması müxtəlif növ aqrar statistik məlumatların toplanmasını zəruri edirdi. Bu məqsədlə imperiya daxilində 1907-ci ildən məhsuldarlığın müəyyənləşdirilməsi üçün statistik tədqiqat aparılırdı. 1910-cu ildə kəndli və mülkədar təsərrüfatlarının kənd təsərrüfatı alətləri və maşınları ilə təchiz olunma səviyyəsini müəyyənləşdirən bir statistik tədqiqat aparılmışdı. Birinci dünya müharibəsi başladıqdan sonra aqrar sahədə ordunun kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təchiz edilməsində aqrar sektorun imkanlarını müəyyənləşdirmək üçün statistik məlumatlar toplanmışdı. İlk belə qeydə alınma 1916-cı ilə təsadüf edir. Qafqaz üzrə aqrar statistika regionda məhsuldar torpaqların həcmının müəyyənləşdirilməsi, əkilən məhsulların növü və miqdarı, kənd təsərrüfatında texniki vasitələrin istifadə olunması səviyyəsi, kəndli və xüsusi təsərrüfatın inkişaf səviyyəsi və s. mühüm məsələlər üzrə məlumatları əhatə edir. 1913-cü il aqrar statistikasına Qafqazın 7 quberniyasında 89.348 desyatin (*Rusiyada 1 desyatin təxminən 1.09 hektar torpaq sahəsinə bərabər idi*) əkin sahəsindən 2.813.300 pud (*Rusiyada 1 pud 16.381 kilograma bərabər idi*) pambıq yığıldığı haqqında məlumat qeyd edir. (Сборник, 1917, 134-135) Digər statistik material Rusiya imperiyası ərazisində balıqçılığın inkişafı haqqında məlumat verir. 1911-ci ildə Xəzəryanı ərazidə 23167

min pud balıq tutulmuşdur ki, bu da bütövlükdə Rusiyanın Avropa hissəsində ən böyük göstərici idi. Xəzəryanı vətəgələrdə 172 min fəhlə çalışırdı. 1913-cü il üçün balıq vətəgələrinin gəliri 66.367.000 rub qiymətləndirilmişdi. (Статистический ежегодник, 1915, 100)

c. Sənaye statistikas

İnqilaba qədər imperiya daxilində üç mühüm sənaye statistikas

qeydə alınmışdı: 1900, 1908 və 1910-12-ci illərdə. 1900-cü il statistikas

Rusiyanın Avropa hissəsini və qismən də Qafqazı əhatə etmişdi. Bu statistika Qafqazın üzərinə aksiz vergisi qoyulmamış və fabrik təhqiqatına tabe olan emal sənayesi müəssisələrini əhaə edirdi. Bu tədqiqatın nəticələri «Aksiz vergisi qoyulmamış istehsal üzrə fabrik və zavodlar haqqında statistik məlumat» adlı topluda dərc edilmişdi. 1908-ci il statistik qeydə alınma bütün Rusiya sənayesini (dağ-mədən və neft sənayesi istisna olmaqla) əhatə edirdi. Bu statistik qeydə alınmaya yalnız Bakı neft sənayesi müəssisələri daxil edilmişdi. Bu tədqiqatın nəticələri «1908-ci il üçün Rusiya imperiyası fabrik-zavod emal sənayesi üzrə statistik məlumatlar» adlı məcmuda toplanmışdı. Sonuncu, 1910-12-ci il siyahıya alınma isə Rusiyanın yalnız Avropa hissəsinə aid olmuşdu. Bu statistik tədqiqatın nəticələri «Ümumi nəticələr» adlı məcmudə nəşr olunmuşdu. (Статистические сведения, 1912)

1900-cü il statistik qeydə alınmada müəssisələr quberniya və iqtisadi rayonlara bölünməklə 12 istehsal sahəsi üzrə qruplaşdırılmışdı. Statistik rəqəmlər 4 cədvəldə toplanmışdır ki, bu cədvəllərdə də istehsalın xüsusiyyəti, istehsal müəssisələrinin sayı, işçi qüvvəsinin sayı, yaş və cinsi tərkibi, energetik mühərriklərin sayı, gücü, dəyəri haqqında məlumat əks olunmuşdu. 1908-ci il qeydə alınması 1900-cü ilin müddələrini təkrarlayır, lakin daha az obyektə əhatə edirdi. 1910-1912-ci il siyahıya alınması da müəssisələri 12 istehsal üzrə qruplaşdırırdı.

Hər istehsal sahəsi üzrə 2 növ cədvəl təqdim olunurdu. Cədvəllərdə istehsal olunmuş məhsulun miqdarı, satılmış məhsulun miqdarı və onların 1910-1912-ci il üçün orta qiyməti, istehsal üzrə mövcud olan müəssisələrin sayı və istehsal qrupları üzrə fəhlələrin sayı əks olunurdu.

XIX əsrdə rəsmi dövlət statistikasına ilə yanaşı şəxsi istehsal müəssisələrinin və şəxsi biznes strukturlarının da statistik hesabatları, məcmu və nəşrləri işıq üzünə görməyə başlayır. Şəxsi kompaniya, təşkilat və müəssisələrin statistikasına ilk növbədə bu idarələrin mühasibat idarələri və statistik şöbələrinin materiallarını əhatə edir. Bu sənədlər sənayenin müxtəlif sahələrinin inkişaf xüsusiyyətləri və dinamikasını öyrənmək, sosial-iqtisadi tarixin mühüm məsələlərini tədqiq etmək baxımından əhəmiyyətlidir. 1891-ci ildən Bakı sənayeçilərinin maliyyə yardımı ilə «Bakı neft sənayesi müəssisələrinin icmalına» adlı məcmuə nəşr edilirdi. Bundan başqa 1902-1915-ci illərdə «Fabrik inspektorlarının hesabat toplusu» nəşr edilmişdi. Rusiya imperiyasında əməyin, ayrı-ayrı dövlət müəssisələrinin, zemstvo (*Rusiya imperiyasında yerli özünü idarə orqanları, bələdiyyələr*) idarələrinin və s. statistikasına da mövcud idi. Statistik materialların toplanması konkret idarə etmə qərarları ilə bağlı olub iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində inkişaf siyasətinin müəyyənləşdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Statistik materialların toplanması sonradan onların təhlil edilməsi və iqtisadiyyat üzrə mühüm nəticələrin əldə edilməsi üçündür.

Statistik materialların təhlili ilk növbədə onların toplanması zamanı təyin edilmiş ölçü vahidinin, müşahidə obyektinin və onları xarakterizə edən əlamətlərin düzgün və qanunauyğun şəkildə müəyyənləşdirilməsindən asılıdır. Statistik mənbələrin obyektivliyi və gerçəkliyi olduğu kimi əks etdirməsi onların toplanma texnikası və metodundan da asılıdır. Statistik məlumatların toplanarkən məlumatların uyğunluğu, vahid tərkibli olması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Statistik məlumatların

təhlili zamanı onların toplanması məqsədləri və vəzifələri müəyyənləşdirilməlidir.

İSTİNADLAR

1. Население империи по переписи 28 января 1897-го года по уездам. СПб.
2. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. (1917). Год десятый. Петроград: Ф.Вайсберг.
3. Статистический ежегодник России.(1915). Петроград: ЦСК МВД.
4. Статистические сведения по обрабатывающей фабрично-заводской промышленности Российской империи за 1908 год. (1912). СПб.

5. Dövrü mətbuat

Qafqazda dövrü mətbuatın yaranması Rusiya imperiyasında baş vermiş siyasi dəyişikliklərlə bağlı idi. Tarixi mənbə kimi dövrü mətbuat ilk olaraq, ictimaiyyəti məlumatlandıran vasitə kimi yaransa da sonrakı dövrlərdə ictimai rəy və fikrin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayan vasitələrdən birinə çevrilmişdir. Dövrü mətbuatın materialları və onlarda əks olunan informasiya özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Digər yazılı mənbələrdən fərqli olaraq, olduqca geniş oxucu kütləsini əhatə edən, ictimai həyatın bütün sahələri üzrə məlumatı xronoloji ardıcılıqla əks etdirən dövrü mətbuat həm müasirlərini mühüm xəbərlərlə məlumatlandırır, həm də müasirləri haqqında fikir formalaşdırır. Bu baxımdan dövrü mətbuat polifonik, məqsədyünlü şəkildə seçilmiş informasiyanı

sistematik əks etdirən və onun uzun müddətli qorunmasını təmin edən informasiya daşıyıcısıdır. Dövrü mətbuatın digər xüsusiyyətlərindən biri onun müəyyən ərazi, region üzrə məlumatı əks etdirməsidir. Dövrü mətbuatın müxtəlif təsnifatı mövcuddur. Dövrü mətbuatı əsasən nəşriyyata (hakimiyyət, siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar, elmi müəssisələr, şəxsi olmaqla), dövrülüyünə (gündəlik, həftəlik, aylıq, rüblük olmaqla), ərazi əlamətinə (paytaxt, region, yerli şəhər, kənd əhəmiyyətli olmaqla), senzuraya (leqal, qeyri-leqal olmaqla), hakimiyyətə münasibətə (hakimiyyət yönli, müxalifət yönli olmaqla), məzmununa (tarixi, ədəbi, tibbi, kənd təsərrüfatı, qadın, teatr, yumoristik olmaqla), dilə görə təsnifatlandırırlar.

Qafqaz regionunun araşdırılması məqsədilə yaradılmış ən uzun ömürlü və məlumatlı dövrü mətbuat 1881-ci ildən 1915-ci ilə qədər nəşr olunmuş və 44 buraxılışdan ibarət “Qafqazın ərazisi və tayfalarının təsviri üçün materiallar toplusu” adlanan jurnaldır. (Сборник, 1881-1915) Jurnallarda Qafqazın ayrı-ayrı şəhərlərinin, vilayətlərinin tarixi, əhalisinin arxeologiyası, tarixi-etnoqrafik məşəyi, dili, dini, xalq yaradıcılığı haqqında olduqca geniş məlumat toplanıb. Jurnalın birinci buraxılışında Yerevan şəhəri haqqında yazıda qeyd olunur ki, “erməni dilindən tərcümədə “Yerevan” “görünən”, tatar dilindən (“ayravan”) tərcümədə isə “məscid” mənasını verir. Yerevana qədim mənbələrdə rast gəlinmir. Onun haqqında ən qədim mənbə b.e. VII əsrinə aiddir... Yerevan 1441-ci ilədək ermənilərin hakimiyyəti altında olub, sonra isə fars və türklərin əlində oyuncağa çevrilib”. (Сборник, 1881, I, 1-54). 5-ci buraxılışda Səlyanı təsvir edərkən qeyd olunur ki, “..əvvəllər Mahmudabad adlanırdı. Bu ərazi 1724-cü ildə Rusiyaya keçdi. ..Əhalisi tatar dilində danışır, yazı dili isə fars dilidir. ...Müsəlmanlar nəinki xristianlara əl verirlər, hətta dini baxışlarına görə onlara ikrah və nifrətlə baxırlar”. (Сборник, 1886, V, 125). Şimali Qafqaz xalqlarının dini inancından yazan jurnal bu ərazidə yaşayan

insanların nə vaxtsa xristian olduqlarını, XV-XVII əsrlərdən başlayaraq, Krım tatarları və Türklərin təsiri altında müsəlmanlaşdıqlarını qeyd edir. Jurnalda eyni zamanda Dağlıların ruslara ciddi nifrət bəslədikləri qeyd olunur. Jurnalın 20-ci buraxılışında Ermənistan kürdləri haqqında bunlar yazılıb: “Erməni tarixində yazılıb ki, Erməni çarı Tıqran kürdlərin çarı Astiaq üzərində qələbə çalaraq, onları öz ölkəsinə köçürdü. Yerevan vilayətinin kürdləri brukki, Kiçik Araratın şərqi, Fars, Türkiyə və Rusiya ilə sərhəddə yaşayanlar calallı, Yerevan quberniyasının Sürməli vilayətində yaşayanlar yezdi, Qarsın Kaqızman dairəsində yaşayanlar isə cunuqanlı tayfasındandırlar. Rusiyada təxminən 70.000 kürd yaşayır”. (Сборник, 1894, XX, 65) Jurnalın 22-ci buraxılışına Gürcüstan salnamələri, 25-ci buraxılışına isə Şimali Qafqaz xalqları haqqında geniş məlumat daxil edilmişdir.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Rusiya imperiyasında başlanan siyasi oyanış dövrü mətbuatın inkişafına güclü təkan verdi. Bu dövrdə siyasi səhnədə fəaliyyət göstərən demək olar ki, bütün ictimai təşkilatlar və partiyaların mətbu orqanları mövcud idi. Dövrü mətbuat materialları bu qurumların siyasi platforması, məqsəd və amallarını geniş ictimaiyyətə çatdıran vasitə olmaqla yanaşı daha əhəmiyyətli missiyanı həyata keçirirdi. Onlar gündəlik həyatın xroniki ardıcılıqla axarını əks etdirməklə cəmiyyətin bütün sferaları haqqında informasiyanı yayımlayırdılar.

Ümumiyyətlə, dövrü mətbuat kütləvi xarakter daşıyaraq, cəmiyyətin sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi və s. sahələri haqqında məlumatların xronoloji ardıcılıqla təsvirinə imkan yaradır. Lakin məlum olduğu kimi hər bir qəzet, mətbuat orqanı müəyyən qüvvələrin (siyasi, iqtisadi, ictimai, sosial və s.) təmsilçisi kimi çıxış edir və onların da maraqlarını müdafiə və ifadə edir. Bu baxımdan dövrü mətbuat orqanlarının materiallarının ikili xarakteri müəyyən edilir. Dövrü mətbuat

orqanlarında əks olunan informasiya istənilən tarixi mənbə kimi həm obyektiv, həm də subyektiv xarakter daşıyır. Onun subyektivliyinə işarə edən amillər daha çoxdur. Əvvəla, qəzet onu təsis edənin ictimai-siyasi, iqtisadi maraqlarının daşıyıcısıdır. İkincisi, qəzetin informasiya bazasının keyfiyyəti onun nəşrinə əmək sərf etmiş insanların, əsasən də redaktorun ictimai-siyasi baxışlarından asılıdır. Üçüncüsü, dövrü mətbuat müəyyən siyasi oriyentasiyaya malik olduğundan gerçəkliyi, tarixi reallığı tam müxtəlif rəqəsdə, və ya saxtalaşdırılmış şəkildə şərh edir. Bütün bunlara baxmayaraq, dövrü mətbuat materiallarında obyektiv informasiyanın olmadığını söyləmək düzgün olmazdı. Əvvəla, dövrü mətbuat tarixi gerçəkliyi xronoloji ardıcılıqla bütöv bir sistem kimi təqdim edən demək olar ki, yeganə tarixi mənbədir. İkincisi, bu mənbənin materialları onun yaradıcıları, onların siyasi dünyagörüşü, motivləri, məqsədləri və s. haqqında obyektiv məlumat toplamaq imkanı yaradır. Çox zaman informasiyanın bu hissəsi gizli informasiya adlanır. Üçüncüsü, dövrü mətbuat aid olduğu dövrün abı-havasını, ictimai atmosferanı, əhval-ruhiyyəsini anlamaq, dərk etmək imkanı verən mənbədir.

Dövrü mətbuat orqanları materiallarının mənbəşünaslıq təhlili ilk növbədə onların siyasi yönümünün müəyyən edilməsindən başlanır. Mətbuat orqanının xarici əlamətlərinin müəyyənəşdirilməsi onun haqqında obyektiv məlumatın toplanmasına imkan yaradır. Tədqiqatçı mətbuat orqanının kim tərəfindən, nə zaman təsis edilməsi haqqında informasiyanı mətbuat materiallarından müəyyən edir. Mətbuat orqanının nəşr olunma ardıcılığı və tirajı onun təsisçisinin maliyyə və siyasi nüfuzuna, eyni zamanda cəmiyyətdəki populyarlığına işarə edə bilər. Mətbuat orqanı redaktorunun sosial-siyasi mənşəyinin müəyyənəşdirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qəzetin neçə səhifədən ibarət olması, malik olduğu rubrika və bölmələri də onun xarici təhlilinə aiddir. Qəzet materiallarının daxili təhlili

dərc olunan məqalələrin məzmun və mənasının şərhindən başlanır. Bundan başqa qəzetin obyektivlik səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün onun redaksiyasında toplanmış ilkin materialların araşdırılması da əhəmiyyət kəsb edir.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Qafqazda sağ ifrat təmayüldən tutmuş sol inqilabçılara qədər müxtəlif partiya və ictimai təşkilatlar fəaliyyət göstərirdi. Milli burjuaziyanın, ziyalıların öz mətbuat orqanları mövcud idi. Qeyd edilən dövrdə dövrü mətbuat orqanları demokratik, milli və inqilabi olmaqla üç qrupa bölünürdülər. Demokratik mətbuat əsasən milli burjuaziyanın maliyyələşdirdiyi və kapitalizm münasibətləri və sivil cəmiyyətin qurulmasını rəhbər götürmüş istiqamətin təmsilçisi idi. Milli mətbuat da millii burjuaziyanın maliyyə dəstəyi ilə yaranmışdı, lakin əsasən milli təfəkkürün, dünyagörüşün, milli maraqların və dəyərlərin inkişafı və kütlələrə çatdırılması istiqamətində fəaliyyət göstərirdi. Inqilabi mətbuat Rusiya imperiyası ərazisində bolşevik, menşevik, eser (sosial-inqilabçılar), kadet (konstitusiyalı demokrtalar) və s. onlarla partiyayı təmsil edirdi. Bu partiyaların öz növbəsində fin, polyak, yəhudi, tatar və s. olmaqla bir neçə şöbə və bölmələri mövcud idi. Bu partiyaların mətbuat orqanları mövcud rəjimə qarşı fəal mübarizə apardıqları üçün hökumət tərəfindən təqiblərə və təzyiqlərə məruz qalırdı.

Dövrü mətbuat orqanlarının informasiyasından istifadənin bir sıra xüsusiyyətləri mövcuddur. Əvvəla, dövrü mətbuat orqanları materiallarının kompleks şəkildə təhlili müsbət nəticələr verir. Bu isə tədqiq olunan dövrə aid bir deyil, bir neçə ilin materiallarının təhlilini tələb edir. Əgər tədqiq olunan dövr olduqca genişdirsə, onda tədqiqatçı seçmə metodundan istifadə edərək, tədqiqata müəyyən dövrün materiallarını cəlb edə bilər. Seçmə üsulu tədqiqatçı tərəfindən müəyyənləşdirilir. Məs., tədqiqatçı on il üzrə materialları tədqiq edərsə, hər iki ildən bir nəşr edilmiş nömrələrin materiallarını təhlil edə bilər (buna 5%-

li seçmə deyilir). Və ya tədqiqat 50 və ya 100 ili əhatə edərsə, tədqiqatçı hər beş ilin materiallarından istifadə edə bilər. Əgər materiallar bir ili əhatə edərsə, müəllif hər üç aydan bir çıxan materialları tədqiqata cəlb edə bilər və s. İkincisi, dövrü mətbuat orqanlarının materiallarını sistemli şəkildə tədqiqata cəlb etmək səmərəlidir. Sistemləşdirmə tədqiq olunan problemə aid materialların seçilməsi, mətbuat materialları içərisində müəyyən problemə aid informasiyanın qeydə alınması deməkdir. Qeydə alınan informasiya və ya materiallar mütləq ümumi keyfiyyət xarakterinə malik olmalıdır. Dövrü mətbuat materiallarının kompleks və sistemli şəkildə təhlili onların öyrənilməsi zamanı müəyyən problemlər doğurur. Mənbələrin çoxluğu və kütləvi xarakter daşması onların bir tədqiqatçı tərəfindən tam və hərtərəfli əhatə olunmasına imkan vermir. Dövrü mətbuat orqanları materiallarının tədqiq olunan dövr haqqında hərtərəfli və dolğun təsəvvür yaratması üçün çox zaman riyazi və kəmiyyət metodlarından istifadə olunur. Ən çox istifadə olunan metodlardan biri isə kontent-analiz (təsviri təhlil) metodudur ki, bu da ictimai-siyasi problemlərin təhlili zamanı yüksək effekt verir.

Dövrü mətbuatın təhlilinin iki növü mövcuddur: 1) hər hansı dövrü mətbuatın bütöv bir mənbə kimi təhlili; 2) hər hansı dövrü mətbuat orqanında müəyyən məsələlərlə bağlı çap olunmuş informasiyanın qeydə alınması və təhlili. Bu iki təhlil növü bir-biri ilə sıx əlaqəlidir və onlardan birinin tətbiqi digərini təcrid etmir.

Bütövlükdə dövrü mətbuat yazılı tarixi mənbə kimi böyük üstünlüklərə və eyni zamanda müəyyən ziddiyyətlərə malik informasiya daşıyıcısıdır. Onlarda əks olunan məlumatların obyektivlik səviyyəsinin müəyyənəşdirilməsi, onların kompleks halda və sistemləşdirilmiş şəkildə təhlili isə tədqiqatçıdan yüksək professionalıq və qabiliyyət tələb edir.

İSTİNADLAR

1. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. (1881-1915), вып. I-XLIV, Тифлис: Главное Управление Наместника Кавказского.

VII. Müasir dövr tarixi mənbələrin qısa təsnifatı

Qədim yunanlar belə hesab edirdilər ki, tarixi yazmaq üçün əsas şərt tarixin şahidini və ya bu şahidin söylədiklərini əldə etməkdir. Qədim Yunan tarixi məktəbinə görə tarixi yalnız onun şahidləri və ya şahidlərinin ifadələri bərpa edə bilər. Məhz buna görə də Yunan tarixi məktəbinin zaman çərçivəsi müəyyən dövrlə məhdudlaşır. Müasir dövr tarixçiləri isə belə hesab edirlər ki, tarixin tədqiqatçıya yaxın olması heç də onun obyektiv bərpasına imkan yaratmır. Əksinə buna böyük əngəllər törədir. Belə ki, tədqiqatçı tarixi gerçəkliyi öz zehni, düşüncə tərzini, ətraf mühiti qavrama prinsipləri ilə əks etdirir. Bunlar isə ona tam obyektiv olmaq və qərəzsiz tarix yazmaq imkanını vermir. Bu deyilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, tarixin yaradılması üçün ideal olan bir zaman çərçivəsi lazımdır. Bu zaman çərçivəsi tarixi bərpa etmək üçün zəruri olan mənbələrin qorunub saxlanması qədər uzaq, tarixi proseslərin tədqiqatçısının şəxsi maraqlarına toxunmayacağı qədər də yaxın olmalıdır.

Müasir tarixi proseslərin bərpası təkcə tədqiqatçının dövrə yaxın olması və formalaşmış dünyagörüşə, maraq dairəsinə, prinsiplərə malik olması ilə məhdudlaşmır. Bu mərhələdə önəmli olan digər istiqamət tarixin bir elm kimi hakim dairələrin, siyasi qüvvələrin və ictimaiyyətin ciddi təsiri altına düşməsi və bu üç faktorun təzyiqi altında siyasiləşməsidir.

Getdikcə sosiallaşan, qloballaşan və eyni zamanda da lokallaşan tarix siyasi qüvvələrin və hakim təbəqələrin siyasi oriyentasiyasının təsirini daha çox hiss etməkdədir. Bu dövrün üçüncü özünəməxsusluğu onun bərpası üçün yeni növ yazılı mənbələrin və informasiya bazasının formalaşmasıdır. Bütövlükdə müasir dövr Qafqaz tarixi üzrə mənbələri xronoloji olaraq, üç dövrə bölmək olar: XX əsrin əvvəlləri (Birinci Dünya Müharibəsindən sonra yaranmış siyasi dövr, 1917-1920), Sovet dövrü (1920-1991) və XX əsrin sonları-XXI əsrin əvvəlləri.

XX əsr Qafqaz tarixi olduqca maraqlı və mübahisə doğuran hadisələrlə xarakterizə olunur. Bu mərhələdə iki dəfə müstəqillik əldə etmiş Qafqaz ərazisində baş vermiş ictimai-siyasi, tarixi, sosial-iqtisadi hadisələr olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Keçən əsrin əvvəllərində Qafqazın siyasi və mülki tarixində baş vermiş proseslər Rusiya imperiyasının dağılması və Oktyabr çevrilişinin nəticələri ilə bağlıdır. Qafqazın hər iki tərəfinin XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın tərkib hissəsi olmasına baxmayaraq, imperiyanın dağılmasından sonra Şimali və Cənubi Qafqaz xalqlarının tarixi fərqli inkişaf etmişdi. Cənubi Qafqazda uğursuz Transqafqaz Federasiyası ideyasından sonra üç aparıcı xalq dövlət müstəqilliyini elan etmiş, Şimalda isə rus, xüsusilə kazak icmasının dominantlığı, ağqvardiyaçılarla bolşeviklər arasında vətəndaş müharibəsinə səbəb olmuşdu. Çeçenistan və Dağıstanın yerli əhalisi, eyni zamanda Terek kazakları və qismən kazaklara qoşulan osetin və kabardinlər sərt antibolşevik mövqeləri ilə seçildilər. Antisovet siyasəti yürüdən digər düşərgə sağ-sosialist və liberal-demokratik əhval-ruhiyyəli yerli dağlı ziyalıları idi ki, onlar da Şimali Qafqaz və Dağıstanın Birləşmiş Dağlı İttifaqını təmsil edirdilər. İttifaq Şimali Qafqazın, Dağıstanın, Abxaziya və Zaqatala dairəsinin bütün dağlılarını birləşdirirdi. Bu İttifaq yarandığı ilk dövrdə Müvəqqəti hökumətə loyallıq münasibəti ilə seçilir və Rusiya İmperiyası tərkibində muxtariyyətə iddia

edirdi. Lakin sonrakı gərgin siyasi qarşıdurma İttifaqın, Terek hərbi hökumətinin və Terek və Dağıstan şəhərləri İttifaqının Terek-Dağıstan hökuməti adı altında birləşməsinə səbəb oldu. Sonradan bu hökumət mərkəzi Temir Xan-Şura olmaqla Dağlı hökumətinə çevrildi. Bu dövrün reallıqlarını bərpa etmək üçün aşağıdakı mənbələrdən istifadə edilir:

1. Akt sənədləri-bunlar 1917-1921-ci illər arasında Qafqazda mövcud olmuş müstəqil dövlətlərin və hökumətlərin, qanunvericilik, icraedici və məhkəmə orqanlarının hazırladıqları, elan edilən və dərc olunmuş sənədləri əhatə edir. Bu sənədlərin informasiya bazası olduqca genişdir və tədqiq olunan dövrün ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, idarəetmə, mülki və vətəndaş tarixinin bərpası üçün əvəzədləməz əhəmiyyətə malikidir. Bu sənədlər öz növbəsində qanunlara, sərəncamlara, əmrlərə, qərarlara, yazışmalara, göndərişlərə, qətnamələrə, müqavilələrə, razılaşmalara və s. bölünürlər. (Гессен, 1921-1937)

2. Kargüzarlıq sənədləri-bunlar qeyd olunan dövrdə fəaliyyət göstərmiş hakimiyyət, məhkəmə və ictimai orqanların, siyasi partiya və təşkilatların şöbə və bölmələrinin hər-hansı əhəmiyyətli məsələlərin müzakirəsi zamanı və ya hər hansı dövlət əhəmiyyətli sənədlərin hazırlanması zamanı yaradılan layihələr, variantlar və s. əhatə edir. Bu sənədlər iki əsas məsələni araşdırmaq imkanı verir: 1) Qafqaz ərazisində qeyd olunan dövrdə dövlətçilik ənənələrinin yaranması, inkişaf istiqamətləri və prinsiplərinin izlənilməsi; 2) tədqiq olunan orqanların iş mexanizmi, fəaliyyət istiqamətləri, səlahiyyət və vəzifələrinin öyrənilməsi. (Белое движение, 2014; Годовой отчет, 1921)

3. Statistik sənədlər-1918-1921-ci illər arasında Qafqazda baş vermiş iqtisadi, sosial və siyasi dəyişikliklərin keyfiyyət və əhəmiyyətinin müəyyənləşdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, o dövrün statistikasını əsasən

iqtisadi və sənaye statistikasından təşkil olunmuşdu. 1919-cu ildə Azərbaycan Cümhuriyyəti (AC) hökuməti tərəfindən «Sənaye dövrüyyəsi» adlı məcmuə buraxılmışdı. Bundan başqa Bakı neft sənayeçilərinin illik hesabat məcmuələri dərc olunurdu. «Ünvan-təqvim» adlı məcmuədə AC-nin ictimai həyatının müxtəlif istiqamətləri haqqında kəmiyyət xarakterli informasiya toplanmışdı. (Адрес-календарь, 2011)

4. Qeyd olunan dövrün hərtərəfli və xronoloji bərpasında əvəzəlməz rol oynayan mənbələrdən biri də dövrü mətbuat materiallarıdır. Dövrün ziddiyyətli xarakter daşması, demokratik abı-havanın mövcudluğu təbliğat-təşviqat sahəsində böyük canlanmaya səbəb olmuş, Qafqaz ərazisində onlarla müxtəlif siyasi yönümlü qəzet və jurnalların nəşrinə imkan yaratmışdı. Ümumilikdə bu dövrdə dərc edilən mətbu orqanları milli demokratik (Kaspi, Azərbaycan, Tanq Çolpan, İlçi, Ertoba), bolşevik (Bakinski raboçi, Qudok, Vrastan) olmaqla iki istiqamətə ayrılırdı. Hər bir istiqamət onu təmsil edən partiya və ictimai təşkilatların siyasi baxışları, amalları, məqsəd və vəzifələri haqqında informasiya verir.

5. Şəxsi xarakterli mənbələr əsasən xatirələri, gündəlik və məktubları, qeydləri əhatə edirdi. XX əsrin əvvəllərində Qafqazın sovetləşməsindən sonra yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət bir sıra siyasətçiləri vətəni tərk etməyə və hadisələri kənardan, mühacirətdən izləməyə məcbur etdi. Generallardan A.Denikin (Деникин, 1921), A.Lukomskinin (Очерки, 2001), P.Vrangelin (Врангель, 2002), siyasi xadimlərdən M.Ə.Rəsulzadənin (Rəsulzadə, 1992), M.Məmmədzadənin (Məmmədzadə, 1992) və b. yazdıqları şəxsi xarakterli materiallarda tədqiq olunan dövrün ziddiyyətləri, siyasi proseslərin axarı, ictimai-siyasi abı-hava və s. haqqında maraqlı məlumatlar mövcuddur. Bundan başqa o dövrdə yaşayıb yaratmış və bilavasitə Rusiya imperiyası, Qafqazla əlaqəsi olmuş xarici dövlətlərin siyasətçiləri də öz xatirələrində, məktub

və yazışmalarında bu ərazidə baş vermiş hadisələr, siyasi qüvvələr nisbəti, mövcud olan beynəlxalq münasibətlər və s. haqqında informasiya verirlər. (Джордж, 1934-1938)

Sovet dövrü üzrə mövcud olan mənbələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1.Sovet İttifaqı kommunist partiyası və müttəfiq respublikaların kommunist partiyalarının sənədləri: bunlara partiyanın nizamnamə və proqramı, partiya qurultayları, plenum və yığıncaqlarının stenoqrafik hesabatları, partiyanın qərar və qətnamələri, sərəncamları, partiyadan kənar mövcud olmuş təşkilat və müəssisələrdə fəaliyyət göstərən partiya qruplarının sənədləri və s. daxildir. Bu sənədlər partiyanın ölkə həyatında tutduğu real mövqeyi və ictimai həyatda oynadığı rolu araşdırmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. (Коммунистическая партия, 1983-1990)

2.Qanunverici və icarəedici orqanların akt sənədləri: bunlara dekretlər, qərarlar, qətnamələr, konstitusiya, qanun və kodekslər (Cinayət kodeksi, Mülkü kodeks, Torpaq kodeksi və s.), Nazirlər Sovetinin qərarları, qətnamələri, icarəedici və sərəncamverici sənədər, beynəlxalq müqavilələr və s. daxildir. Bu sənədlər ölkənin ictimai həyatının müxtəlif sahələrini, beynəlxalq münasibətləri əks etdirən məlumatlar bazasıdır. (Документы, 1954-2000)

3.Kargüzarlıq sənədləri: bunlara dövlət müəssisələri və ictimai təşkilatların müxtəlif sənədləri daxildir. Bu sənədlər əsasən sosial-iqtisadi və ictimai münasibətlərin təhlili zamanı mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

4.Xalq təsərrüfatının planlaşdırılması sənədləri ölkə daxilində iqtisadi inkişaf əlaqədar qəbul edilmiş cari və perspektiv planların öyrənilməsi, xalq təsərrüfatının inkişaf istiqamətləri, prioritetləri və s. haqqında məlumat verirlər. Bu sənədlər cari və perspektiv planlaşdırma olmaqla iki yerə bölünürlər. (Народное хозяйство, 1860-1938)

5.Statistik sənədlər sənaye, fəhlə sinfi və ziyalılar, kənd təsərrüfatı və demoqrafik olmaqla bir neçə yerə bölünürlər. SSRİ ərazisində 1922-ci ildən başlayaraq, hər il sənayenin siyahıya alınması keçirilirdi. Fəhlə sinfi və ziyalıların siyahıya alınması 1920-40-cı illər arası bir neçə dəfə keçirilmiş, 1947-51-ci illərdə isə bu sahədə hər il siyahıya alınma keçirilmişdi. Kənd təsərrüfatı siyahıya alınması da demək olar ki, 1921-29-cu illər arası ilbəl keçirilmişdi. SSRİ ərazisində ümumittifaq siyahıya alınması təxminən on ildən bir keçirilirdi. Bəzi illər müəyyən səbəblər üzündən bu sistemə pozulmuşdu. İlk ümumittifaq siyahıya alınma 1926-cı ildə keçirilmişdi. Ondan sonra 1929, 1936, 1939, 1959, 1979, 1989-cu illərdə siyahıya alınma keçirilmişdi. 1936-cı ilin nəticələri Stalinin əmri ilə «saxtalaşdırılmış» elan edilərək, məhv edilmişdi. (Население СССР, 1990)

6.Sovet mətbuatı bir mənbə kimi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, birpartiyalı siyasi sistem və avtoritarizm SSRİ ərazisində partiya orqanlarından başqa hər-hansı alternativ təbliğat və təşviqat vasitələrinin olmasını qadağan edirdi. Bu baxımdan sovet dövrü mətbuatı yalnız Kommunist partiyası və sovet hökumətini təmsil edirdi. Partiyanın qoyduğu qaydaya əsasən bütün qəzet redaktorları partiya üzvü olaraq, qəzətdə çıxan materiallara görə bilavasitə məsuliyyət daşıyırdılar. Partiyanın ideoloji orqanları mətbuat orqanlarını ciddi nəzarətdə saxlayır, sərt sovet senzurası çap məhsullarını saf-çürük edirdi. Bu xüsusiyyətlər sovet mətbuatı materiallarından istifadə edilərkən nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, Stalinin ölümündən sonra Xruşovun hakimiyyəti dövründə ölkədə başlayan liberallaşma və demokratikləşmə çap və nəşirlər məsələsinə ciddi təsir göstərmiş, SSRİ ərazisində sovet senzurasına tabe olmayan qeyri-rəsmi (samizdat) mətbuat nümunələri, müxtəlif əsərlər, şerlər, müraciətlər çap olunmağa başlamışdı. “Samizdat” (özüm

nəşr edirəm və ya müstəqil nəşr) nümunələri əsasən Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Baltikyanı respublikalarda geniş yayılmışdı. Qafqazda bu sahədə Gürcüstan və Ermənistan müxalifəti daha fəal idi. Bu materiallar siyasi azadlıqlar və insan azadlıqlarının təbliği, siyais plyuralizm və söz azadlığı uğrunda mübarizə nümunələri idi. Samizdat nümunələri çap məşinində çox nazik kağızlar üzərində yığılır və əl ilə yayılırdı. Təkcə 1965-1970-ci illərdə SSRİ ərazisində sovet sisteminin sosial, siyasi, iqtisadi, fəlsəfi məsələlərinə aid 400-dən çox belə qeyri-rəsmi nəşr işıq üzü görmüşdü. 1960-cı illərdə SSRİ rəhbəri olmuş N.Xruşovun SSRİ Kommunist Partiyasının XX qurultayında etdiyi “Stalinin şəxsiyyətinə pərəstiş haqqında” məruzəsi samizdatın ilk nümunələrindən sayılır. Belə ki, məruzə uzun müddət gizli saxlanılmış, SSRİ-də tam şəkildə yalnız 1980-ci illərin ikinci yarısından sonra çap edilmişdi. Əhalinin bu məruzəyə olan marağı onun gizli şəkildə çap məşinində çoxaldılaraq, surətinin yayılmasına səbəb olmuşdu. SSRİ ərazisində samizdat mətbuat nümunəsinə 1968-ci il aprelin 30-dan çap olunmağa başlamış “Cari hadisələrin salnaməsi” (Хроника, 1968) adlı jurnalı misal gətirmək olar.

Bütövlükdə sovet dövrü mənbələrinin bir sıra spesifik xüsusiyyətləri mövcuddur. İlk növbədə bu, partiyanın ictimai həyatın müxtəlif sahələrini nəzarətdə saxlaması cəhdləri ilə izah olunur. Bu baxımdan yaradılmış bütün yazılı mənbələr və informasiya partiyanın ciddi təsiri və təzyiği altında formalaşmışdı. Siyasi həyatın qapalılığı, informasiya blokadası və bütün məlumatların partiyanın imicinin qorunub saxlanılmaq şərti ilə paylanması sovet dövrü mənbələrinin obyektivliyinə ciddi xələl gətirir. Lakin yuxarıda sadalananlar bu mənbələrin tam saxtallığına da dəlalət etmir. Əslində bu saxtalaşdırılmış məlumatlar o dövr siyasi hakimiyyətinin fəaliyyət prinsipləri, gerçəkliyi dərk etmə yolları və metodları haqqında obyektiv təsəvvür əldə etmək imkanı verir. Sovet dövrü mənbələrinin

təhlili zamanı müxtəlif tədqiqat metodlarından istifadə edilir. İfrat saxtalaşdırılma ehtimalı bu mənbələrin tədqiqi zamanı kəmiyyət və riyazi metodların tətbiqini əsaslandıran amillərdəndir. Bəzi mənbələrin tərtibində metodoloji ziddiyyətlər (bunlara əsasən statistik materiallar aiddir) bir tədqiqat işində müxtəlif metodların tətbiqini zəruri edir. Sovet dövrü mənbələrində əks olunmuş informasiyanın obyektivliyinin təsdiqi müqayisəli metod və alternativ informasiyadan istifadəni şərtləndirir.

XX əsrin sonunda Sovet İttifaqının süquta uğraması ilə müttəfiq respublikalar dövlət müstəqilliyini elan etdilər. Cənubi Qafqazda üç müstəqil dövlət yarandı, Şimali Qafqaz muxtariyyət statusunda Rusiya Federasiyasının tərkibində qaldı. Müasir dövrümüz yeni mənbələrin yaranması və artıq məlum olan mənbələrin informasiya vermə qabiliyyətinin artırılması üçün yeni metodların tətbiqi ilə xarakterizə olunur. Internet resurslarından istifadə, dəqiq elmlərin tədqiqat metodlarının tarixdə geniş tətbiqi, elmlərarası tədqiqatların sayının artması indiyə qədər əldə edilmiş elmi nəticələrin dəqiqləşdirilməsi, mükəmməlləşdirilməsi və tamamlanması üçün geniş imkanlar yaradır. Bu dövrün tədqiqi üzrə aşağıdakı mənbə-informasiya bazasını formalaşdırmaq olar:

1. Qanunverici, icraedici və məhkəmə orqanlarının akt sənədləri. Bu sənədlər müasir dövrdə dövlətçiliyin inkişaf istiqamətləri və cəmiyyətin müxtəlif sahələrində aparılan işlərin tədqiqi baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

2.Kargüzarlıq sənədləri müxtəlif nazirliklərin, ictimai və siyasi partiya və təşkilatların mətbəx sənədlərinin, qərar və qətnamələrin, sərəncam və yazışmaların, əmr və göndərişlərin külliyyatını təşkil edir.

3.Statistika ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində mövcud olan strukturların, bank və investisiya qurumlarının fəaliyyətinin araşdırılmasına, iqtisadi vəziyyətin öyrənilməsinə, ölkənin

iqtisadi potensialı və iqtisadi inkişaf perspektivlərinin, sosial problemlərin xarakterinin müəyyənləşdirilməsinə imkan verir.

4. Kütləvi informasiya vasitələri müasir dövrümüzün tədqiqində əvəzedilməz rola malikdir. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı, internet resurslar, sosial şəbəkələr, televiziya kanalları, elektron informasiya daşıyıcıları cəmiyyətin sosial-iqtisadi, siyasi, mənəvi-etik dəyərlərinin araşdırılması baxımından olduqca geniş imkanlar açır. Sosial, ictimai təfəkkür və rəyin formalaşdırılması, istiqamətləndirilməsi və yönəldilməsində mühüm əhəmiyyətə malik müasir informasiya daşıyıcıları dövrü mətbuat orqanlarından fərqli olaraq, informasiyanı qısa müddətə, uzun məsafəyə, sürətli ötürmə qabiliyyətinə malikdirlər. Bu isə siyasi qüvvələrin informasiya və ideologiya mübarizəsində müasir informasiya texnologiyalarının imkanlarından geniş istifadə etməsi, ötürülən informasiyanın ifrat dərəcədə siyasiləşməsi və saxtalaşdırılması ilə nəticələnir. Kütləvi informasiya vasitələrinin tərəqqisi və bu sahədə əldə edilən nailiyyətlər informasiya blokadasını qeyri-mümkün etməklə cəmiyyətlərin daha da yaxınlaşmasına imkan yaradır. Qafqaz ərazisində hazırda müxalifat, hakimiyyətyönlü, neytral olmaqla üç istiqamət, üç tip informasiya vasitəsi mövcuddur. Belə alternativlik cəmiyyətin siyasi-ideoloji, sosial vəziyyəti və gələcək inkişaf perspektivləri haqqında müəyyən fikir formalaşdırır.

Müasir dövrdə tarixi araşdırmalar əsasən sosial-ictimai yönlü tədqiqatlardan ibarətdir. Bu tədqiqatların reallaşdırılması informasiyanın/mənbənin obyektivliyi və informasiya/mənbələrin əldə edilməsinin şəffaflığını aktuallaşdırır. 2005-ci ilin sentyabrında Azərbaycan Respublikasında “İnformasiya əldə etmək haqqında” qanun qüvvəyə minib. Qanun Azərbaycan Respublikasında informasiya əldə etməyin azad olduğunu vurğulayır. Gürcüstan konstitusiyasının iki maddəsi (37 (5), 41 (1)) və 1999-cu ildə qəbul olunmuş və Əsas inzibati kodeksə

əlavə fəsil kimi daxil edilmiş “İnformasiya azadlığı haqqında qanun” Gürcüstan Respublikası ərazisində vətəndaşların dövlət orqanları və müxtəlif təşkilatlar haqqında məlumat əldə etmək hüququnu tənzimləyir. 2003-cü ilin sentyabrında Ermənistan Parlamenti “İnformasiya azadlığı haqqında” qanun qəbul edib. Qanun vətəndaşlara dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilən orqanlar, müəssisələr, təşkilatların və ictimai əhəmiyyət təşkil edən xüsusi təşkilatların fəaliyyəti haqqında informasiya əldə etmək imkanı yaradır.

2009-cu ilin yanvarında Rusiya Federasiyasının Dövlət Duması “Dövlət və yerli özünüidarə orqanlarının fəaliyyəti haqqında informasiyaya çıxışın təmin edilməsi” qanununu qəbul edərək, həm hüquqi, həm də fiziki şəxslərin qeyd olunan orqanların fəaliyyəti haqqında azad informasiya əldə etmək hüququnu təsdiqləyib. Göründüyü kimi hüquqi müstəvidə həm adi insanların, həm də sosial-ictimai tədqiqatlarla məşğul olan alimlərin informasiya əldə etmək imkanları rəsmi səviyyədə həm tanınır və həm də qorunur. Təəssüf ki, real həyatda nəinki adi insanlar, hətta tədqiqatçıların belə istənilən informasiyaya çıxışını təmin etmək çətindir. İnformasiya əldə etmək azadlığının əksər hallarda pozulması lazımı informasiyanın əldə edilməsi üçün tədqiqatçıları alternativ mənbələrin axtarışına sövq edir. Hər hansı bir dövlətin ərazisində mövcud olan siyasi rejimin qiymətləndirilməsi zamanı rəsmi mənbələr, konstitusiya, qanunvericilik aktları, qanunvericilik orqanlarının fəaliyyəti bir, alternativ mənbə olan kütləvi informasiya vasitələrinin materialları, sosial araşdırma və sorğuların nəticələri, beynəlxalq təşkilatların hesabatları, iqtisadi vəziyyəti əks etdirən rəqəmlər tamamilə fərqli mənzərə yarada bilər. Hazırda dünyada informasiya və mətbuat azadlığının təmin edilməsi, alternativ informasiyanın yayılması sahəsində fəaliyyət göstərən bir sıra nüfuzlu beynəlxalq səviyyəli qeyri-hökumət təşkilatları mövcuddur. 1985-ci ildən fəaliyyət göstərən Sərhədsiz

reportyorlar (Reporters Without Borders), 1993-cü ildə yaradılmış Beynəlxalq Şəffaflıq (Transperancy International), 2006-cı ildən gizli informasiyanın ictimailəşdirilməsi ilə məşğul olan Vikiliks (Wikileaks) belə təşkilatlardandır. Bu təşkilatların yayımladığı informasiyanın dövlətlərin rəsmi orqanlarının verdiyi məlumatlarla müqayisəli təhlili müasir dövrümüzün bir sıra problemlərinin araşdırılmasına yardım edə bilər.

Beləliklə, mənbəşünaslıq kursu Qafqazın antik dövrdən müasir dövrümüzdə qədər olan tarixinin bərpası üçün lazım və zəruri olan mənbələrin təsnifatını, xüsusiyyətlərini və təhlil metodlarını müəyyənləşdirir. Hər bir mənbə, hər bir informasiya bazası yarandığı tarixi şərait, onun yaranma səbəbləri və məqsədi baxımından tarix və ictimaiyyət qarşısında müəyyən bir missiyanın daşıyıcısıdır. Bu missiyanın tədqiqçilər tərəfindən düzgün qiymətləndirilərək təqdim olunması, tədqiq olunan problemlərin obyektiv informasiya bazasının formalaşdırılması, mənbələrin elmi təhlilinin həyata keçirilməsi olduqca çətin və məsuliyyətli işdir. Mənbələrin düzgün seçilməsi və hərtərəfli obyektiv təhlili bizim keçmiş haqqında biliklərimizin nə dərəcədə obyektiv və elmi olacağına təminat verir. Keçmiş bərpa etməyə hazırlaşan hər bir tarixçi bu məsuliyyəti dərk etməli və elmi obyektivliyi subyektiv faktorlara qurban verməməlidir.

İSTİNADLAR

1. Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г. (2011). Баку: Нагыл Эви
2. Белое движение. (2014). 421 книг.
3. Врангель П.Н. (2002). Записки. Ноябрь 1916-Ноябрь 1920. Москва: Харвест

4. Всесоюзная перепись населения. По данным всесоюзной переписи населения 1989 года. (1990). Москва: Финансы и статистика.
5. Гессен И. (1921-1937). Архив русской революции. Берлин: Слово
6. Годовой отчет НКВД к VIII съезду Советов. (1919-1920). (1921). Москва: Наркоминдел
7. Деникин А. (1921). Очерки русской смуты. Париж: Поволцкий
8. Джордж Л. (1934-1938). Военные мемуары. Москва: Соцэргиз.
9. Документы внешней политики СССР.(1957-2000). Москва: Политиздат, 1-XXIV
10. Коммунистическая Партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898-1988). (1983-1990). Москва: Институт Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС
11. Məmmədşadə M.B. (1992). Milli Azərbaşcan hərəkəti. Bakı: Nıcat
12. Народное хозяйство СССР в цифрах (1860-1938). (1940). Москва: ЦСУ СССР.
13. Очерки из моей жизни. Вопросы истории. №1-12, 2001
14. Rəsulşadə M. (1992). Əsrımızın Siyavuşu. Çağdaş Azərbaşcan. Bakı: Nıcat
15. Хроника текущих событий. (1968).
<http://old.memo.ru/history/diss/chr/index.htm>

ƏLAVƏLƏR**Əlavə № 1**

Roma rəqəmlərindən ərəb rəqəmlərinə keçid cədvəli. Ralph, De Sola. (1974). *Abbreviations Dictionary*. New-York: American Elsevier. pp.418-419

I-1	XCV-95
II-2	C-100
III-3	CL-150
	CC-200
IV-4	CCC-300
V-5	CD-400
VI-6	D-500
VII-7	DC-600
VIII-8	DCC-700
IX-9	DCCC-800
X-10	CM-900
XX-20	M-1000
XXV-25	MD-1500
XXX-30	MDC-1600
XXXV-35	MDCC-1700
XL-40	MDCCC-1800
XLV-45	MCM və ya MDCCCC-1900
L-50	MCMX-1910
LV-55	MCMXX-1920
LX-60	MCMXXX-1930
LXV-65	MCMXL-1940
LXX-70	MCML-1950
LXXV-75	MCMLX-1960
LXXX-80	MCMLXX-1970
LXXXV-85	MCMLXXX-1980
XC-90	MCMXC-1990

MM-2000
MMM-3000
MMMM və ya MV⁻ -4000
V⁻ -5000
M⁻ -1000.000

Əlavə № 2

Orta əsr ərəbdilli müəlliflərin əsərlərindən tərcümələr

XV əsrin müəllifi əl-Kəficinin “Tarixşünaslığa həsr olunmuş “Qısa əsər” (əl-Mühtəsər fit elm ət-tarih) adlı əsəri 1463-cü ildə yazılmışdı. əl-Kəfici təxminən 1386/7-ci ildə Anadoluda anadan olmuş və 1474-cü ildə vəfat etmişdi. Dövrünün ən görkəmli müəlliflərindən olan əl-Kəfici olduqca məhsuldar yaradıcılığa malik olmuş, lakin onun əsərlərinin yalnız bir qismi nəşr edilmişdir. Professional tarixçi olmayan əl-Kəfici qeyri-ənənəvi, qeyri-dini fənnlərin, fəlsəfənin və digər elmlərin tarixşünaslığa təsiri məsələlərini əhatə etməyə çalışmışdı. Bu əsər müsəlman tarix elmində məlum olan və tarixşünaslığın nəzəriyyəsinə həsr olunmuş ən qədim əsərdir. Tarixin nəzəri problemlərini Misirin 20 qədim əlyazmaları əsasında təhlil etməyə cəhd göstərmiş alimin seçdiyi mənbələr təəssüf ki, real tarixi deyil, ilahələr və peyğəmbərlərə həsr olunmuş rəvayətləri əks etdirir. Əsər giriş və üç fəsildən ibarətdir. Əsərin giriş hissəsi orta əsr tarixşünaslığının tipik nümunəsi olaraq, dini xarakter daşıyır; birinci fəsil tarixşünaslığın prinsiplərini, ikinci fəsil tarixşünaslığın əsas problemlərini, üçüncü fəsil isə tarix elminin tədrisi məsələlərini əhatə etmişdir. Əsərin ikinci hissəsində tarixçinin tədqiqat metodu probleminə toxunan müəllif qeyd edir ki, hər hansı

hadisə haqqında yazmağa hazırlaşan tarixçi aşağıdakı təsəvvürlər nöqtəyi-nəzərindən çıxış etməlidir:

- hadisənin müasiri olaraq, gözü ilə gördüyü hadisələr haqqında təsəvvür;
- müəyyən biliklər haqqında təsəvvür;
- güman edilən hadisə haqqında təsəvvür;
- həyata keçməsi qeyri-mümkün olan ziddiyyətlər haqqında təsəvvür;
- yuxarıda sadalanan hallardan fərqli təsəvvürlər (s.189).

XV əsrin digər görkəmli nümayəndəsi Əs-Səhavi “Tarixçilərin ziddiyyətli təhlilinin açıq tənqidi” əsəri ilə ərəb tarixşünaslığının ən güclü əsərlərindən birini yaratmışdı. Bu əsərdə tarix akademik dini fənnlərin öyrənilməsində köməkçi rol oynayan elm sahəsi kimi təhlil edilir. Digər tərəfdən bu əsər yazılı tarixin yaradılması sahəsində tərtib edilmiş ən kamil tədqiqat əsəri sayıla bilər. Əsər müəllifin müasirləri olan və olmayan tarixçilərin yaradıcılığının tənqidi əsasında qurulmuşdur və müsəlman tarixşünaslığına yüksək səviyyədə həyata keçirilmiş səyahət sayıla bilər.

Hüdud əl-Ələm. Dünyanın bölgələri. 982-ci il fars coğrafiyası. Tərcümə və şərhlər V.Minorski tərəfindən həyata keçirilmişdi. V.Minorskinin fikrincə əsərin müəllifi X əsrdə yaşamış və Azərbaycandan olan İbn Abu l-Hayca ər-Rəvvaddır. Əsərin rus dilinə tərcüməsi Y.E.Borşevskiyə məxsusdur. Əsərin 35-ci bölməsində Azərbaycan, Ərməniyə, Arran vilayətlərinin və onların şəhərlərinin təsviri verilir.

“Bu üç vilayət bir-birinə qonşudur. Onların sərhədləri bir-birinin içərisinə girir. Bu regionun (nahiyənin) şərqə Gilan, cənubu İraq və Cəzirə, qərbi Rum və Sərir, şimalı isə Sərir və Xəzərlər (Xazarlar) ilə həmsərhəddir. Bu ərazi bütün İslam torpaqları içərisində ən gözəl və mülayimidir (bisyar ni mattarin). Bu nahiyə axar suları və gözəl meyvəsi ilə çox çiçəkli

və yaraşılıqdır. Bu ərazi dünyanın bütün hissələrindən inam dalınca bura gələn tacirlərin, mübarizkarların və xaricilərin sığınacaq yeridir.

...1. Ərdəbil Azərbaycanın paytaxtı, divarları olan böyük şəhərdir. Bu, çox sakit və gözəl bir şəhərdir. Bu şəhər Azərbaycan şahlarının iqamətgahı olan yerdir. Bu şəhərdə zolaqlı və müxtəlif rənglərdə olan məhsullar istehsal olunur.

3. Təbriz Alə bin Əhməd tərəfindən tikilmiş divarları olan kiçik, lakin çiçəklənən və gözəl şəhərdir.

4. Marağa böyük, çiçəklənən və gözəl, axar suları və çiçək açan bağları olan şəhərdir. Onun çox möhkəm divarları var idi, lakin Busacın oğlu onları dağıtdı.

6. Muğan dəniz sahilində yerləşən və nahiyəsi olan şəhərdir. Onun nahiyəsində Muğan adlanan iki şəhər vardır. Muğandan küllü miqdarda boyaq məhsulları, taxıl, cuval və xalça ixrac olunur.” (s.142-143)

Əsərin bu hissəsində Azərbaycanın 7 şəhərinin adı çəkilir: Ərdəbil, Asna, Təbriz, Marağa, Vərzənd, Muğan, Vartan.

Ərməniyə və Arran bir yerdə təsvir olunur. Ərməniyənin şəhərləri içərisində Urmiya, Samas, Xoy, Naxçıvan, Bidlis, Malazgird, Qalığala, Ərzurum, Mərənd, Əhər, Sincanın adları sadalanır. Ümumilikdə, Ərməniyənin 19 şəhərinin adı göstərilir.

Arranın 22 şəhərinin adı çəkilir və təsvir olunur. Onlar: Qaban (Qafan), Bərdə, Beyləqan, Bəzğah (Çavad?), Gəncə, Xunan (Tiflisdən 22 fərsəng (*1 fars fərsəngi 5549 metrə bərabərdir*) şərqdə), Varduqiya (Borçalı), Qala (Girdman), Tiflis, Şəkki, Mubaraki (indiki Yevlağın yaxınlığında), Süq əl-Cabal (müasir Ərəş və Kaxetiya yaxınlığında) Sunbatman (Bərdənin şimalında), Sanar (Şəki ilə İlisu arasındakı ərazi), Qəbələ, Bərdiç (Bərdə yaxınlığında ərazi), Şirvan, Gürzan, Kurtvan, Şabaran, Dərbəndi-Xəzəran, Bakıdır. Bunların içərisində ən geniş Şirvan təsvir olunur.

“36. Şirvan, Kirzan (*Balazuriyə əsaslanaraq, Bartold bu ərazini Lakz ilə eyniləşdirir, cənubi Dağıstan xalqlarının-buduq, xinaluq, kriz, haput və s. yaşadığı ərazi, Dərbəndlə Şirvan arasında, Qafqaz dağlarına yaxın olan ərazi*), Lizan (“əl-Abxaz” (*Şirvan (və ya Şabaran) ilə Samur çayı arasındakı ərazi, Lahic, əhalisi iran mənşəli, türklər, onları “tat” adlandırırdılar*) bir şahın hakimiyyəti altında olan üç vilayətdir. O Şirvan-şah, Kirzan-şah və Lizan-şah adlandırılır. O, Şamaxıdan bir fərsəng məsafədə yerləşən hərbi düşərgədə yaşayır.” (s.143)

“29. Şakki, Ərməniyənin çiçəklənən və gözəl bölgəsidir. Onun uzunluğu təxminən 70 fərsəngdir. Onun sakinləri müsəlman və kafirdirlər. (143-145)

“Daxili Bulqarlar” ölkəsinin təsviri

Onun şərqə Mirvət (Madyar, Qara dənizin şimal sahili), cənubu Gurz dənizi, qərbi Səqləbs, şimalı isə Rus dağlarıdır. Bu, dağları olmayan ölkədir. Onun əhalisi mərd, igid və döyüşkəndir. Onların mənşəyi qonşuluqlarında yaşadıkları Xəzər ölkəsinin türkləri ilə eynidir. Daxili Bulqarlar bütün ruslarla müharibə şəraitindədirlər, lakin onların ətrafında yaşayan hamı ilə ticarət edirlər. Onların qoyunları, silahları və müharibə sursatları var.

“Mirvət ölkəsi”nin təsviri

Onun şərqə bir sıra dağlar və Xəzər peçeneqləri, cənubu Xəzər peçeneqləri və Gurz dənizi, qərbi Gurz dənizi sahilləri və Daxili Bulqarlar, şimalı isə dəniz sahili və V.n.nd.r. dağları (Madyar ?) ilə həmsərhəddir. Onlar xristiandırlar və iki dildə - ərəb və rumi (Bizans yunanı?) dilində danışırlar. Onlar ərəblər kimi geyinirlər. Onlar türklər və Rum ilə dost münasibətdədirlər. Onların düşərgələri və mağaraları var.

“Xəzər peçeneqləri” ölkəsinin təsviri

Onun şərqə Xəzər dağları, cənubu Alanlar, qərbi Gurz dənizi, şimalı isə Mirvətdir. Onlar peçeneq türkü mənşəlidirlər. Onlar bu əraziyə gəlmiş, işğal etmiş və məskunlaşmışdılar. Onların düşərgələri, mağaraları, mal-qarası və qoyunları var. ...Xəzər qulları islam torpaqlarına əsasən bu ərazidən gətirilir. “ (s.160)

“Alanların ölkəsi” və onun şəhərlərinin təsviri

Onun şərqə və cənubu Sərir (*Markvart və Bartoldun fikrincə avarların yaşadığı ərazi*), qərbi Rum, şimalı isə Gurz dənizi və Xəzər peçeneqləridir. Bu ölkə dağlara bölünür və gözəl təbiətə malikdir. Onların şahı xristiandır. Onların 1000 böyük kəndi var. Onların içərisində həm xristian, həm də bütperəstlər var. Əhalinin bir hissəsi dağda, bir hissəsi isə düzənlikdə yaşayır.

“Sərir ölkəsi” və onun şəhərlərinin təsviri

Onun şərqə və cənubi Ərməniyə ilə, qərbi Rum ilə, şimalı isə Alan ölkəsi ilə həmsərhəddir. Bu ölkə dağlar və düzənlərdən ibarət olduqca gözəl təbiətə malikdir. Söyləyirlər ki, onun dağlarında cüce kimi böyük milçəklər uçur. Hərçənd ki, onların şahı bu milçəklərə kifayət qədər yem göndərir, lakin onlar ac olanda bu əraziyə gəlib istənilən kişini və ya mal-qaranı şikar kimi apara bilirlər.

1. Şahın sürüsü dağlarda olan ən böyük sürüdür. ...deyirlər ki, onun olduqca böyük qırmızı qızıl ehtiyatı var.
2. Xandan şahın hərbiçilərinin yaşadığı şəhərdir.
3. Qaytaq, Rubas iki çiçəklənən şəhərdir.

Bu ölkələrin hamısından islam torpaqlarına çoxlu qullar gətirilir.” (s.161)

Qafqaz tarixinin öyrənilməsi. V.Minorski tərəfindən hazırlanmış materialdan hissələr. (Studies in Caucasian History. V.Minorsky. London 1953)

Azərbaycanın Şəddadilər dövrü üzrə qiymətli mənbələridən biri XVI əsr müəllifi, tarixə Münəccimbaşı adı ilə daxil olmuş Əhməd bin Lütfullahın ərəb dilində tərtib olunmuş “Cami əl-duval” əsəridir. Əsərin müəllifi 1702-ci ildə Məkkədə vəfat etmişdir. Onun əsəri 1730-cu ildə Əhməd Nədim tərəfindən tamamlanmış və “Sahaif əl-əxbar” adı altında türk dilində nəşr edilmişdir. Münəccimbaşı əsəri tərtib edərkən küllü miqdarda tarixi mənbələrdən (təxminən 72 dildə olan müxtəlif tarixi mənbələrdən) istifadə etmişdir ki, onların içərisində bizim dövrümüzdə gəlib çatmamış Bab əl-Abvab, Şirvan və Arranın (Tarix əl-Bab) yerli tarixi qeyd olunur. Münəccimbaşının sözlərinə görə bu mənbə 1106-cı ildə tamamlanmış, lakin Şəddadilərə aid iki mühüm fəsil və əl-Bab və Şirvanın tarixi yalnız 1075-ci ilə qədər təsvir edilmişdir. Məhz buna görə Münəccimbaşı öz əsərində Şəddadilərin Ani idarəçiliyi məsələsinə toxunmur. Əsərdə hadisələrin hərtərəfli təhlili V.Minorskiyə belə bir fikir yürütmək imkanı verir ki, müəllif Gəncəyə yaxın bir ərazidə yaşamış və ya bir sıra yerli xarakterli mənbələrdən istifadə etmişdir. V.Minorskinin fikrincə müəllifin xristianlığa sərt mövqeyi və eyni zamanda türklərə mənfi münasibəti onun yerli kürd və ya fars olması haqqında fərziyyələr irəli sürmək imkanı verir.

Mənbənin ingilis dilində təqdim edilmiş hissəsinin tərcüməsi.

“VII bölmə IV fəsil: Şəddadilərin, Aran və Ərməniyənin bir hissəsinin hökmranlarının sələfləri haqqında.

Onlar 10 nəfərdir və mən belə fikirləşirəm ki, kürddürlər. Onların paytaxtı Dəbil, sonra isə Gəncə olmuşdur.

Onların ilk yaranması 951-ci ilə, süqutu isə 1075-ci ilə təsadüf edir. Onlar 128 il hakimiyyətdə olmuşlar.

§2. Arran cənubi Azərbaycanla həmsərhəd olan tanınmış ərazidir. Qərbdən o, Ərməniyə ilə, şərq və cənubdan Azərbaycan ilə, şimaldan isə Qafqaz dağları ilə həmsərhəddir. Onun paytaxt şəhəri Naxçıvan 5-ci iqlimdə, 78° uzunluq və 42° enində yerləşir”. (s.5-6)

“Şəddadilərin ilk nümayəndəsi Muhəmməd bin Şəddad olmuşdur. Onun yüksəlməsi və hökmran olması səbəbi Salar Mərzban Muhəmməd bin Musafirin 948-ci ildə Rey yaxınlığında məğlub olması və dörd il həbsdə qalması ilə əlaqədar Azərbaycanın çətinliklərə düşməsi və hər bir tayfanın və ailə qrupunun ölkənin bir hissəsini mənimsəməsi ilə izah olunmalıdır. Və Muhəmməd bin Şəddad Dəbil və onun sakinlərini öz hakimiyyəti altına aldı, onlar onun hökmranlığını qəbul etdilər, çünki bu onları və onların qadınlarını himayə edir, qonşu düşmən qüvvələrdən, Deyləmilər (*V.Minorskinin fikrincə İran mənşəli, Xəzər əyalətlərindən olan element*) və başqalarından qoruyurdu. Və Muhəmməd bin Şəddad öz ailəsi, tayfası və davamçıları ilə 951-ci ildən Dəbildə hökmranlıq etməyə başladı.

Salar İbrahim bin Mərzban Azərbaycanın bir hissəsində əsir düşmüş atasının hərbi qulluqçusu kimi xidmət edirdi. Bu haqda ona xəbər çatan kimi o, Durmusun (Durlüs - Vayadzor?) hakiminə məktub göndərərək, onu Şəddadiyə qarşı çıxmağa və onu Dəbildən qovmağa çağırırdı. Deyilənə görə o, bu çağırışa tabe oldu və erməni, lakz və digər kafirlərdən ibarət Muhəmməd bin Şəddada qarşı qoşun topladı.Onlar iki çayın -Araz və Metsamaur (Azat?) çayının arasında görüşdülər. Müsəlmanlar qalib gəldilər, kafirlər isə məğlub oldular....Muhəmməd bin Şəddadi qələbə ilə Dəbilə qayıtdı.” (s.8-9)

“1031-ci il şənbə günü İd əl-Ədha Fədl bin Muhəmməd bin Şəddad öldü. Onun hökmranlığı 47 il sürmüşdü.

Onu oğlu və varisi Abul-Fəth Musa bin Fədl bin Muhəmməd bin Şəddad 19 noyabr 1031-ci ildə əvəz etdi. Həmin il Rus ikinci dəfə gəldi və Musa onlara qarşı Bakuya yaxınlığında döyüşə girdi. O, onların çoxlu döyüşçülərini öldürdü və öz ərazilərindən uzaqlaşdırdı. 1034-cü ildə Ləşkəri Ali bin Musa öz atası Əbul-Fəth Musaya qarşı hücumla keçdi və onu xəyanətkarcasına öldürdü. Onun hökmranlığı 3 il davam etdi.” (s.17-18)

“Həmin 1062-ci il Alanlar Alan darvazalarını keçərək, Aran ərazisinə soxuldular, çoxlu adamı öldürdülər və 20.000-dən çox adamı, kişi, qadın və uşağı... əsir götürdülər. 1063-cü ildə Abül-Asvər Gəncə yaxınlığında möhkəmləndirilmiş divarlar tikdirdi. Onları möhkəm darvazalarla birləşdirdi və onların ətrafında dərin xəndəklər qazdırdı və Gəncənin ərazisi genişləndi.

Elə həmin il o, Şarvanın ərazisinə soxuldu və Gülmıyan qalasını ələ keçirdi. O, burada öz hərbcilərini və döyüşçülərini yerləşdirdi. Sonra o, Şarvan şəhəri üzərinə yeridi. Şarvanlılar ona qarşı vuruşdular, lakin məğlub oldular. O, onları izləyərək, çox hissəsini məhv etdi, əyanlar içərisindən 50-yə yaxın Lakz və Kuvərvətdan (Dağıstanın cənub hissəsində) olan əsl-nəcabətli və mərd kişini əsir götürdü. O, olduğu bütün ərazilərdə var-dövlət, atlar və qənimət ələ keçirdi. Sonra o, Bərdiyə (əl-Yazdiyə-Şamaxı) üzərinə hücum etdi və onun qızını, Şarvanın hakimi Saların həyat yoldaşını onun xəzinəsi və atları ilə birgə əsir götürdü. Sonra o, geriyyə, Arana qayıtdı, lakin həmin 1063-cü ilin Rəcəb ayında Şarvana qayıtdı və taxılı və kəndləri yandırdı, sonra isə geri qayıtdı. 1066/67- ci ildə Abul-Asvər yenidən Şarvana döndü K.r (?) və Qatranı mühasirəyə aldı və Haməvəri (?) işğal etdi. Kürd əyanları ona birləşdilər... Sonra o, öz paytaxtına döndü, bundan sonra onunla Şarvanın hakimi arasında 1064-cü ilin Rəcəb ayında sülh bağlandı və Abul-Asvər

Gülmiyan qalasını ona qaytardı, sonra ondan 40.000 dinar (xərac) aldı.

1065-ci ildə Sultan Alp Arslan Səlcuqi Ərməniyə və Ruma qarşı müqəddəs müharibəyə başladı. O, çoxlu qalalar işğal etdi və onları Abul-Asvərə, Aranın hakiminə etibar etdi ki, öz şahlığına əlavə etsin... 1065-ci ildə Abul-Asvər öz qoşunlarını səfərbər etdi və Ərməniyə və Rumun ərazisinə soxuldu. O, Ani üzərinə yürüş etdi və orada qayda-qanun yaratdı. O, oraya öz maliyyə nümayəndəsini qoydu və onu öz ordusu, sursatı və döyüşçüləri ilə möhkəmləndirdi. Sonra o, Rumun içərisinə doğru irəlilədi. Və o, Aninin qonşuluğunda olan güclü qalanı işğal etdi və onu öz adamları ilə möhkəmləndirdi. Sonra o, yolunu dəyişərək, Vucun (Zanda) qalası istiqamətində irəliləməyə başladı. O, düşərgəsini onun yaxınlığında saldı, qalanı hücumla aldı və orada etibar etdiyi adamları yerləşdirdi. Sonra o, geriye Gəncəyə döndü.” (s.20-21)